

Henri-Jean Martinnek ajánlom

penitencia's

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001254039

X

268937

FRÉDÉRIC BARBIER

A modern Európa születése

GUTENBERG EURÓPÁJA

KOSSUTH KIADÓ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A kiadás alapja:
Frédéric Barbier: L'Europe de Gutenberg.
Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe–XVIe siècle).
Paris, Belin 2006

A fordítás a Centre National du Livre (Paris)
támogatásával készült

La traduction a été préparée avec le concours
du Centre National du Livre

Fordította
BALÁZS PÉTER

A fordítást lektorálta
MONOK ISTVÁN

Szerkesztette
HITSEKER MÁRIA

A mutatókat összeállította
VILCSEK ANDREA

ISBN 978-963-09-6469-2

Minden jog fenntartva

© Éditions Belin 2006
© Kossuth Kiadó 2010
© Hungarian translation Balázs Péter 2010

Tartalom

ELŐSZÓ	11
--------------	----

BEVEZETÉS. A MÉDIUMOK ÉS A VÁLTOZÁS	13
---	----

1. A média korábbi forradalmairól	13
2. A Karoling-reform	15
3. Az ipari forradalom és a jel gazdaságtana	18

ELSŐ RÉSZ GUTENBERG GUTENBERG ELŐTT

I. FEJEZET. A MÉDIA ÚJ GAZDASÁGTANÁNAK FELTÉTELEI	23
1. A modernitás szülőháza: a város	23
1.1 Fellendülés és áttörés	23
1.2 A városfejlődés különböző modelljei	25
1.3 Az írásbeliség hatalma	28
1.4 A város és a kultúraváltás	30
2. Az oktatás piaca	33
2.1 Alap- és középszintű oktatás	33
2.2 Egyetemek és kollégiumok	36
2.3 A kolduló rendek könyvei	38
3. A politika beköszönte	40
3.1 Közigazgatás és racionalizáció	40
3.2 Könyv és előkelőség	43
3.3 Könyvtárak és közösségek	46

II. FEJEZET. A KÖNYV GAZDASÁGTANA	49
1. A kézirattermés	49
1.1 Kaphatunk-e átfogó képet?	49
1.2 A jeltudományi fordulat	51
2. Tartalmi változások	55
2.1 „Szakszövegek”	55
2.2 Egy szélesebb olvasóközönség felé	57
3. Az átalakulás: a tárgyak és használatuk	60
3.1 A kéziratok előállítása	60
3.2 A szöveg	61
3.3 A kép	67
3.4 Az olvasási szokások	69
III. FEJEZET. A PIAC SZÜLETÉSE	72
1. A piac és szabályozása	72
1.1 Mi is a piac?	72
1.2 A szabályozás egy lehetséges rendszere: az <i>exemplar</i> és a <i>pecia</i>	74
2. A vallási paradigma, avagy a tömegek színrelépése	76
2.1 A misztika és a közvetlenség megtapasztalása	76
2.2 Erfurt, Oxford, Prága	78
2.3 A Rajna alsó folyása mentén: a <i>devotio moderna</i>	81
2.4 A könyvtermés: könyvek és kegyesség	84
3. Az írásbeliség: a munka és a szakmák	85
3.1 A szakmák elkülönülésének kora	85
3.2 Másolók és könyvkereskedők	87
3.3 Festők és szakosodott műhelyek	90

MÁSODIK RÉSZ

A START-UP KORA

IV. FEJEZET. AZ INNOVÁCIÓ MENETE ÉS LOGIKÁJA	97
1. A papír és a papírgyártás	98
1.1 A kínai papír	98
1.2 A papír és a papírgyártás a keresztény Európában (13–15. század)	100

2. A fametszet	102
2.1 Képek világa	102
2.2 Tömegtermelés	104
2.3 Kép és szöveg	106
3. Patricák és öntőformák	111
3.1 Úton Európa felé: a mongol kapcsolat	111
3.2 Kohászat és vasipar	113
3.3 Sarkantyús betűk és acélpatricák	114
3.4 Prágától Avignonig, Haarlemig és Strassburgig	117
V. FEJEZET. GUTENBERG ÉS A NYOMDÁSZAT FELTALÁLÁSA	121
1. Egy város történeti arcképe	121
1.1 Egy igazi határváros	121
1.2 Írástudók és patrícusok	123
1.3 A Rajna középső folyása mentén	126
2. Strassburgban	127
2.1 A Rajna-völgy metropolisa	128
2.2 Szerződések és perek (1434–1444)	129
3. Visszatérés Mainzba	132
3.1 Hajsza a tőke után	132
3.2 Az első nyomtatványok	133
3.3 Egy modern mese: a feltaláló és a pénzember	136
3.4 A két mainzi műhely	137
VI. FEJEZET. AZ INNOVÁCIÓ	142
1. Az eljárásbeli innováció	143
1.1 A szedés	143
1.2 A tipográfiai analízis és a sajtó	143
1.3 A <i>hardver</i> a kereskedelmi forgalomban	145
2. A könyvnyomtatás gyakorlata	146
2.1 A szedés	146
2.2 A nyomtatás	151
2.3 Szervezeti újítások	154
2.4 A kiadáspolitika feltalálása	156

3. A műhelyek népe	161
3.1 Tőke és munkaerő	162
3.2 „Vejem-uram” („Monsieur gendre”)	164
3.3 A könyves világ: szakmák és jogállások	166
3.4 Termelés és terjesztés	171
4. A graphoszféra feltalálása	177

HARMADIK RÉSZ

A MÉDIA ELSŐ FORRADALMA

VII. FEJEZET. A KÖNYVNYOMTATÁS MEGHÓDÍTJA A VILÁGOT	183
1. Az innováció elterjedése	183
1.1 A mainzi apostolok	183
1.2 A <i>paper valley</i>	184
1.3 Az újtók és környezetük	188
2. A városok rangsora	194
2.1 A nyomtatás kezdetei	194
2.2 A vonzás tényezői a 15. század végén	196
2.3 A nyomdaműhelyek garmadája	201
3. Konjunktúra és specializáció: a piac és az innováció	206
3.1 A könyvtermés földrajzi megoszlása	206
3.2 A vulgáris nyelv	210
3.3 Fordítók és fordítások	213
3.4 Egy aktív kisebbség: a zsidók	217
VIII. FEJEZET. A SZÖVEG TERMÉSZETE	223
1. A könyv rendszere	224
1.1 A szöveg tere, a könyv tere, az olvasás tere	224
1.2 Keretbe foglalás és felvezetés	228
1.3 A média gazdaságtanától az irodalmi mező megszerveződéséig	231
2. A szöveg jelentése	238
2.1 A kódolás és a betűk	238
2.2 Kiemelés és megjelölés	243

2.3 Tartalomjegyzék és mutató	246
2.4 Képi stílusok	249
3. A „könyv-gépezet”	253
IX. FEJEZET. A MÉDIA „KRACHJA”	257
1. Az új paradigma: termelés és reprodukció	257
1.1 A termelés	257
1.2 A „nyilvánosság” kérdése	259
1.3 A reprodukció kétértelműsége	261
2. A reformáció és a könyvnyomtatás	266
2.1 A Biblia, egy szöveg a sok közül	266
2.2 A reformáció	273
3. A szabályozás: a könyvek rendje	277
3.1 A szöveg és a norma	278
3.2 A média felügyelete	282
4. A nyomtatvány és a hatalom	288
KONKLÚZIÓ	291
1. Az időrend(ek) kérdése	291
2. Jeltudomány és virtualitás	293
3. Termék és piac	295
4. Gutenberg Európája	296

FÜGGELÉK

KÉPEK JEGYZÉKE	301
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	301
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	302
JEGYZETEK	305
NÉVMUTATÓ	329
FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA	341

Előszó

Jelen munkánk célkitűzése: a média első, Gutenberg nevéhez köthető, a 15. század közepén zajló forradalmának tanulmányozása annak érdekében, hogy jobban megérthessük legutóbbi, 2000-es évekbeli forradalmát.

Inkább esszét, mintsem önálló kutatásokon alapuló vagy eddig ismeretlen adatokat feltáró szakmunkát kívántunk írni az alábbi – kutatók ezrei által már tárgyalt – témákban: hogyan tértek át a nyugati társadalmak a kommunikáció egy adott rendszeréről (a szóbeli és kéziratos kommunikációról) egy másikra (a nyomtatottra)? Miképpen haladt előre a technikai innováció folyamata, s mely következményekkel járt sikere? Miképpen befolyásolta a médiaváltás a társadalom berendezkedését, valamint a gondolkodás módozatait és legelvontabb kategóriáit is? Napjainkban, amikor egy legalább ilyen nagy jelentőségű átalakulás kontúrjai rajzolódnak ki szemünk előtt, nem árt felmérnünk, hogy a múltban milyen körülmények között ment végbe egy hasonló jellegű változás.

A könyvet nem kívántam elnehezíteni átfogó és kimerítő bibliográfiával, így az olvasó csak azoknak a munkáknak az adatait találhatja meg a kötet végén jegyzetekben, amelyekre közvetlenül hivatkoztam. Az ennél sokkal részletesebb és alaposabb bibliográfiára vágyók a Könyvtörténeti Kutatások Központjának honlapján (<http://histoire-du-livre.blogspot.com>) tájékozódhatnak, ahol egyébként kiegészítő, kifejezetten jelen munka számára összeállított ikonográfiát is találhatnak. A kötet néhány jegyzete olyan hálózati helyekre utal, ahol további, elsősorban ikonográfiai jellegű adatok érhetők el.

Hálás köszönetet mondok mindazoknak a kollégáknak és barátoknak, akik lehetőséget adtak arra, hogy megbeszéljem velük a könyvben tárgyalt legfontosabb kérdéseket. Különösen hálás vagyok azoknak a franciaországi és más országbeli könyvtárosoknak és levéltárosoknak, akiknek gyűjteményeit éveken keresztül – számukra néha talán megterhelő módon – látogattam. Az alábbiakban nevesítem őket: Jesus Alturo és neje (Barcelona), Pierre Aquilon (Tours), Michella Busotti (Peking), Max Engammare (Genf), Sabine Juratic (Párizs), Jean-Dominique Mellot (Párizs), Matthias Midell (Lipcse), Monok István (Eger-Szeged), Philippe Nieto (Párizs), Dominique Varry (Lyon) és

Jean Vezin (Párizs). Köszönettel tartozom ezenkívül a *Centre National de la Recherche Scientifique* és az *Institut d'Histoire Moderne et Contemporaine* (<http://www.ihmc.ens.fr>) segítségéért – ez a két intézmény teremtette meg munkám biztos anyagi hátterét. Végül szeretnék köszönetet mondani *A könyv és a civilizáció története* címet viselő, az *École pratique des hautes études* (<http://www.ephe.sorbonne.fr/enseignements/4livre.htm>) falai között zajló kurzusom hallgatóinak, először ugyanis nekik számoltam be eredményeimről, amelyeknek megvitatása során igen értékes észrevételekkel álltak elő.

A szerző

Bevezetés

A MÉDIUMOK ÉS A VÁLTOZÁS

„Bolond táncban első vagyok / Mert könyv köröttem volna sok /

Mit nem értek és nem olvasok [...]

Ha szóba jön a tudomány / Mondom: Otthon van egynehány! [...]

Van nékem sok efféle kincsem / De nem szoktam őket olvasni...”

SEBASTIAN BRANT: A BOLONDOK HAJÓJA, 1494 – MÁRTON LÁSZLÓ FORD.

1. A MÉDIA KORÁBBI FORRADALMAIRÓL

Noha a 2000-es éveket, amelyeket a telekommunikációs és informatikai eszközök rohamos terjedése fémjelez, egyértelműen a „média forradalmának” koraként könyvelhetjük el, a történész előtt nem titok, hogy ez a forradalom nem az első volt a sorban: a társadalmi kommunikáció rendszerében bekövetkező mély átalakulások más történelmi korszakokat is jellemeztek. Az írásbeli kommunikáció történetében két jelentős korszakot különíthetünk el: (1) a 15. századot – a szétszedhető betűkkel történő könyvnyomtatás felfedezésének korát, és (2) a 19. századot – a könyvszférában is bekövetkező ipari forradalom, a tömegméretekben előállított könyv és időszaki sajtótermék korszakát.¹ Közös vonása a két korszaknak, hogy a kommunikáció általános rendszere hatalmas átalakuláson ment keresztül, s ennek megfelelően a kor embere úgy érezhette, hogy történelmi időket él, hiszen az emberiség a civilizáció magasabb fokára jutott. Az 1500-as évek humanistái megvetően tekintettek a középkori gondolkodás hagyományára – minden bizonnyal nekik köszönhetjük, hogy a „középkor” fogalma még napjainkban is igen negatív konnotációkkal terhes. A 18. század utolsó évtizedében Condorcet a felvilágosodás eszméinek könyvek általi terjedésében annak esélyét látta, hogy új történelmi korszak, a győztes értelem és a közboldogság korszaka köszönt majd az emberiségre.

Az utópikus diskurzust persze nem kizárólag a múlt nagy átalakulásainak leírására alkalmazták. Korunkban is megfigyelhetünk hasonló jelenségeket a Nora-Minc Jelentéstől kezdve egészen a média forradalmának dicsőségét zengő teoretikusok írásaiig. Közös ezekben a megnyilvánulásokban szerzőik

azon meggyőződése, hogy a technika jelenkori fejlődése az emberiség tudásának szinte határtalan bővüléséhez és minden eddiginél szélesebb körű elterjedtségéhez vezet, továbbá hogy az információ áramlásának és feldolgozásának hihetetlen gyorsasága a cselekvés új lehetőségeit nyitja meg az emberek előtt.

Először tehát azt kívánjuk bizonyítani, hogy a nyugati civilizáció már korábban is átélt hasonló forradalmakat: az a 15. század közepén bekövetkező változás például, amelyet az alábbiakban „gutenbergi forradalomnak” nevezünk majd, teljességgel átalakította a társadalmak működési feltételeit, hiszen alávetette őket a tömeges mediatisáció folyamatának. Második fő kérdésfelvetésünk a változás természetére vonatkozik. Gutenberg újításának lényege technikai jellegű, és maga a „forradalom” kifejezés is a történelem meghökkenítő újszerűségére, a bekövetkező átalakulás hirtelenségére utal. A nyomtatás feltalálása tehát a barbár középkort lezárván új korszakot nyit, amelyet reneszánszként, avagy az újjászületés koraként tisztelhetünk, és amelyet egyfelől az ókorhoz való privilegizált viszonya, másfelől pedig újszerűsége, modernsége jellemez – nem véletlen, hogy az újkor (*modernité*) kifejezés először a 15. században tűnik fel a francia nyelvben. Nem vitatható, hogy Gutenberg találmánya a nyugati civilizáció egész jövőjét meghatározó jelentőségű, ugyanakkor az sem lehet kérdéses, hogy a nagy váltást korábbi évszázadokban gyökeredző folyamatok és jelenségek készítették elő. Az innovációnak ugyanis csak akkor lehetnek látványos gyakorlati következményei, s csak akkor hódíthatja meg a társadalom egészét, ha nemcsak technikai, de gazdasági téren is életképes: létező igényeket kell kielégítenie, s feltétlenül szükséges az is, hogy a termelés és az elosztás aktuális körülményei lehetővé tegyék létrejöttét.

Az átmenet folyamatát kívánjuk tehát bemutatni, méghozzá egy háromfázisú görbe segítségével. Először egy fokozatosan emelkedő szakaszt láthatunk, amely egy adott pillanatban eléri tetőpontját. Ezután a zenit fázisa következik. A harmadik szakaszban fokozatosan kibontakoznak az újítás eredményei, amelyekből egyre többen részesülnek. Ezt persze csak középtávon, azaz két (sőt három) nemzedékkel Gutenberg halála után mérhetjük fel – de nem kétséges, hogy az újítás következményei sokkal súlyosabbak (és a modernitás irányába mutatók) lettek, mint elsőre gondolhattuk volna. Másképpen fogalmazva, a Gutenberg nevéhez fűződő nagy átalakulásnak volt egy Gutenberget megelőző szakasza; de megfigyelhetünk egy poszt-gutenbergi fázist is, amelynek során az újításban rejlő összes lehetőséget még nem aknázták ki,

s az összes lehetséges következményt sem mérték még fel. Az áttörést persze maga a találmány jelenti, de vizsgálódásunk most sokkal szélesebb időhatárok között mozoghat, hiszen az újítás létrejöttének feltételeit és a potenciálisan benne rejlő és gyakran csak lassan kibomló lehetőségeket egyaránt tárgyalni fogjuk.

Központi állításunk a média strukturáló szerepére vonatkozik: a modernitás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szövegek új státusra tesznek szert, tartalmuk pedig radikálisan átalakul (ez különösen feltűnő a tudományok szférájában). Ezeket a jelenségeket azonban csak akkor érthetjük meg, ha tekintetbe vesszük a médiaváltást is. A nyomtatott könyv létrejöttének működési feltételei és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok orientálják és szabályozzák a társadalom életét meghatározó diskurzusok és modellek kiforrását.

2. A KAROLING-REFORM

Ha az írás és a könyv történetét vizsgáljuk, az átalakulás gyökereit az első évezred végének Nyugat-Európájában kell keresnünk, amikor is a népességi és gazdasági görbe először lehanyatlik, majd újra felível. A Karoling-kort megelőzően a térség még közvetlen kapcsolatban állt a latin ókorral: az épületek egy része fennmaradt, a művészek görög és latin mintákat követve tevékenykednek, a másolók pedig a rájuk maradt kéziratokon dolgoznak, s végül, a jelentősebb korabeli *scriptoriumok* által használt írás egyértelműen a latin hagyományokra épül.² Akár tudatos volt ez részükről, akár nem, Nagy Károlynak és aacheni udvarának fő politikai célkitűzését – egy keresztény birodalom formájában helyreállítani a valaha volt Római Birodalmat, méghozzá a császár és Róma püspöke közös fősege alatt – csak ebből a perspektívából szemlélve érthetjük meg. A terv kudarca egy új, az ókori mintákhoz már kevésbé közvetlenül kapcsolódó korszak kezdetét jelenti. Ezt az új kort (amely még nem az újkor) már egy teljesen eredeti civilizáció létrehozásának szándéka fémjelzi – ez lesz a klasszikus középkor. A Karoling Birodalom széthullása jelenti a törést, és teszi lehetővé, paradox módon, az újítást.

A Karoling-reformtervek sikeréhez nem voltak adottak a feltételek. Hiányzott egy kohéziót teremteni képes *res publica* fogalom, hiányoztak az uralkodó önállóságát és az uralma alá tartozó területek integrációját biztosítani képes anyagi eszközök. Ezek híján a birodalmat a korszak leginkább a császár magántulajdonának tekintette, amelyet halála után örökösei feloszthatnak

maguk között. A 9. században felbomlik tehát a Karoling Birodalom, s romjain három nagy politikai entitás jön létre: a Keleti, a Középső és a Nyugati Frank Királyság. Nyugaton, az integrációt elősegítő eszközök hiányában, a hatalom autonómiára törekvő lokális vagy regionális erőközpontok között aprózódik fel, ami azt jelenti, hogy a korábban egységes politikai, gazdasági és kulturális tér darabokra hullik. A széthullás folyamatát a száracén, a magyar és főleg a normann betörések gyorsítják fel: az utóbbiak először 799-ben halatnak magukról, amikor kalózaik először Frízföldet, majd a Csatorna partjait dúlják fel, később felhajóznak a folyókon (857-ben kifosztják Chartres városát, 881-ben betörnek Kölnbe, 885-ben ostrom alá veszik Párizst), végül 911-ben elfoglalják a mai Normandiát, ahonnan kiindulva 1066-ban meghódítják Angliát. A betörő ellenséggel nem a távoli és egyébként is erőtlén uralkodó, hanem a helyi erők, a várgrófok és a püspökök veszik fel a küzdelmet, hiszen csak ők vannak abban a helyzetben, hogy hatékonyan megszervezhessék a lakosság védelmét. A folyamat vége nem is lehet más, mint a hűbéri rendszer megszilárdulása, az interszónális (esetünkben a hűbérúr és a vazallus közt fennálló) kapcsolatok megerősödése. Az uralkodó hatalmát hiába övezi a szentség aurája, voltaképpen nem több a feudális piramis csúcsán található, ám mérsékelt befolyású politikai tényezőnél.

Az 5. és a 10. század között Nyugat-Európában könyvvel gyakorlatilag csak az egyház világán belül találkozhatunk: nem véletlen, hogy a *clericus* kifejezés, amely eredetileg egyházi embert jelentett, „tudósra”, „művelt emberre” is utalhat. Az állami és közigazgatási szervezet 5. századi felbomlásakor az egyház a Római Birodalom örökébe lép, s magára vállalja az ókori kultúra megőrzésének és átörökítésének feladatát. Gallia késő császárkori, kora középkori arisztokráciája alapos antik műveltségű keresztény hívőkből áll – elég, ha Sidonius Apollinariusra vagy éppen Márton tours-i püspök egyik utódára, Fortunatusra gondolunk. A *scriptoriumok* és a könyvtárak a kolostorokban és a püspöki székhelyeken működő iskolákban szerveződtek meg. A korban olvasott szövegek kivétel nélkül latin nyelvűek, s túlnyomórészt vallási tartalmúak: Jeromos 4. században készített Biblia-fordítása (a *Vulgata*), az egyházatyák írásai, szentek és mártírok élettörténete, s végül a mindennapos vallásgyakorlathoz szükséges írások. Ehhez csak néhány ókori auktort és Meroving- vagy Karoling-kori szerző munkáit kell hozzátennünk.

Tegyük említést egy további fontos tényezőről, a 9. század során kiformálódó nyelvi sokszínűségről: a tanult emberek igen szűk csoportján kívül senki nem beszél, sőt nem is érti a klasszikus latint, amely ennek ellenére, némileg

megromlott formában ugyan, de továbbra is az egyház, a közigazgatás és a kultúra nyelve marad. A köznép különböző vulgáris nyelveket beszél: neolatint (*romanes*) nyelveket a korábban romanizált területeken, germán nyelveket ott, ahol a hódítók vannak többségben. Márpedig ezek a vulgáris nyelvek egészen az első évezred végéig szinte kizárólag csak szóbeli formában léteztek: Nyugat-Európában nagyon kevés példát tudunk arra, hogy népnyelvi szöveget írásban is rögzítettek volna. Az innováció a határzónákból indul ki: 842-ben a *Strassburgi Eskü* szövegét ebben a régi *limes* részét képező városban jegyezték fel. Szent Eulália kantilénáit és Jámbor Lajos harci énekét (*Ludwigslied*) 870-ben egy másik határvidéken, Flandria és Hainaut között másolták egy latin kézirat végére.³ Angliában Wessex királya, Nagy Alfréd (†899) köznyelvre fordíttatja a klasszikus auktorok munkáit, Nagy-Morvaországban pedig Cirill és Metód olyan ábécét hoz létre, amely alkalmas az általuk keresztény hitre térített szláv népesség nyelvének lejegyzésére. Szlávra fordítják a Biblia egyes részeit és szláv nyelvű liturgiát dolgoznak ki. A későbbiekben gyakran találkozunk majd azzal a paradox jelenséggel, hogy az innováció folyamatában nagy szerepet játszanak azok a határvidékek és isten háta mögötti régiók, amelyekről első látásra ezt semmiképpen sem gondolnánk.

A túlnyomórészt a 8. század második felében kiépülő Karoling-*scriptorium* rendszere, amelynek tagjai Tours-i Szent Márton nyomdokán haladnak, fontos szerepet játszanak mind a klasszikus latinság helyreállításában, mind az új írás, a „karoling minuszkula” kidolgozásában.⁴ Ők teremtik meg a könyv- és oldalszerkesztés, valamint a másolás új előírásrendszerét is. Az erőfeszítések végső célja egyébként az egyház megreformálása, egy életképes papság létrehozása és a császári hatalom struktúráinak megszilárdítása. A folyamatban kulcsszerep jut a császár aacheni udvarában működő szűk csoportnak, amelynek egyik legtekintélyesebb tagja a 743–745 táján Bajorországban született Leidrade, freisingi (ezt a püspökséget 739-ben alapították) klerikus, aki minden támogatást megad a szülővárosa könyvtárát és *scriptorium*át folyamatosan fejlesztő Arbo püspöknek (764–784). 782-ben kerül Aachenbe, a császári palota kebelén belül működő iskolába, ahol Alkuinnal, Theodulffal, Aniáni Szent Benedekkel és másokkal működik együtt. 796-ban azzal a feladattal nevezik ki lyoni püspöknek, hogy új egyházmegyéjében is honosítsa meg a reformintézkedéseket. Kántor- és felolvasóiskolát nyit, továbbfejleszti a már érkezése előtt is aktív *scriptoriumot*, újjászervezi a káptalani iskolák rendszerét s végül, újra megnyitja az Île-Barbe-i rendházat. Alkuin, aki 796-tól 804-ben bekövetkező haláláig a tours-i Szent Márton-kolostor apátja, az iskola és

a *scriptorium* újjászervezésével Európa egyik szellemi központjává teszi az általa vezetett intézményt. Ahogyan látjuk, a határvidékekről érkezők ezúttal is fontos szerepet játszanak. Leidrade bajor, Alkuin Angliából (Yorkból), Theodulf pedig a vizigót uralom alatt élő Spanyolországból érkezett. Ez utóbbi (Fleury-sur-Loire apátjaként és Orléans püspökeként) újjászervezi a kolostori iskolát, a *scriptorium*ból kikerülő munkák pedig az apátság és a város könyvtárát gazdagítják. A 10. században és a 11. század elején nagy szellemek⁵ követik egymást Fleury apáti székében: Odon, Gerbert, a híres tanító Abbon, s végül Gauzlin, Bourges későbbi érseke. A kolostorok mellett a szellemi élet központjai még a káptalani iskolák is. A hatalmas *oppidum*ot, Laon iskoláját a Johannes Scotus Erigena nyomán a Brit-szigetekről érkezett tudósok töltik meg élettel. A laoni iskola könyvtára is igen gazdag, különösen görög kéziratgyűjteménye figyelemre méltó. Jóval később, a 11–12. század fordulóján Laon majd arról híresül el, hogy ott tanít Laoni Anselmus, Guillaume de Champeaux mestere és az ifjú Abélard nagy ellenfele.

3. AZ IPARI FORRADALOM ÉS A JELGAZDASÁGTANA

Noha a középkori népességre vonatkozó demográfiai becslésekkel igen óvatosan kell bánnunk, az nem lehet kétséges, hogy az ezredforduló után dinamikus fejlődés indul be Európa nyugati felében. A népesség növekedése a gazdaság fejlődésével párosul, márpedig ez a két tényező határozza meg a könyv és az írás szférájában bekövetkező változásokat. A 10. és a 11. század fordulóján tehát minden megváltozik, s Európa visszatér a növekedési pályára. Míg 1100 körül kontinensünket mintegy 40 millióan lakják, addig ez a szám 1300-ra 75 millióra emelkedik. Franciaország lakosainak száma 6 millió körül lehetett a 11. században. 1328-ban a király parancsba adja „a parókiák és a tűzhelyek” összeszámlálását. Az eredményekből arra következtethetünk, hogy Fülöp királyságát ekkor 16–17 millióan lakják (ami azt jelenti, hogy a franciáké Európa legnépesebb országa). 1087 és a 15. század vége között Anglia lakossága 1,3 millióról 3,5 millióra emelkedik. Raoul Glaber beszámolója a templomok Nyugat-Európát átfogó „fehér palástjáról” arról tanúskodik, hogy megszorodtak és megerősödtek a templomépítésre képes helyi közösségek.

A 12. századi fellendülést és a 13. századi zenitét azonban nehéz idők követik. 1340-től kezdve (néhol korábban, például Kasztíliaiban már 1270-et követően) először a demográfiai növekedés megtorpanását, majd a népességszám drasztikus visszaesését tapasztalhatjuk: 1400-ban Európát mindössze 50 millióan lakják. A tragikus zuhanás okát a természeti katasztrófák (például a pestis, amely 1347 és 1350 között az európai népesség 30 százalékát, sőt a leginkább veszélyeztetett városokban – például a mediterrán kikötőkben – akár 50 százalékát ragadta el) mellett az állandó háborúkban (ekkor zajlik például a százéves háború) kell keresnünk.⁶ A lázongások, éhínségek, mészárlások és a létbizonytalanság csak felerősítik a népesség válságérzetét. A növekedés csak a 15. századra tér vissza, de a század végére is csak annyian – 80 millióan – élnek Európában, mint 1300-ban, a tragikus évszázadok beköszönte előtt. Bár a kontinens továbbra is alulnépesedett, s bár válságok, éhínségek és járványok továbbra is előfordulnak, összességében mégis azt mondhatjuk, hogy Európa előtt megnyílt a dinamikus fejlődés lehetősége.

Ezt a törekeny fellendülést (törekeny voltát éppen a 14. század válságának mélysége bizonyítja) a mezőgazdaság, a közlekedés és a cserekapcsolatok terén bekövetkező fejlődés alapozza meg. A társadalom életét a primer szektor határozza meg, de a korban a vidéki-falusi élet is alapos átalakuláson megy keresztül. A 11–12. századból a földek termővé tételét, valamint bizonyos új mezőgazdasági és ipari (átalakító) eljárások felbukkanását kell megemlítenünk: a vízi-, majd szélmalmot például először magok megőrlésére, majd textíliák feldolgozására és kovácműhelyekben használták, végül a papírgyártásban is meghonosodott. Angliában a *Domesday Book* szerint már 1085–1087-ben több mint 5600 malom működik. „A malom, amelyet a magok megőrlésére találtak ki, s amelynek ez is marad fő funkciója, rövidesen más feladatokra is alkalmasnak találtak: kérget zúznak vele a tímár számára, dió, olajbogyó, sőt ércek megtörésére, s végül frissen megszótt posztó ványolására is használják...”⁷

Az innováció meghonosodása új lendületet adott a fejlődésnek, amely a felhalmozásnak köszönhetően egyébként is beindulófélben volt: ez Európa első ipari forradalma (Braudel⁸), a lovak és a malmok forradalma, amely minden eddiginél nagyobb népesség táplálását tette lehetővé. A termelés növekedése együtt járt a népesség növekedésével.

A vidéket érintő átalakulások mellett egy másik, könyvünk témája szempontjából kulcsfontosságú területen is óriási változások történtek. A népsűrűség növekedése beindította a földrajzi integráció folyamatát, s felerősítette a különböző területek közötti cserekapcsolatokat és kommunikációt. Bár a helyi

vagy a regionális szintet továbbra is az áruk és szolgáltatások cseréjén alapuló kereskedelem jellemzi, a magasabb szintet illetően már egészen más a helyzet. A hajóépítés terén a 13–14. század során fontos újítások egész sora követi egymást: megújul a vitorlarendszer, feltalálják a kormánylapátot, használni kezdik az iránytűt. Új tengeri utakat fedeznek fel, a hajók űrtartalma pedig a többszörösére nő. Ez persze azzal a következménnyel jár, hogy át kell alakítani a kikötőket, továbbá megnő a kereskedelmi vállalkozások beindításához szükséges befektetési tőke mértéke, s így persze új pénzügyi technikák és eljárások kidolgozása is szükségessé válik. A politikai változások és az újkori államszervezet fokozatos bővülése is nélkülözhetetlenné teszi a pénzügytechnikai eszközök bővülését.

Az újítások túlnyomó többségében az írásra fontos szerep hárul. Pénzügyi téren Itália viszi a prímet: itt dolgozzák ki az új számviteli eljárásokat (a kettős könyvelés a 13. század végének szülötte) és az új, minden eddiginél hatékonyabb pénzügyi csereeszközöket (a váltót és a hitelezés különböző formáit). A modern számvitel a halálosan pontos kalkulációs mechanizmusokon és a számlák (majd a számlakönyvek) gondos vezetésén alapszik. A monetáris szféra és a bankrendszer fejlődésének köszönhetően a befektetők minden eddiginél magasabb indulótőkére támaszkodva vághatnak új vállalkozásokba. Az arisztotelészi gondolkodás újrafelfedezésének nyomán a reprezentáció és a jel új elméletei hódítanak teret. Ezzel párhuzamosan a kortársak a gazdasági-pénzügyi ügyletekről, sőt a politikai történeésekről is kezdenek úgy gondolkodni, hogy azok voltaképpen a leírt jel ökonómiájának (és manipulációjának) vannak alárendelve. Gutenberg találmánya tehát egy éppen megújuló-moder-nizálódó világban születik meg, de a már korábban is megfigyelhető folyamatnak teljesen új irányt ad.

Gutenberg Gutenberg előtt

A média új gazdaságtanának feltételei

Noha a király [V. Károly] jól értette a latint, s nem volt szüksége tolmács segítségére, mégis oly előrelátó, s utódai iránt oly kegyes volt, hogy minden erényre vezető okításban és tudományban részesíteni kívánta őket. Ennek érdekében latin nyelvről franciára fordíttatta azokat a jeles könyveket, amelyeket a tudományban s a művészetekben legjáratasabb mesterek szerzettek.

CHRISTINE DE PISAN

1. A MODERNITÁS SZÜLŐHAZÁJA: A VÁROS

1.1 Fellendülés és áttörés

A középkor modernizálódásának folyamata egy sajátos térben, a városban kezdődik. Az urbanizációt és a városokra jellemző innovatív légkör létrejöttét persze a vidék (fentebb tárgyalt) átalakulása tette lehetővé. A vidék és a város transzformációja pedig az írott betű világát is átalakította. A változás elsősorban szociopolitikai jellegű: a városban mind a társadalmi struktúrák, mind a gazdasági tevékenység, mind a politikai képviselő megújul, új formákat ölt. A korai középkor és a Karoling-korszak társadalma alapvetően ugyan rurális jellegű volt, ám a fejlődés a 11. század során átlépett egy küszöböt, ami néhány jelentős nagyváros létrejöttében nyilvánult meg. Az urbanizáció ezen centrumai gyorsan fejlődtek, s számos szférában – köztük a szimbolikus rendszerek és persze az írásbeliség területén – maguk is nagy változások elindítói lettek.

„A demográfiai fellendülés hívja életre a város forradalmát: a városok örületes ütemben nőnek ki a földből, méghozzá esetenként egymás közvetlen szomszédságában. Város és vidék szigorúan elkülönülnek egymástól és a lehető legélesebb »munkamegosztás« áll be közöttük: a mindenféle ipari tevékenységet kisajátító városok a felhalmozás és a növekedés pólusává válnak, s falaik között újra feltűnik a pénz.”¹

A városok fellendülésének folyamata már akkor elindul Nyugaton, amikor a táblázatunkban meghatározott határértékeket még csak a nagy mediterrán civilizációk, Bizánc és az arab világ városai érik el. Nézzük meg például az igazán nagy (az 50 ezres lélekszámot meghaladó) metropolisokat: a 13. század elején még csak a Bizánci Birodalom és az iszlám világ rendelkezik ilyenekkel

Nagy városok a középkorban

Korszak	A 13. század elején		1350 táján		A 15. század végén	
	>50 000	>20 000	>50 000	>20 000	>50 000	>20 000
A Közel-Kelet és a muzulmán világ	3	7	3	8	3	9
Itália	0	2	4	6	5	14
Nyugat-Európa (Itália nélkül)	0	0	2	5	3	8

A két oszlop minden korra vonatkozólag az 50 ezer fönel népesebb, vagy a 20 és 50 ezer közötti lélekszámú városokat jelöli.

(Bagdad, Kairó, Konstantinápoly), az erőviszonyok azonban lassan módosulni kezdenek, előbb Itália, majd más régiók javára. A 14. század közepén négy itáliai város (Velence, Genova, Milánó és Firenze) éri el az 50 ezres lélekszámot (Nápoly valamivel később csatlakozik hozzájuk). 1350-et követően a pestis ellenére is felzárkózik Északnyugat-Európa, jelesen Párizs (80 ezer lakos) és Gent (50 ezer lakos). A 15. század végét az önálló Burgund Birodalom bukása (s ezzel Gent lehanyatlása), valamint az Ibériai-félsziget felemelkedése jellemzi: ekkor kerül fel a legnépesebb városok listájára Valencia és Lisszabon.

A városlakók lélekszáma és arányuk az össznépességben belül, 1300–1500

Év	Városlakók száma	Arányuk a népességben belül
1300	7,750 millió	10,3%
1400	7,560 millió	13,6%
1500	8,390 millió	11,2%

A fejlődés még nyilvánvalóbb, ha a 20 és 50 ezer közötti lélekszámú városokra tekintünk. Az itáliaiak kezdetben itt is fölényben vannak, de Európa más tájai is rövidesen felzárkóznak. 1500 táján már két további régióban is számos komoly város alakult ki: az Ibériai-félszigeten Granada (az utolsó muzulmán bástya Európában, amelyet 1492-ben foglalnak el a keresztény seregek), Sevilla, Toledo és Barcelona; Északnyugat-Európában Antwerpen, Bruges, Gent, Lille, Köln és London tartozik ebbe a körbe. További városok is kezdenek közelíteni a húszezres „álmohatárhoz”: Medina del Campo, Valladolid vagy éppen Zaragoza. Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy a 12. század vége és a 15. század vége közötti korszakban a dinamikus fejlődő városokat már nem a Bizánci Birodalomban vagy az iszlám világban kell ke-

resnünk, hanem Európában – először persze Itáliában, aztán a kontinens északnyugati részén.² Márpedig az urbanizáció kulcsszerepet játszik az innováció folyamatában.

1.2 A városfejlődés különböző modelljei

A kérdés politikai aspektusát most figyelmen kívül hagyjuk (azaz nem tárgyaljuk a szabad királyi városok, „jó városok”, székhelyek stb. közt fennálló különbségeket). A városi társadalmat ugyanis elsősorban a specializáció, azaz a munkamegosztás különbözteti meg az önellátásra berendezkedett vidéki közösségektől. A város lakosok olyan agglomerációja, amely külső élelmiszerbehozatalra szorul (Werner Sombart), és amely a lehető legtermészetesebb módon nyit teret új fogyasztási és életviteli szokásoknak.

A városok Max Weberre visszavezethető tipológiája azt mutatja, hogy a fejlődés háromféle útja áll nyitva előttük. Az első típusra, a kézművességre és a kisiparra építő városra egy igazi vásárváros, Chartres, Beauce gazdasági központja lehet a példa. A 11. században terjeszkedésnek indulnak a falakon kívül elhelyezkedő külvárosok, amelyekben nagy számban telepsznek meg a kézművesek. A technikai újítások a víz erejére épülnek, amelynek segítségével bőrt és lent dolgoznak fel – a gazdasági tevékenységek a fejlődés következő szakaszában diverzifikálódnak tovább. A város gazdagságáról a Notre-Dame katedrális megépítése, valamint egy 72 tagot számláló (és országos szinten is kiemelkedő javadalmakat biztosító) káptalan tanúskodik. A konjunktúra természetesen jelentős hatást gyakorol az írásbeliség szférájára is, legyen szó akár a püspök, a káptalan, a számtalan rendház, a kisebb iskolák és persze a tekintélyes káptalani iskola mindennapi életéről.³

A második modell, amely még ennél is látványosabb sikereket képes produkálni, a kereskedővárosok (különösen a nagykereskedelemmel foglalkozó városok) modellje. Erre Itáliában találhatunk példát, méghozzá főleg abban a korszakban, amikor a nyugat-európaiak (elsősorban persze itáliaiak), uralva a kereskedelmet, gyökeret vertek Bizáncban és a Mediterráneum keleti felében. Északon a Hanza-hálózatot irányító Bruges és Lübeck, és persze London sorolható ebbe a kategóriába. A Hanza-városok a 14. század során Bruges-ön keresztül osztják el és ott raktározzák a gyapjút: ezt az igen gyümölcsöző tevékenységet a burgundi hercegek uralma alatt (1384-et követően) is folytatják, ráadásul a hercegi udvar jelenléte vagy legalábbis közelsége nagy lökést ad a szellemi és művészeti élet fejlődésének. A burgund mecénatúra haszonélvezői a könyvesek (másolók, kalligráfusok, miniátorok, könyvkereskedők,

később a nyomdászok) mellett a művészek is, elsősorban persze a festők: Van Eyck (1391–1440) és Memling⁴ (1435–1494). Az országok belső területein a vásárvárosokban jönnek létre a cserekapcsolatok: itt kapják meg áruik ellenértékét a termelők és a kereskedők. A champagne-i vásárok mellett a nagy itáliai és francia (például a lyoni), a spanyol (Medina del Campo) és a német vásárokról (Frankfurt-am-Main) kell említést tennünk. A Lipcséhez hasonló városok 15. századi gyors felemelkedése szintén, annak köszönhető, hogy két régió között (Lipce esetében a szláv és a germán világ között) fennálló cserekapcsolatok elsődleges helyszínéül szolgálnak.

A harmadik modell az uralkodói székvárosoké, amelyek a gyakran igen gazdag és fényűző udvarok mellett közigazgatási intézményeknek is helyet adnak. Franciaország középső részén, a Loire völgyének közelében Nantes, Angers vagy éppen Bourges tartoznak ebbe a kategóriába. Vegyük közelebb-ről szemügyre Bourges példáját: a történeti folyamatok megértése ugyanis az elemzés különböző szintjeinek (a birodalmi/nemzeti és a helyi szint) dialektikájára épül, s éppen a helyi szint vizsgálata szolgálhat az átfogó folyamatok illusztrációjával a dimenziók kellő felnagyítását követően. A Bourges városa által leírt fejlődési pályáiv egyfelől elég szokványos, másfelől pedig azt is példázza, hogyan lehetséges átlépni egyik fejlődési modellből a másikba. A nagy hatalmú gall város a római korban Aquitania Prima provincia székvárosává válik. A birodalom felbomlásakor erős falak óvják a kívülről érkező támadásoktól. Számos korabeli épület tanúskodik arról, hogy később Bourges valószínűleg központtá vált, részben annak köszönhetően, hogy az aquitániai prímás-érsek székhelye lett. A városok 10. századi újjászületése során új egyházközségek (például a Saint-Bonnet) és (a kapukhoz vezető utak mentén) új külvárosok jöttek létre, ez utóbbiakba pedig tömegesen áramlottak a különböző gazdasági tevékenységben jeleskedő új lakosok. Az 1093-ban alapított Chezal-Benoît bencés apátság⁵ jelentős kulturális intézménnyé nővi ki magát: gazdag könyvtára, amelyet 1488-ban Pierre du Mas apát szervez újra, később a mauristákhoz kerül.

Bourges kézművesek városából kereskedővárossá válik: a falak között lassan kiformalódik a kereskedelemről élő polgárság, amely gyalogban (Champagne régió Bourges-hoz közel fekvő részében jól megy a juhtenyésztés), szövőműhelyek működtetésében, textilfestésben és kereskedelmi ügyletek bonyolításában utazik. A tények azt mutatják, hogy a város felemelkedése a környék felett gyakorolt dominanciájának és a kereskedelmi hálózatok létrejöttének köszönhető, amihez rövidesen egy politikai faktor is társul: 1100-ban Bourges

a királyi birtokok közé kerül. Ennek köszönhetően kibővítik és megerősítik falait és védelmi rendszerét, majd 1195-ben megkezdődnek a Saint-Étienne-katedrális építési munkálatai. A káptalan igen gazdag könyvtárra tesz szert, amelyet egy kifejezetten erre a célra rendelt teremben helyeznek el a sekrestye felett (1417).⁶ A városban egyre-másra épülnek a templomok és megszapornak a vallási intézmények is. Bourges történetének legfényesebb lapjai akkor kezdenek íródni, amikor Jean de France, a király testvéröccse, miután Berry hercegségét kapta apanázsul, székvárosává teszi. Itt építteti fel palotáját, amelyhez csodálatos (1405-ben felszentelt) kápolnát is csatolnak. Gyorsan kiépül a hercegi közigazgatás, ráadásul a herceg maga is bőkezű mecénás és gyűjtő, aki rövid idő alatt gazdag könyvtárat hoz létre.

A 15. századi nagypolgárság gazdagságát, az udvarral és a kormánnyal ápolta kapcsolatait és mecénási szerepét kitűnően illusztrálja egyfelől Jacques Cœur (Bourges, 1395/1400 – Khiosz, 1456) életpályája, másfelől pedig a Lallemant dinasztia története. Ez utóbbiak – minden bizonnyal a Rajna másik oldaláról érkezett bevándorlók [nevükben ugyanis a *l'allemand* (német) szó fedezhető fel – a ford.] – jelentős pénzügyi tisztségekre tesznek szert (Normandia és Languedoc adóit szedik be), ugyanakkor Bourges városának polgármestereivé lesznek. Közreműködnek az Itáliából Amboise-ba érkező műtárgyak kereskedelmében (1495) éppúgy, mint a királynak a régióra vonatkozó terveiben, mindeközben jelentős, illusztrált kéziratokból álló gyűjteményt hoznak létre, valamint kapcsolatban állnak Clément Marot-val (ő készíti el epitáfiumukat) és a nyomdász-nyomvkereskedő Geoffroy Toryval. Itáliai stílusú díszítéseket tartalmazó városi palotájuk Bourges legfényűzőbb épületeinek sorába tartozik. Josephus Flavius *Antiquitates Judaicae* [Zsidó régiségek] című művének egy 1489-es másolatában a következő lezárást találjuk (amely sokat elárul a mecénások, illetve a másolók és illusztrátorok – esetünkben Nicolas Gomel – közti viszony jellegéről):

„Itt végződik a XX., egyben utolsó könyve a zsidók régi dolgairól írott munkának... amelyet Jehan Lalemant nemesúr, Normandia adószedője méltóztatott megrendelni... az ő odaadó és alázatos szolgáljától, Nicolas Gomeltól.”⁷

A város fejlődését a XI. Lajos által 1463-ban alapított egyetem létrejötte koronázza meg. A reneszánsz korában Bourges Franciaország legjelentősebb városai közé tartozik, s ezen még az 1487-es nagy tűzvész, a helyi vásárok fokozatos hanyatlása (amelynek haszonélvezője Lyon lesz), az egyre zavarosabb politikai helyzet, az udvar távozása és a Berry-hercegi dinasztia eltűnése sem tud változtatni. Számos hasonló példával előállhattunk volna egyébként:

Bourges, Poitiers és a többi francia város fejlődésének első szakaszát mindig demográfiai és gazdasági tényezők határozzák meg, a politika csak a folyamat második szakaszában kap szerepet.

1.3 Az írásbeliség hatalma⁸

A 11. századi társadalmi változások legfontosabbika egyértelműen az írásbeliség elterjedése. Míg a kort megelőzően az írott betű egyértelműen az egyház, s főleg a városoktól távol eső kolostorok monopóliuma volt, a 11. században új helyszíneken – főleg a nagyobb városokban, de kisebb mértékben a kastélyokban és a kisebb városokban is – kezd teret hódítani. Az átalakulás legfontosabb tényezői: az oktatási intézmények fejlődése, a politika racionalizálódása, a kereskedelmi tevékenység fellendülése és a városi polgárság súlyának növekedése voltak. Az innováció elsődleges színtere tehát a város, amely hatalma és befolyása megszilárdításában nagyban támaszkodik az írásbeliség fellendülésére: a birtokjogi iratok, a számviteli-pénzügyi dokumentumok, a közigazgatási regiszterek és jegyzőkönyvek stb. mind a város mindennapos ügyeinek zökkenőmentes kezelését szolgálják. A városi levéltárak (túlnyomórészt vulgáris nyelven írott) dokumentumai a „polgárok emlékezetének” ügyét szolgálják, ellentétben a „nemesi emlékezet” kastélyokban és rendházakban őrzött irataival. A későbbiekben is főleg a városokban találkozhatunk majd az írásbeliség szakembereivel, a jegyzőkkel, a jogászokkal, a különböző tisztségviselőkkel, a kereskedőkkel, a tanárokkal és a diákokkal, akik „technikai” tudásuknak köszönhetően a társadalom nélkülözhetetlen elemeivé válnak. Ezzel egy időben zajlik a jogrendszer írásbeli rögzítése, kodifikációja. Az írott betű szakemberei fokozatosan beilleszkednek a városokban működő céhekbe és korporációkba (a jogászok és orvosok 1272-ben alapítanak külön céhet Nîmes városában).

Valenciennes, a Schelde (Escaut) vidékének legjelentősebb és leggazdagabb városainak egyike 1240 táján jól szervezett levéltárral bír, amely állandó levelezésben áll a közeli (Saint-Amand, Le Quesnoy, Tournai, Cambrai) és a távolabbi (Gent, Bruges, Ypres, Ath, Nivelles, Brüsszel, Arras) városokkal.⁹ 1104 és 1302 között okleveleire és chartáira – azaz írott dokumentumokra – támaszkodva terjeszti ki dominanciáját a környező mintegy 300 falura és városkára, méghozzá oly módon, hogy a saját értelmezését erőlteti rá a falusi oklevelekre, továbbá kikényszeríti a szokásjog írásba foglalását. Valenciennes végső soron az itáliai városok (főleg Firenze) *contado*-rendszerét¹⁰ megelőlegező uralmi struktúrát hoz létre, amelyben elsősorban az írásbeliség „fegyve-

rét” forgatja. Ha már Firenzénél tartottunk: a toszkán városban a 17 kereskedő által alapított Scarsella társaság heti rendszerességgű postai kapcsolatokat tart fenn Genovával és Avignonnal: a hírek két hét alatt teszik meg az utat. Európa északi részén a Hanza-szövetséghez tartozó városok érdekeltségi területüket teljességgel lefedő hírhálózatot tartanak fenn Novgorodtól Londorig. A városnak a vidék feletti szupremáciája a munkamegosztás mellett az írásbeliség gyakorlatán és a dokumentumok gondos megőrzésén alapszik. A város tartja kézben a társadalmi életet racionalizáló eszközöket, a kommunikáció és az irányítás technikai feltételeit, s ennek köszönhetően a városban halmozódnak fel a megtermelt javak is.

Az ikonográfia is számot ad arról, hogyan hódítja meg az „írástudó város” a tanulatlan vidéket. Brueghel *Betlehemi népszámlálás* című képén egy behavazott flandriai falu tárul szemünk elé, ahol semmi sem utal az írásbeliség jelenlétére, eltekintve a „székvárosból” érkezett hivatalnokoktól, akik a falucska fogadójában elterpeszkedve vezetik jegyzőkönyveiket, számolják meg a lakosokat, s feltételezhetően, szabják ki az adókat.¹¹ Néhány évvel később (1620 táján) a másik Brueghel *Parasztok prókátora* című képe hasonló témát dolgoz fel: a városi ügyvéd szintén a fogadóban száll meg, ott fogadja ügyfeleit. Az egymásra halmozott dokumentumok közül alig kilátszó ügyvédre türelmesen várnak a parasztok, akik közül néhányan a kezükben tartott szárnyasokkal fizetnek a városi ember szolgálataiért. A falon egy évkönyvet, almanachot látnunk, amely talán annak szimbóluma, hogy az írásbeliség megjelenésétől nem függetlenül megváltozott az emberek viszonya a múlt időhöz: az évszakok és a vallási ünnepek által megszabott „természeti idő” helyére a kormányzat (az adók!) és a hitelezők (a törlesztés és a kamatok) ideje lépett. Ezt a feltételezésünket csak megerősíti az asztalon található homokóra: a városi jogászt is az adott ügynek szentelt ideje függvényében fizetik. Minden olyan apró részletre érdemes odafigyelnünk, amely az elmaradott falusi társadalom és a modernizálódó város közötti törésre utal. Ezt a modernizálódást tehát az írásbeliség előtérbe kerülése, valamint az új időfelfogás beköszönte és a munka új modelljeinek létrejötte jellemzi. Ezek az írott betűhöz egyaránt köthető jelenségek biztosítják a város, a városi politikai és kereskedelmi elit dominanciáját a vidék társadalmá felett.¹² A város tehát az a hely, ahol létrejön az új típusú tevékenység, a szellemi munka, amellyel kapcsolatban még évszázadokig (jelenül egészen a 19. századig) felmerül a kérdés: vajon indokolt-e, hogy fizetés jár érte?

Bár az írott betű teret hódít, előállítása továbbra is szakemberek (egy kisebbség) műve. A városokban, és persze még inkább a falvakban, a hírek közlése továbbra is szóban történik: a kikiáltó a társadalom életének fontos szereplője marad. Feladata nemcsak az, hogy közlése a fensőbb hatóságok döntéseit, hanem az is, hogy a döntéshozókat képviselje, reprezentálja a nép színe előtt: ezzel magyarázható, hogy a kikiáltó mindig valami megkülönböztető jegyről, uniformisról, ruháján viselt címerről ismerszik meg. A *Saint-Bertin oltárképe*n (1459) egy alakot látunk, aki a város falain kívül összegyűlt népnek olvas fel egy pergamenről, amelyről egy nagy vörös pecsét lóg le, utalva az üzenet kibocsátójának személyére és magas rangjára.¹³ 1515-ben a főherceg bruges-i keltezéssel írott levelében közli Valenciennes magisztrátusával a Franciaországgal megkötött béke hírért, s arra kéri a város vezetőit, hogy „a hírt a szokott módon és helyen kiáltásuk ki”.¹⁴ A szóbeliség korszakának határát azonban mégis átléptük, s elérkeztünk a „papírra épült birodalmak” (MacLuhan) korába, amelyben a *softver* (a papír és a jel) rugalmassága a hatalom és a gazdagság minden addiginál nagyobb mértékű koncentrációjával kombinálódik. Az urbanizáció folyamatát olyan mesterséges környezet létrejötte erősítette fel, amelyet a jelek, az írott betű, s később a nyomtatás fémjelez. Tegyük hozzá, hogy napjainkban lépünk át a jelekre épülő elvonatkoztatás egy új korszakába, a virtuális általánossá válásának korába.

1.4 A város és a kultúraváltás

Egy túlnyomórészt vidéki és hűbéri alapokra épülő társadalomban a város maga is határvidéknek, különböző világok találkozási pontjának számít. A városban nemcsak kereslet és kínálat találkozik, nemcsak árucseré zajlik, hanem szövegek, emberek, tapasztalatok, eszmék, képzetek, életmódok, technikák, sőt még esztétikai formák is kapcsolatba lépnek egymással. Az innováció a társadalom és a politika új működési elveire épül: a polgár (*bourgeois*) szó etimológiai értelemben a város (*bourg*) lakóját jelenti, ám a kifejezés nem sokkal később már arra az emberre utal, akinek tevékenysége nem illeszthető be a hagyományos hármastársadalmi felosztásba. A polgár nem közvetlenül a földből él, nem egyházi személy, de nem is nemes. A rendi és hűbéri struktúráktól idegen társadalmi környezetben mozog: a polgárok városát ugyanis az egy és ugyanazon tevékenységet végző individuumok között fennálló *horizontális összetartozás* jellemzi, míg a hűbéri rendszer működését, amint ez közismert, a feudális piramis különböző alkotóelemei között fennálló *vertikális szolidaritás* határozza meg. Noha eredendően a város is alá van vetve egy vagy

több, világi vagy egyházi hűbérúrnak, a 11–12. század során a legerősebbek és leggazdagabbak közül sokan elérik, hogy a hűbéri rendszeren kívül eső, többé-kevésbé független entitásnak, községnek ismerjék el.

A város és a városlakók magukat elsősorban a munkával, illetve a munka útján megszerzett anyagi javakkal definiálják. Márpedig, és ezt fontos még egyszer kihangsúlyoznunk, a munka jelentős részben azonosítható az írással, a jelek feletti uralommal. A kézműveseknek, a kis- és (még inkább) a nagykereskedőknek feltétlenül szükségük van az írásra a kereskedelmi levelezés lebonyolításához, a számlakönyvek vezetéséhez, a megrendelések rögzítéséhez és teljesítéséhez, az ügyek intézéséhez. 1500 körül a festők gyakran választották képeik témájául a pénzváltót, akit levelezése, számlakönyvei és gyakran egy-egy fényűzően díszített kézirat társaságában ábrázoltak. Quentin Metsys 1514-ben készült *Pénzkölcsönzőjének* neje egy illusztrált kéziratot hóraskönyvet lapozgat, amely a „Szűz órái” tárgyalásánál van felütve.¹⁵ Matthäus Schwarz *Trachtenbuch* című műve a szédületesen gazdag Jakob Fugger életéből ragadja ki azt a pillanatot, amelynek során a bankár titkárával dolgozik. A szorgos titkár az asztalnál ülve éppen a főkönyvbe vezet fel egy számlát, előtte az asztalon lajstromok egész sora. A földön szétszórva a korábban felbontott levelek hevernek. A háttérben egy hatalmas fiókos szekrény, amelynek fiókaiban tárolják, városok szerinti felosztásban, a kereskedelmi partnerekkel folytatott levelezést: Róma, Velence, Buda, Krakkó, Milánó, Innsbruck, Nürnberg, Antwerpen és Lisszabon. Áruk sehol, csak iratok: a meggazdagsodás útja az információ gyors beszerzése, ellenőrzése és kezelése – említsük meg azt a tényt is, hogy az 1400-as évek legbefolyásosabb itáliai kereskedői évente akár tízezer levelet is elküldenek.¹⁶ Az ezekben az években készült bankár- vagy kereskedőportrék a nagy embert szemből ábrázolják, fényűző, gyakran szőrmével díszített ruhában, kezében pénzeszsákkal és néhány üzleti levéllel. Az írott betű megjelenítésének ezeken a képeken mindig kettős funkciója van: egyfelől a hasznosságra, a munkára, másfelől azonban az előkelőségre, a gazdagságra és az *otiumra* utal.

Ami most még csak egy kisebbséget érint, a későbbiekben a népesség többségére is vonatkozik majd.

„Egy efféle, a korban csaknem kivételesnek számító környezetben lakni alapvetően változtatja meg a mindennapi életet és a társadalmi viszonyokat. Egymás begyénbátán élni, akkor munkába indulni, amikor félreberik a harangot, mindennapos gyakorissággal használni a pénzt, másoktól vásárolt élelmiszerekkel táplálkozni, közeli és távoli eseményekről tájékozódni – ezek a permanens cserekapcsolatok jellemzik

a városlakók életét, s ez az életmód teremti meg az úgynevezett városi szellemet, amelynek alkotóelemei a fűrgesség, az individualizmus és a racionalitás, és amelynek első megnyilvánulásait a történészek a 12. századra teszik."¹⁷

A város tehát kultúraváltásra, jelesen a jel racionalitására és a mediatizációra épülő kultúra átvételére készíti lakóit. A szerződések és a kereskedelmi levelezés világa nem működhet az idő és a tér feletti uralom nélkül. A munkával töltött időt is pontosan kell mérni:¹⁸ nem véletlen, hogy az urbanizáció terén leginkább előrehaladott régiókban (először Itáliában, Orvieto és Milánó környékén, aztán Németalföldön, például Valenciennes-ben, méghozzá a 14. század elején) terjednek el először a mechanikai alapon működő órák. A párizsi Palais-Royal híres óráját 1370 táján építette egy Németországból érkezett szakember. Az órákészítés technikája 1450-re terjed el igazán széles körben: ekkoriban kerül a helyére Aragónia királyának híres órája Perpignanban, s ekkor készülnek Windsor, Prága és Krakó, valamint Közép- és Dél-Németország nagy városainak (Augsburg, Nürnberg, Frankfurt és Mainz) órái.

A városi civilizáció egy másik, s tárgyalt témánk szempontjából igen fontos újdonsága az egyéni felelősségtudat elmélyülése (ami persze nem jelenti a különböző közösségeket összetartó kohézió megszűntét). Ezentúl mindenki felelős saját élete és ügyei alakulásáért, s ez természetesen bizonytalanságot is ébreszthet az egyénben, s a vallásosság terén is módosulásokat generálhat. Ezt bizonyítják a mindennapos vallásgyakorlat terén megfigyelhető változások, valamint az új olvasási és életviteli szokások, amelyekben az egyén személyes érzelmei minden eddiginél nagyobb mértékben megnyilvánulhatnak. Elszaporodnak az egyes szám első személyben írott elbeszélések és az önéletrajzok, amelyek közül itt Ulman Stromeréra (†1407) térünk ki. Stromer, Nürnberg legbefolyásosabb üzletembereinek egyike, a papírgyártás németországi meghonosítója, vulgáris nyelven írott kéziratban számol be családjá történetéről (azaz felemelkedéséről).¹⁹ A fentebbiekből jól látszik, hogy ebben a Max Weber által alaposan kielemezett innovációs folyamatban hogyan kapcsolódik össze a város fellendülése az új típusú vallásos érzékenységgel, az írástudók arányának emelkedésével, a kapitalista jellegű újításokkal és az egyéni felelősségtudat elmélyülésével.²⁰

Nem árt persze tisztában lennünk az arányokkal: akármilyen látványos is egyes városok fejlődése és a földrajzi integráció folyamata, a keresztény Európa lakosainak csak elenyésző kisebbségét érintik a fentebb leírt új jelenségek (a kontinens periferiáján még kevésbé észrevehető a fejlődés). Európa minden országában továbbra is a szóbeliségre épülő vidéki társadalom túlsúlya

figyelhető meg. Még a városokban is az írni-olvasni nem tudók képezik a többséget (ha részarányuk csökken is). Ráadásul meg kell különböztetnünk egymástól a kezdetleges írni és olvasni tudást a következő szinttől, mondjuk, néhány vallásos tárgyú könyv birtoklásától, s persze attól az igen ritka jelenségtől, ha az ember nagyszámú könyvvel körülvéve, az írásbeliség kultúrájával átitatva él. A könyvesek világa, a másolóműhelyek, a könyvtárak és az első könyvárusok „népe” szabad szemmel alig látható kisebbséget alkot a középkor társadalmán belül.

2. AZ OKTATÁS PIACA

2.1 Alap- és középszintű oktatás

A város az iskola. Érdemes azonban már az elején leszögezünk, hogy az oktatással kapcsolatos kérdéseket tárgyalva továbbra is csak a társadalom egy igen szűk kisebbségével foglalkozunk majd. A többség számára az oktatás mint olyan egyszerűen nem létező fogalom: a nevelés a családon és a közösségen – a falun, az egyházközségeken – belül zajlik, a kézművesek és iparosok pedig gyakorlati nevelést kapnak a céhekben. Ebben a világban a könyv ismeretlen fogalom, bár a helyzet mintha lassan változóban volna. Guibert de Nogent a következőket írja erről a 12. század elején:

*„A megelőző években és gyermekkorom idején olyan nagy volt a tanítóihiány, hogy a kisvárosokban gyakorlatilag lehetetlen volt találni belőlük. A városokban nagy szerencsével keríthettünk egyet-egyet, de ezek tudománya is olyan sovány volt, hogy még a mai vándor klerikusokéhoz sem merném hasonlítani...”*²¹

Az írásbeliség és a könyv többé nem az egyháziak privilégiuma, ám a szerzetesek továbbra is óriási szerepet játszanak az oktatásban, amelynek hatékonyságát ráadásul a korabeli egyházi reform alaposan megnöveli. A bencés reform Clunyben indul be a 10. század közepén, majd nem sokkal később megjelennek az új rendek: a cisztercieket 1098-ban hozták létre a molesme-i szerzetesek, akik az eredeti bencés regulához kívántak visszatérni. A premontreiek reguláris kanonokból álló rendje 1121-ben született Laonban, s innen indult el egész Európát meghódító útjára. Az oktatás és a könyv mindegyik rend életében nagy szerepet játszott. Az első karthauzi közösséget Szent Brúnó (1101) hozta létre a Grenoble melletti Grande Chartreuse-ben, majd a rend a 12. század első évtizedeiben szerveződik meg. A karthauzi rendbe csak húszévesnél idősebb férfiak léphetnek be, akik tehát tanulmányaik nagyobb részén már túl vannak. A karthauzi szerzetesek napjuk jelentős részét a rend

könyvtárát gazdagító kéziratok másolásával, olvasással és tanulással töltik. Rendházaik mindegyikében találunk könyvtárat, iskolát, másolóműhelyt, amelyhez gyakran könyvkötészet, fametsző-műhely, később (a 15. századtól) nyomda is kapcsolódik. A Párizs közelében fekvő Saint-Denis bencés apátság a magas színvonalú görögoktatásról és kivételesen gazdag könyvtáráról híres. Itt képezték Sugert, és idejárt olvasni Abélard. Becslések szerint a gyűjtemény a 15. század végén mintegy 1500 kötetből állhatott.²² A kölni (ez Karthauzi Szent Brúnó szülővárosa) Szent Borbála-kolostor szintén gazdag könyvtáráról híres.²³ A 11. század végétől, a 12. század elejétől kezdve a káptalani iskolák hálózata is új életre kel. A neves egyházi tanítók irányítása alatt álló chartres-i, párizsi, laoni, reims-i, bambergi, freisingi és canterburyi iskolák feladata az volt, hogy olyan rátermett klerikusokat képezzenek, akik képesek lesznek majd előmozdítani a káptalani reformot. Ennek megfelelően ezeknek az iskoláknak volt könyvtáruk, helyenként nem is jelentéktelen. Ez a modell a 15–16. század fordulójáig egész Európában elterjed, s különösen Franciaországban népszerű, ahogyan erről akkor a mai napig fennálló noyoni, bayeux-i vagy éppen puy-i könyvtárak tanúskodnak. Chartres-ban a kanonokok a katedrális apszisa mögötti kis fakunyhóban helyezik el könyveiket, s olvasótermük ablakait az iskolában oktatott tárgyak jelképeivel illusztrálták.²⁴ A spanyolországi Gerona katedrálisában szintén könyvtárat hoznak létre, amelyet a kolostor fölé, az iskola szomszédságában helyeznek el. Van könyvtára a tortosai és a tarragonai katedrálisnak is, a cuencait pedig 1401-ben hívják életre. A 15. század elején a barcelonai katedrálisban különböző helyekre elosztva találhatunk könyveket: van belőlük a sekrestyében, a könyvtárban, a szentélyben lévő szekrényekben, a pulpituson. Említsük még meg a sevillai káptalani könyvtárat, amely 1440 óta létezik, s a kötetekre 1464 óta könyvtáros visel gondot. A gyűjteményt elsősorban a főpapok adományai gazdagítják, de ne felejtjük el Hernando Cólont (a nagy felfedező, Kolumbusz fiát), aki 1539-ben bekövetkezett halálakor a katedrálisra hagyta 15 344 kötetes könyvtárát. A leóni könyvtárat a 15. században, a salamancai katedrálisét 1480-ban alapították. Bár a szó szoros értelmében vett könyvtárunk nincs, számos kézirat található Oviedo, Murcia és Jaca templomaiban is. A fentebb felsorolt könyvtárak elsődlegesen persze vallásgyakorlati célokat szolgálnak, de őriznek bennük speciális témájú (például kánonjogi) műveket is. Hasonló fejlődési tendenciákat figyelhetünk meg Európa másik végén, Lengyelországban, ahol a katedrálisok könyvtárai szintén igen gazdagok. A legrégebbi (11. századi) természetesen a gnieznói, a krakkói gyűjtemény azonban már 1110-ben is 52 kódexet

számlál. Idesorolható a magyarországi Szent Márton-hegyi (ma: Pannonhalma) bencés rendház 11. század végi, közel 100 kötetes gyűjteménye is.

Fokozatosan a templomokat is ellepik a könyvek: a douai-i Saint-Amé ránk maradt 15. századi jegyzékeiből válasszuk ki az 1463. augusztus 18-i keltezésűt, amely szerint „...*van egy nagy misekönyvünk, amelyet korábban a nagy oltárnál használtunk...*; *egy másik nagy misekönyv, amelyet Jacques Sturquin nemesúr adományozott, s amely szegecsekkel van ékesítve. Rendelkezünk egy újabb, kétkötetes misekönyvvel, amely jelenleg is a nagy oltárnál van használatban, s amelynek arany szegecsei kezdenek rozsdásodni.*”

Vannak további, esetenként a hívektől kapott és szekrényekben tárolt könyveik, egyesek láncolva, mások újrakötésre szoruló állapotban, s ne feledkezzünk meg a Mária életét tárgyaló kisméretű munkáról, „amelyet a gyermekek csókolgatnak”.²⁵ A könyvek látható jelenléte a templomban, főleg a szentélyben nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a hívek közössége ne furcsa, idegen tárgyként tekintsen rájuk. A legnagyobb városokban iskolák egész sora működött. Párizsban a Petrus Lombardus (†1160) nevével fémjelzett Notre-Dame mellett Saint-Germain-des-Prés és a Sainte-Genéviève apátságai is színvonalas oktatást kínálnak. Tegyük említést a szerzetes kanonokok iskoláiról is, elsősorban természetesen a Szent Viktorról, amelyet Guillaume de Champeaux alapított 1113-ban, a Saint-Genéviève-hegy oldalán. A középkor végén itt őrzik a város egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét. 1508-ban új helyiséget kénytelenek építeni a könyvek számára, hiszen 52 polcon összesen 1049 láncolt kéziratuk van.²⁶ A könyvtár kéziratai között a nagy humanista nyomdász, Jodocus Badius (1461–1535) keres majd nyomtatásra méltó darabokat.

Az egyház természetesen nem a világ. Néhány városi magisztrátus már a 12. századtól kezdve világi egyházi intézmények létrehozásán töri a fejét. Ne felejtjük el azokat a magántanárokat sem, akiknek tevékenységéről néha meglepő forrásokból szerezhetünk tudomást: ránk maradt például az a cégtábla, amelyet ifjabb Holbein készített egy írást oktató mester számára (igaz, tárgyalt korszakunk után, 1516-ban).²⁷ Henri Pirenne a genti iskolák fejlődését követte nyomon, méghozzá egészen a 12. század közepétől kezdve.²⁸ Ezek a városi iskolák néha egészen magas szintű képzést nyújtanak: igen jó híre van például a schlettstadi (Sélestat) latin *scholának*, amelyet egy bizonyos Gotfried irányított a 14. században. Alapszinten az olvasást, az írást, a számolást és az éneklést tanítják; ezután a diákok a *trivium*hoz tartozó tárgyakba (grammatika, retorika, dialektika) nyernek bevezetést. A tanulmányait a Közös Élet Testvé-

reinél megkezdő, majd a heidelbergi egyetemen folytató Louis Dringenberg (†1477) irányítása alatt Schlettstadt (Sélestat) Dél-Németország első számú humanista iskolájává női ki magát. Noha a korra vonatkozó adataink igen hiányosak, az biztosnak látszik, hogy növekszik az oktatás, a képzés iránti igény – ez pedig értelemszerűen a könyv iránti kereslet fellendülését is jelenti. Mivel a kéziratok terjesztési hálózata nem képes kielégíteni az igényeket, a helyzet egyetlen megoldását a kötetek közös használatára épülő könyvtárak jelentik.

2.2 Egyetemek és kollégiumok

A folyamat betetőzését az egyetemek alapítása jelenti: a magisztereknek, megélhetésük érdekében, olyan tanítványokat kell magukhoz vonzaniuk, akik készek fizetni szolgáltatásaikért. Márpedig a szellemi munka nem állít elő semmiféle kézzelfogható anyagi jószágot, s nem írható le a hagyományos piaci terminusokkal – erre a kérdésre később még visszatérünk. A bolognai (1088), a párizsi (1150 körül) és az oxfordi (1167) magiszterek tehát céhbe (mely az *universitas* nevet kapja) szerveződve próbálnak megfelelni az egyre nagyobb keresletnek. Az egyetemalapítás első hulláma után Salernóban (1173), Vicenzában (1204), Palenciában (1208), Arezzóban (1215), Toulouse-ban és Cambridge-ben is hasonló intézmények jönnek létre. Közép-Európában a politikai berendezkedés modernizálódása is egyetemalapításokkal jár: Prága, Krakkó, Bécs és Pécs, de említsük meg Leuvent (1425) is. A nagy egyházszakadás korszakában felgyorsulnak az események, különösen Németországban (Erfurt, Köln, Heidelberg, Lipcse). A 15. század második felének Európájában összesen 65 felsőoktatási intézményt találunk, amelyek működésére egyébként bizonyos mértékű specializáció is jellemző: Bologna egyeteme például a városban már korábban is működő római joggal foglalkozó iskolák hagyományát folytatja, Salerno pedig a medicinára szakosodik. Párizs teológiában és filozófiában erős: professzorainak hírneve diákok tömegeit vonzza a városba – például Brúnót, aki 1032 táján született Kölnben, Párizs előtt Reimsben tanult, s miután a párizsi egyetem a teológia és a filozófia doktorává fogadta, Reimsbe is tér vissza tanítani (diákjai közül említsük meg a későbbi II. Orbán pápát).

Az egyetemi könyvtárak működéséről nincs sok adatunk. A kölni egyetemet 1388-ban alapították, s azonnal könyvtárat is csatoltak hozzá. A szabad művészetek fakultásának könyvtáráról először 1418-ból van adat: egy különálló teremből áll, és 16 polnyi könyv van benne. Ránk maradt egy 1474-es

keltezésű katalógus, amely 342 kötetről (mind kéziratos) ad számot. A gyűjtemény bővülésének köszönhetően 1478-ban két új termet is kapnak. A város kollégiumaiban (amelyek *Gymnasien* névre hallgatnak) egyébként 1490-et követően további könyvek is találhatók. Spanyolországban a 14. századi alapítású alkálai egyetemnek már az alapító okiratai is rendelkeznek arról, kinek a feladata a könyvek felügyelete. A Pireneusi-félsziget leggazdagabb könyvtára egyébként a salamancai egyetemé, amely 1457-ben megkapja az elhunyt Segoviai Jánosnak, Maurienne püspökének hagyatékát. Az egyetemi oktatás csak akkor működhet megfelelően, ha a diákok hozzáférnek a szükséges könyvekhez. A kereslet igen nagy is lehet – az 1300-as évek Párizsában tízezerre rúghat a diákok száma.²⁹ Az írásbeliség a nagy központokból kiindulva terjed el, a térhódításában fontos szerepet játszanak azok a „szaküzletek”, amelyekben pergament, később papírt (szükség esetén preparált papírt) és további eszközöket árusítottak.³⁰ Bologna, ahol az egyetem jelenléte a város egész arculatát meghatározza, kivételesen kedvező helyzetben van ezen a téren: innen származik a legkorábbi olyan forrás, amely egy pergamenkészítő műhely és a terméket forgalmazó „butik” (amely még papírt és írószereket is árult) működéséről tanúskodik.³¹ Egy másik 14. századi kéziratban található illusztráció egy jogi kurzus lefolyásáról árulkodik: a professzor vörös talárban áll a katedrán, előtte jegyzetei, a hallgatók pedig padokon vagy a földön ülve jegyzetelnek, vagy éppen a könyvben követik az előadó szavait. A kép jobb oldalán egy jogászt látunk, amint elkészít egy okiratot, miközben jogi tanácsokkal látja el a körülötte álló érdeklődőket. Mellette egy tonzúrás szerzetes és egy ismeretlen alak társalognak egy nyitott könyv felett: mindenhol az írott betűbe botlunk.³² Az egyetemi városokban fokozatosan létrejönnek tehát a másoló-műhelyek, amelyek felett az *universitas* bizonyos felügyeletet is gyakorol (az egyetem „alárendeltjei”). A *pecia* rendszerének létrejöttével és elterjedésével (amelyre rövidesen visszatérünk) ez a felügyelet szorosabbá válik. A könyv-árusok rövidesen olyan könyveket kezdenek árusítani, amelyekre korábbi tulajdonosaiknak többé nincsen szükségük. Ekkor már nem járunk messze a szó mai értelmében vett könyvkereskedelemtől.

Az egyetemekhez kapcsolódó kollégiumok rendszere a 13. század folyamán kezd kiépülni. Olyan alapítványokról van szó, amelyek a szegény diákok számára is lehetővé teszik a tanulást, s amelyekbe egyre gyakrabban vesznek fel tandíjat fizető diákokat is. Ezek a mecénások által fenntartott intézmények nemritkán diákjaik nemzeti hovatartozása alapján szerveződnek: ilyen például a bolognai *Collegio di Spagna*, amelyet 1364-ben hívott életre Toledo érsek

bíborosa és Gil Carillo de Albornoz pápai legátus. A 24 spanyol diákot befogadó intézmény két káplánt foglalkoztat. Diákjai a legátus saját könyvtárát használhatják. Franciaországban a délvidéki egyetemi városok – Avignon, Montpellier, Toulouse és Cahors – kollégiumai a leghíresebbek.³³ Montpellier-ben, amelynek egyetemét 1289-ben alapította IV. Miklós pápa, a 14. század során az alábbi kollégiumok jöttek létre: Pézenas, Saint-Ruf, Saint-Benoît és Mende. Párizsban a nagyobb apátságok szinte mindegyike fenntart egy-egy kollégiumot, ahová ösztöndíjas diákokat küldenek. A bencések Saint-Bernard kollégiuma 1244-ben nyílik meg, a hatalmas és befolyásos Saint-Denis-apátság pedig saját iskolájának működtetése mellett azt is fontosnak érzi, hogy Párizsban is legyen egy kollégiuma, amelyben körülbelül egy tucatnyi ifjú tanul. Külön meg kell említenünk a Robert de Sorbon (1201–1274) által 1257-be életre hívott kollégiumot, a Sorbonne-t. A Navarra kollégiumot a király hozta létre 1316-ban: ez a székhelye a francia nemzetnek (amely csak egyike az egyetemen magát képviseltető „négy nációnak”). Robert d'Ailly, a király lelkipolitikája, Cambrai érseke és bíboros reformálja majd meg az intézményt. A Sorbonne és a Navarra egyaránt gazdag könyvtárral rendelkezik.³⁴ Összesen mintegy hatvan hasonló intézményről tudunk, köztük a La Marche és a Beauvais kollégiumról (utóbbit Jean de Dormans püspök alapította 1370-ben). Hasonló rendszerben működnek az angliai kollégiumok, az oxfordi Balliol (1262), Merton (1263) és a University College (1280).

2.3 A kolduló rendek könyvei

A 13. század során az egyház súlyos válsággal kénytelen szembenézni. A krízis, amely leglátványosabban a különféle eretnekségekben nyilvánul meg, végül az egyházi struktúrák újjászervezéséhez és reformjához vezet. Új szerzetesrendek jönnek létre, amelyeknek elsődleges célja a teljes szegénység evangéliumi ideáljának felelevenítése és az apostoli tevékenység. A legismertebbek természetesen a kolduló rendek, a domonkosok (a prédikáló testvérek) és a ferencesek (a kisebb testvérek, más néven minoriták), de ne feledjük el a karmelitákat és az ágostoni remeteket sem, akik szigorú életvitelüknek és mély elkötelezettségüknek köszönhetik sikereiket. Mindegyik új rend nagy szerepet játszik az oktatásban, s a korábbiaktól eltérően, oktatási intézményeiket a város szívében gyökereztetik meg. A Toulouse városában 1215-ben Domenico de Guzmán által alapított domonkos rend igen gyorsan növekszik: a 14. századra 600 kolostorukban már mintegy 12 ezer szerzetesük tevékenykedik. Miután a párizsi szerződés lezártnak nyilvánítja az albigen krízist (1229),

az ő feladatuk lesz az Inkvizíció működtetése (1232), s az ő Szent Jakab utcai kolostoruk fogadja majd be az egyetemet, amelynek létrehozására VII. Raymond grófnak kellett ígéretet tennie. Az alapító szándékainak megfelelően a rend, ahol csak gyökeret ver, mindenhol a legmagasabb szintű képzésben részesíti diákjait. Az 1259-re megszilárduló struktúra alapszintjét az egyes kolostorok képezik, amelyek mindegyikében találhatunk egy „dokort” és egy „magisztert” – ez utóbbi a teológia oktatásába segít be. Minden rendtartományban működik egy vagy két *studium solemne*, amelyekből a legkiemelkedőbb hallgatók a rend valamelyik *studium generale*jába léphetnek tovább. A struktúra csúcán a párizsi egyetem teológiai fakultása található, amelynek két professzora mindig a domonkosok közül kerül ki. Az itt végzeteket a *jus ubique docendi magister* címmel ruházzák fel. A Szent Jakab utcában található, 1221-ben alapított kolostoruk az első igazi *studium generale*, amely a legtekintélyesebb tanítókat foglalkoztatja, Nagy Szent Alberttől Aquinói Szent Tamásig.

„E hatékony iskolaszervezetnek köszönhetően a domonkosok nagy befolyásra tesznek szert a tudományosság terén. Az eddig kizárólag Párizsban összpontosuló teológiai oktatás decentralizációja is üdvös következményekkel jár: a 14. század közepére számos egyetemen teológiai fakultás jön létre.”³⁵

Provence-ban a könyvtárral is rendelkező montpellier-i perjelségben jön létre az első *studium generale*.³⁶ Toulouse után a rend 1224 során Avignonban is megtelepszik, ahol a rendtartomány harmadik *studium*át nyitják meg. Az avignoni könyvtár a pápák érkezésével indul növekedésnek, köszönhetően az adományoknak és a testvérek szorgos másolómunkájának.

„A gyűjtemény [...] főleg nem sokkal korábban készült könyvekből áll [...], dinamikus fejlődik, és arra szolgál, hogy minél többen, s minél könnyebben használhassák: szemlátomást a prédikátorok mindennapi munkájának sikerét elősegíteni kívánó intézményről van szó. A legértékesebb, liturgikus célú könyvek teljes hiánya arra utal, hogy referencia-könyvtárról van szó.”³⁷

A rendszer töretlenül épül tovább: még a kevésbé jelentős kolostorok is kapnak könyvtárat. A Saint-Maximin például az 1300-as évektől fogva rendelkezik könyvtárral: a kolostor jegyzékei a 15. század végén összesen 25 diákról adnak számot.³⁸ Aix helyzete sajátos: érseki székhely, egyben egyetemi város. Egészen addig a domonkos rend felügyeli az egyetemet, amíg (1422) Avignonban Nicolai tartományi perjel el nem foglalja az érseki széket, majd ki nem nevezik az egyetem kancellárjának (1436). A két tisztség ettől fogva mindig egy kézben összpontosul. Németországban a kölni iskola 1248-ban lesz *studium generale*, jóval a város egyetemének megalapítása (1388) előtt. A rend 1224-

ben jelenik meg Strassburgban, ahol először 1260-ban, majd 1294-ben tartanak káptalani gyűlést. A felolvasói (*lector*) posztot Nagy Szent Albert tölti be: a 13. századot még a skolasztikus doktorok uralják, s csak a 14. században köszönt be a misztikus prédikátorok ideje. A rend 1303-ban tűnik fel Erfurtban, a késő középkori misztika másik fellelegvárában. Mindenhol nagy figyelmet fordítanak a könyvtárakra, amelyeknek működését a lehető legaprólékosabban szabályozzák. Mindez azt jelenti, hogy a domonkosok óriási szerepet játszottak a könyves szféra fejlődésében. Az avignoni tartományi káptalan³⁹ 1288-ban úgy fogalmaz, hogy *„fegyvereink a könyvek, s könyvek híján egy testvér sem készülhet fel sem a prédikálásra, sem a gyónások meghallgatására. Ennek megfelelően minden perjelt és testvért arra szólítunk fel, hogy azon fáradozzon: minél több könyv legyen felhalmozva közös polcainkon.”*

A ferencesek hasonló elvek szerint tevékenykednek, de jóval kevésbé szisztematikusan. A rend nagy alakjai a korban Halézi Sándor és Szent Bonaventura (†1274). A ferences misszionáriusokkal főleg a kelet felé vezető utakon és Kínában találkozhatunk. Az írott betű kivételes fontosságáról a festészet is számot ad: az idősebb Holbein 1501-ben festi meg a domonkosok frankfurti nagy oltára számára a rend *Leszármazási fáját*, amelyen az alapítót és a testvérek nagy tudósait kivétel nélkül könyvvel a kézben ábrázolja.⁴⁰

3. A POLITIKA BEKÖSZÖNTE

Az írott betű fémjelezte kultúraváltás utolsó fontos tényezője a jogászok és a politikai-közigazgatási tisztségviselők súlyának növekedése, amely a *res publica* ügyeinek fokozatos racionalizációjával függ össze. Kormányozni – ma éppúgy, mint a középkorban – azt jelenti, hogy az ember birtokába jut a legfontosabb információknak, s azok alapján hozza meg döntéseit.

3.1 Közigazgatás és racionalizáció

Amikor a leghatalmasabb uralkodók vagy éppen a városi magisztrátusok körül kezd kiépülni a közigazgatás rendszere, megoldásra váró új feladatok jelennek meg az igazságszolgáltatási, pénzügyi és hadügyi szférában, a kommunikáció terén és azon a területen is, amelyet némi anakronizmussal információ- és adatkezelési feladatoknak nevezhetnénk. Ezeket az új feladatokat olyan szakemberek, adminisztrátorok, tanácsnokok, jogászok, sőt esetenként jogi professzorok látják el, akik megfelelő képzést kaptak, képesek szakterületük fon-

tos kérdéseit tárgyaló új műveket írni, és nemritkán magánkönyvtárakat hoznak létre. A folyamat hátterében különböző „irodák és hivatalok” fellendülését látjuk, amelyeknek titkárai, futárai és küldöttei vagy éppen az udvari historiográfusok a korszak fontos szereplői közé számítanak. Őket viszi színre Carpaccio *Hippolit követsége* című képén, amelynek előterében a profilból megfestett, íródeszkájára hajoló ifjú íródeákot látjuk.⁴¹

A kormányzat kezükben tartók célja egyfelől az irányításuk alá tartozó terület erőforrásainak racionális felhasználása a minél nagyobb gazdagság és a minél szilárdabb hatalmi pozíciók létrehozása érdekében, másfelől a politikai rendszer elméleti alátámasztása, harmadrészen pedig a külpolitikai pozíciók megerősítése. A politikai-közigazgatási rendszer ésszerűsítése viszonylag korán megkezdődött a normann kézben lévő országokban és tartományokban, Normandiától Szicíliáig. Némi késéssel ugyan, de hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a Capeting királyságban: bár „királyi bírakkal” már Jámber Róbert (996–1031) idején találkozhattunk, ez a tisztség ekkor még voltaképpen csak a király birtokait igazgató tisztségviselők tevékenységére utal. Valódi központi kormányzati intézmények csak a 12. században tűnnek fel: a centralizált és szakfeladatok ellátására létrehozott közigazgatás székhelye az egyre nagyobb befolyásra szert tevő királyi palota. Fülöp Ágost uralma alatt (1180–1223) a bírák fokozatosan királyi tisztségviselőkké válnak (ekkoriban mintegy 250-ről tudunk, elsősorban Orléanais és Gatinais tartományokban), a bírói és közigazgatási tisztviselők (*bailli*) feladatait pedig a király 1190-ben készült testamentuma viszonylag pontosan határozza meg. Lassan kiépülnek a legfontosabb intézmények: a számvevőszék (1203), a parlament (1239) és a kancellária különböző titkárságai, amelyekben jól képzett írástudók – a királyi jegyzők és titkárok – ülnek.⁴² Hasonló a helyzet Nürnbergben, ahonnan egyébként egy példátlanul érdekes tanúbizonysága maradt ránk a politikai döntéshozók „írástudásának”: egy kihajtható betétlapokat is tartalmazó jegyzetfüzettről van szó, amelyet a város erődítményrendszerének felügyeletével megbízott tisztviselő hordott magával az ellenőrzések során (1425).⁴³

Mindez azt jelenti, hogy megszapornak a pénzügyi és közigazgatási természetű levéltári dokumentumok, a királyi hatalom teoretikusai pedig azon fáradoznak, hogy írásban rögzítsék, milyen eszközöket használhat a monarchia a közügyek vitele során,⁴⁴ továbbá hogy meghatározzák a politika új fogalmi kereteit. Ezek a rendszerteremtésre irányuló erőfeszítések jelentős mértékben a római jogból származó fogalmak újjáélesztésére épülnek, ahogyan arról Szép Fülöp (†1314) jogtudorainak tevékenysége is tanúskodik.

Trónörökösként Fülöp igen gondos nevelésben részesült, még ókori sztoikus filozófusok műveivel is megismerkedett. Amint trónra kerül, „a királyi hatalom jogainak fanatikus védelmezőjévé” (E. Perroy) válik, aki hűséges tanácsadók szűk körével veszi körül magát. A *curia*ba, amelyet kezdetben nagybirtokosok alkottak, egyre több délvidéki kismemes kerül be: vegyük például Pierre Flote kancellárt és tanítványát, Guillaume de Nogaret-t, akik mindketten ezer szállal kötődnek a montpellier-i egyetemhez. Paradox módon éppen ezek a délvidéki értelmiségiek válnak a királyi hatalom korlátlan voltának legszilárdabb védelmezőivé. Szép Fülöp politikájának legfontosabb célkitűzése az uralkodói akarat érvényesítése a királyság egész területén. Ennek a politikának az írásbeliség szempontjából igen fontos eleme volt, hogy Fülöp meghonosította az ország déli területein a királyi jegyzőség intézményét.⁴⁵

Az oktatás a társadalmi felemelkedés új útjait nyitja meg: egyre több példát találunk arra, hogy olyan személyiségek futnak be nagy karriert az egyházban vagy a világi politikában, akiket az iskolákban és az egyetemeken szerzett képességeik emelnek a többiek fölé. A képzettség igénye rövidesen új normát teremt: egy VII. Kelemen által 1378-ban kibocsátott konstitúció előírja a városi káptalanok tagjai számára, hogy legalább licenciátussal rendelkezzenek. Hélène Millet Laon városára vonatkozó kutatásai azt bizonyítják, hogy a pápai elvárásoknak volt is foganatjuk, hiszen 1409-ben a káptalan 82 kanonokjából 72 valóban rendelkezett valamilyen egyetemi fokozattal.⁴⁶ A modell lassan túlnő az egyház világán. Nem kétséges persze, hogy egy kereskedőnek, még ha a társadalom legfelsőbb köreiben is mozog, nincs szüksége különösebb képzettségre. Ismeretes például, hogy Jacques Cœur *sine litteris* személyként aposztrofálták, nem mintha írástudatlan lett volna, egyszerűen csak arról van szó, hogy nem folytatott egyetemi tanulmányokat. Cœur ilyen besorolása ugyanakkor némi meglepetést is okoz: a 14. század második felétől kezdve az egyetemi fokozattal rendelkezőket már nem azonosítják szükségyszerűen egyházi személyként, hiszen egyre több világi férfiú tanul az egyetemeken. Ez a jelenség egyfelől arról tanúskodik, hogy egyre nagyobb az igény az egyetemet végzett (különösen a jogvégzett) szakemberekre, másfelől pedig arról, hogy bizonyos családok az egyetemi képzésre mint társadalmi pozícióik megerősítését szolgáló eszközre tekintenek. A 15. század Franciaországában az amiens-i, reims-i, senlis-i, tours-i vagy épp lyoni városi oligarchák fiaikat egyetemre, még hozzá elsősorban jogi képzésre küldik. Rövidesen ők kerülnek majd a városi magisztrátus legfontosabb döntéshozatali pozícióiba, s a királyi tisztségek iránt is érdeklődést mutatnak.⁴⁷ Látni fogjuk

továbbá azt az igen szoros kapcsolatot, amely a könyvnyomtatás világa és az egyetemek között áll fenn, legyen szó akár bankárokról – mint a lyoni Barthélémy Buyer – vagy éppen nyomdászokról (például maga Gutenberg).

Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg Firenzében, amely város a 14. század folyamán szervezi meg *contadóját*. A város tanácsa a kormányzás racionalizálására, a közigazgatás hatékonyságának növelésére törekszik.⁴⁸ Ezt a célt szolgálják az 1408/1409-es városi statútumok, az 1420-as években beindított reformok, valamint a tisztviselők gondos kiválasztása és tevékenységük szigorú felügyelete. Az adóbevételek növelésében érdekelt kormányzat figyelme természetesen kiterjed a kereskedelmi kérdések szabályozására is. 1426-ban felméri a *contado*hoz tartozó területek gazdasági potenciálját, 1427-ben pedig új katasztert készítenek: ezekre a felmérésekre alapozzák a pénzügyi-adóügyi terveket és az államszervezet reformját. Az ésszerű kormányzás elsődleges eszköze mindenhol az adatok megfelelő rögzítése. Firenzében például Sassoferatói Bartolus és a hozzá hasonló jogászok nemcsak a konkrét döntéshozatalban segítik a kormányzókat, hanem szilárd és megbízható jogelméleti és jogtörténeti korpusz létrehozásával is hozzájárulnak a kormányzás hatékonyabbá tételéhez. Helyi szinten a kormányzati feladatok viszonylag sok szereplő között oszlanak meg: a 15. században a *contado* különböző városainak ügyeit összesen mintegy száz *podesta* (városi kapitány, kormányzó stb.) intézi, akik mindannyian fenntartanak egy-egy állandó szakembergárdát foglalkoztató hivatalt (amelynek létszáma az adott helység nagyságától függ). Pisában például a firenzei kapitány első számú alárendeltje egy bíró, akivel szemben kötelező elvárás a jogi licenciátus. A politikai-közigazgatási racionalizáció komoly eredményeket hozott, különösen gazdasági téren.

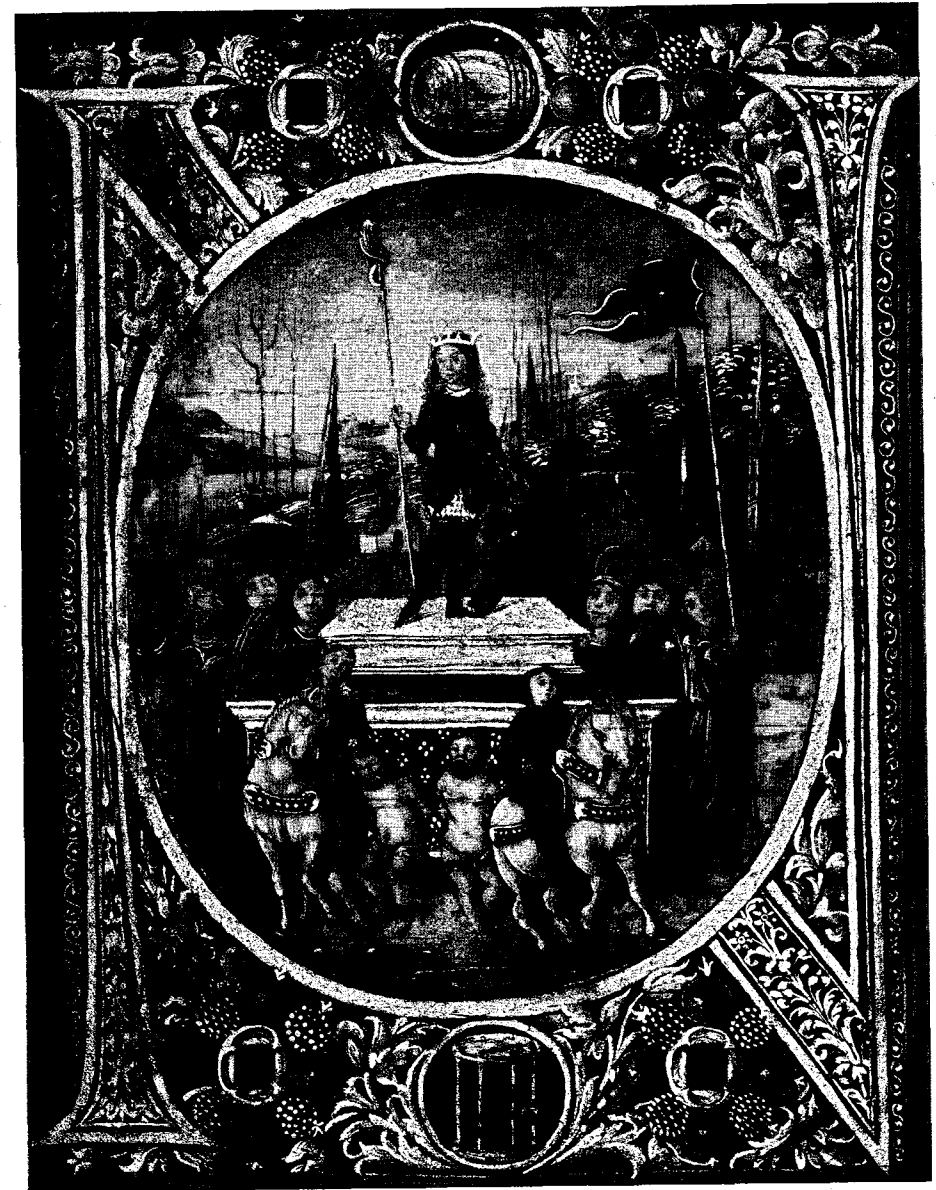
3.2 Könyv és előkelőség

A fokozatosan teret hódító új politikai modell szíve az esetek túlnyomó többségében az uralkodó udvara (*curia*), amely elsősorban a politikai döntéshozatal és a közigazgatás centruma, egyben azonban egy sajátos „életforma” hordozója is: az udvarnak előkelőségével és kifinomultságával kell igazolnia az abszolút hatalomra áhítozó királyok és hercegek privilegiált státusát.⁴⁹

A kulturális és művészeti szféra tehát igen fontos szerepet játszik a korszak politikai berendezkedésének megalapozásában: az uralkodó, környezete – s példájukat követve más előkelőségek is – magas rangjukat a legfényesebb reprezentáció útján teszik nyilvánvalóvá. Ez magyarázza a fényűző életkörülményekhez (kastélyok, kertek, erdők a vadászat számára) való ragaszkodást,

a műtárgyak (köztük kéziratok) elkészítésére szóló megrendeléseket, a mecenatúra és az ajánlás jelenségét, a fényes ünnepségeket stb. A Berry hercegének óraskönyvében található illusztrációkat bátran tekinthetjük ezen fényűző udvari élet hű tükrének.⁵⁰ Az uralkodói mintákat lehetőségeihez mérten megpróbálja követni a városi elit is: a királyok és hercegek számára készült kiadványok kissé szerényebb változata gyorsan elterjed a városokban is – ez elsősorban a óraskönyvek esetében figyelhető meg. Szépen tükrözi ezt a modernitás értékeit hordozó életvitelt egy rajnai mester 1410-ben készült *Édenkert* címet viselő képe, amelyen egy a világtól hermetikusan elzárt, tarka madárkákkel benépesített virágoskertben egy muzsikáló, társalgó, olvasó, virágokat szedő s más kifinomult tevékenységet folytató társaságot látunk. A háttérbe még egy uzsonnával megrakott asztalt is festett a művész.⁵¹ A társaság szemlélődő életmódot (*otium*) folytat, s érdemes talán azt is megjegyeznünk, hogy a képen kizárólag hölgyek szerepelnek.

A politikai berendezkedés ezen modellje a „székvárosokat”, a későbbi fővárosokat privilegizálja. Ezek közé tartozik természetesen Párizs, de említsük meg Lille-t, ahonnan a burgundi hercegséghez tartozó területeket irányítják; Heidelberget, a pfälzi választófejedelem székvárosát; az itáliai nagyvárosokat, amelyek vagy királyságok székhelyei (például Nápoly), vagy viszonylag nagy kiterjedésű területek központjai. Bár Firenze politikai rendszere nem monarchikus elvek szerint szerveződik, az ókorra és a köztársasági erényekre épülő ideológia mindennapi megnyilatkozásaiban szintén nagy szerep jut az írásbeliségnek és a könyvnek. A város kancellárja 1427-től 1444-ben bekövetkező haláláig Leonardo Bruni. Mind kortársai, mind az utókor úgy tekintenek rá, mint a republikánus *libertas* nagy teoretikusára és a Milánóban uralkodó despotizmus kérlelhetetlen ellenfelére, aki a principátus ellen küzdő Ciceróhoz hasonlóan oroszlánként védte a szabadságot és a köztársasági értékeket. Legjelesebb műve *A firenzei nép története*. Halála után városa úgy dönt, hogy pompás síremléket állítanak neki a Santa Crocében. A Brunit ábrázoló, római tógába öltöztetett fekvőszobor könyvet tart a kezében, ám a korban készült szobrok többségével ellentétben itt nem óraskönyvről vagy kegyes témájú műről van szó, hanem az elhunyt által írott, hazájának dicsőségét zengő és erényét magasztaló könyvről. Nem a szerzőt, s nem is az államférfit részesítette Firenze ilyen példátlan megbecsülésben, inkább arról van szó, hogy Bruni személyén keresztül a város a saját nagyságának és saját szabadságának állított maradandó emléket.

Philosztratosz-korvina Mátyás könyvtárából (OSZK, Cod. Lat. 417. fol. 2r.)

3.3 Könyvtárak és közösségek

Úgy tűnik tehát, hogy a könyvgyűjtemények és könyvtárak funkciója kettős: gyakorlati és szimbolikus. Franciaország királya, Burgundia, Berry és Orléans hercege, Artois grófja, az angol (például Bedford hercege⁵²), német vagy itáliai⁵³ főurak, a Viscontiak és a Sforzák, vagy éppen Corvin Mátyás, Magyarország királya⁵⁴ mindannyian presztízskérdésnek tekintik könyvtáruk gazdagságát, s azon versengenek, ki gyarapítja több és fényűzőbb munkával gyűjteményét. Jó János (1350–1364) fiai és unokái, elsősorban V. Károly (†1380) koruk legjelentősebb bibliofiljei közé tartoztak.⁵⁵ Párizsban a könyvtár működése olyan állandóságot mutat, hogy az már-már az intézményesülés határát súrolja. A gyűjteményt 1367/1368-ban a Louvre egyik tornyába költöztetik, s Gilles Malet, Corbeil vikomtja személyében egy „könyvőrt” is kap. A könyvek új otthonául szolgáló helyiséget nagy gonddal alakítják ki: a falakat Írországból érkezett falapokkal táblázzák be, a boltozatot ciprusfával bélelik ki, a bútortzatot (a padokat és a „könyvkerekeket”) felújítják, az ablakokat pedig védőhálójával óvják a madaraktól. Egy 1373-ban összeállított könyvjegyzék szerint a gyűjtemény 917 kötetből állt. V. Károly volt egyébként az első olyan uralkodó, aki testamentumában külön kitért könyveire.

A király könyvtárának újító szellemisége mind a könyvek tartalmában, mind a gyűjtemény körül folyó munkálatok jellegében megnyilvánul. Az atyja nyomdokain haladó király 1371-ben megparancsolja tanácsadójának és káplánjának, a roueni káptalan rangidős kanonokjának, Nicole Oresme-nek, hogy fordítsa le Arisztotelész két *Etikáját*, *Politikáját* és *Ökonómikáját*.⁵⁶ Oresme korábban már lefordította Ptolemaiosz egy csillagászati értekezését, a *Quadripartitumot*.⁵⁷ A király ezenkívül még Petrarca műveinek fordítását is megrendeli tőle. Már ennyiből is képet kaphatunk a király érdeklődéséről. Ehhez még tegyük hozzá, hogy a gyűjteményben volt számos tudományos jellegű kézirat is, például a kor térképészeti tudásáról hű képet adó *Katalán atlasz*, amely szintén a király megrendelésére készült.

A király és környezete kifejezetten a modernitást tükröző módon használja a könyvtárat, amennyiben azt a hatékony kormányzati munka eszközének tekinti. Mai kifejezéssel azt is mondhatnánk, hogy a királyi könyvtár az uralkodó és a tanácsadók (Nicole Oresme, Raoul de Presles, Philippe de Mézières és Pierre d'Orgemont kancellár) dokumentációs központja. A gyűjtemény politikai célokat szolgál: kidolgozni a királyi hatalom elméleti megalapozását, rögzíteni és alkalmazni a jó kormányzás szabályait, hatékony külpolitikát folytatni, elsősorban Angliával szemben (kimutatni, hogy franciaországi birtokai

okán Anglia királya hűbéri esküvel tartozik a francia királynak). V. Károly 1372-ben másolatot készített az *Uralkodók okulásának könyvéből*, majd 1378-ban megrendeli a karmelita Jean Goleintől (†1430) a *Királyok és hercegek útmutatója* című munka fordítását. Ez utóbbi Merész Fülöp fia számára készült, és a jó kormányzáshoz szükséges személyes tulajdonságok kérdését taglalja.⁵⁸ Pierre d'Orgemont elkészíti Jó János és V. Károly életrajzát, főműve azonban a *Gyümölcsöskertbéli álom* című értekezés, amely a világi és az egyházi hatalom viszonyának kérdését tárgyalja. A király megrendelésére készült munka latinul íródott, 1376-ban; franciára két évvel később fordították. Említsük meg végül a könyvtár presztízsteremtő funkcióját is: minden, ami növeli a király hírnevét és dicsőségét, egyben hatalmának megszilárdulásához is hozzájárul. Az 1365-ben szintén királyi megrendelésre készült *Királyok felszentelésének könyve* részletesen leírja a ceremóniát, amely aztán kanonikussá is válik: VI. Károlyt a benne foglaltak szerint szentelik fel 1380-ban.⁵⁹ Említsük meg a *Nagy francia krónikát* is, amelynek elkészültét a király személyesen felügyelte.⁶⁰ V. Károly halálakor a könyvtár mintegy 1200 kéziratot számlál.

Hasonló elvek szerint felépülő és működő könyvtárakat találunk az itáliai uralkodócsaládok (amelyek közül néhány spanyol kötődésű) udvarában. Újat majd a humanizmus hoz: Nagylelkű Alfonz (1394–1458), Aragónia királya Nápolyban humanista udvart teremt maga köré, amelyben írástudókat, krónikásokat és művészeket foglalkoztat. Maga a király is folyékonyan olvas latinul, s szívesen bújja 1140 kötetes könyvtárát. A Mediterráneum nyugati medencéje ekkoriban egyébként is spanyol beltenger: a Katalónia és Valencia, a Roussillon és a Baleári-szigetek, a Szardínia, Dél-Itália és Szicília között fennálló szoros kapcsolatok fontos szerepet játszanak majd a könyvnyomtatás korai évtizedeiben. Végül, a 14–15. század fordulójának uralkodói könyvtárait bemutató áttekintés nem lehet teljes, ha nem teszünk említést a burgundiak könyvtáráról: David Aubert alighanem teljes joggal írja, hogy „a keresztény uralkodók közül hercegünk rendelkezik a könyvekben leggazdagabb gyűjteménnyel”.⁶¹

Itáliában két további tényező is közrejátsszik a könyvtárak sorsának alakulásában: az egyik a közjó fogalma, amelynek értelmében a könyvgyűjteménynek a közösséget is szolgálnia kell; a másik pedig a nagy ókori adakozókra történő gyakori hivatkozások. Az elsőre Petrarca eljárása lehet a példa, aki könyvtárát nem egy vallási közösségre, hanem a velencei szenátusra hagyta annak érdekében, hogy könyvei a köz számára elérhetőek legyenek. Bár testamentumát nem hajtották végre, szándéka mégis modellértékű. Firenzében Cosimo Medici száműzetésből való visszatérése (1434) felgyorsította a város politikai

berendezkedésének a principátus irányába történő elmozdulását. Ezután a Cosimót körülvevő szűk tanácsadói kör határozta meg a „város építészeti, festészeti és irodalmi arculatát” (F. Braudel). A liliomok városában a humanizmus volt hatalmon: ennek függvényében kell értékelnünk Niccolò Niccoli döntését (1437), aki gyűjteményét Cosimóra hagyta, azzal, hogy a könyveket minden művelt ember (azaz a herceg familiárisai) használhassa. Ugyanazokról a „barátokról” van szó, akikkel (a petrarcai gesztust felelevenítő) Lorenzo il Magnifico megosztja saját könyveit. A borítókötéseken a következőket olvashatjuk: „*liber Laurentii de Medici et amicorum*”. Velencében Bessarion bíboros hasonlóan cselekszik.⁶² A könyvtár, a másoló- vagy nyomdaműhely és a könyvesbolt ezekben az években már meghatároznak egy sajátos társadalmi teret, amelyben szellemi, gazdasági és politikai elemek keverednek.

Végül a könyvek iránti rajongás (bibliofília) térhódítása, a kiadványok piaci és szimbolikus értékének gyors emelkedése azt eredményezi, hogy az egyes munkák nemcsak örökség, adomány és vásárlás útján kerülnek egyik nagy könyvtárból a másikba, hanem néha bizony hadizsákmányként is – az „utazó könyv”⁶³ sorsát gyakran a nyers erő határozza meg. A francia királyi könyvtár története jól példázza az értékes könyvek és gyűjtemények vándorlását. VI. Károly 1422-ben bekövetkező halálakor, a politikai válság elmélyülésének pillanatában, a király könyveit Bedford hercege vásárolja meg és szállíttatja Angliába. A könyvek egy része Bruges-i Lajoshoz, Gruthuyse urához kerül, akinek könyvtárát később XII. Lajos szerzi meg.⁶⁴ Néhány példány története még ennél is fordultatosabb: V. Károly tanácsosa, Jean Vaudetar a királynak ajándékozta a birtokában lévő ékítményekkel díszített (historizált) Bibliát, amelyet Raoulet d'Orléans másolt le 1372-ben. V. Károly halálát követően a könyv először Anjou hercegéhez, majd Berry hercegéhez kerül, aztán 1416-ban visszatér a Louvre-ba. 1424-ben eltűnik a királyi könyvtárból, s csak a 16. században bukkan fel újra, mégpedig Bluet ügyvéd könyvei között, majd a La Fleche-i jezsuitákhoz kerül, akik Foucault intendánsnak adományozzák. A munka 1764-ben a Gaignet-féle árverésen tűnik fel, ahol is egy bizonyos Meerman vásárolja meg. Ez utóbbinak a fia, az ifjabb Meerman Westreenen bárónak, a hágai *Museum Meermano-Westreenianum* alapítójának adja a könyvet – azóta is ott őrzik. Ez a Biblia azért is különösen értékes, mert 269 miniatúrát tartalmaz, köztük a leghíresebb a második lapon található, amelyet Jean Bondol *alias* Bruges-i János jegyez: a híres illusztráció a királyt ábrázolja, amint átveszi a könyvadományt titkárától. A kép az elsők közé tartozik a nem vallásos ihletettséggű és tematikájú festmények sorában, s az egyik legkorábbi „élethű” uralkodóábrázolás.⁶⁵

A könyv gazdaságtana

Gyermekségemben, mikor elértem az iskolaérett kort, számos könyvvel volt találkozásom, s tartalmukra elég jól emlékszem. A bennük foglaltakból hol többet, hol kevesebbet őriztem meg emlékezetemben, hiszen a különböző tantárgyakat különböző mértékben kedveltem. Egyes tárgyak szükségesek voltak, mások hasznosak, megint mások dicsők és tiszteletre méltók, s voltak persze olyanok is, amelyek keserű ízt hagytak a számban, még akkor is, ha velük való küzdelem végül javamra vált.

GEORGES CHASTELAIN

A középkor világa a gesztát, a szóbeliséget és a hallott szót privilegizálja. A hűbéri kapcsolatok személyköziek, s létrejöttük rituáléjában általában semmiféle szerep nem jut az írásbeliségnek: a vazallus kimond néhány tőle elvárt mondatot, majd kezét hűbérurának kezébe helyezi. A magánjogi események (szerződés, adományozás) és a közjoginak minősíthető döntések ugyan írásban is lefektetésre kerülnek, ám elismerésükben és érvényesítésükben a tanúk aláírása és a kikiáltás nyilvánossága a döntő elem. [A hagyomány alapvetően szóbeli jellegű, s a túlnyomórészt írástudatlan társadalom működése a szokásra és a szokásjogra épül. Ezek a vonások jellemzik az újkor kezdeti szakaszát.¹ A társadalomnak az írott betű általi racionalizációja és a modernség térhódítása csak lassan indul be, s kezdetben egyébként is csak a társadalom szűk kisebbségét érinti. Az írott betű még sokáig az egyházi emberek, a klerikusok kiváltsága marad, akik továbbra is megkerülhetetlen közvetítők földi és égi szféra között. Az írásbeliség azonban lassan a tudósok (akik már nem szükségszerűen egyháziak), majd ezt követően a vagyonuk és befolyásuk megalapozásában és növelésében érdekelt hatalmasok – az uralkodók és környezetük, valamint a városi polgárság – kezébe kerül.

1. A KÉZIRATTERMÉS

1.1 Kaphatunk-e átfogó képet?

A fentebb bemutatott igen általános jelenségek konkrét következményeit igen nehéz számszerűsíteni, hiszen nincsenek pontos adataink az egyes korszakokban és egyes régiókban előállított kéziratok mennyiségét illetően. A legkézenfekvőbb forrás – a ránk maradt kéziratok száma – rengeteg kérdésre nem

ad választ: a katalógusok sohasem teljesek; a kéziratok nem mindig azon a helyen és abban a régióban maradtak fenn, ahol készültek; csak találgatni tudunk a fennmaradt és az elpusztult kéziratok arányát illetően; s végül, minél régebbre megyünk vissza az időben, annál nagyobb a bizonytalanság. Az alábbiakban tehát a főbb irányok bemutatására szorítkozunk: nem annyira a természetüknél fogva bizonytalan számadatokra, mint a kéziratok időbeli és térbeli eloszlására és a fejlődési tendenciákra figyelünk majd.²

A németországi kézirattermés, 8–15. század

Század	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
Német-római Birodalom	33 564	134 905	57 862	63 711	127 066	163 854	278 016	910 000
Viszonyítás	100	402	172	190	379	488	828	2711

A legtöbb adattal a Német-római Birodalmat illetően rendelkezünk. A statisztikák alapján tárgyalhat korszakunkat négy szakaszra bonthatjuk.

1. Jól látható a 9. századi (Karoling-kori) *take off*, amelynek köszönhetően az adatok olyan magasra szárnyalnak, amely szintet a kézirattermés majd csak a 12. században lesz képes újra elérni.

2. A fellendülést a 10–11. század során visszaesés követi majd, de az is világosan látszik, hogy inkább konszolidációról, mint a szó szoros értelmében vett hanyatlásról van szó, hiszen egyfelől a 8. századi adatoknak még mindig közel a kétszeresét látjuk, másfelől pedig a 11. században abszolút értékben mégiscsak több kézirat születik, mint a 10.-ben.

3. A 11. század közepén a fejlődés újra beindul, s a 12. századra megkétszereződik a kéziratok száma. A 13. és a 14. századot egyértelműen felívelő tendenciák jellemzik: a németországi kézirattermés ezekben az évszázadokban gyorsabban növekszik az itáliainál, nem is beszélve a franciaországról, ahol az 1330–1340-es évek nagy válságának köszönhetően a görbe a legkisebb emelkedést sem mutatja.

4. Végül, a 15. században a kéziratok száma megháromszorozódik az előző évszázadhoz képest.

Az adatokból kiválgatunk két fontos tény. Az első: az „ezredforduló válsága” nem létezik, a görbe ugyanis már a 10. század első felében elérte mélypontját. A másik: soha nem másoltak annyi kéziratot Németországban, mint éppen Gutenberg korában. Itáliában a fellendülés némileg korábban, míg Franciaországban később indult be, mint Németországban. Rendelkezünk olyan

adatokkal is, ha nem is sokkal, amelyeknek köszönhetően képet alkothatunk egyes régiók kéziratterméséről. Katalóniából például összesen 2600 teljes kézirat maradt ránk a könyvnyomtatás előtti időkből, s tudunk még 3000 másokról, amelyekből csak töredékek maradtak fenn (például azért, mert könyveket kötöttek beléjük stb.). Ez összesen 5600-at tesz ki, s arról természetesen elképzelésünk sincs, hány kézirat semmisülhetett meg nyom nélkül. A régióban persze nem csak ott készült kéziratok lehettek forgalomban, azaz érdemes volna számításba venni az Itáliából vagy Franciaországból importált darabokat is.³

1.2 A jeltudományi fordulat

Ahogy arra már korábban is utaltunk, az innováció története azt mutatja, hogy a legérdekesebb dolgok igen gyakran a határvidékeken (például a spanyolországi *reconquista fronteráján*) történnek, hiszen a különböző természetű cserekapcsolatok általában itt a legintenzívebbek. Az ókor kulturális örökségének átvétele és a *translatio studiorum* kezdetben a keresztény nyugati civilizáció határain kívül zajlott. A bagdadi „Bölcsesség házában” (832) Arisztotelész, Ptolemaiosz, Arkhimédész, Eukleidész, Galénosz és Hippokratész műveit másolták, tanulmányozták és kommentálták. A bagdadi Ibn al-Nadim könyvkereskedő 987-ből ránk maradt katalógusában az összes arab nyelven elérhető munka felsorolását találjuk.⁴ A kalifátus felbomlása paradox módon hozzájárult ahhoz, hogy a volt fővárosra jellemző kulturális modell elterjedjen a periféria nagyvárosaiban is. A 9. században az andalúz társadalom gyors ütemben orientalizálódik, II. Al-Hakam (961–976) pedig a nyugati világ legnagyobb könyvtárát hozza létre (arab történetírók 400 ezer kötetet emlegetnek), Córdobaiban pedig keleti bölcsekkel és tudósokkal veszi magát körül. A 12. században Andalúzia szellemi élete virágzik: itt él Averroës, az arab-muzulmán világ első számú filozófusa, akinek Arisztotelészhez fűzött kommentárjait a keresztény világ 1220 táján ismeri meg. Tanításai nagy hatást gyakorolnak mind Nagy Szent Albert (†1280), mind Aquinói Szent Tamás (†1274) gondolkodására.⁵ A zsidó közösségek jelenléte a Földközi-tenger medencéjének egész területén szintén nagy szerepet játszik a Közel-Kelet (Kairó, Bizánc) és Andalúzia között fennálló szellemi kapcsolatok elmélyítésében. Córdobaiban él Maimonidész (†1204), a középkori judaizmus legfontosabb gondolkodója is. Amikor a 11. század második felében a muzulmánok kezdenek kiszorulni a Mediterráneum középső részéről, Szicília válik a különböző civilizációk – az arab-muzulmán, a bizánci és a nyugati – fő találkozási

pontjává. A normann uralom idején Palermo, amely korábban az aglabida emirátus fővárosa volt, Európa egyik legnagyobb, de mindenképpen a legkompozitább városává növi ki magát. Noha II. Frigyesről⁶ (†1250) és Manfred von Hohenstaufenről jót és rosszat egyaránt lehet mondani, az nem kétséges, hogy a 13. század során a palermói udvar a tudás és a műveltség valódi központja volt.

Olyan különböző természetű események, mint Averroës gondolkodásának térhódítása, Konstantinápoly keresztesek általi bevétele (1204), a spanyol *reconquista* sikerei (nagy győzelem Las Navas de Tolosánál) és II. Frigyes politikája mind hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugati gondolkodás nyitottabbá váljon, s közelebb kerüljön a platóni és arisztotelészi örökséghez. Platón azt a kérdést veti fel, hogyan lehetséges általános jellegű és megbízható tudást leszűrni tapasztalati megfigyelésekből: noha az ideák örökkévalók, valamilyen módon mégis tükröződnek az érzékekkel felfogható világban. Arisztotelész a szót nyelvi jelként fogja fel: minden szó *valaminek* a jele, azaz valami külső dologra utal. A tapasztalat voltaképpen összefonódó-összekapcsolódó jelek egymásra helyeződése: az érzéki tapasztalat útján felfogott dolog (*res*) az időtlen idea jele, a kimondott szó a dolog jele, az írás pedig a kimondott szó jele. Erre a „szemiotikai háromszögre”⁷ – a jel (a szó, *vox*), a jelentett (Platón szerint a tapasztalat) és a magában-való-dolog (Platón szerint az idea) háromszögére – épül az emberi ismeretek 12. századi újjászerveződése: beléptünk a közvetítés és a reprezentáció világába, amelyben virtuális dolgok (szavak és beszéd) szolgálnak az ismeretek és azok gyakorlati alkalmazásának alapjául. A folyamatot az írott dokumentumok és a könyvek számának megsokszorozódása kíséri.

A virtualitás hatalma felmérhetetlen. Az emberi gondolkodás egyre elvontabbá, s az univerzum egyre inkább „papírvilággá” válik, amelyből gyakran elveszni látszik a közvetlen kézzelfoghatóság. A korabeli térképészeti, csillagászati vagy éppen természettudományi gondolkodás azt illusztrálja, hogy a való világ közvetlenül észlelhető tulajdonságai egyre inkább *látzatként* lepleződnek le, a valóságot ténylegesen leíró kategóriák pedig ésszerűek és rejtettek. A különböző absztrakt elképzeléseket megpróbálják „anyagba önteni”, kézzelfogható formában modellálni: az első földgömböt Martin Behaim (Johannes Regiomontanus tanítványa) készíti Nürnbergben, méghozzá 1492-ben, a nagy genovai felfedező legfontosabb útjának évében.⁸ Amikor Galilei (1564–1642) papírra veti, hogy „a természet a matematika nyelvén íródott”, voltaképpen ezt a gondolatmenetet viszi el végső logikai következményeiig: a gondolkodás olyan reprezentációkra épül, amelyek lehetővé teszik az emberi elme számára,

hogy az érzékekkel felfogható világot jelek összefüggő rendszereként működtesse (ami Galilei esetében matematikai modellizációt jelent). A „papírvilág” fogalma végső soron azoknak az írásbeliséghez kötődő modelleknek, kategóriáknak és más művi jellegű szellemi eszközöknek (*artefacts*) az együttesére utal, amelyek segítségével a világot elgondoljuk. A jelenségek elvont ábrázolásának (modellizációjának) alkalmazása óriási gyakorlati haszonnal járhat: Pierre d’Ailly *Imago mundi*-jának (Johannes von Westfalia kiadása) Ptolemaiosz-olvasata, illetve a világegyetem ptolemaioszi modelljére épülő gondolkodás eredményei ösztönzik majd arra a hajósokat és a felfedezőket, hogy nyugati irányba kihajózva próbáljanak eljutni a tőlük keletre fekvő Indiákra.⁹

Mindez rövidesen felveti a vallással és a kinyilatkoztatással való összeegyeztethetőség kérdését, hiszen a gondolkodás általános rendszerét (a Foucault-féle *episztémét*) elvben továbbra is a teológiának kell uralnia. A teológiát érintő nagy jelentőségű – elsősorban a szent szövegek státusát érintő – fogalmi változások minden más téren is éreztetni kezdik hatásukat. A jelelmélet alapjául a kimondott szó szolgál, amely első lépésben a tapasztalatból merített reprezentációra, majd második lépésben a reprezentációt megalapozó időtlen ideára utal. Az okfejtés érvényességét kiterjesztjük az írásra is: az írott betű a kimondott szó jele, ami azt jelenti, hogy a szöveg olyan jelrendszer, amelyre további gondolatmenetek építhetők. A skolasztika kidolgozza a diskurzus elemzésének egy sajátos jelelméletre épülő és a filozófiai gondolkodásban folytatódó módszerét. A skolasztika felfogása szerint a világ egy jól szervezett egész, amelyben az egyes jelenségek az ideák tökéletes világának – az isteni világnak – a jelei. A diskurzust (a jelek összességét) az ésszerűség, a racionalitás eszközeként fogják fel. Abélard (†1142) fontosnak tartja aláhúzni, milyen nagy igény volt a korban erre az ésszerűségre: „*Diákjaim emberi ésszel felfogható okokat követeltek tőlem, érthető magyarázatok kellettek nekik, s nem kategorikus állítások. Azt mondták, hogy felesleges a beszéd, ha az ember nem képes megértetni másokkal szavai velejét, s hogy senki nem hibet, ha előtte nem értette meg, amit binnie kell.*”

Aquinói Szent Tamás (†1274) és a domonkosok felfogása szerint a dialektikára támaszkodva felépíthető „a valóságnak egy az értelem útján felfogható elmélete”, amelyet aztán az Egyház az Írás és a hagyomány tanulmányozása útján teljesít ki. Az ész, az emberi fakultások legelsőbbike, nem képes ugyan bizonyítani a dogmát, de képes illusztrálni annak valószínűségét. Ockhamnál (†1349) a jelek nem valós dolgokat jelölnek, hanem azok ideáit (konceptusait). Persze így a konceptus státusa finoman szólva is problematikusává válik: utalhat magának a dolognak a természetére (*in re*), egy isteni rendelésre lét-

rejött megelőző okra (*ante rem*), vagy az emberi szellem egy termékére (*post rem*). Ez azt jelenti, hogy a conceptusokat értelmezhetjük olyan jelekként, amelyek önmagukban nem, kizárólag az emberi gondolkodásban léteznek: metafizika és racionális teológia így „haszontalan tudományokká” válnak, míg „amit itt, ezen a világon ismerünk, az nem Isten”, s egyetlen támaszunk a kinyilatkoztatásra épülő teológia marad. Ez a tudomány és hit szféráját egymástól élesen elválasztó nominalista felfogás győzedelmeskedik a 14. század második felének Párizsában: ezekre a tanokra épül az egyetem kancellárjának, Pierre d'Aillynak és legfontosabb tanítványának, Gersonnak gondolkodása.¹⁰

Visszaállítani az írott betű és az írásbeli jelentésképzés primátusát annyit jelent, hogy újra elkerülhetünk bizonyos zsákutcákat. Ez egyfelől azt feltételezi, hogy alaposan végiggondoljuk a szavak jelentését, másfelől pedig azt, hogy a skolasztika kifinomult módszereire építve megpróbáljuk a lehető legpontosabban meghatározni a diskurzus működési feltételeit. Erre annál is inkább szükség van, mert a homonimák, a többértelmű jelek, a különböző stílusalakzatok, szóképek (trópusok) és további bizonytalansági tényezők esetenként problematikusnak teszik a jelentő és a jelentett között fennálló viszonyt. A gondolkodás tartalmát egy szigorúan megszabott elemzési keret szekcióiba és alszekcióiba – *partes, membra, questiones* és végül *articuli* – csoportosítják. A fejlődésnek van olvasástörténeti aspektusa is. A 12. század beköszöntéig ugyanis a szemiotikai háromszög nem érvényesülhetett igazán, hiszen az olvasás hangosan történt (vagy oly módon, hogy egyvalaki felolvasott a többieknek, vagy úgy, hogy az ember saját magának olvasott fel, hangosan vagy legalább mormogva). A domináns érzék a hallás, ami azt jelenti, hogy a kor emberének nem kell a szövegek írott változatának dekódolásával fáradoznia, hiszen nem a látás útján teszi magáévá annak értelmét. Semmi szükség tehát az írott szöveg aprólékos elemzését lehetővé tévő szerkesztésre, a szavak gondos elválasztására vagy éppen központosításra. A szöveg jelentése, olvasása és elmélkedés általi megértése között közvetlen kapcsolat áll fenn: az írott és felolvasott szöveg csak egy nálánál nagyobb egész szabad szemmel észlelhető része. Ahogy Pál apostol írja: „a betű öl, de a szellem életet”¹¹, azaz a mondatok mögött meghúzódó szellemet, értelmet kell megragadnunk, maguk a szavak nem fontosak. A 9. század elején Claudius, Torinó püspöke némiképp hasonlóan fogalmaz: „Áldottak azok a szemek, amelyek a betű fátylán keresztül is látják a Szellemet”.¹² A jeles történész, Stanley Morrison szerint „[a megértés] nem szavakra és képekre, ezekre a túlon túl is közvetett eszközökre épül, hanem közvetlenül az általuk kiváltott hatásra”.¹³

Ezt a hagyományos konstrukciót az írott szövegre jelek együtteseként tekintő felfogás és a néma olvasás egyre népszerűbb gyakorlata ingatja meg, méghozzá nagyjából a 12–13. századtól kezdve. Noha a gondolkodás végső perspektívája továbbra is teleologikus jellegű marad (a Teremtésnek és a történelemnek van végső célja), a szó szerinti értelem lassacskán győzedelmeskedik a spirituális felett. Ez a szavak és a többi szövegalkotó elem aprólékos vizsgálatát jelenti, s a végeredmény „az ember szorgos kutatásának a termése, [nem pedig] a Szentlélek adománya” lesz. Ezen változások tükrében kell tekintenünk arra a szövegértelmezési munkára, amely Oxfordban és még inkább Párizsban zajlik: híres *Summa*-jában Aquinói Szent Tamás feleleveníti és elmélyíti az Írás szövegének négyrétű jelentéséről szóló tanítást: szó szerinti értelem, allegorikus értelem (a szöveg Krisztus eljövételét üzeni meg), erkölcsi értelem (arra tanít, hogyan éljünk), s végül eszkatologikus értelem.

A változás központi eleme tehát a szövegeken (s főleg azok legfontosabbikán, a Szentíráson) végzett értelmezői munka. A szövegértelmezés, az egzegézis ahhoz segít hozzá, hogy jobban értsük a Bibliát. A szent szöveg értelmezése fokozatosan önálló tudományággá válik, s ennek kebelén belül olyan módszereket dolgoznak ki, amelyek aztán a gondolkodás más területein is használhatónak bizonyulnak.

2. TARTALMI VÁLTOZÁSOK

A 12–13. századot egyfelől tehát az írott szövegek számának jelentős mértékű emelkedése jellemzi. A mélyben azonban igen ellentmondásos folyamatok is zajlanak. A dolgokat alaposan leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a szövegtermést három fontos (és egymással nem harmonizáló) tényező határozza meg: egyfelől a specializáció (szakosodás);¹⁴ másfelől, ennek némileg ellentmondva, a banalizáció, ami voltaképpen az olvasóközönség kiszélesedését jelenti; harmadrészt pedig azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a könyv a társadalmi rang jelzésének (bourdieu-i terminussal élve a „megkülönböztetésnek” [distinction]) vagy éppen a hatalom kinyilvánításának eszközévé is válik.

2.1 „Szakszövegek”

A hagyományosan minden könyvtárban megtalálható művek – a szent szövegek, az egyháziatyák írásai, a liturgikus célú kiadványok – mellett egyre gyakrabban találkozhatunk specializált ismereteket hordozó „szakszövegekkel”,

amelyek a tudás minden szféráját felölelik: orvostudomány, jog, politika, természettudomány, történelem. A skolasztika a Teremtés egészének megismerésére ösztönöz. Nagy Szent Albert, a párizsi egyetem teológiaprofesszora és Aquinói Szent Tamás mestere 1270-ben készül el nagy művével, a *De natura rerum*-mal, amely nemcsak célkitűzésében (a fizikai világ jelenségeit kívánja katalogizálni), hanem módszerében is újító jellegű: a szerző először hitet tesz a fajok állandóságának elmélete mellett; majd az emberrel kezdve apránként bemutatja az összes ismert élőlényt. A mű szerkezete logikai osztályokra és alfabetikus rendbe szerveződő alosztályokra épül. Az ábécésorrend olyan formális logikai elv, amelynek semmi köze sincs a leírt jelenségek és élőlények természetéhez, ugyanakkor megkönnyíti a kötet használatát az előzetes ismeretekkel nem rendelkezők számára is. A skolasztika legjellegzetesebb műfaja a *summa*, ez a Halászi Sándor által 1231 körül meghonosított enciklopédikus forma, amely Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae* című munkájában tökéletesedik ki: a *summa* nem más, mint a könyvbezárt világ, vagy hogy ismét egy korábban már használt kifejezést használjunk, a „papírvilág”.

A „szakszövegeket” tartalmazó kéziratoknak két fajtáját különíthetjük el, attól függően, hogy egyszerű jegyzetekről vagy kész, befejezett munkákról van szó. A klerikusok időközben igencsak megbarátkoztak az írásbeliség minden formájával, aminek köszönhetően egyre több nagy kurzivitású, rövidítések tömkelegét tartalmazó kézirattal találkozhatunk, amelyek ráadásul elsősorban papírra készülnek. A sűrű írásképet mutató szövegek még igen szerkeszthetetlenek, „keresni” bennük legfeljebb a rövid és kurzív margójegyzetek segítségével lehet. Ezen munkakéziratok számára a mintát az egyetemi könyvek, a diákok jegyzetei stb. szolgáltatták. Léteznek azonban sokkal alaposabban kidolgozott, bátran tudományos értekezéseknek nevezhető kéziratok is, a teológia, a csillagászat, az aritmetika és a *computus* (a mozgó naptári időpontok kiszámítása) tárgykörében. Gondos elkészítésük akár arra is alkalmassá teszi őket, hogy helyet kapjanak az uralkodói könyvtárakban – efféle kitüntetésben elsősorban persze vulgáris nyelven írott szövegek részesülnek. Foix grófja, Gaston Phébus 14. századi *Vadászkönyve* ékes példája a speciális (noha az udvari életet közvetlenül érintő) tematikájú s nagy becsben tartott kéziratoknak.¹⁵

A fentebb tárgyalt jeleméleti fordulattal nagyjából egy időben, azaz a 12., s főleg a 13. századtól kezdődően az írott szövegre egyre növekvő mértékben tekintenek úgy, mint a rend és az ésszerűség hordozójára és eszközére. Egyházi téren ez a folyamat elsősorban egy sajátos jogi korpusz, a kánonjog (amelynek hatóköre a társadalom egészére kiterjed) rendszeres kidolgozásá-

ban nyilvánul meg.¹⁶ A gergelyi reform szellemisége arra ösztönzi az írástudókat, hogy a megújulást célzó szellemi erőfeszítéseiket a forrásokhoz való visszatérésre építsék – ennek előbb Itáliában, jelesen Bolognában, később Franciaországban láthatjuk eredményeit. A kedvező tendenciákat felerősíti az új egyetemek által támasztott kereslet: szövegek nélkül nem lehetséges az oktatás. Ekkoriban jönnek létre a nagyszabású jogi szöveggyűjtemények: igen széttartó elemekből Chartres-i Ivó (Yves de Chartres) 1140-ben állít össze viszonylag koherens korpuszokat. Munkájának eredménye a *Decretum Gratiani*, amely nem más, mint „zsinati szövegekből, pápai dekretálisokból [fegyelmi témákat tárgyaló ügylevél], egyházatyák írásaiból és esetenként római jogemlékekből származó, négyszáznál is több töredék együttese” (A. Lefevre-Teillard). A kánonjog alapjául szolgáló *Decretum* később kiegészül a pápák által hozott dekretálisokkal: IX. Gergely *Decretálisai* 1234-ben, VIII. Bonifác *Liber Sextus* 1298-ban, a *Clementinae* 1317-ben kerül be a gyűjteménybe, s végül az *Extravagantes* is csatlakozik hozzájuk. Hasonlóan járnak el a polgári jog terén is: a császárok törvényeit felölelő *Codexet* a *Digesta* (vagy *Pandectes*), az *Institutes*, majd (még a 13. századot megelőzően) a *Novelles* egészíti ki – az így létrejött egész ismeretes *Corpus Juris Civilis* néven.

Az írott források felkutatása és egybeszerkesztése új, az eddiginél szilárdabb alapokra helyezi a jogrendszert. Ám ennél többről is szó van: az írott szövegekre való hivatkozás alapozza meg a racionális gondolkodást, hiszen, ahogy korábban is láttuk, a szöveg a világ ésszerűbbé tételének és uralásának eszköze. Olyan szövegek is születnek, amelyek ezekről a szellemi erőfeszítésekről adnak számót: ilyenek például az egyes olvasmányoknak (például a Dekretáliáknak) vagy egyes problémáknak szentelt summák, s még inkább a kommentárok, amelyek rövidesen maguk is klasszikussá és tananyaggá válnak. Accursius például a *Corpus Juris Civilis*hez, Pármai Bernát (Bernardus Parmensis) és Jean André pedig a kánonjog velejéhez fűznek kommentárokat, de ezeken kívül még számos olyan kézikönyvről tudunk, amelyek olvasásra és vitára készítik fel olvasóikat. Ami mindegyikben közös: a szövegen végzett munka és a szövegre történő utalások teszik lehetővé a gondolkodás elmélyítését és állítanak elő vitahelyzetet.

2.2 Egy szélesebb olvasóközönség felé

Az írásbeliség és a könyv ettől a kortól kezdve jóval szélesebb (bár továbbra is a társadalom kiváltságos kisebbségét képező) olvasóközönséget érint, ami azt jelenti, hogy új elvárásoknak kell megfelelnie. A vallásos tárgyú könyvek tár-

gyalására később térünk vissza, most inkább a vulgáris nyelv térhódításának jelenségére hívjuk fel a figyelmet. Az urbanizáció előrehaladtával mind a levéltári (például közigazgatási) dokumentumokban, mind a gazdasági-kereskedelmi jellegű iratokban a vulgáris nyelv gyors előretörését figyelhetjük meg. Ezzel párhuzamosan a kibővülő olvasóközönség igényeinek kielégítése végett egyre több olyan vulgáris nyelvű szöveget készítenek a másolók, amelyek vagy kifejezetten szórakoztató jellegűek, vagy birtokosuk rangjának és presztízsének alátámasztását célozzák. Idetartoznak például a különféle „történetek” és krónikák, amelyeknek van ugyan „haszna” (mintákat adnak), de alapvetően mégis főleg kíváncsiságból és érdeklődésből olvassák őket. Az efféle szövegek politikai funkcióval is bírnak, hiszen elsősorban egy jeles személyiség vagy egy dinasztia hősi tetteiről számolnak be. A műfaj különösen népszerű a Capetingek udvarában, első nagy művelője Geoffroy de Villehardouin (1150–1213), a negyedik kereszties hadjárat krónikása volt.¹⁷ Joinville (1225–1317) Szép Fülöp neje, Navarrai Johanna felkérésére készíti el *Szent Lajos történetét*. Froissart (1337–1410), miután megjárt különböző királyi és hercegi udvarokat (Foix grófját, az angol udvart, de élt Guy de Dampierre környezetében is) kezd bele, 1373 során, *Krónikáiba*. Christine de Pisan Merész Fülöp számára írja meg V. Károly életrajzát. A Capeting-mintát a burgundi udvar is átveszi: Jó Fülöp például udvari történetírói tisztséget hív életre, amelynek első betöltője Georges Chastelain. Említsük meg végül a karrier-diplomata Philippe de Comines-t (1447–1511), aki Merész Károlyt elhagyva szegődik XI. Lajos szolgálatába, s kezd bele, 1489-ben, *Emlékirataiba*.

A „regények” vulgáris nyelven írott, szórakoztató jellegű munkák. A lovagi erkölcs alapértékeinek – becsület, hűség, hit – tiszteletére épülő cselekményben ókori hősök (Nagy Sándor), a közelebbi múlt jeles személyiségei (Nagy Károly) vagy mesés-mitikus alakok játszhatják a főszerepet. A regényekben gyakran tűnik fel a keresztény tematika, elég ha Arthur király tizenkét lovagjára, a zarándoklatokra vagy a kereszties hadjáratokra gondolunk. A legjelentősebb idesorolható költemények Franciaországban a 12. század termékei. Jegyezzük meg, hogy ezeket a regényeket – amelyek alaptípusát a *Roland-ének* jelenti – mindig hangos felolvasásra szánják. Híresek Chrétien de Troyes (†1190) udvari regényei, például a *Trisztán és Izolda* (nem maradt ránk) és az Arthur-regények (*Lancelot*, *Perceval*, *Az oroszslános lovag*). Jean de Berry rendelkezett egy igen fényűző – „selyembe kötött, két aranyozott kapcsolattal, s mindkét fedőlapján öt aranyozott rézsujtással díszített” – példánnyal *A tavi Lancelot könyvéből*, amelyet 300 arany écuért vásárolt a párizsi

Regnault de Montet könyvkereskedőtől.¹⁸ Fokozatosan a szerelmi, sőt erotikus tematika is megjelenik: erre a legékezebb példa Guillaume de Lorris és Jean de Meung *Rózsa-regénye*.¹⁹ Ezt a munkát számos hercegi és magángyűjteményben megtalálhatjuk, például az előbb már emlegetett Berry hercegének könyvtárában, aki a kéziratot 1401-ben kapta Martin Gouge főkincstárnoktól, Chartres későbbi érsekétől (1408–1415).²⁰ A mű nagy sikere óriási s a korra igen jellemző vitát váltott ki a kor elő-humanistái körében: VI. Károly kancellárja és Coluccio Salutati barátja, a híres Jean de Montreuil védelmébe vette a munkát, amely ellen azonban Gerson heves támadást indított. *Értekezés a Rózsa-regény ellen* című munkájában a párizsi teológus azt írja, hogy ha volna egy példánya a munkából, akármilyen nagy értékű is legyen, ő bizony inkább elégetné, mintsem hogy hozzájáruljon a botrányos szöveg sikeréhez.²¹

Gyors ütemben emelkedik a vulgáris nyelvre történő fordítások száma – a kérdésre még visszatérünk. Annyit azonban máris kijelenthetünk, hogy az írásbeliség világa, amint túllép a szakszövegek előállítására hivatott és kizárólag latinul író „klerikusok” szűk köréből, azonnal többnyelvűségre vált. Tegyük még ehhez hozzá az ókori klasszikusokat és a posztklasszikus szerzők műveit, a különféle kézi-, tankönyveket és levélgyűjteményeket (amelyeknek már pusztán léte is az írásbeliség megnövekedett súlyáról tanúskodik), az orvosi, vadászati és solymászati szakmunkákat, s végül a vidéki gazdálkodással foglalkozó műveket (például Pierre de Crescens *A mezzei munkák hasznáról* című opusát). Ezeknek jelentős részét később ki is nyomtatják. Az írásbeliség kultúrája fokozatosan elterjed tehát a nemesség és a városi polgárság körében. A szerző státusa is megváltozik: még az uralkodó környezetéhez tartozó írástudók is gyakran egyik vagy másik minor szerzetesrend tagjai, ami lehetővé teszi számukra, hogy jövedelmező egyházi tisztségeket töltsenek be. Erre szükségük is van, hiszen műveikből értelemszerűen nem tudnának megélni. Az első, igazán nagy hírnévre szert tevő szerző Petrarca (1304–1374). Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy megnő a szerzők becsülete. *Philobiblion* című művében (1343 körül) Richard de Bury a következő panaszt adja a könyvek szájába: „Tudatlan másolók, fordítók és átalakítók mindennap megsértik és megalázzák nemességünket azzal, hogy újabb és újabb szerzők neveit aggatják ránk. Ősi nemességünket lassan elveszítjük, egyre kevesebb marad belőle, ahogyan másolatok tömkelegében születünk újjá. Akaratunk és szándékunk ellenére rossz szerzők szavait íratják le velünk, s a fiakat megfosztják valódi atyjuk nevétől...”

3. AZ ÁTALAKULÁS: A TÁRGYAK ÉS HASZNÁLATUK

3.1 A kéziratok előállítása

A könyves világ szekularizációja nem jelenti azt, hogy a kéziratok előállításának gyakorlata nagy módosulásokon ment volna keresztül az ezredfordulót követő évszázadokban. Az írnok munkájának számos ábrázolása maradt ránk, a részletesebbek a késő középkorból. A képeken az írnok először a pergament készíti elő, aztán a tollát hegyezi (a libatoll a 6. században váltja fel a kalamust), végül belekezd a másolás munkájába. Egy adott kötetnek vagy egy adott másolóműhely termésének kodikológiai vizsgálata sokat elárul a munka menetéről. Megtudhatjuk például, hogy az adott kézirat közvetlenül az ívve vagy már a hajtogatott ívfüzetre készült. A másolatok kezdetben (főleg birka-bőralapú) pergamenre, később papírra készülnek. Az írnok a térdén dolgozik (főleg ha diákról van szó) vagy külön erre a célra kifejlesztett, többé-kevésbé bonyolult kis asztalkán. Az esetek többségében egy aprócska, kissé megdöntött pulpitust láthatunk, amelyet könyvespolcok társaságában ábrázolnak. Olykor a könyvek zárt szekrényekben találhatók. Oldalt a munkaeszközöknek, például a tintatartóknak helyt adó állványt láthatjuk: a másolók és az illusztrátorok maguk állítják elő a tintát, méghozzá a legváltozatosabb receptek szerint. A pulpitus felett egy lehajtható táblácskán hever a másolandó kézirat. A bútorzat ennél szofisztikáltabb is lehet, például Giovanni di Paolo 1465-ben készült, Sienában található képén, amely azt a pillanatot ábrázolja, amikor Szent Jeromos megjelenik Szent Ágostonnak. Utóbbi alig látszik ki a könyvek közül, amelyek egy többszintes, kis szekrénykéket is tartalmazó pulpituson hevernek. Közvetlenül mellette egy másik, két könyvszekrényből és egy lehajtható táblácskából álló, szemlátomást kifejezetten könyvtári használatra tervezett bútort láthatunk. Akármerre nézünk, mindenhol csak könyvek és az írás kellékei: tintatartó, okuláré, tollak. A kép ráadásul az olvasás modern gyakorlatáról, azaz több szöveg extenzív, egyidejű tanulmányozásáról ad számot (amelyet egyetlen szöveg folytonos, intenzív újraolvasásával, a rajta való „kérődzéssel” állíthatunk szembe). A néma és egyéni olvasás lassan váltja a fennhangon történő közösségi olvasást.²²

Akárhogy is legyen, a másolás lassú és a pergamen drágaságának köszönhetően igen költséges is, arról nem is beszélve, hogy a lemásolt kötetet még illusztrálni, rubrikálni és köttetni is kell.

3.2 A szöveg

A könyv felfutása gazdasági szempontból is új helyzetet teremt: míg a kolostorok *scriptoriumaiban* senkit sem foglalkoztattak különösebben a kéziratok előállításának költségei, addig a hétköznapivá vált írásbeliség világában ez központi kérdéssé vált. A bekerülési költségek minimalizálásának szándékára utal a drága hordozó (a pergamen) olcsóra (papírra) való lecserélése, és az írásjelek tömörítése (esetenként akár háromszor annyit is írhattak egy lapra, mint korábban). A könyvhöz való hozzáférés megkönnyítésének egy további módszere a könyvtárak létrehozása az egyetemek és a kollégiumok kebelén.

A skolasztikus módszerek fejlődése egyébként nemcsak a szövegek létrejöttét és tartalmát befolyásolta, hanem a könyvek szerkesztését, külalakját és természetesen felhasználási módját is. Szoros összefüggés áll fenn a könyv formája, a hozzá kapcsolódó olvasási szokások és a benne foglalt tartalom megértését meghatározó szellemi struktúrák között.²³ A skolasztika ugyanis minden dolog elemeire való feloszthatóságát hirdeti, s erre a feloszthatóságra épülnek az elemzés és a megértés technikái. Ez a fogalom szolgál az egyetemi oktatás alapjául, korszakalkotó jelentősége pedig az építészetben éppúgy megfigyelhető, mint az írásképből.²⁴ A gótikus építészetben az oszlopok és boltívek rendszere az épületet létrehozó erők hierarchiáját teszi láthatóvá. Ami az írásképet illeti, a karoling minuszkula a 10–11. században átadja a helyét a gót betűs írás új formáinak: a *ductus* [az út, melyet a toll bejár egy betű megrajzolása során, később az egyes betűket életre hívó vonások összessége és azok sorrendje is] ugyan megmarad, egymást követő vonások sorára bomlik, kiemelve a hajszálvonalak és a vastag vonalak szembenállását. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a gót írás egyben az írás analíziseként működik, a benne megfigyelhető törések az egymáshoz kapcsolódó építészeti elemeket idézik, s végső soron az egész és részei között fennálló viszony természete feletti töprengést tükrözi. Mivel a 12–13. század során Európa szinte minden régiójában elterjedt, érdemes röviden bemutatni különböző altípusait: az elegáns és kifinomult *summa-írást* (más néven *rotundát*) elsősorban a tudományos értekezésekhez (a summákhoz) használták. A *textúra-írással* (ez maga is gótikus betűkből áll) egyházi könyvekben találkozhatunk – ezt veszi majd mintául a 42 soros Biblia készítése során Gutenberg. A kissé döntött *bastardával* főleg vulgáris nyelvű kéziratok készülnek. A hivatalos közjegyzői dokumentumok és az egyetemi kéziratok többségéhez a fentieknél folyékonyabb, kurzívabb írásmódokat használnak.

A Karoling-kori kéziratokban a szavakat általában nem választották el egymástól, ami szinte elkerülhetetlenné tette a hangos olvasást. A néma olvasás

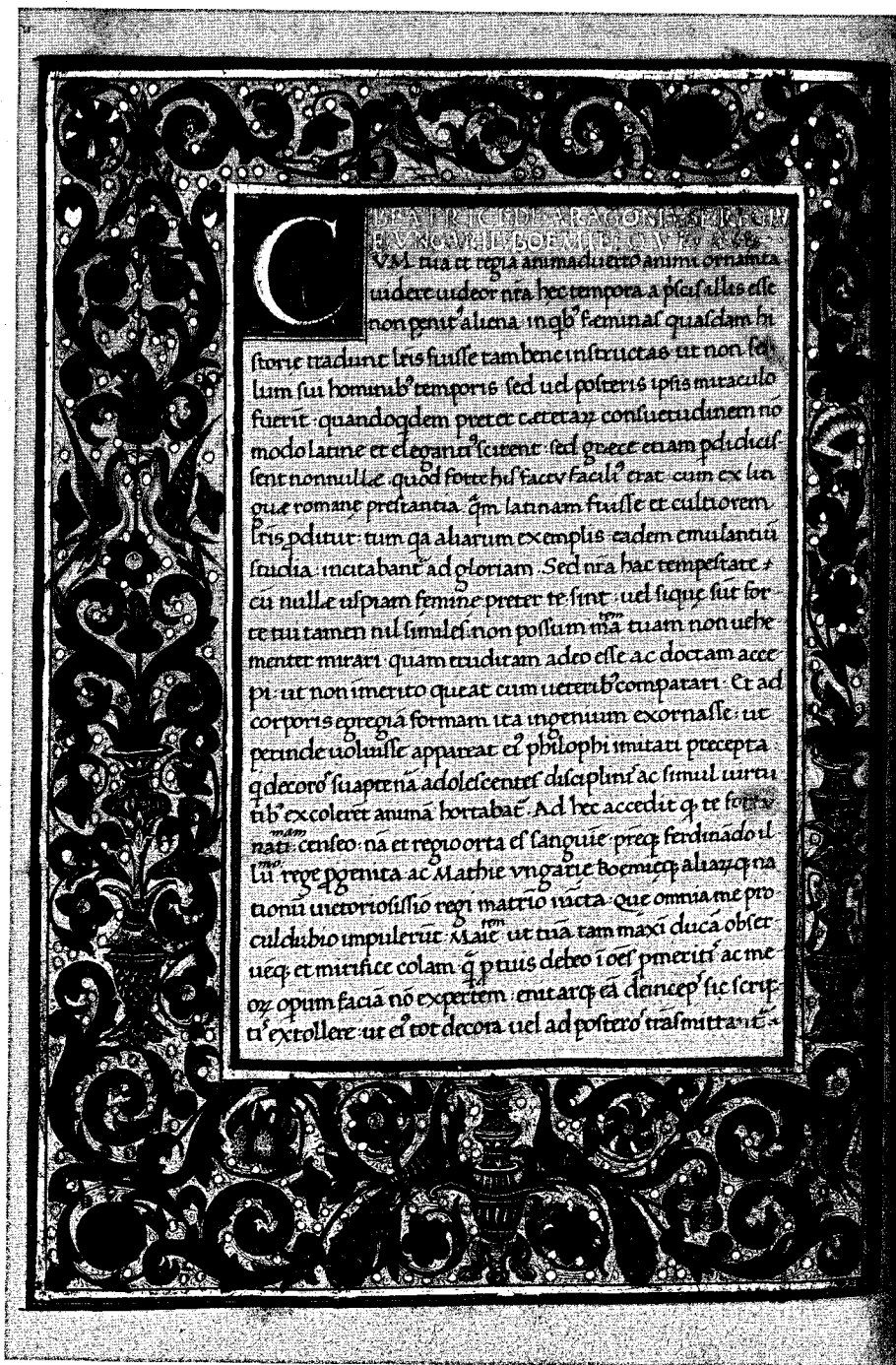
csak fokozatosan, a szöveg autonómmá válásának folyamatával párhuzamosan hódít teret. Márpedig néma olvasással csak azok a szövegek sajátíthatók el, amelyekben felfedezhető az olvasót orientáló jelek rendszere. A 11. században tehát óriási változásokat figyelhetünk meg a könyvek szerkesztése terén: a szavakat elválasztják egymástól, a szöveget részekre tagolják, indexet készítenek stb.²⁵ Mi több, a 12. századtól kezdve megfigyelhető egy szabványosított központosítási rendszer elterjedése, amelynek elemei a pont (amely a fő szakaszhatárt jelzi), a pontosvessző és a kalapos ékezzettel ellátott pont (a másodlagos szakaszhatár jelei), s végül a kötőjel (amely a sor végi szóelválasztásra utal).²⁶ A gyenge interpunkciót ferde vonal (/) jelöli – ebből fog később kinőni a vessző. A színessel kiemelt iniciálé a mondatkezdetet jelzi, bekezdések helyett azonban még csak bekezdéssjellel (¶) találkozhatunk. Az idézeteket (különösen a Szentírásból származókat) is kiemelik, hogy látszódjon a szövegben betöltött sajátos szerepük. A következő fontos újítás az itáliai humanistáktól származik, akik 1400 körül honosítják meg a zárójelet és a felkiáltójelet. Ezek a szabályrendszerre összeálló jelek a nyomtatott könyvekbe is átkerülnek, s funkciójuk ott is ugyanaz lesz, mint a kéziratokban volt: biztosítani, hogy az olvasó megnyugtatóan azonosítani tudja a szöveg betű szerinti értelmét.

Ezen jelenségegyüttes súlyát nem lehet túlbecsülnünk, hiszen attól a pillanattól kezdve, hogy egy adott szövegben csak azt a betű szerinti értelmet találjuk meg, amit a szerző „belehelyezett”, egy adott szövegkorpusz körül létrejöhetnek hasonló gondolkodású olvasókból álló csoportok, amelyeket némelyek „szövegközösségeknek” neveztek. Itt kell keresnünk az egyház megreformálását (az Igéhez és az ősegyházhoz való visszatatalálását) célzó törekvések eredetét. A legfontosabb tanulmányozandó könyv ugyanis a Biblia, s az írástudókra váró feladat annál is sürgetőbb, hogy az egyetemeknek és az iskoláknak nagy szüksége van a szent szövegek egységesített változatára. A nagy feladatba elsőként a Szent Jakab utcai domonkosok vágnak bele, priorjuk, Hugues de Saint-Cher (1233–1236) irányítása alatt: átnézik és javítgatni kezdik Jeromos Vulgatáját; Étienne Langton fejezetekre tagolja a szöveget,²⁷ amelyet aztán kisméretű, vékony pergamenre igen apró betűkkel írott formában terjesztenei kezdenek. Többezernyi példány készül ebből az „egyetemi Bibliából” – az sem zárható ki, hogy terjesztésében a spekulációra mindig kész párizsi könyvkereskedők is részt vettek. A szövegén végzett munka arra ösztönzi a domonkosokat, hogy konkordanciákat keressenek a Bibliában: ábécérendbe sorolják az Írásban előforduló szavakat, s jelzik azok más előfordulásait, aminek köszönhetően megállapítható és pontosítható valódi jelentésük.

A konkordanciák legkidolgozottabb, 1280 és 1330 között másolt harmadik változatából harmincnál is több kézirat példány maradt ránk.²⁸ Természetesen más szövegekre is alkalmazhatók hasonló eljárások. Amikor például Nicole Oresme lefordítja Arisztotelészt, munkáját indexszel egészíti ki, amelyben ábécérendben felsorolja a műben tárgyalt fontosabb kérdéseket, s megadja, hogy az olvasónak melyik könyv melyik fejezetében kell keresnie azokat. Munkájához csatol egy további igen hasznos munkaeszközt, a „politikusok nagy mondásait”, amely voltaképpen nem más, mint glosszárium. A cél minden esetben a szavak elemzése, jelentésük felkutatása.²⁹

Munkájának megkezdése előtt a másoló bevonalazza az előtte fekvő oldalt, amely a 11. századtól kezdve a rákerülő szöveg jellegétől függően igen komoly szerkesztést igényel. A középkori oktatás szerkezetével és a kommentár műfajának természetével magyarázhatjuk, hogy a szöveghez gyakran terjedelmes (néha magánál az alapszövegénél is terjedelmesebb) jegyzetapparátus kapcsolódik. A főszöveget nagyobb betűkkel szokás másolni, a kisebb betűkkel írott kommentár (a glossza) pedig a margóra kerül. Más esetekben a kommentárt a szövegtestbe illesztik, ez a sorközi (interlineáris) jegyzet. Az is előfordul, hogy a másolók mindkét jegyzetípussal élnek akár egy és ugyanazon lapon is: ez esetben általában a rövidebb kommentárok (például a szómagyarázatok) kerülnek a sorok közé, a terjedelmesebbek pedig a margókon keretezik a szöveget. Még kifinomultabb oldalszerkesztést igényel, ha a kommentárokat is kommentálják (ahogy ez gyakran elő is fordul). Ez esetben arra kell ügyelniük a másolóknak, hogy világos legyen, melyik magyarázat a szöveg melyik passzusára vonatkozik. A lapokat (*foliotatio*) vagy az oldalakat (*paginatio*) ugyan csak a 12. századtól kezdik számozni, de szalagcímekkel már korábbi művekben is találkozhatunk.³⁰

A kéziratok műveket tehát először a szavak elkülönítésével, majd a szöveg részekre bontásával teszik áttekinthetőbbé. A szöveget ekkoriban egyébként nem annyira a bekezdésekkel (azaz a szöveg új sorban való folytatásával és behúzásával), sokkal inkább a nagyobb betűkkel és színes tintákkal rajzolt incipitekkel tagolják. Egy adott passzus tartalmát esetenként röviden összefoglalják a margón egy kis lapszéli jegyzetben.³¹ Elsősorban a kéziratok Bibliákban találhatunk alapos indexapparátust, különösen akkor, ha a domonkosok kezéből kikerülő munkáról van szó.³² Megfigyelhető, hogy lassacskán elterjed a fejezetek felsorolásának (esetleg megszámozásának) gyakorlata, noha az esetek többségében oldalszámok nélkül. Az utalások rendszerének bővülése arra utal, hogy az olvasás már nem *in extenso* (a mű elejétől a végéig, s aztán megint

Agathiasz: De bello Gothorum, Mátyás könyvtárából (OSZK, Cod. Lat. 413. fol. 1r.)

előlről) zajlik, hanem az olvasó előtt lehetőség nyílik arra, hogy tetszése szerint keressen ki a műből egy adott problémát vagy szövegrészt. Ezzel éppen ellentétesen az új kalligráfiával (a humanista írással) készült és fényűzően díszített 15. századi humanista kéziratok ismét a szöveg egészére koncentrálnak – ezt példázzák a Magyarország királyának, Corvin Mátyásnak gyűjteményében található darabok. A lap szerkesztésének mikéntje sokat elárul tehát a mű keletkezésének koráról, a szöveg természetéről és persze a szerző rangjáról.

A kéziratok díszítése és az illusztrációk (bár ezek kevésbé) nem kizárólag a reprezentáció céljait szolgálják, hanem esetenként hozzájárulnak a szöveg áttekinthetőbbé tételéhez is. Az illusztráció néha fontos támasza a tartalom modernségének: Nagy Szent Albert *De natura rerum*-ának ismeretesei olyan kéziratok, amelyekben az egymást követő szócikkek mindegyike tartalmaz illusztrációt, s ezek célja a nyelvi eszközökkel történő leírás képi hitelesítése. Noha az illusztráció tehát elsősorban esztétikai célokat szolgál, az is feladata, hogy új információkkal gazdagítsa a pre-tudományos jellegű szövegeket. Egy adott kézirat megfelelő helyein a díszítettség fényűzőbb vagy visszafogottabb volta arra is szolgálhat, hogy kiemelje a szöveg felépítését, az egyes részek és fejezetek hierarchikus viszonyát. Láttuk, hogy az incipit gyakran elkülönül a szöveg többi részétől (más színű tintával, nagyobb betűvel vagy más betűtípussal készítik el stb.). További módjai is vannak azonban a kiemelésnek: nem ritka, hogy a szöveg kezdetét kerettel, frízzel, dísz- vagy historizált betűvel, esetleg egy képpel vagy miniatúrával jelzik. A *Sawalói Biblia*, amely Saint-Amand-ban készült a 12. század harmadik negyedében, összesen öt, fényűzően díszített (egy és ugyanazon írnok által másolt) in-folio kötetből áll. A szöveget a másoló a következő eszközökkel tagolja és teszi áttekinthetővé: az Evangélium szövegére vonatkozó mutatókat, a konkordanciákat egy a román építész által ihletett keretbe helyezi, hatalmas díszbetűket készít, amelyeknek motívumai között indákat és állatfigurákat fedezhetünk fel, a címeket nagybetűvel írja, s végül minden egyes kötet a festő által szignált „szőnyeggel” [*tapis*: geometriai motívumokat tartalmazó festett díszlap] kezdődik. A gótika korában a díszített iniciálé néhány esetben a lapszéli dekorációhoz kapcsolódik.³³ A gyakran használt motívumok közé tartozik a szőlőtőke (*vigne*, innen ered a vignetta kifejezés), amely indákat bocsát ki magából, s ezek az indák állati vagy emberi alakokat hordoznak – ezek különösen gyakran szerepelnek a párizsi kéziratokon. Említsünk meg egy másik népszerű elemet, a historizált iniciálét, amely egy bizonyos jelenet vagy történet ábrázolását foglalja magában. A Teremtés könyvének kezdő I-je (*In principio creavit*

Deus) nemritkán ékítményes iniciálé formájában tűnik fel. Vannak további rendszeresen visszatérő motívumok, ilyen például az Ótestamentumban szereplő bolond alakja (*Dixit insipiens in corde suo: „Non est Deus”*), akit gyakran képileg is megjelenítenek az Isten szó D betűjében. Ezek a szövegen kívüli jelek feltűnnek majd a nyomtatványokban is.

A könyv külalakja, anyagi-tárgyi jellegzetességei természetesen szorosan összefüggnek tartalmával. A könyvszerkesztés során elsőként a formátum kérdése merül fel, amelyet a munka tartalma és olvasásának várható gyakorlata határoz meg. A 12. századot megelőző időkben a Bibliák túlnyomó többsége nagy alakban, esetenként egyenesen monumentális méretben készült. A hatalmas kötetekbe foglalt Szentírás gyakorlata a későbbiekben is továbbél: még a 16. században is készítenek óriási méretű kéziratos Bibliákat. A templomi használatú könyvek és a legalapvetőbb fontosságú tudományos értekezések (az egyházatyák művei, Biblia-kommentárok, jogtudományi munkák) általában szintén nagy formátumban készülnek. A klasszikus auktorok munkáival viszont, a Karoling-hagyományoknak megfelelően, kisebb, általában in-quarto formátumban találkozhatunk. Az in-quarto formátum a leginkább jellemző az egyetemen használatos kéziratokra is. A 12. századtól kezdve már a korábbinál kisebb formátumban készült Bibliák sem ritkák. Ami a 13. századtól elszaporodni kezdő vulgáris nyelvű kéziratokat illeti, ezek formátuma tartalmuk, illetve tulajdonosuk rangja függvényében változó. Ahogyan ugyanis már említettük, a könyvnek rangjelző funkciója van: a hatalmasok számára monumentális méretű, az alacsonyabb társadalmi státusúak számára kisebb könyvek készülnek. A hóraskönyveknek (amelyeket a szó szoros értelmében nem nevezhetünk liturgikus jellegű munkáknak) mindenekelőtt könnyen forgathatóknak kell lenniük: ezeket a nagy műgonddal elkészített kisméretű kéziratokat Eustache Deschamps a következőképpen énekelte meg a 14. század utolsó éveiben:

*„Heures me fault de Nostre Dame / Si comme il appartient á fame / Venue de noble paraige / Qui soient de soutilie ouvrage / D’or et d’azur, riches et cointes / Bien ordonnées et bien pointes / De fin drap d’or bien couvertes; / Et quand elles seront ouvertes / Qu’adoncques ceuls qui le verront / puissent partout dire et compter / Qu’on ne puet plus belles porter...”**

* Miasszonyunk hóraskönyvére van szükségem, ahogyan az nemes asszonyokhoz illik. Igényes kivitelezésű munka legyen, arannyal és azúrkékkel gazdagon díszítve, szépen megtervezve és kifestve, aranyszöveggel borítva. Amikor kinyitom, két aranykapocs fogja össze, hogy aki csak látja, azt mondhasssa: ennél szebbet elképzelni sem lehet.

3.3 A kép

Noha természetesen nem áll szándékunkban művészettörténeti elemzésbe bonyolódni, néhány különösen fontos kérdésre röviden mégis ki kell térnünk. Művészettörténeti vizsgálódásai során Erwin Panofsky a jelentés három szintjét különbözteti meg egy adott képre vonatkozólag: (1) a *motívum* független minden olyan tapasztalattól, amely lehetővé tenné egy adott jelenet azonosítását például Krisztus utolsó vacsorájaként: ezen a pre-ikonográfiai szinten a motívumra úgy tekinthetünk, mint egy közösen elköltött étkezés ábrázolására. (2) Az ikonográfiai elemzés arra szolgál, hogy azonosítsa a jelenetben ábrázolt *témákat*. A vizsgálat tárgya itt a művész által adott értelmezés és a művészi szubjektivitás. A motívum és a téma összekapcsolódása adja ki a képet. (3) Végül a *tartalom*, azaz a kép belső jelentése: ekkor már az ikonográfiai jelentés szintjén állunk, amely a műben fellelt szimbólumokat kutatja, s megpróbálja megfejteni értelmüket. Márpedig Panofsky azt bizonyítja, hogy az első két szint közötti kapcsolat természete megváltozik a 10–11. század során: a Karoling-korszakban a klasszikus motívumok klasszikus témákkal kapcsolódtak össze, mert a művészek – köztük a könyvek illusztrátorai – szeme előtt még a klasszikus minták lebegtek. A középkor folyamán azonban fokozatosan létrejön egy eredeti civilizáció, amely klasszikus motívumokat nem klasszikus témákkal vagy klasszikus témákat nem klasszikus motívumokkal kombinál.

„Mindenütt, ahol a heves asszimilációra törő Karoling-korban klasszikus ábrázolást – azaz klasszikus témának klasszikus motívumokkal való kifejezését – másoltak, ezt a klasszikus ábrázolást elhagyták, mibelyt a középkori civilizáció elérte a csúcst, s nem is vették fel újra, egészen az itáliai quattrocentóig. Az igazi reneszánsz kiváltsága volt, hogy a klasszikus témákat és a klasszikus motívumokat egy nullpont-szerű pillanattól kezdve újraegyesítse.”³⁴

A perspektivikus ábrázolás története megerősíteni látszik a Panofsky által felvázolt kronológiát. Bár az ókori festők használták a perspektívát, ám csak sajátos konstrukcióban, görbített felületen és aggregátum-terek használatával. Ami azt illeti, az ókoriak *„a világ-egészét valami lényegénél fogva diszkontinuusnak tekintették”*,³⁵ s így elképzeléseik szerint az egységes térábrázolás nem volt lehetséges. A perspektivikus ábrázolás eltűnése a kora középkori festészetben a kereszténységre jellemző új felfogással magyarázható: a világ Isten szavának megtestesülése, s így olyan kontinuumot alkot, amelyet a művész egyszerű síma felületekkel, valamint vonalak és színek játékaival adhat vissza. Bár a Karoling-reneszánsz visszacsempészi a köztudatba az antik perspektíva néhány

motívumát, a perspektíva eszméje továbbra is összeegyeztethetetlen marad a felületek játékára épülő gondolkodással: a rajz vonalas, a perspektíva tökéletlen, az ábrázolást pedig szimbolikus elemek uralják.

„A középkor azt vallotta, hogy Isten mindent magában foglal. A dolgok között azért nincsen távolság, mert ezek pusztán egyazon lényeg különböző megnyilvánulásai. Ezekből következnek a térnek az erkölcsi értékekre, attribútumokra és jelentésekre épülő ábrázolása.”³⁶

A probléma a véges térről szóló arisztotelészi elképzelések újrafelfedezése kapcsán kerül ismét elő. A dolog Itáliából indul ki, amikor is Cimabue (†1302), Duccio (1318 körül) és Giotto (†1337) arra vállalkoznak, hogy a geometriára támaszkodva (az enyészvonalak és az állandóan mérhető távolság ideáját felhasználva) próbálják rekonstruálni a képi perspektívát. Mindez rövidesen kihat majd a könyv világára is. Az a matematikai térelmélet elemeire is építő folyamat, amelynek során egyetlen enyészpont segítségével kívánják megkonstruálni az egységes teret, igen lassan halad, pedig a fejlődés ezen tendenciái a külvilág lehetséges objektívációjának irányába mutatnak, s új módon vetik fel a világ és a Kinyilatkoztatás viszonyának kérdését. A tér egysége ugyanis lehetővé teszi, hogy a kép nézője is részévé váljon az ábrázolt jelenetnek, amely az érzékelhető világ valószerű leképezésévé válik: a tér, amelyből a művet nézzük, egyben magának a műnek is a tere. Ez az új ábrázolási technika először Toscanában tűnik fel, de Nápolyban (az ott időző Giottónak köszönhetően), Avignonban és Lombardiában is találkozhatunk vele. Ez azt jelenti, hogy az úgynevezett reneszánsz stílusban nem annyira a múlttal való teljes szakítást, sokkal inkább a tér matematikai konstrukciójának végeredményét és az ókori mintákhoz való visszatérést kell látnunk.

Az alábbiakban az illusztrációkat nem ebből az ábrázolástechnikai szempontból tárgyaljuk, hanem arra helyezzük a hangsúlyt, hogy a képek különböző jelrendszerek, kódok mentén értelmezendők. Különösen fontos a színek által hordozott jelentés: a színek már önmagukban is jelentéssel bírnak, s ennek megfelelően rendeződnek hierarchiába: a legrangosabb pozíciót a rangot szimbolizáló piros tölti be, alatta a fekete (a lelki épülés szimbóluma), a zöld (a szerelem és a szépség jelképe) stb. Egy adott szín több jelentést is hordozhat, a kék például egyfelől a hűség színe, másfelől viszont a francia királyi házá. A színek szimbolikáját könyvekben is rögzítették, például az 1458-ban készült *Címerek és színek* című munkában. Természetesen maga a könyv is szimbolikus tárgy, amely többé-kevésbé szigorú társadalmi kódoktól függ.

A könyvek elvilágiasodásával, a skolasztika fejlődésével és a gazdag könyvtárakat létrehozó nagy uralkodói dinasztiák színrelépésével egyre inkább az érdeklődés és a figyelem középpontjába kerül a könyvek illusztrációja, amely a gazdagság és a társadalmi rang fokmérőjének szerepét játssza. A 14–15. századi királyi és hercegi kéziratok nagyalakú betűkből álló kalligrafikus írással készülnek, méghozzá a legdrágább hordozóra: tökéletesen kikészített borjúbőrre. Burgundia és Berry hercegeinek kézirateit a korszak legrangosabb burgundo-flamand vagy francia mesterei illusztrálták. A fényűző kötés szintén luxustárggyá teheti a könyvet, s gyakran előfordul – a ránk maradt könyvek némelyikének állapota legalábbis erről tanúskodik –, hogy a könyvet a legkevésbé sem olvassák vagy használják rendeltetészerűen, azaz kizárólag reprezentatív célokat szolgál. Ennek megfelelő lehet árak is: Barthélémy l'Anglais *De proprietate rerum* [A dolgok természetéről] című francia nyelvű, fényűzően díszített kézirate 1400-ban elképesztő összegért, 400 arany *écu*ért került a burgundi herceg, Merész Fülöp birtokába.³⁷

3.4 Az olvasási szokások

Az olvasási szokások fejlődése adja az átalakulás kulcsát. Elméleti síkon nyilvánvaló, hogy a szemiotikai háromszög elmélete megköveteli az intenzív és hangos olvasásból az extenzív és néma olvasásba történő átmenetet. Az olvasóközönség kibővülése, ha csak viszonylagos is, jelentős szociológiai változásokat indít be: a 11. századtól fogva a könyv kilép a szerzetesek rendházaiból, s meghódítja a városokat, ez pedig természetesen kihat a kéziratok előállításának és terjesztésének menetére is. Ami pedig az olvasási szokásokat illeti, a tekercs formájú könyvet (*volumen*) a lapokból álló könyv (*codex*) váltja, s ez szintén befolyásolja az olvasási szokásokat. Soroljuk fel még egyszer a folyamat fontos állomásait: a minuszcula 4. századi feltalálása a gyors olvasás szükséges, de nem elégséges feltétele; a néma olvasás lehetséges volta a szöveg belső elrendezettségétől függ; a szöveghez kapcsolódó mutatók teszik lehetővé, hogy a folyamatos olvasást a konzultatív jellegű olvasás váltsa fel. A modern kor olvasója, aki hozzá van szokva ahhoz, hogy egyszerre több könyvet is használjon, biztos lehet abban, hogy a különböző mutatókra támaszkodva könnyedén újra megtalálja, amit keres. Vele ellentétben a középkor egyetemi embere folyamatosan mindent memorizálni próbál, s ebbéli erőfeszítésében kétségbeesetten próbál kapaszkodni az előtte heverő lap fizikai jellemzőibe, a színekbe, az írásmódba, a díszítésekbe. Az éneklő olvasás is a szöveg memorizálását segíti, ez olyannyira így van, hogy ha a rendszeres ismétlésnek kö-

szönhetően bevéődik, a könyv maga is feleslegessé válik. Végül, a könyv nem csak az olvasás céljait szolgálja: az uralkodói könyvtárak pusztá léte is bizonyítja, hogy a fényűzően illusztrált kéziratok gyakran sokkal inkább birtokosuk rangjának és előkelőségének jeleiként, mintsem szellemi táplálékként funkcionálnak.

A fejlődési tendenciák ezen leírása ugyanakkor jelentős árnyalásra szorul. Az olvasás történetét hajlamosak vagyunk egy töretlenül emelkedő görbével leírni, s úgy felfogni, hogy a különböző átmenetek és váltások (a hangos olvasást a néma olvasás váltja; az intenzív olvasást az extenzív olvasás; kezdetben csak a társadalom szűk kisebbsége olvas, később az olvasók köre kibővül, s végül az írásbeliség a társadalom egészének életét áthatja) egyre elvontabb és egyre intellektuálisabb olvasási szokásokat teremtenek. Ha ez így is van, s a nyugati társadalomban honos olvasási szokások ténylegesen egyre modernebbé válnak, azért nem szabad elfelejtenünk, hogy csak nagyon hosszú távon érvényesülő folyamatról van szó (Pierre Chaunu szerint az olvasástörténet a történetírás „harmadik szintjéhez” tartozik), és hogy egy adott korszakon belül az egyes modern jelenségek meglehetősen változó mértékben tudnak érvényesülni. Másképpen fogalmazva, bizonyos újítások (például a kódex elterjedése) következményei nem azonnal, hanem csak hosszú távon alakítják át az olvasási szokásokat, ami azt jelenti, hogy a modern és az archaikus gyakorlat akár évszázadokig is egymás mellett élhet egy adott korszak társadalmában. Amikor Szent Ágoston látogatást tesz Szent Ambrusnál annak milánói szerzetesi cellájában, némi meglepetéssel látja, hogy a püspök már a néma olvasást gyakorolja. *„Olvasás közben szeme siklott az oldalakon. Szíve az értelmet kutatta, hangja és nyelve azonban csendesen pihent. Ha nála voltunk – nem tiltották senkinek a belépést és nem volt szokásban az érkezők bejelentése sem –, gyakran így láttuk őt. Másképpen soha, csak szótlan olvasásban.”*³⁸

Egyébként maga Ágoston is megkülönbözteti a szemiotikai háromszög alkotóelemeit, a lapot (a jeleket), amelyet a szem megpróbál átfogni és annak a szívhez való kapcsolódását (a jelentettet). A néma olvasás lassú terjedése azonban érdekes módon nem jár a hangos olvasás gyakorlatának azonnali eltűnésével. Ahogyan azt már korábban tárgyaltuk, a hangos olvasás sajátos szövegszerkesztési elveket implikál, például megköveteli a rövidítések szinte teljes hiányát. Geneviève Hasenohr szerint az a tény, hogy a vulgáris nyelvű kéziratokban nem találunk rövidítéseket *„arra utal, hogy az oil és oc nyelvű szövegek olvasása továbbra is a román kori lectio gyakorlatát követi, azaz hangosan*

olvasnak és lassú diakroniában szóról szóra próbálják megfejteni a szöveg értelmét. Az egyetemeken ekkor már a szinkronolvasás jellemző, amelynek során az olvasó nem hallgatja a szöveget, hanem a lapot nézi, s szeme, az analitikus mutatók segítségével, próbálja a szöveg egészét átfogni.”

Egyre szélesebb az a „köztes” társadalmi réteg, amely a két szélső pont, az „olvasói elit” (a klerikusok, az egyetemet végzett emberek stb.) és a teljességgel írástudatlanok között helyezkedik el. Az új olvasási szokások lassú térhódítása őket is érinti. Ha tehát olyan olvasástörténeti vizsgálatba bocsátkozunk, amely különös figyelmet fordít az új olvasási szokások elterjedésére, gyorsan beleütközünk a könyv gazdaságtanának és a piac „feltalálásának” kérdésébe – amely a következő fejezet tárgyát képezi.

A piac születése

Úgy adnak el minket [könyveket], mint rabszolgákat vagy cseléd lányokat;
rossz hírű helyeken tartanak fogságban, s reményünk sincs a szabadulásra. [...] Szaracénok és eretnekek kezére adtak mindünket...

RICHARD DE BURY

1. A PIAC ÉS SZABÁLYOZÁSA

1.1 Mi is a piac?

Az európai városokban szakadatlanul nő az olvasás és a tanulás iránti igény: az iskolák és az egyetemek létrejötte és fejlődése azt jelenti, hogy az írásbeliség és a könyv a társadalom széles (legalábbis a korábbinál szélesebb) rétegeit hódítja meg. Az átalakulás következő szakaszában magának a könyvnek a státusa és szerepe is megváltozik: míg a Karoling-korban nem volt több olvasott, kölcsönadott, elcserélt stb. tárgynál, addig a későbbi századokban piaci értékkel rendelkező áruvá válik, ami azt jelenti, hogy innentől kezdve van értelme a *könyv gazdaságtanáról* beszélnünk. Az áttörést, még jóval Gutenberg előtt, a piac és a kapitalizmus együttes működése hozza meg.

A kapitalista rendszer létrejöttét leíró klasszikus elemzések a csereviszonyok három szintjét különítik el: az „anyagi kultúrát” a fejlődés első szintjén a termelés és a fogyasztás egysége, valamint a pénzforgalom teljes hiánya jellemzi. Ez a modell jellemzi a vidék, a falvak életét a középkor folyamán. A hagyományos eljárásokhoz és szokásokhoz való ragaszkodás, valamint az önállósra való törekvés nem zárja ki áruk és szolgáltatások cseréjét (esetleg közös használatát), de ilyesmiről legfeljebb egy adott közösségen belül lehet szó. Ezt a modellt a könyv világában a kolostorok *scriptorium*ának „önellátása” képezi le, hiszen ezeket a termelés és a „fogyasztás” egysége jellemzi: minden rendház maga hozza létre azt a gyűjteményt, amelyet a maga számára szükségesnek ítél. A felsőbbbség iránti engedelmesség elvének megfelelően az apát (vagy az ő képviselője) dönti el, szükség van-e a gyűjtemény új kéziratral való gazdagítására. A Saint-Pierre de Luxeuil apátságában élő Constance nevű

tanító például 1104-ben a következő szavakkal zárja le Boëthius *Geometriájának* általa készített másolatát:

„Én, Constance, bűnös lélek és az Úr méltatlan szolgája [...] leírtam rendházam szolgálatában Boëthiusnak a geometriáról szóló művét, s munkámat mindössze tizenegy nap alatt végeztem be [...] a feladatot a kegyes Milon apát parancsára végeztem.”

Ezen keretek figyelembevételével lehetnek csak hatékonyak a gyűjtemények tartalmára összpontosító könyvtártörténeti kutatások (amelyeknek támaszkodniuk kell a *pragmatische Schriflichkeit*¹ német középkorkutatók által kidolgozott fogalmára): elvben minden egyes rendházban azok a kéziratok vannak meg, amelyeket ott lemásoltak, vagy másholnán elkértek, hogy nekik is meglegyen. A könyvnek nincs piaca: kisszámú kézirat forog, amelyek vagy kölcsönben, vagy adományozás útján kerülnek egyik helyről a másikra, és aki nek kell, lemásolhatja. A tudósok nem is haboznak meghozatni a nekik kellő könyveket, sőt maguk is hosszú utazásokra vállalkoznak, hogy olvashassanak.

A második szint elég gyorsan következik az elsőre: igaz, hogy csak kis távolságokon belül, de beindulnak a cserekapcsolatok. A termelő saját maga (vagy legfeljebb kisszámú közvetítőt beiktatva) értékesíti áruját. Van ugyan kereslet, amelyet a fellendülő kereskedelem képes kielégíteni, ám a gazdát cserélő javak természete régióként igen változó: a falvakban gyakorlatilag csak az elsődleges vagy másodlagos szükségletekhez sorolható áruk elérhetők: mezőgazdasági termények, liszt, munkaeszközök, textíliák, ruhák stb. A városokban a település méretétől és funkcióitól függően már több mindenre is lehet kereslet: egy kisvárosban, ahol csak kisebb súlyú közigazgatási intézmények, esetleg egy főnemesi udvar vagy egy rendház található, legfeljebb némi papíráru és írószerszámokra (pergamenre, tintára, tollakra, esetleg néhány könyvre) van szükség. Egészen más a helyzet a dinamikusan fejlődő, közigazgatási, kormányzati, vallási és oktatási intézményeknek otthont adó és komoly gazdasági életet élő városok esetében. A püspöki vagy érseki székhelyeken és az egyetemi városokban a feladatok sokfélesége szembetűnő társadalmi rétegzettséget hoz létre. Ezen a szinten szerveződhet meg először a könyvpiac, amelyre gyakran az jellemző, hogy maguk a másolók terjesztik, árulják az elkészült kéziratokat.

A fejlődés harmadik szintjén lépnek színre a kereskedők, akik a javak előállítói és felhasználói között közvetítenek. Azért vesznek, hogy eladjanak, még hozzá maximális haszonnal, s ennek érdekében igen nagy területet is képesek bejárni (erről tanúskodnak a nagy kereskedelmi utak és a nemzetközi vá-

sárok). A kereskedelmi technikák egyre finomodnak: gyakran előre vásárolnak, szükség esetén hosszú ideig tárolják készleteiket, szofisztikált pénzügyi és bankrendszert építenek ki stb. Az átlátható piac világából lassan átlépünk a kapitalizmus világába, amelyet a koncentráció és a monopólium jellemez. Ha eltekintünk néhány „királyi könyvkereskedőtől”, akkor azt mondhatjuk, hogy a kéziratokkal való kereskedés nem ért el a fejlődés eme harmadik, kapitalista szintjére. A technikai innovációt azonban már egyértelműen a kapitalizmus hívta életre. A kockázati tőke fogalmához és működéséhez már korábban hozzászóltak (például akkor, amikor luxuscikkek beszerzése érdekében távoli utazásokat pénzelték) kapitalista befektetők voltak azok, akik finanszírozták a „gutenbergi forradalom” létrejöttéhez feltétlenül szükséges K+F (kutatási-fejlesztési) tevékenységet.

1.2 A szabályozás egy lehetséges rendszere: az *exemplar* és a *pecia*

Egy kis terminológia: az ókorra visszanyúló *librarius* kifejezés mindazokat jelöli, akik könyvekkel foglalkoznak, írnokokat, könyvárusokat, sőt esetenként könyvtárosokat is. A *stationarius* szó azonban Bolognában és Párizsban születik, méghozzá az egyetem környékén. A *statio* gyök helysége utal, de a római korban alsóbbrendű közigazgatási tisztségviselőt is jelentett, s ennek köszönhetően a szóba általában valamiféle hivatalos pozíciót is beleláttak. A *stationarius* tehát egyetemi kiváltsággal rendelkező személy, akinek azonban komoly kötelezettségei is vannak az intézménnyel szemben. Legjellemzőbb feladata a másolás alapjául szolgáló *exemplar* peciankénti elkészítése. Noha a gyakorlat esetenként mást mutatott (Jean-François Genest például egy igen aktív „szabad szektor” létét feltételezi), az *exemplar-pecia* (füzet, ív) elméletileg a következő hármas funkciót töltötte be: ellenőrizte és hitelesítette az oktatás alapjául szolgáló referenciaszövegeket; biztosította a szöveg megfelelő példányszámban történő lemásolását, méghozzá a lehető legkevesebb hibával; beszédte a másolatok ellenértékét, tudván, hogy az egyetem vezetése szemmel tartja a történéseket, így megakadályozván az esetleges csalást és spekulációt. Az *exemplar-pecia* tehát szabályozórendszer. Ezzel párhuzamosan az egyetemek és a kollégiumok oly módon is megpróbálják kielégíteni a könyvek iránti keresletet, hogy könyvtárakat hoznak létre (és azokat gazdagon el is látják könyvekkel). Ezt a lépést legalább annyira gazdasági-piacszabályozási, mint szellemi megfontolások indokolták.

„Így jönnek létre apránként azok a tanárokból és diákokból álló városi közösségek – kollégiumok –, amelyek nem kizárólag a szállásköltségeket állták, hanem [...]”

lehetővé tették a könyvekhez való osztott idejű, kollektív hozzáférést. Ily módon nem kellett mindenkinek saját példánnyal rendelkeznie a tudás átadásához feltétlenül szükséges művekből.”²

A *stationarius* tehát rendelkezik egy sokszorosítandó kézíráttal, amelynek tartalmát az egyetemi előljárók ellenőrizték. A kéziratot füzetekre (*peciae*) osztják, s mindegyiket más és más írnokra bízák, hogy minél gyorsabban elkészüljenek. A rendszer csak akkor működhet, ha mindenki szorosan betartja a határidőket, márpedig ez ritka dolog (ha nincs kész a másolandó kézirat, kíméletlenül rátérnek a következőre). A munka vagy megbízás (a *stationarius* egy adott munkát egy adott írnokra bíz), vagy kölcsönbérlet (az ügyfél kölcsönbe veszi az őt érdeklő munkát és lemásoltatja) útján történik. Egy *pecia* átírása elvben négy napot vesz igénybe. A *stationarius*nak van egy listája, amelyen az elérhető művek (*exemplaria*) és azok kölcsönbérleti díja (*taxatio*) szerepelnek. A szókincs fejlődése a rendszer szabványosodásáról tanúskodik: a *charta* két lapból, a *pecia* négy (azaz egy kétszer összehajtott) lapból álló egység, a *quaternus* pedig két *peciát* tesz ki. A kéziratokon szereplő bizonyos jelekből tudhatjuk, hogy az adott másolat a *pecia* keretein belül készült: minden füzet végén szerepel például az alábbi zárómegjegyzés: „*fi[nit] x pe[cia]*” – „itt ér véget a 10. füzet”.

A *stationarius-pecia* rendszer az 1200-as években már virágzik Bolognában. A többi egyetemi nagyváros – köztük Párizs – az 1270-es évek táján honosítja meg az intézményt.³ Párizsban a könyvkereskedelmet szabályozó legkorábbi rendelkezés nem tesz különbséget *stationarius* és *librarius* között, s a könyveseket mindössze arra szólítja fel, hogy tegyenek meg mindent a hibás másolatok kiküszöbölése érdekében és hogy a kéziratokat elfogadható áron forgalmazzák.⁴ A könyvkereskedők felett gyakorolt egyetemi felügyelet még gyermekcipőben jár, de a 13. század utolsó negyedében ez ügyben is komoly változások történnek (ahogyan arról az 1302-es szabályzat is tanúskodik). 1316-ban már elkülönül egymástól a *stationarius* és a *librarius*, s az egyetem joghatósága alá kerül mindenki, aki a könyves szakmában tevékenykedik: *librarii*, *stationarii*, másolók, dekorátorok, pergamenkészítők, könyvkötők stb. A könyves céh tagjainak esküt kell tenniük, cserébe mentességet kapnak a fejadó (*taille*) alól. A könyvesek általában egy személyben többet is gyakorolnak a fentebbi tevékenységek közül. Egy utolsó példa: Spanyolország északi részén, Leridában hivatalos rendelet szabályozza a városban működő *stationarii* tevékenységét.

A *stationarii* által közzétett könyvlisták és a kodikológiai vizsgálat lehetővé teszik a kutatók számára, hogy felmérjék a *pecia* rendszerében forgó korpusz

határait. Egy 1272 és 1276 között készült párizsi *exemplaria*-listán megtalálhatjuk az egyházatyák és némely 12. századi teológusok műveit, továbbá „tudományos és filozófiai értekezéseket, Barthélémy l'Anglais [stb.] írásait, görög Arisztotelész-kommentárok latin fordítását. Szerepel a listán ezenkívül három, az oktatásban használatos teológiai kézikönyv: Raymond de Pennafort Summa de penitentiája, Pierre Lombard szentenciái és Petrus Comestor Historia scolasticája. A következő szekció címe: *Ista sunt exemplaria in theologia* [Most jönnek a teológiai könyvek]...”⁵

A lista további részében szerzőnkénti felosztásban következnek Aquinói Szent Tamás, Szent Bonaventura, Pierre de Tarentaise művei, majd kommentált Bibliák, szentbeszéd-gyűjtemények, 16 kánonjogi és 10 polgári jogi értekezés, összesen 138 munka. Egy másik, 1304-ből ránk maradt párizsi lista az André de Sens nevű *stationarius* kereskedésében elérhető műveket sorolja fel. Ezen a listán 156 munka szerepel, de arányaiban sokkal kevesebb szentbeszéd-gyűjteményt, Biblia-kommentárt, az egyházatyáktól vagy 12. századi teológusoktól származó munkát találhatunk. Lous Jacques Bataillon arra hívja fel a figyelmünket, hogy a korból ránk maradt kéziratok korpusza nem igazán feleltethető meg a listákon felsorolt művekének: például mindössze három *pecia*-rendszerben készült Bibliáról tudunk, ránk maradt azonban számos olyan szintén *pecia*-rendszerben készült kézirat, amely egy listán sem szerepel. Mindez egyfelől forrásaink korlátozott voltáról árulkodik, másfelől azt bizonyítja, hogy a *pecia* rendszere nem mindig működött olajozottan.

2. A VALLÁSI PARADIGMA, AVAGY A TÖMEGEK SZÍNRELÉPÉSE

A vallásos hit válsága és a misztikus érzékenység térhódítása döntő szerepet játszik a könyvek és grafikus ábrázolások (vallási tárgyú képek) iránti kereslet növekedésében. A változások egyébként a modernség irányába mutatnak, hiszen legfontosabb elemei az egyéni (individuális) olvasás terjedése és a vulgáris nyelv írásbeli használatának általánossá válása.

2.1 A misztika és a közvetlenség megtapasztalása

A misztika kifejezés alatt az alábbiakban annak tapasztalatát értjük, hogy Istenhez a hívő egyénileg, belső szemlélődés útján is eljuthat. A misztikában a legnagyobb gondolkodók eszméi kapcsolódnak össze a tömegek vallásos

gyakorlatával. A misztikusok gyakran szembekerülnek a válságban lévő hivatalos vallásossággal. Az irányzat népszerűsége nagyban befolyásolta a könyv gazdaságtanában bekövetkező változásokat. Korábban már láttuk, hogy az Ockham gondolkodásában gyökeredző nominalista elméletek éles határvonalat húztak az értelem és a Kinyilatkoztatás szférái közé: noha az ember értelmével csak a „nem-istenit” foghatja fel, mégsem lehetetlen közvetlenül megtapasztalni Isten létét, meghozzá a Kinyilatkoztatás és az eksztázis útján. A Kinyilatkoztatás szentélye az ember bensőjében található: „A rejtett isteni igazság az ember lelkének mélyén rejlik, s egy *csodásnak* minősített fény megvilágításában ismerhető meg” (J.-A. Bizet). A misztika térhódításának letéteményesei a kolduló rendek, a ferencesek (például maga Ockham) és főleg a domonkosok. A mozgalom célkitűzése apostoli jellegű: minél több ember számára átélhetővé tenni az eddig csak egy szűk elit számára elérhető tapasztalatokat. Ezt tükrözi a rend jelmondata is: *contemplata aliis tradere* (másoknak átadni a szemlélt dolgokat). Isten mindannyiunkban ott van „*bensőnk legmélyén*. Isten ott jelenvalóbb a lélek számára, mint a lélek saját maga. [...] A keresés az ábítat útján történik, amely megszabadít minket az érzékeinktől, a képektől, minden kívülről kapott formától és saját magunkban szállásol el minket; a belső lemondás útján, amely kiiktatja értelmünket és akaratomkat, hogy megszabadítson saját magunktól; s végül az önfeladás útján, amely visszairányítja a lelket forrása és Isten felé, hogy ott végleg kiürülve megszabaduljon mindentől, ami nem az Ő műve, s hogy Ő töltsen be az úrt, amit ott hagyott...”⁶

Noha Istent tehát mindenki megteheti saját magában, keresésének mégis vannak médiumai, hordozói: a szó (a prédikátorok, az apostolok szava), írott szövegek és tárggyú képek. A fentebbi elképzelések egyébként forradalmi potenciált rejtene magukban: ha minden keresztény saját magában is felteheti az Urat, mire is szolgál vajon a társadalom első rendje, az egyház, amely egyébként is komoly válsággal küszködik a korban? A misztikus mozgalom egy további jellegzetes vonása az egyetemekhez fűződő viszonya: az első misztikusok ugyan egyházi emberek, de tevékenységük egyházi kereteken kívül zajlik: világi emberekhez, elsősorban a városok polgáraihoz szólnak. A misztikus mozgalom ezen aspektusának óriási jelentősége lesz mind a képeket és szövegeket rendszeresen „fogyasztó” olvasóközönség kibővülése, mind az értelmiségiek társadalmi státusának növekedése, mind az írni-olvasni tudás társadalmi szerepének módosulása szempontjából.

2.2 Erfurt, Oxford, Prága

Erfurt, Thüringia fővárosa az 1150-es évektől komoly gazdasági és társadalmi átalakuláson ment keresztül. A 13. században Johann Eckhart (†1328), aki korábban Párizsban, Kölnben és Strassburgban is tanított, németül kezd prédikálni a magányos életvitel és az egyéni ima szükségességéről.⁷ Johann, akit rövidesen Eckhart mesternek kezdenek nevezni, arról beszél, hogy Istent mindenki megismerheti a misztikus tapasztalat és kinyilatkoztatás útján. 1327-es bullájában XXII. János pápa eretnekként ítéli el Eckhart 28. tanítását. Egy évre rá a nagy tanító meghal. Németország középső részén és a Rajna-vidéken azonban tanai óriási hatást gyakorolnak. Tanítványai és gondolkodásának továbbvivői a strassburgi Tauler (†1361), Heinrich Seuse *alias* Suso (†1366) és a brabanti Ruysbroeck (†Groenendaal, 1381). A Thüringia, a Rajna-vidék és Németalföld közötti terület a nyugati modernség egyik bölcsője.⁸

Két nemzedékkal később él a reformmozgalom következő nagy alakja, az angol John Wycliffe (†1384).⁹ Az oxfordi Balliol kollégiumban végezte tanulmányait, 1372-ben szerez teológiai doktorátust, gondolkodását tehát az egyetem formálta. A skolasztikára épülő műveiben a vallás reformjának szükségességét hirdeti. 1375-ös *De dominio divino* című művében dolgozza ki sajátos kegyelemtanát, amelyet az intézményesült egyház kritikájával egészít ki. Ez utóbbi a „két egyház” elméletére épül: az Antikrisztus egyházával a kegyelem által kiválasztottak láthatatlan egyháza áll szemben (erről szól két értekezése, a *De Ecclesia* és a *Doctrinale*). A hivatalos egyház nem azonosítható a kiválasztottak egyházával, ugyanis előbbinek túl sok bírálható intézménye és gyakorlata van: a képek tisztelete, a pápaság (*De dissensione paparum*), egyes szerzetesrendek gazdagsága és fényűzése, a búcsúcédulák gyakorlata stb. Wycliffe szerint a keresztény hit és erkölcsiség egyetlen forrása a Biblia (*De veritate scripturae*, 1378), amely állítás felveti a szent szöveg olvasásának és értelmezésének kérdését. Úgy véli, hogy az Írást elsősorban szó szerinti értelemben kell vennünk. Nagy figyelmet szentel a jel természetére és a metaforákra vonatkozó kérdéseknek (ezeket tárgyalja a *Postillákban*, a *Triologusban* – ez utóbbi lesz, 1525-ben, első nyomtatásba kerülő műve – és az *Opus evangelicumban*, valamint számos szentbeszédben).¹⁰ Végül belevág a Biblia angol fordításába.¹¹ 1381-ben elhagyni kényszerül Oxfordot, Lutterworthbe költözik, ahol 1384-ben éri a halál.

1382-ben a canterburyi szinódus Wycliffe három tanítását is eretnekként ítéli el. Ezek egyike az Oltáriszentségre vonatkozó tanítás, amely mögött ismét csak egy jeleméleti probléma húzódik meg: a kenyér és a bor megőrzik

anyagi szubsztanciájukat a szentségben, s így abban Krisztus, a maga fizikai valóságában nem lehet jelen (lásd *De Eucharistia*, az 1381-es *Confessio* és a *Triologus* bizonyos részei). Wycliffe az egyetemi normáknak megfelelően latinul ír, de munkáit lefordítják angolra, tanításai pedig a prédikátoroknak köszönhetően mind szóban, mind írásban terjednek. Egyik legfontosabb kézírata a *Floretum*, amelyben ábécésorrendbe rendezve összefoglalja legfontosabb tanításait. A munka végén mutatót is találhatunk. Az előszó szerint a munka célközönségét a *pauperes sacerdotes* (szegény papok) képezik. A *Floretumban* foglalt tanítások szellemisége a korban elhangzó számos szentbeszédben kimutatható. Wycliffe nézeteinek komoly politikai következményei is lesznek, gondoljunk csak a lollardok mozgalmára. A lollard kifejezés kezdetben bizonyos oxfordi köröket jelöl, később azonban így nevezik a Londont 1381-ben elfoglaló fellázadt parasztokat, a polgárság és az alsópapság bizonyos csoportjait. A nemesek, sőt az udvari emberek között is találkoznak szimpatizánsokkal. A Westminster Hall kapujára 1392-ben (egy parlamenti ülés során) kiragasztott *Tizenkét gondolat* egyházkritikai jellegű észrevételeket és reformjavaslatokat tartalmaz. Ahogyan a 15. századi Prágában és 1517 Wittenbergjében, a nyilvánossághoz való fordulás eszköze itt is az írásbeliség, ami kifejezetten modern eljárásnak tekintendő. A lollardok kiáltványa ráadásul, a nagyobb hatás érdekében, angolul íródott. A 15. század első évtizedeiben azonban a mozgalom neve egyre inkább a lázongásokkal kapcsolódik össze. Wycliffe tanításait az 1415-ben összeülő konstanzi zsinat elítéli. A *doctor evangelicust* arra ítélik, hogy testét kiássák a földből és hamvait szétszórják. Miután az ítélet 1427-ben megerősítést nyer, egy évre rá végre is hajtatik.

Wycliffe tanai Európa más régióira is nagy hatást gyakoroltak. Különösen fogékony volt az új eszmékre Prága, illetve Csehország egésze. Ez részben a külföldön tanuló cseh diákok nagy számával, részben Csehországi Anna (II. Richárd angol király neje) londoni jelenlétével magyarázható.¹² A régió igen fejlett: az ezüsbányákból származó jövedelmének köszönhetően a cseh király a Birodalom legbefolyásosabb világi választójának tekinthető. IV. (Luxemburgi) Károlynak komoly tervei vannak Csehországgal és Prágával. A városban kormányzati szervek működnek, az udvar és a közigazgatás székhelye, sőt 1344-től kezdve érseki székhely is. 1348-ban a város egyetemet kap, amely rövid időn belül a németül beszélő területek legjelentősebb oktatási intézményévé válik. A császár 1366-ban létrehozza az egyetem mellett működő *Collegium Carolinumot* is. IV. Károly nagy hangsúlyt helyez a műveltségre: udvarában művészekkel és tudósokkal veszi körül magát, s szívesen nyújt támoga-

tást új (részben cseh nyelvű) művek készítéséhez és korábbiak másolásához. A korábbinál szélesebb olvasóközönség meghódításának szándéka magyarázza a vulgáris nyelv használatát: a Bibliát már a 14. század végén lefordítják, s a 15. századból többtucatnyi kéziratos példány maradt ránk.¹³ Kezdenek azonban felgyülemelni a nehézségek, elsősorban az egyetem különböző „nemzetei” között zajló küzdelmek formájában. Ez hosszú távon a prágai egyetem hanyatlásához vezet (helyét Lipcse veszi át). A német–cseh ellentét egyébként kiterjed az egyházra is, amely ráadásul a felső- és alsópapság között húzóódó érdekellentétek problémájával is kénytelen megküzdeni. Amikor végül a gazdasági nehézségek is beköszöntenek, hosszan tartó politikai válságkorszak kezdődik, s egyre többen lesznek, akik az egyház és a társadalom teljes megújulását követelik.

Kezdetben egy Wycliffe-tanítvány, Prágai Jeromos a mozgalom vezetője, de tőle 1409-ben Husz János (1369–1415), a dél-csehországi Husinecből származó pap, a prágai egyetem volt diákja, 1402–1403 során pedig rektora veszi át az irányítást. Husz csehül prédikál Prága Betlehem névre hallgató templomában, énekeket szerez, cseh nyelvre fordítja Wycliffe *Triologus*-át, nyelvi és helyesírási reformon dolgozik, és egyre nyíltabb összetűzésbe kerül az egyházzal, amelynek gazdagságát, világi hatalmát és elvilágiasodását kemény bírálattal illeti. A mozgalom fokozatos radikalizálódása megijeszti a prágai püspököt, aki megvonja korábbi támogatását Husztól. Ez utóbbi azonban az őt érő fenyegetések ellenére sem hajlandó elégetni wycliffei szellemiségű írásait, így 1410-ben a kiátkozás sorsára jut. A hír hallatán Prágában zavargások kezdődnek, amelyek fel is erősödnek, amikor Husz elítéli a búcsúcédulák gyakorlatát (1411) és közzéteszi *De ecclesia* című művét (1412). Az isteni immanenciájának felismerése után többé nem lehetséges a kegyelem instrumentalizációja és tarthatatlanná válik az „adok-kapok” elvére épülő vallásfelfogás: 1412-ben köztéren elégetik a búcsúcédulákra vonatkozó pápai bullát. A küzdelem elsődleges eszköze (még inkább, mint Erfurtban és Oxfordban) az írott betű: a keresztény hit egyetlen hivatkozási alapja a Szentírás, amelyhez mindenkinek hozzá kell férnie. A vallás reformjának kérdése szorosan összefügg tehát a tömegek alfabetizációjával és a nemzeti nyelvek használatával. A Dél-Csehországba visszavonult Husz XXII. János pápa 1412-ben kiátkozza. Husz kijelenti, hogy kész a zsinat rendelkezéseinek alávetni magát, s királyi menlevele birtokában el is megy Konstanzba, ahol elfogják, tanai visszavonására szólítják fel, majd máglyahalálra ítélik (1415. július 6-án). A csehek válasza a háború: 1419 az első prágai defenesztráció és a *Prágai cik-*

kelyek közzétételének az éve. A lázadók követelései a reformációt idézik: szabad prédikáció, papi szegénység, nemzeti hadsereg.

A huszitizmus számos nemzeti (cseh és felnémet) nyelvű írást és fordítást hívott életre. Csehországban a népesség minden rétege olvasta és tanulmányozta a Bibliát. A lollardok és a husziták végső soron azért vallanak kudarcot az egy évszázaddal később színre lépő lutheránusokkal ellentétben, mert előbbieik még nem rendelkeztek üzenetük terjesztésének hatékony eszközével, a könyvnyomtatással. Bukásuk másik oka az volt, hogy fellépésük radikális kihívást jelentett a fennálló társadalmi-politikai renddel szemben – Luther nem követi majd el ezt a hibát a német parasztháborúk idején. 1433-tól kezdve a mérsékelt husziták és a cseh nemesség egyre inkább szembekerültek a radikálisokkal, akiknek sorsát az 1434-es lipanyi csata pecsételte meg. Csehország népességére egészen korunkig jellemző marad a könyvekkel ápolts szoros viszony.¹⁴

2.3 A Rajna alsó folyása mentén: a *devotio moderna*

Az új típusú olvasó tehát némán, a külvilágot kizárva mélyed el könyvébe – egyedül marad könyve tárgyával és saját gondolataival. Nincs abban tehát semmi meglepő, ha ez az új keletű magányosság olyan újfajta vallási érzékenységet generál, amely a korábbinál sokkal fogékonyabb a szövegre és a képre egyaránt, és amely elsősorban a hit belső megtapasztalására és az egyéni vallásgyakorlatra épül. Ezek a tendenciák természetesen elsősorban a demográfiai, gazdasági és társadalmi téren a leggyorsabban modernizálódó, s leginkább urbanizált régiókban érvényesülnek. A nagy változások és a 14. század tragikus eseményei az emberekből szorongást váltanak ki, s a hívek annak érzik szükségét, hogy egyfelől új módon próbálják megtapasztalni az isteni jelenlétet, másfelől pedig a társadalmi szolidaritás és felelősség új, eddig ismeretlen módozataival próbálják összetartani közösségeiket. Ezt a misztika iránti igényt csak felerősíti az individualizmus térhódítása, s a hivatalos egyházat megrázó válságok sorozata, amely az avignoni pápasággal (1305) kezdődött, s a nagy egyházszakadásba (1378–1417) torkollott (ez utóbbi korszakban történt az a botrányos eset, hogy Péter trónját két, egymást kölcsönösen kiátkozó pápa foglalta el). A Konstanzba összehívott egyetemes zsinat (amely a császár irányítása alatt ülésezett) megkísérli helyreállítani az egyház és a hit egységét: a reformot elnapolják, a római és az avignoni pápáktól megszabadulnak, s egyházfőnek V. Mártont választják. A francia költő, Eustache Deschamps (1346–1407) a következő sorokkal énekli meg a bizonytalan és nyomorúságos időket:

Tems de douleur et de temptation / Aage de pleur, d'envie et de tourment
Tems de langour et de dampnacion / Aage meneur pres du définement
Tems plein d'orreur, qui tout fait fausement / Aage menteur, plein d'orgueil et d'envie
*Tems sanz honeur et sans vray jugement / Aage in tristour qui abrege la vie...**

A karthauziak környezetéből kiinduló *devotio moderna* sajátos lelkiismereti mozgalom, amely 1375-ben tűnt fel Németalföldön, és amely szintén ezer szállal kötődik az írásbeliséghez.

Jean Ruysbroeck (a *doctor admirabilis*) minden bizonnyal hallotta Eckhart mestert prédikálni Kölnben. A brüsszeli Szent Gudula-székesegyház vikáriusa egyszer csak visszavonul a soignes-i erdőbe, hogy ott szemlélődésnek adja át magát. A remeteségben írja meg két híres, flamand nyelvű művét, a *Hét kastélyról való értekezést* és a *Szellemi nászok díszét*. Ruysbroeck elkülöníti egymástól a tevékeny életet (amelynek célja a bűn megsemmisítése), a benső életet (amely a világról való lemondásról és Krisztus követéséről szól) és végül – a rangban az előző kettő felett álló – szemlélődő életet (amelyben az értelem egységbe kerül Istennel). Geert (vagy Gerard) Groote (†1384) egy dúsgazdag deventeri (erről a városról még lesz szó) polgárcsalád leszármazottja. Deventeri, aacheni, kölni, párizsi és prágai tanulmányait követően megtér a misztikához, és a Brüsszel melletti Groenendaal ágostonos kanonokjainál találkozik Ruysbroeckkel is. Latinra fordítja a *Szellemi nászokat*, belép a munkhuyseni karthauziak közé és Deventer környékén prédikál. A városban maga köré gyűjti a káptalani iskola néhány szegény diákját, és együtt létrehozzák a Közös Élet Testvéreinek első csoportját. A testvérek, bár fogadalmat nem tesznek, együtt laknak, közösen használják javaikat, továbbá életüket az imának, a munkának és a kéziratok másolásának szentelik. Az ifjú Jodocus Badius első leckéit a genti Testvéreknél vette. Az 1470-es és 1480-as években különösen nagy hírnévre tesz szert a Testvérek deventeri, Alexander Hegius által irányított iskolája, amelyben Kempis Tamás és Erasmus is tanultak. Louis Dringenberg (1410–1477), a schlettstadti (Sélestat) iskola rektora, szintén a deventeri Testvérek tanítványa. Rövidesen hasonló, férfiakkal és nőkkel egyaránt otthont adó közösségek jönnek létre Zwollében, Amersfoortban és Delftben, majd a mozgalom elterjed a Rajna-vidéken, Észak-Németország-

* A fájdalom és a kísértés kora ez / a könnyek, az irigység és a kínok kora.

A tespedtség és az elátkozottság kora ez / a hanyatláshoz vezető kor.

Rettenettel teljes kor ez, amely mindent hamisan csinál / Hazug, gőgös és irigy kor

Becsstelen és tévelygő kor ez / szomorú kor, mely megrövidíti éltünk.

ban, Brabantban és Flandriában is. A Zwolléhez közeli Windesheimben 1387-ben alapítják meg az ágostonos kanonokok kolostorát, amelynek szellemi kisugárzása óriási lesz.¹⁵ Ne felejtjük el azt sem, hogy Gerson 1397 és 1401 között a bruges-i Notre-Dame dékánja volt, szintén jól ismerte a Közös Élet Testvéreit, olvasta a *Szellemi nászokat*, az ő műveit pedig a *devotio moderna* hívei olvasták szívesen.

A *devotio moderna* adeptusai mindig szívesen szolgálták az írás, az olvasás és a művelődés ügyét. A karthauziak közül sokan futottak be egyébként egyetemi karriert, említsük meg például Maestrichti Bertalant (†1466), a teológia doktorát, a heidelbergi egyetem professzorát, majd rektorát, aki élete végén a karthauziak roermondi, majd kölni rendházába vonult vissza. Ugyanezt teszi Johann Heynlin, a párizsi egyetem diákja, a nyomtatás franciaországi meghonosításának nagy alakja, aki életének utolsó éveit a bázeli rendházban tölti. De a Közös Élet Testvérei mind Németalföldön, mind Németország északnyugati részén sokat tesznek a kisebb iskolák fejlesztéséért és az írni-olvasni tudás terjesztéséért is. Olvasási szokásaik és a szent szövegek alapos elsajátítását célzó módszereik arra ösztönzik őket, hogy minél több, jegyzetekkel ellátott kéziratos szöveggyűjteményt készítsenek diákjaik számára, s természetesen az elsők között vetik bele magukat a könyvnyomtatásba és a nyomtatott könyvekkel folytatott kereskedésbe is. Elképzeléseik szerint szoros kapcsolatnak kell létrejönnie az olvasó és a hit támaszaként felfogott szöveg között – nem véletlen, hogy a misztikusok írásait még évszázadokkal később is szívesen olvassák a hívek.

A mozgalom életében mindig fontos szerepet töltöttek be a személyes példával ható nagyszabású személyiségek, hiszen az élő szónál nincsen hatékonyabb meggyőző eszköz. A *devotio modernának* a 15. század harmadik negyedében két nagy alakja volt. Az első a Liège környékéről származó Karthauzi Dénes, aki terjedelmes – teológiai értekezésekből és misztikus szövegekből álló – életművet hagyott maga után. Mindent elolvasott, amit csak el lehetett olvasni. Kéziratait maga másolta és díszítette. Ő volt a *doctor ecstaticus*: „Téged látni [Uram] azt jelenti, hogy a lélek látja, hogy láthatatlan vagy, s minél inkább látja ezt, annál világosabban képes téged szemlélteni...”

Elsőként a kölni karthauziak dolgozzák fel Dénes írásait. Legtöbbjüket ki is adják, elsősorban persze a Szentíráshoz fűzött kommentárjait. A mozgalom másik jeles személyisége a korban Kempis Tamás (†1471), Windesheim egyik alapítójának testvéröccse, deventeri Groote-tanítvány. 1406-ban lép be a windesheimi kongregációba. Minden valószínűség szerint ő a szerkesztője, s talán

jelentős részben szerzője is a *Krisztus követése* (*Imitatio Christi*) című munkának, amely egy négy kegyességi munkából álló gyűjtemény. Az 1441-ben lezárt *Imitatio* a kor legolvasottabb szövegei közé tartozik: hétszáznál is több kéziratot példány, s legalább négyezer nyomtatott kiadás maradt ránk belőle (ideértve *Internelle consolation* [*Belső vigasztalás*] című francia fordítását is).¹⁶

2.4 A könyvtermés: könyvek és kegyesség

A domonkosok Bibliája azon egyházi emberek elvárásainak felelt meg, akik jól kezelhető, könnyen olvasható (és persze esztétikailag is igényes) változatban kívánták kezükbe kapni a szent szövegeket. A misztika sikere azonban azzal a következménnyel járt, hogy megnőtt az igény a hit támaszaként felfogott (kéziratos és nyomtatott) szövegekre és képekre. A misztika két módon léphetett át az emberek mindennapi életének küszöbét: vagy a zárándoklat útján (amely nem más, mint a mennybe való feljutás előképe, *praefiguratio*ja), vagy – és ez a gyakoribb – a könyveken keresztül. Milyen könyveknek juthat itt szerep? Természetesen elsősorban a Bibliának, utána a hóráskönyveknek, de az *Imitatio*hoz hasonló művek, az *ars moriendik*, a *Bűnös lélek tükrö* és persze a kegyes témájú képek is népszerűek voltak. Noha már a 9. századból is maradtak ránk kifejezetten világiaknak készült imakönyvek, Franciaország Île-de-France régiójában csak a 13. században váltak igazán elterjedté az imakönyvek, valamint a Biblia és a zsoltosma szövegeiből összeállított gyűjtemények. A szabad imákban igen korán megjelenik a nemzeti nyelv, ám a liturgikus jellegű szövegek korpuszát – amelyek az új típusú hóráskönyvek központi magját képezik – csak a 14. századtól kezdik lefordítani.¹⁷ Az Angyali Üdvözlés (*l'Annonciation*) szereplői testesítik meg a mindennapi élet egészét átható kegyességet: a Szent Szület egy bensőséges pillanatban, hóráskönyve olvasgatása közben éri az angyal látogatása. De gondolhatunk a chartres-i katedrális kórusában található varrogató Szűzre is: a kép egy munkájába merülő, a tűt forgató ifjú nőt ábrázol, akinek térdén nyitott könyvecske fekszik. Szemlálomást a kegyes olvasmány határozza meg napjának menetét. Albert Labarre szerint „minden árban voltak elérhető hóráskönyvek, a legváltozatosabb olvasói igényeket kielégítendő”,¹⁸ mintául azonban mégiscsak a kis formátumú, igen értékes hóráskönyvek szolgáltak, amelyeket természetesen előkelő és jómódú személyiségeknek szántak. A legfényűzőbben illusztrált hóráskönyvek a művészettörténet szerves részét képezik: ilyen például *Jeanne d'Évreux* hóráskönyve, amely V. Károly könyvtárának egyik legszebb darabja volt, de ebbe a sorba tartozik *Étienne Chevalier* hóráskönyve (Fouquet illusztrációival) és

persze Berry hercegének *Igen gazdag órái*, amely kiadvány a De Limbourg testvérek keze munkáját dicséri.¹⁹

A szövegek után beszéljünk a képekről is, amelyekben a *devotio moderna* hívei a hit közvetítésének és a hitbéli elmélkedésnek fontos eszközét látják.²⁰ Az írott szöveggel ellentétben a kép értelmezése nem racionális elemzés útján történik, s így az istenség felmérhetetlenségének jóval közvetlenebb és örömtelibb tapasztalatát teszi lehetővé. Már Eckhart mester is azon a véleményen volt, hogy a csend többet ér a szónál, említést tesz ugyanis „a csendes és vad istenség létmód nélküli és formátlan szakadékaról”. Tauler a „nyugodt némaságot” és a „minden hasonlóságot és különbséget magába veszejtő űrt” idézi fel. A képben, amely Isten és az örökkévalóság csupaszágára és ürességére ébreszti rá a hívőt, a szemlélődés kellemetessége és az önfeledés szédületes szakadécai kapcsolódnak össze. Nem meglepő, hogy a kegyesség ezen megnyilvánulási formájára is épül gazdasági tevékenység: a kegytárgyakra, a vallásos tárgyú képekre, sőt a zárándoklati tükrökre igen nagy a kereslet, ahogyan ezt Gutenberg is felismerte strassburgi tartózkodása során. A kegyességhez kapcsolódó tárgyak gazdasági jelentősége óriási, hiszen elsősorban nekik köszönhetően lesz sikeres az eljövendő kor nagy innovációja.

3. AZ ÍRÁSBELISÉG: A MUNKA ÉS A SZAKMÁK

3.1 A szakmák elkülönülésének kora

A nyugati társadalom egyre szélesebb rétegei fokozatosan, többé vagy kevésbé szoros kapcsolatra lépnek az írásbeliséggel. Az írott betű nem az egyház és a kolostorok privilégiuma többé, hanem feltűnik a városokban is: egy-két évszázad leforgása alatt megsokszorozódik a könyvtárak száma, s – különösen 1300 után – egyre több világi másológyműhely jön létre. A könyvek díszítése és kötése önálló kézműves vagy művészeti tevékenységgé válik. Noha könyvek túlnyomórészt továbbra is csak rendelésre készülnek, a kéziratok kezdetleges piacán mégis létrejönnek a másolásból és terjesztésből élő „profik” első szakmai szervezetei. A folyamat legfontosabb kísérőjelensége a kéziratok árának csökkenése. Ezio Ornato becslése szerint 1450 táján egy kézirat körülbelül feleannyiba kerül, mint egy évszázaddal korábban.

A specializáció azonban nem teljes körű, hiszen a másolók és a könyvkereskedők jelentős része csak melléktevékenységként foglalkozik kézíratokkal. A másolók között sok diákot, jogászt, tisztviselőt (jegyzőt, írnokot, titkár) ta-

lálunk, akik egy kis mellékes reményében állítják elő a könyveket. A javadal-mazás persze nem kizárólag pénzben értendő: elképzeléseik szerint a kegyes kéziratok másolása Istennek tetsző cselekedet, amely üdvözlésüket is előse-gítheti. Jean de Papeleu párizsi klerikus az Írnokok utcájában (*rue des Écrivains*) „rendel”, ahogyan arról a Guiart des Moulins gyűjteményéhez tar-tozó historiált Biblia zárómegjegyzése tanúskodik (1317).²¹ 1382. március 6-án egy bizonyos Jeannin Fromage a következő, némi önelégültségtől sem mentes zárómegjegyzést fűzi a domonkos Laurent Du Bois *Királyi summa* című művéhez:

*Ez a könyv szépen meg van írva / Imádkozzatok azért, aki megírta
És azért is, aki megrendelte / és azért is, aki az eredetit kölcsönbe adta.
Aki ezt írta, annak a neve Johannin / csúfneve pedig Fromage [sajt]
Isten óvjon mindannyiunkat a bajtól / Amen.*²²

Hasonló példákat még százával hozhatnánk fel, most azonban csak Mathias Rivalli „poitoui klerikust” emeljük ki, aki 1364–1365 során másolja le a fran-cia nyelvű *Régmúlt történetét* (*Histoire ancienne*), amelyet aztán Berry hercege saját címerével díszített kötéssel láttat el.²³ A kisebb városokban a nem kizá-rólag a könyvszakmára szakosodott másolók szerepe értelemszerűen na-gyobb. Dole városában, amelynek egyetemét Jó Fülöp alapította 1423-ban, egyházi emberek és diákok végzik a könyvek másolását: így például az artois-i születésű joghallgató Pierre Le Vannier 1451. december 24-én „reggeli nyolc órakor” fejezi be a másolás munkáját, legalábbis erről tanúskodik a munka végére illesztett bejegyzése. A nyomtatott könyvek feltűnése egyéb-ként a legkevésbé sem jelenti a kéziratos könyv piacának végét. 1472-ben például egy párizsi polgár megrendeli egy diáktól *A dolgok természetéről* (*De proprietatibus rerum*) című munka Jean Corbechon által készített francia for-dításának másolatát. A tudására büszke diák a másolás során nem mulasztja el egyébként némileg „feljavítani” a szöveget: „... amely munkát tehet én, Jehan de Bihays, a párizsi egyetem diákja, lemásoltam és átírtam a legjobb tudásom sze-rint, hozzátevé mindazt, amit saját tapasztalatomból vagy mestereim oktatásából megtanultam. A munkát Nicolas de Blanchecourt cébbeli borbélymester és párizsi polgár kérésére és megrendelésére végeztem...”²⁴

A könyvek értékesítése sem mindig a könyvkereskedelem bevett hálózatainak útján történik: gyakran előfordul, hogy egy-egy magánszemély, vagy ép-pen egy hitelező (aki fizetésektelen adósától kapta azokat zálogba) adja el

kéziratait. Így történhetett ez az „Izrael nevezetű zsidóval” is, aki 1373-ban 30 aranyfrankért adta el Bourges város káptalanjának a korábban birtokába jutott latin nyelvű Bibliát.²⁵ Ismerjük egyébként azt a versezetet is, amelyben egy névtelen mutatványos sorolja fel panaszosan azokat a városokat, ahol fizetsé-gül ott kellett hagynia könyvtárának egy-egy példányát:

*„Lukiánoszomat és Juvenálisomat bizony Bonivalban hagytam
A nagy Staciust és Vergiliust / Abbeville-ben vesztettem el kockán
Alexanderem Goivre-ban maradt / Grecimusom pedig Auxoire-ban
Tóbiásom Compiègne-ben / Aligha fogom őket kezembe még egyszer
Imakönyvem pedig Sens-ban veszett...”*²⁶

3.2 Másolók és könyvkereskedők

A legnagyobb városokban a könyvkereskedelem fejlődése szükségessé teszi a szakmabeliek céhes rendszerbe való tömörülését. Londonban 1300 és 1520 között összesen 254-en foglalkoznak könyvek előállításával vagy kereskedel-mével, ebből 117-re tehető a könyvárusok (*stationers*) száma (s ehhez még hoz-zájönnek a festők). A városban a 14. század során két másoló- és illusztrátorcéh működik, amelyek 1403-ban egyesülve hozzák létre a könyvesek korporá-cióját.²⁷ A könyvben „utazók” a Szent Pál-katedrális körül csoportosulnak.

Könyvesek Londonban a 15. század során

Év	1400	1410	1420	1430	1440	1450	1460	1470	1480	1490
Könyvesek száma	42	40	34	42	40	47	48	30	39	41

A párizsi állapotokat is jól ismerjük.²⁸ A könyvesek száma még ebben az óriási városban is viszonylag korlátozott: az 1297-es fejadójegyzék szerint a Szajna jobb partján egy, a Szigeten (a Neuve-Notre-Dame utcán) nyolc, a bal par-ton, az egyetem szomszédságában pedig szintén nyolc könyvkereskedő műkö-dik. Ez a hagyományos földrajzi eloszlás egészen napjainkig megfigyelhető: a Szajna bal partja, az egyetemi negyed (a Szent Jakab utca), a Notre-Dame, majd később a Palais-Royal környéke számít a könyvkereskedelem fellegrvárá-nak. 1250 táján Herneis Le Romanceur a Notre-Dame előtt megtelepedve kínálgatja az arra járóknak vulgáris nyelvű kézíratait: „...aki egy bizonyos köny-vet keres, forduljon csak hozzá, majd ő ad tanácsot. Ott van mindig Párizsban a Notre-Dame előtt...”²⁹

Ugyanebben a korban élt Párizsban a Sens család: Guillaume de Sens működéséről, aki másoló és *stationarius librorum* volt, 1275-ből maradtak ránk az első adatok. Valamikor az 1292-es évet megelőzően távozik az élők sorából, özvegyére, a „könyvárus” Marguerite-ra hagyván a Szent Jakab utcai boltot. André le Sens (az Angol) szintén könyvkereskedő és *stationarius*, Thomas de Sens pedig előbb fogadós és könyvárus, majd 1314-től *stationarius*. A család jó kapcsolatokat ápol mind az egyetemmel, mind a domonkosokkal, utóbbiak gyakran adják át neki munkáikat terjesztésre. Geoffroy de Saint-Léger (aki talán Jean de Saint-Léger örököse) háza a Neuve-Notre-Dame utcán áll, itt folytatja „hites könyvárusi” (*librarius juratus*) tevékenységét. Másolóival és könyvfestőivel nagyon magas rangú személyiségeknek dolgoznak: I. (Bourbon) Lajost, Magyarországi Klementina és Burgundi Johanna (Jeanne de Bourgogne)³⁰ királynőket a vulgáris nyelvű kéziratok érdeklik, így lovagregényeket, Guiart des Moulins historizált Bibliáját és a *Nagy francia krónikát* rendelik meg Geoffroy-tól. Thomas de Maubeuge szintén a Neuve-Notre-Dame utcájában gyakorolja mesterségét, tőle Mahaut d’Artois grófnő rendel kéziratokat hesdini könyvtára számára. Az 1328-ban másolt *Nagy Krónika* első lapjára a következő incipitet illeszti:

„Itt kezdődik Franciaország királyainak krónikája [...], amelyet Pierre Honoré de Neuf Chastel rendelt meg Saint Denis krónikáinak mintájára Thomas de Maubeuge mestertől, aki Párizsban a Neuve-Notre-Dame utcában lakik, az *úr MCCCXXVIII esztendejében*.³¹

Ugyanebben az utcában működik Richard de Montbaston, aki 1338. október 5-én esküszik fel hites könyvárusnak. Másolóműhelye is van, s arról ismert, hogy ő terjeszti Franciaországban az *Aranylegenda* kéziratát, amelyet Jean de Vignay fordított franciára 1348-ban.³² Említsük még meg Guillaume Lecomte-ot (1368 után) és Jean Boquet-t, Orléans-i Károly könyvárusát.³³ Thévenin Langevin 1398-ban másoltatja le Orléans-i Lajos megbízásából Arisztotelész *Etikáit*, összesen 240 arany frankért. A kézirat később Jean de Berryhez kerül.³⁴ Párizsban 1368-ban összesen 11 másoló vagy *stationarius* és 14 hites könyvkereskedő működött, és számuk a 15. század első évtizedéig nem is nagyon emelkedik. 1488-ban a párizsi egyetemnek alárendelt könyvesek sorában 24 hites könyvárust, négy pergamenkészítőt, négy kereskedőt, hét papírkészítőt és papírárust, két illusztrátort, két könyvkötőt és két másolót találhatunk. A másolók némelyike szépen meg is gazdagszik: a párizsi Nicolas Flamel (maga is az egyetemnek alárendelt könyves) 1407-ben

a Montmorency utcában szép háromemeletes házat épít, s a földszinten két üzlethelyiséget bérbe is ad.

Hasonló fejlődési tendenciák figyelhetők meg a francia és más országbeli nagyvárosokban is. A bruges-i David Aubert rendszeresen dolgozik a burgundi herceg megbízásából. A *Perceforêt regényének* (1459–1460) tizenkét kötetből álló kéziratába a következő explicitet illeszti:

„(I. kötet) *Az én hatalmas uram, Fülöp [...], Burgundia hercege parancsára és rendelkezése én, David Aubert, másoló, szép és tiszta franciasággal leírtam némely régi történeteket...*

(V. kötet) *Itt ér véget az V. kötet [...], amely modern [azaz francia] nyelven íródott, s én pergamenre lemásoltam és szépen fel is ékesítettem...*³⁵

Azokban a régiókban (mint például Utrecht környéke), ahol a *devotio modernának* erősebbek voltak a pozíciói, a kolostorok és a Közös Élet Testvérei, az ágostonos kanonokok, a karthauziak és a különböző harmadrendiek szerepe továbbra is jelentős maradt az írásbeliség terjesztésében.³⁶ Más régiókból is hozhatunk példákat: Diebold Lauber 1426 és 1467 között működtet másoló-műhelyt Hagenauban, ahol atyja a császári törvényszék üzenetvivője volt, és ahol ő maga is tanítóként tevékenykedett. Lauber igen aktív másoló lehetett, hiszen nyolcvannál is több, túlnyomórészt illusztrált kézirat maradt ránk műhelyéből. Elsősorban valószínűleg megrendelésre dolgozott, ám úgy tűnik, hogy saját kezdeményezéséből is másolt (vagy másoltatott) kéziratokat, amelyeket aztán megpróbált értékesíteni. Egy az 1450-es években készült katalógus szerint 45 művet kínált megvételre: a szentek legendái, az evangéliumok, a levelek, a zsoltárok, a regények (például Wolfram von Eschenbach *Parzivalja*) és az orvosi értekezések túlnyomórészt vulgáris nyelven íródtak, s célközönségük elsősorban művelt világi személyiségekből állt.³⁷ A műhelyében dolgozó másolók és illusztrátorok közül néhányat név szerint is ismerünk, például Diebold von Dachsteint, Johannes Port de Argentinát (Argentina = Strassburg) vagy éppen Hans Ottot, a neves rajzoló, aki 1427 és 1449 között Strassburg városában is tevékenykedett. Sok német származású könyves telepedett meg egyébként Barcelonában, Valenciában vagy Sevilleben stb. Valószínűleg voltak olyan másolók is, akik nem beszélték a nyelvet, amelyen dolgoztak.

Amint a diákok és tanáraik, úgy szükség esetén a könyvesek is kénytelenek voltak egyik városból a másikba utazni megbízóik és ügyfeleik után. Guilbert de Metz például neves párizsi másoló, esetenként mégis megtalálhatjuk szülővárosában, Grammont-ban, ahol Jó Fülöp felkérésére tevékenykedik.³⁸ A nemzetközi érdekeltségekkel bíró nagy kereskedődinasztiák között talál-

hatunk olyanokat, akik nagy értékű luxustárgyak előállításába fektetik tőkéjüket, ily módon férközve az uralkodók kegyeibe. A Rapondiak egy luccai kereskedődinasztia, akiknek Bruges-ben is van lerakatuk, s ennek köszönhetően közeli kapcsolatba kerülnek a burgundiakkal. Párizsban Dino Rapondi a herceg bankárjaként és tanácsadójaként tevékenykedik, s kéziratosokat is kínál neki: 1400-ban újév alkalmából „megajándékozta” urát Titus Livius *Dekádjaival*, amiért 500 aranyfrank a jutalma. Testvéröccse, Jacopo is Párizsban él, s Merész Fülöp számára készített kéziratosokat: egy Bibliáért 600 écut (azaz 1050 frankot),³⁹ az *Aranylegendáért* 500 écut, Boccaccio *De claris mulieribus*ának francia nyelvű kézirataért 300 écut tesz zsebre. Ő elsősorban profán, világi témájú kéziratosok előállításában jeleskedik, a liturgikus célú kéziratosok mestere Jean L'Avenant és Yvon Le Gorgent („az utolsó nagy másoló”). 1402-ben Rapondi előlegezi meg a herceg számára a De Limbourg testvérek felfogadásához szükséges összeget.⁴⁰

Itáliával a könyvkereskedelem egyetlen szférájában sem veheti fel a versenyt a többi ország. Egyetemének és a római jogot tanító iskoláinak köszönhetően Bologna már a 12. században a kéziratosok előállításának és terjesztésének központjává vált. Bologna pergamen- és papírgyártó műhelyekkel is rendelkezett, de másolókat (a Da Forli testvérek, Cardinale és Rugerino már 1267-ben beindították műhelyüket) és könyvkötőket is szép számban találunk a városban, amelyben a *pecia* rendszerét is igen korán működtetni kezdték. Bolognai kéziratosok sokasága került Párizsba, Montpellier-be és a német egyetemi városokba. 1265-től kezdve a magánemberek között zajló könyvkereskedelmi ügyleteket, ha a gazdát cserélő könyv értéke túllépett egy bizonyos küszöböt, közjegyző előtt kötött szerződéssel kellett szentesíteni.⁴¹ A 15. század leghíresebb könyvese minden kétséget kizáróan a firenzei Vespasiano da Bisticci (1421–1498), a *princeps librarium*, akinek műhelyében minden könyvvel kapcsolatos szolgáltatás – másolás, díszítés, kötés és terjesztés – megrendelhető volt.⁴²

3.3 Festők és szakosodott műhelyek

Amikor a nagyon gazdag ügyfelek könyvek iránti érdeklődése megugrik, a könyvfestők rangja megnő az illuminátorokhoz és az egyszerű könyvdíszítőkhöz képest. A jelenség művészetszociológiai okokkal magyarázható: a fejlődési székvárosokban élő könyvfestők általában szorosan kötődnek a nekik munkát adó királyokhoz és hercegekhez. Műhelyeik általában egy neves mester köré szerveződnek, s a megrendelt munka minden fázisát magukra vállalják.

Pedig olyan művészekről van szó, akik nem csak a festésből élnek, legalábbis Huizinga szerint:

„Minthogy többé-kevésbé minden művészet alkalmazott művészet volt, művészek és kézművesek között nem tettek különbséget. A flandriai, berryi vagy burgundi udvar szolgálatában álló nagy mesterek – valamennyien igen jellegzetes egyéniségű művészek – nem csak képeket festettek, vagy kéziratosokat illusztráltak; nem tartották rangjukon alulinak, hogy szobrokat fessenek be, címerpajzsokat vagy zászlókat díszítsenek, vagy ruhákat tervezzenek lovagi tornákra és szertartásokra...”⁴³

Huizinga Melchior Broederlam példáját hozza fel, aki a hesdini kastély szerkezetain, a burgundi hercegnő hintóján és a sluisi burgund flotta hajóinak dekorációján egyaránt dolgozik (1387). A kor legnevesebb festői közül említjük meg Jean Pucelle-t, aki a *Belleville-i breviárium* (1323–1326) tanúsága szerint műhelyfőnökként tevékenykedett, azaz ő osztotta ki a munkát a többi festő (Mahiet, Ancelot és Chevrier) között, majd ő is fizette ki őket.

Jól ismerjük a király festőjét, Jean de Bruges-t is, míg Jacquemart de Hesdin (†1409) Bourges-ban tevékenykedett Berry hercegének szolgálatában. Az 1400-as évekből maradt ránk tőle egy jegyzetfüzet, amely hat puspánglapocskából áll, és amelyen a fehér viasszerű rétegre tollkással rajzoltak (az eljárás nem áll távol a metszéstől).⁴⁴

Mivel azonban a művészek neve általában nem maradt ránk, a kutatók az egyes művek stílusbeli jellegzetességei alapján próbálják azonosítani a különböző műhelyeket: ilyenformán szokás beszélni a Boucicaut marsall hóraskönyvét készítő (1410 körül) műhelyről, Rohan herceg hóraskönyve vagy éppen a *Bedfordi breviárium* műhelyéről. A jelentős műhelyek közül említjük még meg Jouvenel des Ursins-ét, készítő mesterét, az Anjouk udvarában működőket és a Jean de Wavrin (Jó Fülöp tanácsosa) könyveit készítő műhelyt. A műhelyek és az általuk előállított könyvek számának gyors növekedése a királyi és hercegi udvarok részéről megnyilvánuló kereslet fokozódására utal. Bár a könyvfestés központja egyértelműen Párizs,⁴⁵ a burgundiak szerepét sem szabad lebecsülnünk, s azt is tegyük hozzá, hogy a művészek gyakran utaznak egyik udvarból a másikba. A nijmegeni születésű Limbourg fivérek-ről (Paul, Jan és Hermann) Berry hercegének *Igen gazdag órái* kapcsán már hallottunk. A Limbourgok 1402-ben Burgundi Fülöp szolgálatában kezdik karrierjüket, majd innen pártolnak át annak testvérbátyjához, Berry hercegéhez. Végül a halál 1416-ban éri mindhármukat. Berry hercegének hóraskönyvét majd 1485–1489 között az 1450-es születésű Jean Colombe fejezi be. A műhelyt minden valószínűség szerint a legidősebb fivér, Paul ír-

nyitotta. A Limbourgok arról is híresek, hogy egy alkalommal egy álkéziratot adtak ajándékba a hercegnek, pontosabban „*egy fehér fából készült lapot, amely teljességgel könyvformájú volt, de amelynek természetesen nem voltak lapjai...*”

Loyset Liédet is a burgundi hercegeknek dolgozik hesdeni és bruges-i műhelyében. Simon Marmion annak a híres valenciennes-i festőnek, Jehan Marmionnak a fia, aki 1454 és 1459 között a saint-bertini oltárképet készítette (ezt Guillaume Fillastre később a hatalmas saint-omeri apátságnak ajándékozta).⁴⁶ Michel Clauwet, egy másik valenciennes-i születésű művész, azoknak a Clouet-knak az őse, akik majd I. Ferenc és leszármazottai udvari festői lesznek.⁴⁷ A burgundi dinasztia és a hercegek környezetében élő előkelő és jómódú családok eltűnése végül értelemszerűen a megrendelések radikális visszaeséséhez, a könyvmásolás és könyvfestés hanyatlásához vezetett, legalábbis a régióban.

Poitou és Touraine környékének azonban kifejezetten jól jönnek az ország politikai földrajzában bekövetkező változások, főleg az Orléans-dinasztia felemelkedése.⁴⁸ VII. Károly (†1461) Mehun-sur-Yèvre-ben koronáztatja magát királlyá. Ő lesz a „bourges-i király”, akinek uralma Touraine, Poitou és Berry összefüggő területeire terjed ki. A királyi közigazgatás intézményei Bourges-ban és Poitiers-ban (mindkettő egyetemi város) működnek. Később, a katonai helyzet javulásával a székvárosok száma jelentősen megnövekszik, ami természetesen üdvös hatást gyakorol a könyves szférára is. XI. Lajos Tours-ban és Plessis-ben tart fenn udvart, de a királynőt, Charlotte de Savoie-t és gyermekeit Amboise-ba küldi, s ottani székhellyel létrehozza a Szent Mihály-rendet (1469), amelynek ötletét nyilvánvalóan a burgundiak aranygyapjas rendje ihlette. A királynő a tours-i könyvkereskedőt, Thibault Bredincet bízta meg egy 25 füzetből álló *Vita Christi* lemásolásával, illusztrálásával és bekötésével.⁴⁹ VIII. Károly Amboise-ban születik, a kastélyt alaposan átépítteti, odahordja az itáliai hadizsákmányt – a sors iróniája, hogy 1498-ban a halál is itt éri.

Az Orléans-család akkor telepszik meg végleg Blois-ban, amikor a várost 1392-ben megszerzi Orléans-i Lajos. Mikor ez utóbbit Burgundia hercegének felbujtására meggyilkolják (1407), özvegye, Valentina Visconti szintén Blois-ba tér vissza. Később Charles d'Orléans is ide tér haza a hosszú fogságból: 1443 és 1457 között újjáépítteti a kastélyt és fényűző udvart tart fenn benne. Itt születik a későbbi XII. Lajos is, aki koronázása után a királyság fővárosává teszi Blois-t, s ennek megfelelően a rendek is itt ülnek össze 1506-ban. A főurak és a korona tisztségviselői kivétel nélkül mindannyian

a környékre költöznek. Louise de Savoie udvara Amboise-ban található, itt születik I. Ferenc. Közismert tény, hogy a később létrejövő francia királyi könyvtár jelentős részben az Orléans-dinasztia blois-i gyűjteményére épül. Az udvar környezetében dolgozó és a kéziratokra szakosodott művészek legnevesebbike Jehan Fouquet, aki 1425-ben született Tours városában. Kezdetben talán a Limbourg fivéreknél tanulta a szakmát Bourges-ban, az viszont biztos, hogy tudását Haincelin de Haguenau-nál tökéletesítette Párizsban.⁵⁰ Fouquet-ról, aki először VII. Károly, majd XI. Lajos udvarában működik, 1475-ben mint „a király festőjéről” tesznek említést. Jeles személyiségek arcképein, valóságos tárgyú festményeken (például a nouans-i *Piétà*n), királyi ünnepélyek dekorációján, uralkodói síremlékeken (például XI. Lajosnak a cléryi Notre-Dame-ban található szarkofágján) éppúgy dolgozik, mint a királynak, hercegeknek és más előkelőségeknek szánt kéziratok festésén. A királyi udvar talán legbefolyásosabb alakja ekkoriban Étienne Chevalier, számos igen értékes kézirat büszke birtokosa. Nagyatya, Pierre de Chevalier 1373-ban még V. Károly háziszolgája volt, nagybátyja, Étienne pedig a bélpoklosok meluni ispotályának irányítója. Atyja, Jean Chevalier már az orléans-i hercegi birtokok adószedője és a király titkára. Maga Étienne Franciaország kincstárnokaként és a Nagytanács tagjaként fejezi be fényes karrierjét. A király kegyencnőjének, Agnès Sorelnek bizalmasaként ő hajtja majd végre 1450-ben a királyi végrendeletet. A Chevalier család látványos felemelkedése arról tanúskodik, hogy aki felismeri az írásbeliség megnövekedett súlyát, valamint a kormányzati specializáció és a hatalmasok lojális szolgálatának jelentőségét, az előtt nincs lehetetlen az újkor kezdetén.

MÁSODIK RÉSZ

A start-up kora

A humaniőrak tanulmányozói és barátai egyszer majd talán egy fényes emlékművet állítanak azoknak a germán földből – mint egy trójai falóból – kiözönlő új típusú könyveseknek, akik a civilizált világ minden pontján megjelentek. Közzájon forog, hogy Mainz környékén élt az a Gutenbergnek is nevezett János, aki feltalálta a nyomtatást, azt az eljárást, amelynek hála tinta és toll nélkül, ellenben fémből készült betűk segítségével gyorsan, helyesen és szépen könyveket lehet fabrikálni [...]. Gutenberg találmánya [...] hívta életre azokat a betűket, amelyeknek köszönhetően minden elgondolhatót és kimondhatót azonnal leírhatunk, újraírhatunk és az utókorra hagyományozhatunk.

GUILLAUME FICHET, 1471

Az innováció menete és logikája

*Asszony vagyok: szegényke, vénülőske
Együgyű is: betűt sem ösmerek.
Csak nézem templomunk falán kifüstve
A mennyországot – hárfák zöngének.
S a poklot – ott főnek a bűnösök!
Egyik vidító, a másik ijesztő.*

FRANÇOIS VILLON: A NAGY TESTAMENTUM – ILLYÉS GYULA FORD.

Ahogy a megelőző fejezetekben láthattuk, a 11–13. század közötti időszak az írásbeliség kultúrájának fellendülését, a könyv és az oktatás iránti igény növekedését hozta. Az új kihívásokra a nyugati társadalom egy ideig a technika korabeli fejlettségi szintjén is képes volt válaszokat találni. Bár a könyv első forradalmát mindenki Gutenberg nevéhez és korához köti, a korábban bekövetkező és szintén nagy jelentőségű változásokat megkísérelhetjük az „írnoki reneszánsz” fogalmával leírni. Ezt a korszakot a könyvek számának gyarapodása és a korábnál szélesebb körben való terjesztése, a tudásformák és a művészi kifejezésformák átalakulása, valamint némi technikai innováció jellemzi. Ezek a változások olyan korszakban mentek végbe, amelynek során Európában jelentős gazdasági és demográfiai fellendülést figyelhetünk meg, és ennek köszönhetően a kontinens egyes régióiban viszonylag nagy és összefüggő területeken a népsűrűség meghaladta a 60 lakos/km²-es arányszámot, s közben erőteljesen megerősödött az urbanizáció, fejlődésnek indult a távolsági kereskedelem, s megkezdődtek az „Indiákat” célzó felfedező expedíciók. Mindezeket a jelenségeket a kapitalizmus fejlődése kíséri: a befektetői tőke biztosítja a feltalálók és a felfedezők számára a céljaik megvalósítását és eredményeik hatékony felhasználását lehetővé tevő pénzmagot.

A történész a technikai újítás történetét nem egy töretlen fejlődési folyamat végeredményeként látja. Egy adott probléma (esetünkben a képek és szövegek sokszorosítása) megoldására a legkülönbözőbb megoldási javaslatok születnek. Aztán egyedül a leghatékonyabb, az innováció jövőjét meghatározó eljárások maradnak a szintéren, hiszen a folyamat minden szakaszában egyszerre több lehetséges – technikailag és gazdaságilag többé-kevésbé kielégítő – megoldás kínálkozik, s minden döntés irányt szab a további fejlődésnek. Jegyezzük meg

továbbá, hogy az innováció folyamata nem egyes, elszigetelt találmányokra, hanem új, átfogó rendszerekre épül. „Gutenberg rendszere” elsősorban persze a nyomtatást, a szabványosított betűk sorozatgyártását jelenti, de az újítás természetesen a papírgyártásra, a nyomdai gyártási folyamatokra, s az új termék, a nyomtatvány előállításának egész gazdaságtanára kiterjed.

Technikai téren a változást kisszámú feltaláló és „szakember” viszi végbe, de mögöttük ott állnak a pénz emberei. A mindig hosszú és kockázatos kimentelű kutatásokat olyan kapitalista befektetők pénzelik, akiket a kockázati tőke terén mutatott bátorságuk okán a 2000-es év *start-up*jának befektetőihez hasonlíthatnánk. Néhány ilyen tőkés maga veszi majd kezébe a létrehozott új vállalkozások irányítását, s olyanokról is tudunk, akik teljesen a könyvnyomtatásra specializálják magukat. Ez azt jelenti, hogy nagy szerepet kell tulajdonítanunk néhány általában alulbecsült tényezőnek, úgymint a családi kapcsolatoknak, az egyéni vagy csoportos utazásoknak stb. Az innováció történetének ideális esetben a folyamat kezdeményezőinek és továbbvivőinek mikroszociológiai tanulmányozásán kellene alapulnia, ehhez azonban értelemszerűen nincs elég 15. századi adatunk. Végül, az innováció akkor sikeres, ha a piacon is az, ha tehát az új terméket jól fogadják a korabeli „fogyasztók”. A terméknek ugyanis a piaci igényeket kell szolgálnia; a feltalálók pedig hasznos és jövedelmező újításokra törekszenek, ami azt jelenti, hogy egy és ugyanazon technikai problémára a különböző helyeken dolgozó kutatók különböző megoldásokat javasolnak. A folyamat végeredménye mégis az egységesülés, a szabványosulás lesz: a különböző gyártási eljárások fokozatosan hasonulnak egymáshoz, megteremtve így módon a gazdasági és technikai egyensúly és a piac racionalizációjának feltételeit.

1. A PAPÍR ÉS A PAPÍRGYÁRTÁS

Az első jelentős innováció az új hordozó, a papír megjelenése, amely igen távoli vidékekről elindulva terjed el Nyugat-Európában. A papír meghonosodása és széles körű elterjedése a 12. században beinduló fellendülés egyik legfontosabb indikátora.

1.1 A kínai papír

A papírt Kínában találták fel az i. e. 2. században.¹ Sokféle alapanyagból készülhet: kenderből, eperfából (főleg Japánban), nádpálmából (más néven

rotangpálma), rizsszalmából, de leggyakrabban bambuszból. A bambuszt először leszüretelik, meghámozzák és kétébe kötik, nedvesítés, mosás és zúzás útján pépet készítenek belőle. A pépet ezután megerjesztik, merítik és megsztatják, majd leöntik róla a vizet. A pépet ezt követően szabad levegőn szárítják. A merítősziata kezdetben egy keretben kifeszített szövetdarab volt, amelyre merőkanállal helyezték a pépet. Merev merítősziata (vékony bambuszszárakból készült rácszat) használata esetén a folyamat szakaszai fordított sorrendben zajlanak: a szitát kádba merítik, hogy „megkelesszék” a lapot. A pép összetételén fokozatosan javítanak: keményítőt tesznek hozzá, amely tintaállóvá teszi a lapot, amelyet esetenként meg is festenek.

A papír gyártását meg kell különböztetnünk használatától: Szamarkand városában már az 5. században használnak papírt, jóval korábban, mint ahogy maguk is készítették volna. Koreában 600 táján, Japánban 610-től kezdve, Indiában pedig a 7. századtól fogva készítenek papírt. A Földközi-tenger partvidékén már az arab hódítás előtti időkben is használtak papírt, noha igen ritkán. A hagyomány szerint a 751-es Talasz menti csatát követően a kínai hadifoglyok közvetítő szerepének köszönhetően kezd teret hódítani a papír.² Szamarkandban 751, Bagdadban 793 óta, Szíriában és Egyiptomban pedig a 10. századtól fogva készítik. Harun-al-Rasid kalifa (+809) azért teszi kötelezővé a papír használatát a bagdadi kancellárián, mert meggyőződése szerint nehezebben hamisítható a pergamennél. A papír a 9. századra általánosan elterjedté válik az arab-muzulmán világban, ami nem jelenti azt, hogy ne használnák továbbra is a pergament, sőt a papiruszt is (különösen az arabtól különböző nyelveken írott szövegek esetében). Nyugatabbra tekintve azt látjuk, hogy az új hordozó először a cserekapcsolatok és a kulturális transzferek melegágyaként működő határterületeken tűnik fel: Egyiptomból a papír Észak-Afrikába, majd Szicíliába és az ekkor arab-muzulmán kézen lévő Spanyolországba kerül át (Jativá, 11. század). Az első, papírra írott nyugati dokumentumok a 11. század végén készülnek a szicíliai normann kancellárián, majd a 12. században a genovai jegyzők iratai között is találhatunk papírra készületeket. Az arab világban honos papírgyártási technikákról nem sokat tudunk: az biztos, hogy a pépet kenderből vagy pácolt és zúzott rongyból készítik. Az arab papír mindenestre fehérebb és simább a nyugatinál, továbbá nem tartalmaz vízjelet.

1.2 A papír és a papírgyártás a keresztény Európában (13–15. század)

Nyugaton a papír elsőként Itáliában terjed el, köszönhetően annak, hogy a félsziget mind a bizánci, mind az arab világra igen nyitott. Az első papírmalmok Folignóban, Amalfi mellett működnek. A következő állomás, 1256-ban, az Ancona melletti Fabriano, amelynek papírgyára élen jár a technikai újítások kidolgozásában: ők használnak először hollandi medencét, sárgaréz drótot, csontenyvet, de Fabrianóhoz kapcsolódik a vízjel meghonosítása is.³ Itáliának két további jelentős papírtermelő régiója is van: Liguria és a Gardató vidéke. A korban Spanyolország mellett Avignon környéke és Okcítánia (Toulouse) számított még a papírgyártás fellegvárának, de később (1340 táján) Champagne-ban, Franche-Comtéban, Île-de-France-ban és Angoulême-ban is állítanak elő papírt. Az 1400-as évekre a papírmalmok beindultak Nürnbergben (1390), Bázelen (1430), Elzászban (Strassburg, 1431), Chemnitzben és a Rajna alsó folyása mentén is.

A papír gyors térhódítása egyértelműen arról tanúskodik, hogy a könyvek iránti megnövekedett keresletet pusztán a pergamennel már nem lehet kielégíteni, továbbá hogy a költségek radikális leszorítása is elkerülhetetlen. A Fabrianóban, a papírgyártás francia központjaiban és később Nürnbergben kidolgozott eljárások lehetővé tették a gyártási folyamat ésszerűsítését és az előállítási költségek mérséklését. A dolog lényege abban áll, hogy a cellulózzrostot meg kell törni és lapként újraformálni. Az eljárás nyersanyagát, a cellulózt, szintelen rongyokból, lenvászonból vagy kenderből állítják elő. A nedvesítés után a merítés és az erjesztés következik. A vízikerekkel hajtott döngölők az anyagot rongyszerű állapotba hozzák: ezt a mozsarakban zájló eljárást nevezik zúzásnak, s végeredményként pépes anyagot kapnak, amelyet vízben feloldanak és felforraltatnak. A következő fázist két munkás végzi. Egyikük, a „merítő”, belemeríti a merítőkeretet (egy a vizet szitákon átengedő, sárgarézből készült keretet) a masszába – ezt a műveletet merítésnek nevezik. A szita rácsozata áttetsző nyomot hagy a medencében készült papíron: ezek a keresztbordák, a bordák, s végül a vízjel (az első 1282-ből származik).⁴ A középkorban a merítőkeret – s így a lap is – általában $30 \times 42 \text{ cm}^2$ -es. A másik munkás ekkor a lapot nemezre csúsztatja. Az egymásra helyezett lapokból kisajtolják a vizet. A lapokat ezután teregetőrudra helyezik, több fázisban megszáritják, enyvezik, atlaszfényt adnak neki, végül konconként és rizsmánként számba veszik, s már is felhasználható. A papírgyártás fejlődése összefügg a vaskohászatéval, hiszen a szitát dróthúzással kell készíteni, márpedig ez az eljárás a 15. század első harmadában óriási fejlődésen ment keresztül Nürnbergben.⁵

A vízjelek tanulmányozásából és a származásvizsgálatokból kiderül, hogy a papírral rövid idő leforgása alatt távolsági kereskedelmet is folytattak. Számos kéziratban és ősnymtatványon találjuk meg például a champagne-i papírgyártók „bögrés” (*au pot*) vízjelét. Mi több: a termelékenységet és a jövedelmezőséget mindig szem előtt tartó nyugat-európai kapitalizmus növelte a gyártási eljárások hatékonyságát, aminek köszönhetően a 14. századtól fogva már az arab-muzulmán világ importál papírt nyugatról, s nem fordítva. A papír sokkal olcsóbb, sokkal könnyebben és sokkal nagyobb mennyiségben előállítható, mint a pergamen. Bár a papír ára kezdetben még így is viszonylag magas, a századok során folyamatosan csökken. Az is rövidesen kiderül, hogy a papír a pergamennél sokkal alkalmasabb a nyomdai munkálatokra. A nyugati világban a 14. század során a papír teljesen kiszorítja a pergament a mindennapi használatból, mi több, a kéziratok könyvek és iratok (közigazgatási jegyzékek, jegyzői dokumentumok, számviteli iratok stb.) jelentős része is papírra, nem pedig pergamenre készül a 14. századot követően.

A papír térhódításának köszönhetően épülnek fel a frappáns megfogalmazások mestere, MacLuhan által „papírbirodalmaknak” nevezett területi egységek. Olcsóságának köszönhetően a papír teszi lehetővé az írott betű gyors sokszorosítását, a társadalom egészének az írásbeliség által történő „bekerítését” és a modern – a „grafikai észre” (Jack Goody) épülő – politikai struktúrák kiépülését. Nézzük csak a Németországból ránk maradt legrégebbi papírra írott dokumentum ideáltipikus példáját: egy tiroli számviteli könyvről van szó, amely valamikor 1299 és 1304 között készült. A szóban forgó tárgy több szempontból is a modernitás hírnöke: tartalma az akkoriban formálódó kormányzati racionalitásra utal, hiszen egy hercegi közigazgatás számviteli töredékéről van szó. A dokumentum azonban olyan levéltári dokumentum is egyben, amely egy sorozat részét képezi – ezzel magyarázható, hogy nem különösebben értékes hordozóra készült. Tanulmányozása a közigazgatás gyakorlatának jobb megértéséhez vihet közelebb. Végül, a tiroli irat egy átfogó jelentőségű politikai átalakulás dokumentuma is, hiszen Tirol éppen ezekben az években válik a modern politikai racionalitás kategóriái szerint kormányzott hercegséggé.⁶ Maradjunk továbbra is Közép-Európában, ebben a Rajna, az Alpok és az Elba határolta régióban, amely Gutenberg találmányának és a nyomdák fellendülésének köszönhetően rövidesen ismét világtörténelmi jelentőségre tesz szert. A térség első papírmalma az Ulman Stromer által Nürnbergben, a Pegnitz folyó egy mellékágán felállított *Hadermühle*, amely 1452-ig gyenge minőségű, legfeljebb csomagolásra alkalmas papírt állít elő,

olyan papírt, amelynek rétegeit egymásra ragasztva kartont lehetett készíteni, márpedig a kartont rövidesen játékkártyák előállítására fogják használni, köszönhetően a fametszetes eljárásnak.

2. A FAMETSZET

2.1 Képek világa

A távol-keleti hagyományban nyomtat és fametszet elkülönülnek egymástól.⁷ A császári Kínában a feliratokat (epigráfiákat) nyomtatok útján terjesztették: a kőre vékony benedvesített lapot nyomtak rá, a festékezéshez rongycsomót (*tampon*) használtak. A festék ily módon a papír nem domború részeire kerül, s a homorúra metszett eredeti szöveg „negatívban” és fehérben tűnik fel. Ez a *fac-simile* eljárás csak akkor fejlődhetett ki, amikor a papír már általánosan elterjedt volt. Az első ránk maradt példa a *Meleg vízű források felirata*, amely 653 előtről származik és Lishanból került elő. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az eljárást már századokkal korábban is használták. Készültek nyomtatottak hosszabb, több lapot igénylő szövegekről is.

A fametszet azokból a gravírozott pecsétekből ered, amelyek segítségével a 7. századi Indiában vallásos tárgyú képeket vagy rövid szövegeket nyomtattak. Az efféle nyomtatványokra a buddhizmus, annak is tantrikus változata teremtett keresletet. Maradtak ránk felajánlásokat, fogadalmakat és varázsigéket tartalmazó feliratok, majd a 9. századtól kezdve nem vallásos jellegű szövegek is. A Kínában is meghonosodott eljárás használata számos hasonlóságot mutat a nyomtatéval, hiszen mindkét esetben nyomóprés nélkül történik a nyomtatás, így a szöveget tartalmazó fadarabbal ezernyi vagy akár tízezernyi példány készíthető. A fametszés ráadásul igen alkalmas a nagyszámú kínai írásjel reprodukciójára (ez még akkor is így van, ha ismerünk egy másik, kis kockák kombinációjára épülő eljárást is, amelyet a 8. században az *Ezer Buddha* tekercsek készítéséhez használtak). Kínából az eljárás előbb Koreába, majd Japánba is átkerül: a buddhista szerzetesek lázadásának (764–770) leverése után Shotoku császárnő egymillió papírtekercsré nyomtatott rövid buddhista imaszövegeket (*Dharani*), amelyeket aztán a főváros, Nara tíz templomában őriznek.⁸

A fametszés a 14. század utolsó harmadában tűnik fel Nyugaton. A rajzot vagy a szöveget egy falemezre viszik fel, majd magát a metszés műveletét vésővel végzik. Két háromszög alakú bevágás nyitja meg a vonalat, amelyet

eztán befestékeznek. A metsző szálirányban dolgozva eltávolítja a nem nyomtatásra szánt részeket – ezt nevezik „domborzatvésésnek”. A képet ezután oly módon viszik fel a hordozóra (papírra, nem pedig pergamenre), hogy a korábban megnedvesített lap hátsó részére nagy nyomást gyakorolnak. A nyomóerőt kefével, kártyafestőpamaccsal (egy lőszörből erős ragasztóval összegyúrt labdacs, amelyet egy vászondarabbal rögzítenek) vagy más eszközzel viszik át. Az első fametszeteket még vízzel készült, a lapot barnásan elszínező tintával nyomtatták, így általában csak a lapok egyik oldalát használhatták. Nyomóprést csak később, 1470 után kezdenek használni. Ehhez sűrűbb, sokkal feketébb tinta kell. A nyomópréssel így jobb minőségű metszetet lehet készíteni, hátránya azonban az, hogy összezúzza a nyomólemezt, amelyet így gyakran cserélni kell.

A 15. század elején először Németországban, majd Itáliában és Németalföldön kezd elterjedni a rézmetszés. Az 1446-ban készült *Berlini passió* a legkorábbi ránk maradt rézmetszetes ábrázolása ennek a bibliai témának. A rézmetszés a fametszésnél sokkal ritkábban használatos eljárás. Nyomtatványokban különösen ritkán találkozunk vele, mert a tipografikus és rézmetszési eljárások nem egyeztethetők egymással. Előfordul (például Dante 1481-es firenzei kiadásában), hogy a nehézséget a rézmetszetes képeknek a szövegbe történő beragasztásával kerülik meg.

A fametszést, amelynek első nyugat-európai felbukkanásáról Cennino Cennini írt 1400 körül, kezdetben szövetek díszítésére használták.⁹ A ránk maradt franciaországi fametszetek közül az 1380 táján készült *Protat-i metszet* a legkorábbi. A Keresztre feszítés egy töredékét ábrázolja, s minden valószínűség szerint oltárterítőket díszítettek vele. Németországban a fametszetes technikával készült ősnymtatványok a 15. század elejéről származnak: a müncheni *Krisztus a kereszten* (1410–1420 körül) bensőséges hitről és a halálhoz való különleges viszonyról tanúskodik. A buxheimi karthauziaknál készült *Szent Kristóf* nürnbergi papírra nyomott képe (1423), amelyet zarándokoknak árultak. A ravennai *Bibliotheca Classense* a szenteket vagy a Passió jeleneteit ábrázoló fametszetes képek egész sorát őrzi – összesen 49 darabot. A legrégebbi, a 14. század végéről származó metszetek velencei vagy venetóbeli (padovai, veronai), észak- vagy közép-itáliai (Prato), ritkábban franciaországi, németalföldi vagy németországi (sváb vagy kölni) műhelyekből származnak. A dél-európai metszeteket is gyakran északról elszármazott – itáliai vagy flamand – mesterek készítik. Kölnből és Mainzból már az 1400 körüli években hallhatunk fametszőkről (mesterségüket a legkülönbözőbb nevekkal

illetik). A velencei *Signoria* rendeletben tiltja a képek importját, ily módon próbálván megvédeni a helyi fametszőket a túl erős európai versenytől.

Talán a fametszetek tematikus vizsgálata árul el legtöbbet a képek vásárlói-ról és a metszetekhez kapcsolódó különféle gyakorlatokról. Nagy munkájában, *A 15. századi fa- és fémetszetek kedvelőinek kézikönyvében* Schreiber műfaji szempontból osztályozza a metszeteket, s kihangsúlyozza a vallási téma dominanciáját.¹⁰ Ezen belül is érdemes megfigyelnünk a helyi sajátosságokat: Németországban például különösen gyakran találkozhatunk a halál megjelenítésével,¹¹ amelyet a sírból kiugró és egy csontváz flótájának hangjára táncoló koponyák formájában ábrázolnak. Ez az illusztráció társadalomkritikai célzatú: a halál mindenkiért eljön, rangtól és vagyontól függetlenül.¹²

A vallásos tematika nem kizárólagos, gondoljunk csak a játékkártyákra, amelyek a Tang-dinasztia (618–907) idején tűntek fel Kínában, s Európába talán a selyemúton jutottak el. Húsz évvel Marignolli halálát követően (őrá még visszatérünk) a firenzei *Signoria* betiltja a kártyázást (1377), s így jár el Párizs (1378), Regensburg és Konstanz (1379), végül Nürnberg is (1380): az ördög bibliája elleni összehangolt fellépés, a *contrario* éppen a játék nagy népszerűségét bizonyítja. 1381-ben Nürnberg városa árnyaltabb álláspontra helyezkedik a kérdésben, részben azért, mert a városatyák felismerték a tiltás képtelenségét, részben pedig azért, mert a városi kártyagyártók előtt nagy piaci lehetőségek nyíltak meg. Korábban már tettünk említést Ulman Stromerről, aki papírmalmán kartonpapírt állított elő: erre a hordozóra készíti kártyáit, amelyekkel rövidesen elárasztja egész Európát. A 14. század végén már Limoges-ban, a 15. században pedig Lyonban is nyomnak kártyát: ez utóbbi városban 1481-től kezdve Jean Du Boys a fő „kártyametsző”, majd Pierre de Lan és Jean de Dale „kártyacsinálók” zárkóznak fel hozzá.¹³ Más, világi témájú képet nem sokat találunk: említjük meg a Ravennában őrzött, ám minden valószínűség szerint Velencében készült hajóábrázolást és a metzi *Kilenc vitét*.¹⁴

2.2 Tömegtermelés

A képek térhódítása a vallásos érületben bekövetkező módosulásokkal (a *devotio modernára* jellemző egyéni áhítattal és misztikus hajlandósággal) áll összefüggésben. Megfigyelhetünk természetesen bizonyos regionális jellegzetességeket: ahol a szöveges vagy szöveg nélküli figurális ábrázolásnak volt hagyománya (például a templomi üvegfestészetben vagy szobrászatban), ott a magánhasználatra szánt nyomtatott képeknek is valószínűleg sikerük lesz.

A képeket díszítőelemként használják, gyakran a falra ragasztják, de találunk képeket a könyvek kötésének belső borítóin vagy éppen a kéziratok és a nyomtatványok közepén is.¹⁵ A képek viszonylagos értéktelenségével magyarázható, hogy nem sok maradt fenn belőlük, ami nem is csoda, hiszen csak egy (illetve a fametszetes könyvek esetében több) papírlapról van szó, amelynek piaci értéke csekély volt.

Képek és fametszetes könyvek sokasága készül a nagy zarándoklatok alkalmával, például a maestrichi, az aacheni és a kornelimünsteri Szent Szervác zarándoklat idején. Mivel nagy tömegeket megmozgató eseményekről volt szó (Aachenbe 1496-ban 146 ezer zarándokot vártak), a vállalkozó szelleműek előtt szinte korlátlan piaci lehetőségek nyíltak. A képek mellett még tükröket és fémből készült kegytárgyakat is kínáltak a zarándokoknak, sőt kereskedelmi társaságok jöttek létre, hogy kihasználják az új piaci lehetőségeket. Az efféle nyereszkesedés Gutenbergtől sem volt idegen,¹⁶ a jelenségre a legsebbe példát azonban a Padovában 1440–1441-ben készült fametszetes képek szolgáltatják.¹⁷ Egy 1440. szeptember 21-i keltezésű megállapodás értelmében Jakobus, egy a városban letelepedett német pergamenkészítő vállalkozó, hogy húsz velencei dukát ellenében fehér papírra nagyszámú színes képet nyomtat egy bizonyos Cornelio de Flandria számára. A feladatot szűkös határidőn belül, 1441 januárjának közepéig kellett elvégeznie, s csúszás esetén jelentős kötbérre kötelezte magát. Egy október 23-i keltezésű kiegészítő záradék részletesen tárgyalja a szükséges papírmennyiséget, a különböző formátumokra vonatkozó árakat és a fizetési feltételeket: számításaink szerint 3 ezer képről, 250 darab 8–10 lapból álló Passió-füzetecskéről és óriási (talán tízezres) példányszámú *Credó*-ról lehetett szó, s mindezt alig tizenkét hét alatt kellett előállítani.

A munka gyors elvégzéséhez jelentős gyártókapacitásra és képzett munkaerőre volt szükség, különösen úgy, hogy a nyomtatás után a képeket még színezní kellett. A metszetek mindegyike vallásos témájú volt: a Szentháromság, a Szent Szűz élete (amelyhez valószínűleg Giotto páduai freskói szolgáltattak mintát), Krisztus életének epizódjai (a Születés, az Utolsó Vacsora, a Keresztre feszítés) és a szentek alakjai (Anna, Kristóf, Péter, Ágoston, Márton és mások). A *Passiót* illetően a szerződés összesen 2500 lapról szól, amiből következtethetünk a példányszámra, hiszen Berlinben őriznek egy 9 lapra nyomtatott, összesen 18 képből álló példányt, amelynek elkészítéséhez sajtra volt szükség.¹⁸ Ez a példány valószínűleg az 1440-es szerződés teljesítése során előállított sorozatból származik, amelynek metszeteit később is felhasznál-

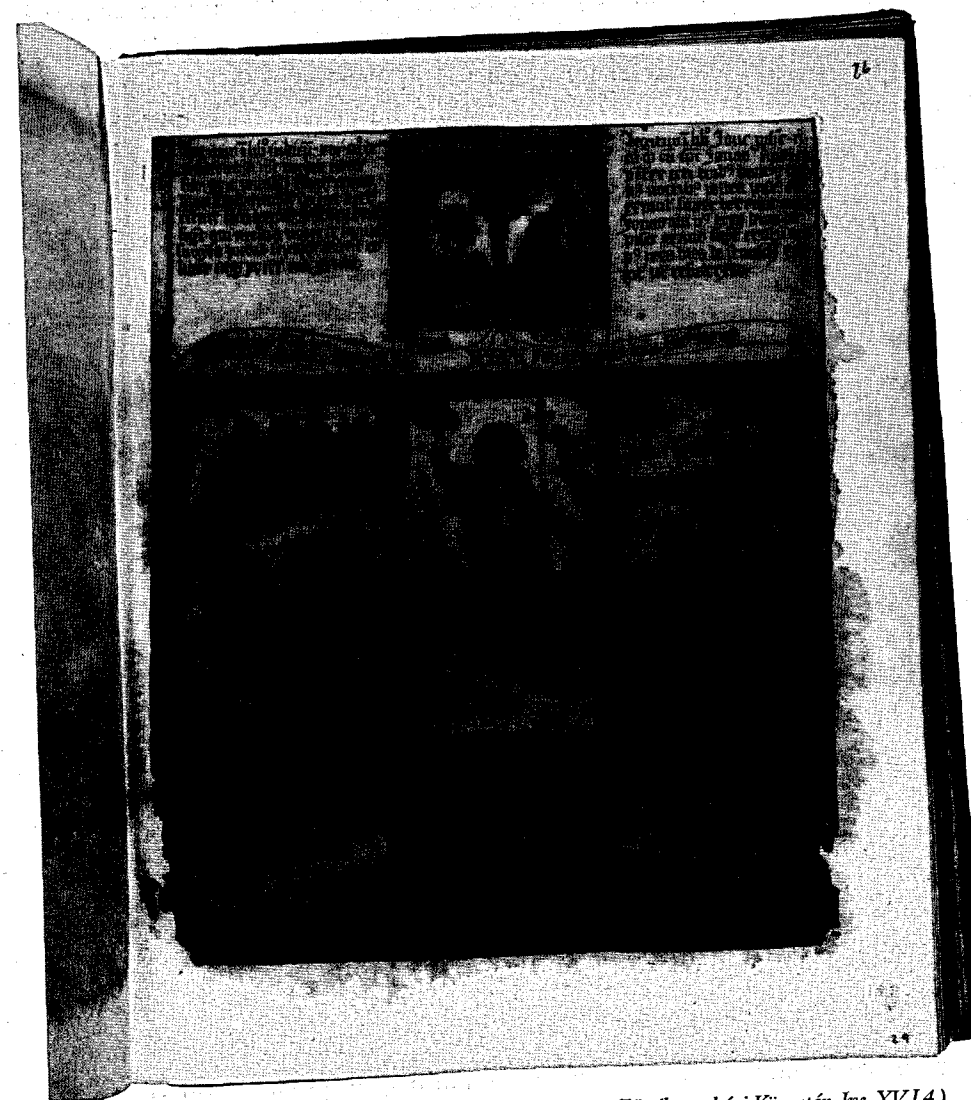
nálták. Találunk belőlük például Pseudo-Bonaventura 1487-es olasz nyelvű, velencei kiadásában, amely „Hieronymus de Sanctis et Cornelio” műhelyében készült (ő talán azonos az 1440-es Cornelio de Flandriával). A Ravennában lévő *Bibliotheca Classense* némely metszetei is a *Berlini passio* készítőjének tulajdoníthatók, s a metszetek témái is megfeleltethetők a padovai szerződésben foglaltaknak.¹⁹ Egy utolsó példa a fametszetek tömeges előállítására: Szent Veronika kendője a festészetnek és a könyvillusztrációnak is gyakori motívuma, nem véletlen tehát, hogy fametszetes ábrázolásai is számosak. 1493-ban Stanislaus Polonus és Mainard Ungut 50 ezer példányt állít elő belőle Sevillában.

Panofsky ikonológiájára és a fentebbi történeti megfigyelésekre építő, a kutatás előtt pedig új perspektívákat nyitó tanulmányában Rudolf Schenda mellett érvel, hogy bár a hagyomány általában szembeállítja egymással az írott szöveget és a képet (ez utóbbi volna a „szegények könyve”), talán érdekesebb volna a közös pontokat keresni és mindkettőre jelek kombinációjaként tekinteni. A képek térhódítása így igen fontos szerepet játszik abban a folyamatban, amelynek során a tömegek (a városlakók és a zarándokok) a nyomtatásnak köszönhetően kultúrát váltanak (*acculturatio*). A kép maga és a kép olvasásának elsajátítása (az „ikonizáció”) ily módon az írásbeliség által elhozott új kultúra megkerülhetetlen elemeinek bizonyulnak.²⁰

2.3 Kép és szöveg

Kép és szöveg (általában igen rövid szöveg) összekapcsolása nem jelent újdonságot, hiszen Kínában éppúgy találunk rá példát, mint Nyugaton: gondoljunk csak azokra a „beszélő művek” néven is ismert faliképekre, miniatúrákra vagy akár szobrokra, ahol a figurális ábrázolást magyarázó feliratok kísérik. Ahogy az irodalmi mű, úgy a műtárgy sem önmagában és önmagáért áll, hanem kifejtendő tanulsággal bír. Rudolf Schenda szerint a kép nem tekinthető a szegények vagy éppen az írástudatlanok könyvének: először is, amikor Nagy Szent Gergely (†604) a képeket a „laikusok könyvének” nevezi, voltaképpen csak a 6. század egyik történelmi sajátosságára hívja fel a figyelmet, jelesül arra, hogy a könyv birtoklása ekkoriban az egyház és az egyházi emberek kiváltsága. Másfelől a képek „olvasása”, az alakok azonosítása, a közöttük fennálló viszonyok és az ábrázolt jelenetben betöltött szerepük megértése bizony komoly felkészültséget igényel a nézőtől. A képek „beszéltetésével” (a feliratokkal) a művész megkönnyíti a néző számára a megértés és az értelmezés feladatát. A páрмаi keresztelőkápolna 1200 körül készült kapuzatát az Élet Fájának

és Krisztus leszármazásának motívumai díszítik, s az ábrázolt alakokat feliratszalogokkal (*phylacteres*) azonosították. Hasonló eljárással oltárképeken és más festményeken is találkozhatunk, bár a szöveget gyakran nem feliratszagra, hanem a kép alsó részére helyezik – ilyen például Giovanni di Paolo 1445-ben készült *Angyali üdvözlése*.²¹ Nem sokban különböznek ettől az egy adott témát körüljáró képciklusok sem: noha valamivel később készült, mégis említsük meg Heinrich Fullmauer gothai oltárképét, amely a Keresztre feszítés

Biblia pauperum, 1463–1470, németalföldi dűcnyomat (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XV.I.4.)

különböző mozzanatait ábrázoló 144 táblafestményből áll, s a táblák mindegyike felett burokrámba foglalt kommentárt láthatunk.

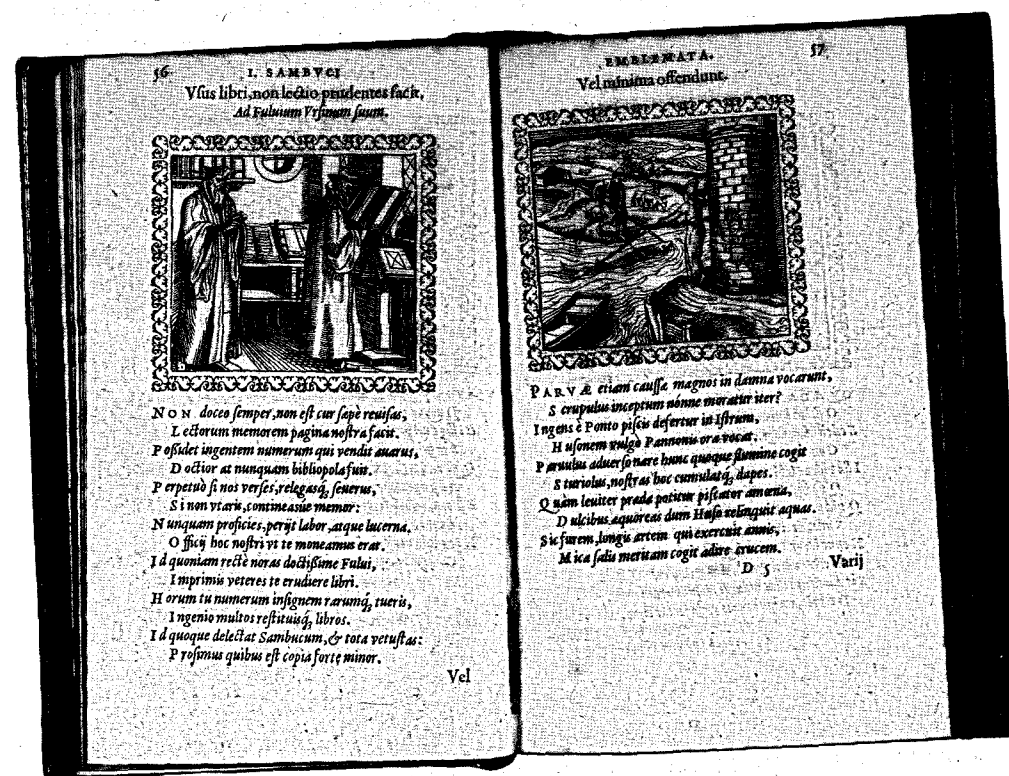
Az 1420 táján Buxheimben készült Szent Kristóf-metszet is tartalmaz rövid szövegeket.²² Kegyes témájú (például *A hét főbűn és az ördög, memento moriként* ábrázolt koponyák stb.), gyakran emlékeztetőül is szolgáló (*Tízparancsolat*) képek mellett olyan kalendáriumok és laptöredékek is maradtak ránk, amelyekre az ábécét nyomtatták – ezek valószínűleg oktatási célokat szolgáltak. Ezek a példák persze későbbiek a fentebb említetteknél. Bár a domborzatvésési technika lehetővé teszi szöveg és kép együttélését, a nyugati alfabetikus rendszer, ellentétben a kínai ideogrammákkal, nagy számban használ reprodukálható jeleket, ami végső soron azt jelenti, hogy hosszabb szövegeket nem érdemes metszetként elkészíteni.

A 15. században feltűnő fametszetgyűjtemények voltaképpen 20–25, képet és szöveget egyaránt tartalmazó fametszetes eljárással készített lap összekapcsolásával készülnek. A ciklusok általában az egyéni vallásosság elmélyítését szolgálják, ilyen például a *Megváltás tüköre* (*Speculum humanae salvationis*), *A Jelenések könyve képekben* vagy éppen a *Szegények Bibliája* (*Biblia pauperum*). A konstanzi zsinaton kidolgozott *Ars moriendi* szövege arra szolgál, hogy a szemléletes képeken ábrázolt haldoklót segítse az agóniája során őt fenyegető kísértések elkerülésében. A következő kísértésekről van szó: a vallás igazságainak megkérdőjelezése (hitetlenség), a bűnök feletti szorongás (reményvesztés), a földi javak elvesztése feletti szomorúság (fösvénység), a szenvedéstől való rettegés (türelmetlenség) és az erények kiváltotta gőg (fennhéjázás). A szövegek vagy latinul, vagy nemzeti nyelven íródtak, ami két különböző típusú kereslet létezésére utal (nem biztos, hogy a kétféle olvasóközönség leírására a művelt klerikus/műveletlen laikus opposíció a legalkalmasabb). Az *ars moriendi* 1530 után eltűnnek a piacról, helyüket először Josse Clichtove (*De doctrina moriendi opusculum*) és Erasmus (*De preparatione ad mortem*) értekezései, majd később emblémák és emblémagyűjtemények veszik át.

Ismerünk olyan kisebb fametszetes munkákat, amelyek oktatási célokat szolgálnak: maradtak ránk ábécéskönyvek, latin nyelvkönyvek (*Ars minor*) és számolni tanító kiadványok. 1481-ből maradt ránk a fametszetes technikával készült *Augsburgi ábécéskönyv*, amelyet a Szent Ulrik és Afra bencés apátság szerzetesei állítottak elő: az ábécé minden betűjét egy-egy rövid német nyelvű szentenciával toldották meg: „A tudás nagy munka és nagy keserűség, könnyedén semmit sem érhetünk el, tanulj hát szorgosan!” Fridericus Gerhart (1455–1464) könyvecskéjéből egy példány maradt ránk, amelyet ma

Bambergben őriznek. Az elsősorban a városi kézművesek és kereskedők számára készült dokumentum (amely azonban az oktatásban is használható volt) szorozótáblát, illetve a különböző pénznemek és mértékegységek átváltását elősegítő táblázatokat tartalmazott. Végül a kalendáriumok is egyre gyakrabban jelentek meg metszetgyűjtemény formájában – ezek voltak a kor bestsellerei. Johannes von Gmünden, a bécsi Szent István-székesegyház kanonokja, az asztronómia professzora, később az egyetem kancellárja 1439-ben készített kalendáriumot, amely 1470-ben jelenik meg fametszetes kiadásban.²³ Minden egyes napot egy szent neve fémjelez, s a szabványosított jelzéseknek (A....g) köszönhetően könnyen megtalálhatók a vasárnapok, és kiszámítható az is, mikorra esik húsvét. A nürnbergi Johannes Müller (Johannes Regiomontanus) 1472-ben készít népszerű, fametszetes és nyomtatott változatban egyaránt igen elterjedt kalendáriumot.²⁴

A fametszetes képeket és a táblanyomatos könyveket (más néven dúckönyveket) papírra nyomtatják, az esetek többségében lőszőrrel töltött bőrlabdával,

Zsámboky János: *Emblemata*, Antwerpen, 1566 (OSZK, App. H. 397.)

és csak a lap egyik oldalára, ritkábban nyomópréssel a lap mindkét oldalára (ezt hívják opisztoográfiának). A kiadványok általában *in-folio* formátumban készülnek, a lapok elrendezése pedig a kéziratos hagyományt követi: oldalanként két hasáb, a lap felső részét pedig az illusztrációknak tartják fenn.²⁵ A dúckönyvekben az ábrákat építészeti motívumok (boltozatok és oszlopok) választják el egymástól. Az ábrázolt alakokat gyakran feliratszalagok segítségével azonosítják, a hosszabb (néhány soros) szövegrészek pedig a lap tetején vagy a lap alján szerepelnek.

A metszetek és a táblanyomatos könyvek elterjedtségéről és recepciójáról meglehetősen hiányosak az ismereteink. Ami biztos: elsőként Németországban és Németalföldön állítottak elő nagy számban fametszeteket, s ezeket aztán zárandoklatok alkalmával, kolostorokban, templomok kapujában, a városokban pedig a piacokon és a vásárokon árusították. A *Kölni Krónika* 1499-ből származó közlése szerint a „Holland tartományban készült Donatusok (azaz Aelius Donatus latin nyelvtankönyvei) a gutenbergi könyvnyomtatás előfutárát jelentették” – ezt az állítást más források is megerősítik. A fametszetek négy gyakorlati célt szolgálhatnak: segíthetik a prédikációs munkát, szolgálhatják az egyéni vallásosságot és elmélkedést, működhetnek pedagógiai segédeszközként (például a Közös Élet Testvéreinek iskoláiban), s hasznosulhatnak a gyakorlati életben (a kalendáriumok és más emlékeztető jellegű kiadványok esetében). Érdekes elismételni, hogy az új kiadványoknak köszönhetően a népességnek minden eddigénél nagyobb hányada kerül közeli ismeretségbe a grafikai jelekkel, míg a metszetek és metszetgyűjtemények nézője (aki a képeket nézi, s esetenként a kapcsolódó szöveget is elolvassa) a közsférából a magánszférába kerül. Attól a pillanattól kezdve tehát, amikor a képet mindenki a kezébe foghatja és értelmezheti, a hátunk mögött hagyjuk a „szegény ember könyvének” világát (még akkor is, ha a váltás látható következményei kezdetben igen korlátozottak): a metszett vagy másolt szövegek (különösen, ha latinul íródtak) az írástudó, sőt a viszonylag művelt olvasóközönséget célozták meg, s ez még akkor is igaz, ha valószínű, hogy a szövegeket továbbra is felolvasták és kommentálták. A kiadványok elsődleges célközönségét tehát az egyháziak, a szerzetesek, a nemesi udvarokban élők, a polgárság és a városi „kisemberek” egy szűk szelete képezték. Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ami a „fogyasztást” illeti, a szétszedhető betűkkel történő nyomtatás nem jelent akkora „törést” a fametszethez képest, mint gondolnánk: egyfelől, számos technikai újítás már megszületett a nyomtatás rendszerének teljes kiépülése előtt, másfelől pedig a nyomtatott könyv eljövetele nem jelenti a fametszetgyűjtemények azonnali eltűnését, arra ugyanis még várnunk kell.

3. PATRICÁK ÉS ÖNTŐFORMÁK

Az utolsó, már Gutenberg találmánya előtt is ismert fontos eljárás, amely ráadásul a nyomtatott könyv világában is használatos marad majd, a lenyomat-készítés. Lenyomatokat már az ókorban is készítettek, gondoljunk egyfelől azokra a pecsétekre, amelyekkel a római kor fazekasai azonosították kerámiákat, másfelől azokra az öntőformás technikákra, amelyek olajlámpák sorozatgyártását tették lehetővé, végül pedig a pénzverésre. Kínában a szövegek reprodukciója lenyomatkészítés útján történik, s ezen metszetnyomást vagy varázsigéket és birtokosjelzéseket tartalmazó vésett pecsétek használatát kell értenünk. A lenyomatkészítés Nyugaton elsősorban a fametszetes technikákat jelenti.

3.1 Úton Európa felé: a mongol kapcsolat

Kínában már a 8. századtól kezdve zajlik a szövegek sokszorosítása, méghozzá hol fametszetes technikával, hol pedig égetett agyagból (terrakottából) vagy fából készült szétszedhető írásjelek segítségével (11. század). Felmerült tehát annak lehetősége, hogy a nyomtatást a Nyugat a kínaiaktól vagy az uiguroktól vette át (vagy legalábbis az ott megfigyelt eljárások ihlették az európai újítókat).²⁶ Az nem kétséges, hogy a 13. században a nyugati világ nagyszabású földrajzi expanzióba kezdett. A *Drang nach Osten* jegyében a teuton lovagok 1283-ban elfoglalják Poroszországot, s a német gyarmatosítás a Baltikumban és Kelet-Európában is zajlik. Megnyílik tehát a sztyeppék felé vezető út. Délen azonban ennél is fontosabb dolgok történnek: a keresztések 1204-ben elfoglalják Konstantinápolyt, ahol a latin császárok egészen 1261-ig uralkodnak. Marco Polo nagybátyja, az „Öreg Marco” meg is telepszik Konstantinápolyban, s kereskedőháza a Krímben (Szudakban) is lerakatot létesít. Ezzel egy időben Dzsingisz kán mongoljai elfoglalják Pekinget (1215), Bokharát és Szamarkandot (1220), Moszkvát (1238), Kijevet (1240), majd 1241-ben elérik és Magyarországot és Németországot. A 14. században az ázsiai kontinens egészének egységét megteremtő „mongol béke” teszi lehetővé a selyemúton és a turfáni oázison keresztül zajló kereskedelmi kapcsolatok hallatlan mértékű felerősödését.

„A korlátlanul szabad személy- és áruforgalom magyarázza azt a példátlan gazdasági és kulturális fellendülést, amelyből a karavánutak által átszelt országok mindegyike részesült. [...] Kína, Irán és a Nyugat, először a világtörténelem során, valószínűleg kapcsolatba léptek egymással. [...] Kivételes pillanat [...], amelynek

*során itáliai kereskedőket találhatunk Tabrizban, Asztrabánban, a Karakorumban és Pekingben; kínai dzsunkák kötnek ki a Perzsa-öbölben; novgorodi kereskedők kötnék üzleteket Alexandriában és Khirazban; örményekkel pedig a Duna és a Csendes-óceán között fekvő terület minden karavánvárosában találkozhatunk...*²⁷

Számos névtelen utazó járja a térség útjait: kereskedők, kézművesek, hittérítők, követek. A ferences Jean Plan de Carpin, akit a pápa 1245-ben küldött Mongóliába, a Karakorumban frankokkal találkozik, jelesen egy Paquette nevű metzivel és a párizsi ötvösmesterrel, Guillaume Boucher-vel. Guillaume de Ruysbroeck, egy Saint-Omerből származó ferences Szent Lajos király Dzsingisz kánhoz küldött követeként hagyja el Konstantinápolyt és veszi útját a Karakorum felé. Leírja a kínaiak pénzét, amely állítása szerint pamutra van nyomtatva, bemutatja a különböző írásmódokat és beszámol a templomokban „kifüggesztett üzenetekről” – azaz a metszett fogadalmi feliratokról – is. Jean de Monte-Corvino is misszionáriusként érkezik Keletre. 1294 és 1328 között él Pekingben, s ott vallásos témájú fametszetes képeket nyomtat, amelyeket aztán a nép körében osztogat.

Marco Polo nem különösebben megbízható beszámolója helyett a történészek manapság inkább más forrásokat olvasnak figyelmesen. Sokat foglalkoznak például a Pordenonei Oderic nevű német ferences beszámolójával, aki kínai látogatásából Külső-Tibeten keresztül tért haza, s állítólag hozott magával kínai papírpénzt. Marignollit, egy másik ferencset, a bolognai egyetem jogi karának professzorát XII. Benedek küldte Kínába, néhány szerzettársa kíséretében (1338). Konstantinápolyon és Tanán (Azov) keresztül el is jutnak Qanbalikba (Peking), s onnan 1345-ben Ceylonon, Ormuzdon, Bagdadon, Jeruzsálemen és Cipruson keresztül térnek haza. Marignolli, aki 1353-ban Avignonban tartózkodik, 1355-ben Rómában találkozik IV. (Luxemburgi) Károlyval (annak koronázásán). Ugyanott tárgyal az ifjabb Ulrich Stromerrel, a nürnbergi pénzemberrel, aki városát képviseli a koronázási ünnepségen. Ezután Marignolli Prágába is követi az uralkodót: bizonyos feltételezések szerint az ő közreműködésének köszönhetően honosodott meg az acélpatricák használata és kezdődött meg a játékkártyák gyártása Prágában és Nürnbergben.²⁸ Valamivel később, 1437-ben, egy másik neves személyiség, Nicolaus Cusanus tűnik fel Konstantinápolyban. Albert Kapr feltételezése szerint a nagy gondolkodó ismerhetett néhány távol-keleti eredetű nyomdatechnikai eljárást. Más kutatók további csoportokat és személyeket neveztek meg mint a keleti technikai tudás lehetséges nyugati meghonosítóit. Noha a nyomtatás keleti eredetének hipotézise sokakat foglalkoztat, megdönthetetlen bizonyí-

tékkel még senki sem állt elő. Ráadásul Nyugaton a fémből készült és szét-szedhető betűkkel történő nyomtatás eljárása honosodott meg, amely számos ponton különbözik a Kínában használatos eljárásoktól, továbbá míg Nyugaton a tőke és a piac hatalmas szerepet játszott az új szisztéma létrejöttében, addig Keleten semmi hasonlót nem tapasztalhatunk.

3.2 Kohászat és vasipar

Az újítás motorja megint csak a kapitalizmus, hiszen a tőkebefektetéseknek köszönhetően a 12–13. századtól kezdve látványos fejlődésnek indul a kohászat és a vasgyártás. A vasércet ki kell bányászni és meg kell tisztítani, de fel kell lelni azt a tőkét is, amelynek híján nem volna lehetséges az egyre komplexebb eljárások technikai feltételeinek megteremtése és a folytonosan növekvő kereslet kielégítése. A bányászat hagyományosan olyan vállalkozók kezében volt, akik kizárólag a felszínközeli érckincs felhozatalában voltak érdekeltek. Aki mélyebbre kíván ásni, annak természetesen komoly tőkére és megbízható technikai háttérre (szivattyúkra, szellőztetőkre, szállítókapacitásra stb.) van szüksége. A bányatechnikai innováció (legyen szó vas-, ezüst-, réz-, arany- vagy éppen sóbányászatról) központjait a Harz-hegységben, Tübingiában, Tirolban, Csehországban, Felső-Magyarországon, Sziléziában és egy ideig Svédországban kell keresnünk. Közép-Európa bányái felett fokozatosan a tőkepenészek veszik át az irányítást, ami az iparág újjászervezésével és fejlesztésével jár.²⁹ A csehországi, magyarországi és tiroli bányák augsburgi pénzemberek (elsősorban a Fuggerek) kezébe kerülnek, s a korábban saját szakállukra dolgozó kitermelők fokozatosan az ő bémunkásaikká válnak. Az átmenetet a hatalom birtokosai is támogatják: a bányatársaságokat részekre (*Kuxen*) osztják és az uralkodók mint a föld belsejében rejlő kincsek tulajdonosai részesednek a haszonból. A politikai tényezők és a tőke együttműködése különösen jól jövedelmezőnek mutatkozik Braunschweigben, Mansfeld grófságban, Tübingiában és Csehországban. Érdekes, hogy a 16. században a bányák csökkenő jövedelmezősége és az amerikai konkurencia hatására a vezető kapitalisták kezdenek kivonulni a bányaiparból (persze úgy, hogy a gyártási és elosztási folyamatok irányítását azért továbbra is kezükben tarthassák).

A nyersvas és más ércek kinyerésének technikai feltételei jelentős mértékben feljavultak a hidraulikus energia felhasználásának és a kohók átalakulásának következtében. A kalapácsokat és fűjtatókat mozgató vízzel telt medencék a 11–12. században terjedtek el Németországban, Németalföldön (Liège) és Franciaország keleti vidékein.³⁰ A 13. században falazott kemencékben,

a 14. században nagyolvasztókban (más néven kohókban) állítják elő a folyékony nyersvasat. A nyersvas vas és szén keveréke, amelyet vagy eredeti állapotában kiöntenek, vagy finomítanak (azaz kivonják belőle szénttartalmának egy részét, esetleg egészét). A korban további, az ércek elkülönítését vagy ötvöztetését szolgáló új eljárások is születnek: az ezüstkohászat terén például csurgatásnak nevezik azt a 15. század során kidolgozott eljárást, amelynek köszönhetően az ólom sokkal könnyebben elválasztható az ezüستől és a réztől. A kovácsolásban használatos kalapács sokkal súlyosabbá válik (gőzkalapács), az öntéstechnika pedig jelentős mértékben feljavul az új ötvöztési eljárásoknak köszönhetően. Az ötvözet összetevőit úgy kell meghatározni, hogy a fúzió létrejöhesse, ugyanakkor az anyag gyorsan meg is szilárduljon. Mindezen eljárásoknak hála új használati tárgyak (vezetékek, lemezek, csövek, ágyúk, horgonyok stb.) születnek. Említsünk meg végül egy Németországban kidolgozott új eljárást, a papírgyártásban fontos szerepet játszó dróthúzást.

A fémeket a tűzfegyver- és óragyártásban, a textiliparban, majd a metszetek készítésében és a tipográfiában is hasznosítják. Úgy tűnik tehát, hogy a fémkohászat egyfelől a gazdaság leginnovatívabb és leggyorsabban kapitalizálódó szektorai közé tartozik, másfelől pedig a fogyasztók mindennapi életét is befolyásoló változásokat generál. Nürnbergben, Lyon környékén vagy akár Bresciában egy minden eddiginél szélesebb piac számára gyártanak fémtárgyakat, pénzesládákat, záratokat, lakatokat, kulcsokat, tűket, borotvákat, szögeket, patkókat és zablákat, és mindenféle szerszámokat. Mindez azt jelenti, hogy a médiumok rendszerében bekövetkező változások egy átalakulófélben lévő – fokozatosan kapitalizálódó, a folyamatos technikai innovációval és a fogyasztói szokások módosulásával jellemezhető – világban következnek be.

3.3 Sarkantyús betűk és acélpatricák

Wolfgang von Stromer helyesen észleli, hogy a Gutenberg találmányát lehetővé tévő transzfer- és innovációs folyamatoknak Prága és Csehország az igazi központja. A fővárostól délre fekvő Karlstein IV. (Luxemburgi) Károly császár hatalmának valódi székhelye. A kastély faliképei valószínűleg a Marignolli-féle *Csehországi Krónika* alapján készültek, a császári család genealógiáját pedig a kor híres festője, Nicolas Wurmser (egy strassburgi férfiú, akinek családja közeli kapcsolatban áll a Gutenberget finanszírozó Heilmannokkal) készítette. 1360-ban Wurmser helyére Sebald Weinschröter lép, s ez a váltás ismét Stromer és köre malmára hajtja a vizet. A karlsteini kápolna mennyezetén „apró, domború tükrök ezrei ragyognak, falait pedig csiszolt féldrágaköves

berakások díszítik”. A keretek és a háttér acélpatricával nyomtatott motívumai a birodalmi sas, Csehország oroszlánja és a K betű („Karolus”) kombinációjából állnak össze. Mindez némileg megelőlegezni látszik a későbbiek: tükrök, drágakövek és acélbélyegzők – pontosan ilyesmivel kísérletezik majd Gutenberg Strassburgban. Márpedig Karlsteinben delegátusok és követek százai tettek látogatást, köztük a Stromer családdhoz tartozók, sőt Friedrich Stromer (aki nővére révén rokoni kapcsolatba került a prágai Schatzokkal) a császár egyenesen a kastély gondnokává nevezi ki.

Fontos újításokról számolhatunk be a pecsétek terén is. A pecsétlenyomatok általában viaszra készültek, domború és az ábrák tükröképét mutató matrica segítségével – ez az eljárás sok hasonlatosságot mutat a tipográfiával. IV. Rudolf 1362-ben készített főhercegi pecsétjének gótikus betűi apró hozzátoldott sarkantyúkat – a betű testéből kiugró ékeket és ütközőket – tartalmaznak. Aprólékos vizsgálatuk azt bizonyítja, hogy ezek a bonyolult rajzolatú betűk úgy készülnek, hogy egyszerűbb írásképpű betűkhöz sarkantyút illesztnek: így lesz például az „f”-ből „f”, hogy csak a legegyszerűbb példánál maradjunk. Ennek az eljárásnak köszönhetően gyorsabban sokszorosíthatóvá válnak az acélpatricák, azaz egyszerűbbé válik a metszés munkája. Az eljárásnak azonban komoly technikai feltételei vannak: a metszőnek tökéletes, már-már ötvösi magasságokba emelkedő szakmai tudással kell rendelkeznie, továbbá a betűket csak a leghibátlanabb ötvözetekből lehetséges elkészíteni.

„A sarkantyús betűket vizsgálva [...] arra a következtetésre juthatunk, hogy az új eljárás célja a betűmetszők és acélpatrica-készítők emberpróbáló munkájának egyszerűsítése volt. A metszőnek elég volt elkészítenie egy egyszerű betűt [...], majd az eredetin vagy a másolaton hozzákapcsolt egy sarkantyút, s máris kész volt a kalligrafikus külsejű betű” (Wolfgang von Stromer).

A sarkantyús betűk tehát minden valószínűség szerint Karlsteinből, Prágából (az ottani pénzverdéből) és Nürnbergből (1395) kiindulva terjedtek el. Az újítás sikere óriási: a sarkantyús betűk először ötvösmunkákon, ereklyetartókon, bronzból öntött sírfedőlapokon, övcsatokon, sőt harangokon és ágyúkon voltak használatosak, később kéziratokban és feliratokon is szerepeltek.

A fémpecsételő-technika két nemzedékkel később (1433-ban) indul további fejlődésnek, amikor is a domonkos Konrad Forster fémpecsételők segítségével rövid szövegeket nyomtat könyvek kötetstáblájára, s ehhez Hensel Sigerstorfer által metszett sarkantyús betűket használ. Összesen 85 olyan kéziratot ismerünk, amelynek borítóját homorú- vagy dombornyomással Forster díszítette. A gazdag cseh, délnémet és rajnai városok egymással állandó kap-

csolatban állnak. Ugyanezekben az években Gutenberg három technikai problémán dolgozik Strassburgban: drágakövek polírozásán, zarándokok számára készült tükrök előállításán és a források által közelebből meg nem nevezett, ám a szövegek sokszorosításával kapcsolatos eljárason. Tudomásunk van egy nyomtatott szövegekkel díszített kötéstábláról, amely 1439-ben készült Strassburgban: előállítója valószínűleg a neves acélpátrica-metsző Hans Ross volt, aki talán Gutenberg munkatársai közé tartozott. Gutenberg tehát bizonyára ismerte az acélbetűkkel történő nyomtatás technikáját, ráadásul az öt olyan 42 soros Bibliából, amelynek ránk maradt a kötése, kettőt a Forsteréhez igen hasonló fémpecsétekkel díszítettek Mainzban – ez azt jelenti, hogy a Gutenbergnek dolgozó betűmetszők minden bizonnyal támaszkodtak Forster újításaira.³¹

Az, hogy Wolfgang von Stromer minden ponton helyesen rekonstruálta-e az újítás útját Prágától Nürnbergben és Strassburgon keresztül Mainzig, csak másodlagos kérdés. Sokkal fontosabb azt felismernünk, hogy az innováció korszakában járunk, és hogy a folyamatban központi szerepet játszanak a fémipari eljárások. Közép-Európában, a világ eme nagy gazdaságtörténeti jelentőségű térségében, szemlátomást többen dolgoznak ugyanazon a problémán – méghozzá hasonló technikai feltételek mellett. A kereskedőket és a befektetőket nem kizárólag a kutatások tökeigényes volta teszi nélkülözhetetlenné: ők fogják majd a kísérletezők eredményeit is hasznosítani. Olyan befolyásos emberekről van szó, akik vagyonuknak köszönhetően a politikai szférának is fontos szereplőivé válnak. Fugger „Gazdag” Jakab például nemcsak Augsburgban, hanem Velencében, Rómában és Antwerpenben is rendelkezik érdekeltségekkel; komoly összegeket fektet be a tiroli bányászatba és 540 ezer forinttal támogatja Genti Károly (a későbbi V. Károly) császári ambícióit. Végül, a később tárgyalandó kérdéseket némileg megelőlegezve, hívjuk fel a figyelmet a nyomtatással kísérletezők és a nagy felfedezők között fennálló kapcsolatokra: valószínűnek tűnik, hogy Flandria első jelentős nyomdász-könyvkereskedője, az Alostban és Antwerpenben egyaránt működő Thierry (Dirk) Martens azonos azzal a Teodorico Alemán nevű utazóval, aki 1477-ben királyi privilégiumot kap könyvek Spanyolországba való behozatalára. Martenst a spanyol udvarban egy napon mutatták be Kolumbusz Kristóffal, méghozzá *mercader de libros de estempaként*, az idegenben készült könyvek spanyolországi forgalmazójaként.³²

3.4 Prágától Avignonig, Haarlemig és Strassburgig

A 15. század első felében az áttörés „ott van a levegőben”, hogy Henri-Jean Martin találó kifejezésével éljünk. Csehországban, Dél-Németországban (Nürnbergben és Konstanzban), a Rajna völgyében, Holland tartományban (Haarlemben) és Avignonban feltalálók és vállalkozók egész sora dolgozik a legkülönbözőbb technikai problémák megoldásán: papírgyártás, tükrök készítése, drágakövek polírozása, a lőfegyverek tökéletesítése, a borítókötések díszítése és a szövegek sokszorosítása egyaránt foglalkoztatja őket.³³

Prokop Waldvogel de Braganciis (*Pragensis*, a prágai) fémiparos családból származik: elei 1360 táján telepedtek meg Prágában. A csehországi politikai zűrzavar elől először Nürnbergbe menekül, majd Luzernbe (1439), innen talán Konstanzba,³⁴ s végül Avignonba (1444–1446) megy.³⁵ Magánéletéről csak annyit tudunk, hogy nejét Annának hívták. Az biztos, hogy Waldvogel kitűnő mesterember volt, a fémöntés és a kohászat nagy szakértője. Avignonban kezdetben egy földijénél, a koblenzi származású Gérard Ferrosse-nál (Eisenross) száll meg, aki szintén komoly szaktudással rendelkező férfiú: lakatos, órás és különféle tűzfegyverek készítője (forrásaink *magister bombardarum et colobrinarumként* emlegetik). Első közös vállalkozásukról 1444-ből hallunk, amikor is együttesen kapcsolatba lépnek egy zsidó pénzkölcsönzővel, David Caderousse-szal. Ugyanazon év július 4-én eladnak egy Dax városából származó diáknak, bizonyos Manaldus Vitalisnak egy „gépi írás” készítésére hivatott szerszámkészletet, amely két acél-ábécéből, két öntőformából, egy fémcsavarból, 48 ón betűformából és további különféle „írást sokszorosító eszközökből” állt. Egy második, augusztus 26-i keltezésű szerződés arról tanúskodik, hogy a két feltaláló súlyos nehézségekkel szembesült: nem tudták visszafizetni Caderousse-szal szemben fennálló adósságukat, s együttműködésük felbomlott. Waldvogel 30 forinttal vásárolta meg Ferrosse visszavonulását, aki így arra kötelezte magát, hogy Avignonban, illetve a város 12 mérföldes körzetében nem gyakorolja többé mesterségét.

Waldvogel ezután egy gazdag városi polgárral, bizonyos Georges de La Jardinával lép kapcsolatba, aki egyfelől szert kíván tenni egy „írókészletre”, másfelől pedig ki akarja tanulni annak minden csínját-bínját. Waldvogel azzal a feltétellel tesz eleget De La Jardina kéréseinek, hogy az szerződésben kötelezi magát a szakmai titkok megőrzésére. 1445-ben Waldvogel házat bérel, de továbbra is anyagi nehézségekkel küzd. Mindeközben persze mások is szerencsét próbálnak azokkal az eljárásokkal, amelyeket Waldvogeltől tanultak: Vitalis például két Délnyugat-Franciaországból származó üzlettársat is maga

mellé vesz: amikor ezek egyike, bizonyos Cosalis, elhagyja Avignont, 12 forintért adja el volt üzlettársának vasból, rézből, ólomból és ónból készült „mechanikus íróeszközeit”. Egy következő ügyletről 1446 márciusából hallhatunk: Waldvogel 27 darab vasból készült héber betűformát, valamint fából, ólomból és vasból készült szerszámokat ad el Caderousse-nak, méghozzá *ad scribendum artificialiter* (gépi írás céljából). Waldvogel gyorsan le is szállítja a kért eszközöket, cserébe pedig Caderousse bizonyos szövetségési eljárásokba avatja be üzlettársát. Néhány hónapra rá, 1446 nyarának kezdetén, Waldvogel elhagyja Avignont és soha többé nem hallunk róla.

Miből is áll a Waldvogel-féle eljárás? Mivel a kor nem ismeri a szabadság fogalmát, az üzlettársak alapvető érdeke az általuk ismert eljárások titkosságának megóvása. Levéltári forrásaink is igen szűkszavúak, így feltételezésekre vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Helyzetünket az is nehezíti, hogy a szóban forgó eljárások a korban igen újnak számítanak, ami azt jelenti, hogy a rájuk vonatkozó terminológia még nem szilárdult meg: nem tudjuk pontosan, mit is értsünk egy-egy kifejezésen. Audin szerint az első, 1444-es keltezésű szerződés egy acélbetű-készletre („két acél-ábécé”), egy csavarprésre és talán matricatömb-készletekre utal, amely eszközök segítségével Waldvogel képes lehetett rövid szövegek kinyomtatására, méghozzá az előzetesen befestékezett bélyegzők lenyomatainak egymás mellé helyezésével.³⁶ Ha el is fogadjuk Audin feltételezését, az efféle lenyomatkészítés még mindig nagyon messze van a szétszedhető betűkkel történő nyomtatástól, Gutenberg találmányának központi elemétől. Ráadásul a ránk maradt szerződések egyikében sincs szó sem papírról, sem pergamenről, sem tintáról, így egyáltalán nem tekinthetjük biztosnak, hogy bármiféle reprodukcióra valóban sor került. Ha pedig Audin matricatömbökről (*matrice-blocs*) szóló feltételezése nem megalapozott, s Waldvogel nem szövegek sokszorosításán fáradozott, akkor valószínűleg egy a Forsteréhez hasonló, kizárólag a bélyegzők használatán alapuló eljárással állhatunk szemben.

Prototipográfiai eljárásokkal egyébként Németalföldön is kísérleteznek. A hagyomány szerint a nagy úttörő a haarlemi Laurent Janszoon Coster volt,³⁷ mi azonban inkább azokat a *jetès en mole* könyveket idézzük fel, amelyekről Jean Le Robert, a cambrai-i Saint-Robert-kolostor apátja tesz említést 1446 és 1451 között írott visszaemlékezéseiben. A cambrai-i dokumentumokban gyakran szereplő *jetès en mole* kifejezés nem szétszedhető betűkkel nyomtatott könyvekre utal. A kifejezés, más latin és francia nyelvű megnevezések mellett, gyakran szerepel a kanonokok hagyatéki leltáraiban. A terminológia

ez esetben is igen bizonytalan, ahogyan az új eljárások esetében természetes is. A szövegekben mindenesetre háromféle könyvről esik szó. Vannak a kézíratos (*ad manum*) munkák; a „formába öntött” (*in mola, cum formis, jetès en mole*) könyvek; végül a nyomtatott (*impressus, in impressura*) kiadványok. Lothar Wolf, Lehmann-Haupt és Audin szerint *in mola* könyveken fametszetes eljárással készült vagy fémbetűkkel nyomtatott kiadványokat kell értenünk: a kifejezés szerintük már a 14. századtól kezdve ebben az értelemben használatos. Valóban, Prosper Marchand például a 18. században a következőképpen rekonstruálta a technikai fejlődés menetét:

„Az első nyomtatványok [...], mivel egyszerű fatáblák segítségével készültek, valójában nem is nyomtatványok, hanem csak metszetek, amelyek a mi táblanyomatos képeinkhez, s még inkább a híres kínai és japán nyomatokhoz hasonlítanak. [...] Mivel csak ugyanazon munka számtalan újranyomtatására alkalmasak és gyorsan megtöltik a raktárakat, a fatáblák csak terbére válnak tulajdonosaiknak. Továbbá, mivel csak a lapok egyik oldalára lehet nyomtatni velük, s aztán két lapot össze kell ragasztani, hogy ezt a hiányosságot elfedjék, mindez dupla fáradságot és dupla költséget jelent, s a végeredmény nem felel meg az elvárásoknak.”³⁸

Hélène Servant a valenciennes-i Servais Le Roy nevű kanonok végrendeletét (1473) tanulmányozva gondolja tovább a kérdést. A francia nyelvű szöveg jelentősége abban rejlik, hogy egyes részei latinra is le vannak fordítva: az *en maulle* kifejezés *in molaként*, a *faitte en maule* pedig *factam cum formis*ként is szerepel. Szemléltatást öntőformákról van tehát szó, ami vagy valamiféle fametszetes eljárásra, vagy laponként történő metallografikus jellegű technikára utal. Németalföldön ezenkívül a szétszedhető betűkkel történő könyvnyomtatás feltalálását közvetlenül megelőző időkben számos olyan prototipografikus szerkezet készült, amelyeknek működéséről sajnos nincsenek információink.³⁹ Audin a következőképpen próbálja rekonstruálni Waldvogel avignoni szerkezetének működését:

„Egy vékony acélszár végére negatívban domború betűpatricákat metszenek. Ezeket a patricákat aztán a szavaknak és mondatoknak megfelelő sorrendben formahomokból, agyagból vagy rézből készült lemezbe nyomják, és ez homorúnyomással adja majd ki a sorokat és a lapokat. Az így létrejött ólommaticába ólomból, ónból és antimonból készült örvözetet folytatnak. Kiolvasztás után szerencsés esetben így egy olyan fémöntvényt kapnak, amely a fametszettömbéhez hasonló tulajdonságokkal bír. Az eljárással ugyan sok időt takaríthatnak meg, de a végeredmény a legkevésbé sem kielégítő: a betűk ugyanis gyakran szétszúsznak” (Maurice Audin).

Lehetséges volna közvetlenül a patricákkal nyomtatni (mint a kötéstáblák esetében), de ennek az eljárásnak a korlátai igen gyorsan megmutatkoznak: nem lehet annyi betűformát metszeni a fémbe, hogy azokkal komolyabb szövegeket lehessen előállítani.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a szétszedhető betűformákkal történő nyomtatás teljességgel eredeti találmány, s eredetisége a fémmegmunkálásnak, a szöveg karakterekre történő „lebontásának” és a nyomóprés használatának összekapcsolásában rejlik. A fametszés és a szétszedhető betűformákkal történő nyomtatás közötti átmeneti formák vizsgálata nem sokat árul el magáról a felfedezés folyamatáról. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fametszés ne töltött volna be fontos szerepet a proto-tipografikus eljárások között. „Némely németalföldi fametszők bükkfába domborítva betűket vagy betűcsoportokat metszettek, amelyek egymás mellé helyezve rövid szövegeket adtak ki – ezt hívják xilotípiának” – így Audin. Azt is tudjuk, hogy az eljárást már a kínaiak is ismerték. Specklin a következőket írja *Egyetemes történetében* a nyomtatás strassburgi kezdeteiről:

„Láttam az első sajtóját [Mentelinét] és betűformáit; fametszéssel készültek, de voltak szó- és szótagformái is. Át voltak lyukasztva, s Mentelin tű segítségével madzagra fűzte fel, azután pedig vonalban egymás mögé helyezte őket. Nagy kár, hogy elenyészett ez a csodálatos berendezés, amely minden bizonnyal első volt a világon a maga nemében...”⁴⁰

Gutenberg találkozhatott Strassburgban a későbbi prototipográfussal, az elzászi Johann Mentelinnel (1410–1478), hiszen bár a schlettstadti (Sélestat) születésű férfiú csak 1447-ben kapott polgárjogot a városban, minden bizonnyal már évekkel korábban is ott élt. Xilotipikus eljárással azonban nem lehetséges hosszabb munkákat nyomtatni (olyanokat például, mint Mentelin 1460-ban elkészült *49 soros Bibliája*) – az áttörés tehát továbbra is várat magára.

Gutenberg és a nyomdászat feltalálása

Ars imprimendi libros his temporibus in Germania primum inventa est: quam alii repertam asserunt Gutenberg Argentino, alii a quodam alio nomine Fusto. Qua certa nulla in mundu dignior, nulla laudabilior aut utilior sive diviniore aut sanctiore esse potuit...

JACOBUS PHILIPPUS DE BERGAMO: SUPPLEMENTUM CHRONICARUM, VENEZIA, 1492–1493*

1. EGY VÁROS TÖRTÉNETI ARCKÉPE

1.1 Egy igazi határváros

Akármilyen érdekesek lehetnek is a fentebb bemutatott hipotézisek, a szétszedhető betűkkel történő nyomtatás feltalálása mégiscsak a mainzi illetőségű Johann (vagy Henne) Genfleisch zur Laden, *alias* Gutenberg (szülőháza, *Zum guten Berge* ókán) nevéhez fűződik. Hősünk valamikor 1394 és 1400 között született Mainzban, az örökös határvárosban.¹ A Rajna-parti, a Majna torkolatával szemben fekvő és a germán területekkel közvetlenül érintkező várost a rómaiak alapították, i. e. 38-ban. Jelentős erődítményről van szó, amelyben legalább két, legfeljebb nyolc, a *limest* felügyelő légió állomásozik. Mainz a római és a germán világ között fennálló cserekapcsolatok helyszíne is egyben: a Majna torkolatánál egy kisebb erőddel (*Castellum Mattiacorum*, ma Kastel) védett híd köti össze a folyó két partját. Ez a politikai és kereskedelmi központ ugyanakkor a Nyugat első keresztény városainak egyike is. A kelet felől érkező kereszténység először a nagy kikötőkben, Galliában például Marseilleben tűnik fel, s ezekből kiindulva hódít a nagy kereskedelmi útvonalak, a Rhône (Lyon), a Saône és a Moselle (Metz, Trier) mentén. Iréneusz már 202-ben említést tesz Mainz püspökéről.

Mainz tehát a kezdetektől fogva stratégiai, kereskedelmi és kulturális jelentőséggel egyaránt bíró város. 746-ban Mainz missziós központtá is válik, hiszen a pápa Bonifácot, Germánia apostolát teszi érsekké és bízta meg az új

* A nyomtatás művészetét ezekben az években találták fel Németországban: egyesek a strassburgi Gutenbergnek, mások egy Fust nevű férfiúnak tulajdonítják a találmány érdemét. Nem kétséges, hogy a világon semmi sem dicsőbb, hasznosabb, istenibb vagy szentebb ennél az újításnál.

egyház megszervezésével – ez az írásbeliség kultúrájának fellendülését is magával hozza. Mainz egyházi és világi fennhatósága Közép-Németország jelentős részét felöleli. A 10. század végétől kezdve Mainz prímás érseke egyben a Német-római Birodalom kancellárjának tisztségét is betölti. A 13. században Mainz Németország legjelentősebb városai közé tartozik, s az egyetlen, amely Rómához hasonlóan jogosult a „szentszék” cím használatára (*sancta sedes Moguntiae*). Gyakran a Birodalom ékkövének is nevezik. A prímás érsek befolyását megerősíti IV. Károly 1356-ban kiadott, a császárválasztás folyamatát szabályozó Aranybullája: Mainz ura az első a választók között, igazi „királycsináló” tehát. Végül: Mainzban és a tartomány egész területén az érsek a világi hűbérúr szerepét is betölti.

A jelentősebb városokban a nagy átalakulás során a politikai helyzet fokozatosan egyre bonyolultabbá válik. A mainzi politikai színtér hagyományos szereplői a következők: az érsek (aki gyakran a Nassau-családhoz tartozik) és közvetlen környezete (*familia*), a káptalan, a városi előkelők (más néven a patríciusok) és a céhmesterek – a lakosok többsége természetesen nem rendelkezik politikai képviseléssel. A patriciátus elvben mindössze 28 családból áll: ezeknek leszármazottai töltik be a fontosabb városi tisztségeket, ráadásul monopóliumot élveznek a posztó- és nemesfém-kereskedelem, valamint a pénzváltás terén (ez utóbbit egyébként egy exkluzív társulás, a *Hausgenossen auf der Münze* keretein belül gyakorolják). A városi elit a rajnai és majnai tranzitkereskedelmen kívül még a kisebb, de igen gazdag környékbeli városok felett gyakorolt befolyásából és az érseki udvar jelenlétéből is jelentős hasznot húz. A 12. századtól fogva a városok, növekvő gazdagságuk és befolyásuk tudatában, megpróbálnak függetlenedni hagyományos hűbéruraiktól: Kölnben a polgárok összefognak az érsek ellen; a wormsai polgárok 1174-ben elűzik püspöküket; Speyert pedig 1198 óta a városi tanács kormányozza. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg Mainzban is: bár az érsek meg tudja őrizni székét, a Tanács és a városvezetés (a Magisztrátus) felett gyakorolt befolyásért (és persze a polgármester kinevezésének jogáért) öldöklő politikai küzdelem kezdődik. 1332-ben az érsek hívei mind a Tanácsból, mind a Magisztrátusból kiszorulnak, s a két intézmény a patríciusok és a céhmesterek egymással folytatott politikai harcának színhelyévé válik.

A küzdelem heveségét természetesen csak fokozzák a 14. században beköszöntő súlyos problémák: az 1300 körül még 20–25 ezer lakost számláló várost 1500-ban legfeljebb már csak tízezren lakják. A város 1411-ben csődöt jelent, s a pénzügyi válság nem meglepő módon politikai krízisbe torkollik.

1428–1429-ben a patríciusok uralmát megdöntő felkelés során a hatalom a céhek képviselői által életre hívott Tízek Tanácsa kezébe kerül, ám a város új urai hamarosan kénytelenek ismét tárgyalásokba bocsátkozni a patríciusokkal, akiknek tőkeerejét nem nélkülözhetik. A patríciusok egy része azonban mindenképpen elhagyta a várost – így tett Gutenberg is, aki ekkoriban Strassburgban élt. 1437-ben a város költségvetési hiánya meghaladja a 200 ezer forintot, s egy évre rá a zsidókat is elűzik. 1444–1446-ban a válság új felvonása következik: a városi tanácsba ezentúl kizárólag a céhek delegálhatnak tagokat, ami azt jelenti, hogy a patríciusok minden politikai szerepüket elvesztették. A reform szellemi atyja az a Konrad Humery volt, aki később komoly összeget fektet Gutenberg vállalkozásába. A pénzügyi nehézségek 1446-ban odáig vezetnek, hogy a Magisztrátus komolyan fontolgatja, elképzelhető volna-e a város egészének elzálogosítása a frankfurti tőkepénzeseknél. Az egymást követő válságokat végül a herceg visszatérése oldja meg. Ezt megkönnyítette a város katasztrofálisan ügyetlen külpolitikai vonalvezetése, amelynek következtében Mainz mind a császár, mind a pápa támogatását elvesztette. 1462-ben tehát a császár által kinevezett hercegek, Nassaui Adolf rajtaütésszerűen elfoglalja a várost, felszámolja a polgárok kiváltságait és csak tőle mint abszolút uralkodótól függő közigazgatást honosít meg. Ezzel Mainz közelít az újkori Németországra jellemző „székváros-modellhez”.

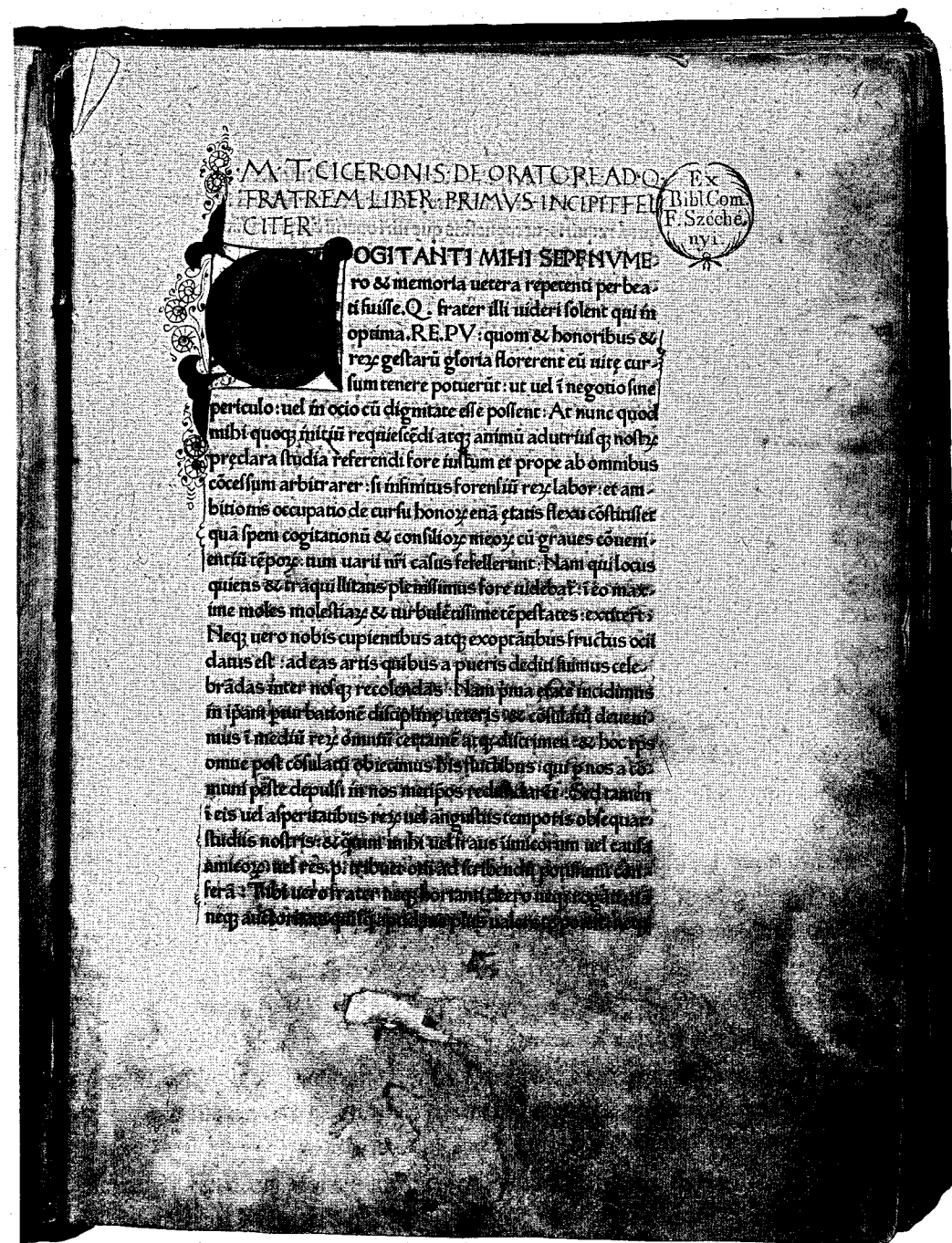
1.2 Írástudók és patríciusok

Mainzban és környékén a bankárok és kereskedők éppúgy hemzsegnek, mint az egyszerű klerikusok és a legmagasabb rangú egyházi személyiségek. Gutenberg 1397-ben született a családjában, a Genfleischek tulajdonát képező *Zum guten Berge* néven ismert házban. A Genfleisch család már körülbelül két évszázada a városi patriciátushoz tartozik: házassági politikájuknak köszönhetően rokonságban állnak a város többi előkelő családjával, a zur Ladenekkel, a zum Gelthusokkal, a zum Fürstenbergekkel, a zum Jungenekkel, a zum Blashofokkal, a zur Jungen Abenekkel, a zum Silberbergekkel, a zum Eselweckekkel, a zum Rafitokkal, a zum Vitztumokkal, a zum Moselbergekkel és a Bechtermünzékkal. Ezek kivétel nélkül módos kereskedőcsaládok, amelyeknek jelentős birtokaik vannak a város környékén (ilyen például Eltville, *Alta Villa*). Ők irányítják a posztókereskedelmet és a pénzváltást, továbbá természetesen ők töltik be a legfontosabb tisztségeket a városvezetésben és az érsek szolgálatában. Tőkéjüket szívesen fektetik mainzi járadékkötvényekbe, sőt más városok (Fritzlar vagy akár Strassburg) működtetésébe is.

A családokat rokoni és érdekeltségi szálak bonyolult szövete kapcsolja össze egymással: Gutenberg atyja, Friele Genfleisch, kereskedő és pénzember, 1386-ban második feleségül egy másik mainzi dinasztia leszármazottját, Else Wittichet választja. Else nagyatyja, Werner Wittich annak idején azt az Ennelin zum Fürstenberget vette nőül, akinek családja közeli rokonságban állt a Genfleischekkel. A város életét nagyban meghatározta ez a dinasztikus összefonódás. Gutenbergnek például rokona volt az az Arnold Gelthus, akitől pénzt kér kölcsön, mielőtt Fusthoz fordult volna. Mivel a család túlzottan is exponálta magát a patrícius párt mellett, az 1411-es politikai válság idején kénytelenek elhagyni a várost (talán Eltville-be mentek).

Mainzban, az érseki székvárosban természetesen tucatjával találhatunk magas rangú egyházi személyiségeket, javadalmasokat és egyszerű klerikusokat egyaránt. A város mind Rómával, mind a császári udvarral szoros kapcsolatokat ápol, amelyek nagy valószínűséggel (bár nem bizonyítható módon) hozzájárultak a könyvnyomtatás térhódításához. 1417-ben a weisenaui Szent Viktorról elnevezett bencés kolostor priorja az az Antonius von Bercka (†1435), aki korábban a császár orvosa és az erfurti egyetem dékánja volt. Bercka 633 kötetből álló könyvtárát Erfurtra, pontosabban az ott létrehozott *Collegium Amplonianum*ra hagyja. A Szent Viktor szerzetesei közül sokan rendelkeznek kitűnő szentszéki kapcsolatokkal. A kardeni születésű Goswin Mule például, aki 1451-ben kerül a priori székbe, korábban a pápai hivatal *scriptora*, majd a pápai kamara *collectora* volt, s élete végéig a pápa bizalmasa. Wigand Meckler von Homburg 1431-ben Cusanus szolgálatában járta meg Rómát, majd 1440-től kezdve tanít a Szent Viktorban. Közeli barátja Carjaval bíborosnak. 1456-ban Carjaval másik kliense, August Bensheim váltja posztját.² A mainzi Szent Jakab-kolostor bencéseit is foglalkoztatja az egyház megreformálásának ügye: az ő megrendelésükre készül majd a második *Bencés zsoltárokönyv* nyomtatott kiadása. A Szent Jakab szerzeteseinek egyike, bizonyos Adrian, nyomdai korrektorként tevékenykedik Fustnél és Schoeffernél. Figyelemre méltó könyvtárában megtalálhatjuk a *42 soros Biblia* és a *Catholicon* egy-egy példányát.

Mindezen hálózatok központi figurája Nicolaus Cusanus, aki a Moselle menti Kues³ egy gazdag kereskedőcsaládjának leszármazottja. Tanulmányait a Közös Élet Testvéreinel kezdte meg, majd Heidelbergben, Padovában és Kölnben folytatta.⁴ A bázeli zsinaton a pápa mellé áll, később (1437-ben) Konstantinápolyban tevékenykedik a ferrarai/firenzei zsinat előkészítésén, de többször megfordul Mainzban is. 1448-ban kap bíborosi kalapot, s hosszú

Cicero: De oratore, Subiaco, 1465 (OSZK, Inc. 331.)

ideig állandóan úton lévő pápai legátusként járja Németországot, Csehországot és Németalföldet. Végül 1452-ben foglalja el a tiroli (a Trident völgyének bejáratánál található) Brixen püspöki székét. Aeneas Sylvius Piccolomini (1405–1464) régi barátja, így miután a jeles itáliai humanista II. Pius néven elfoglalja Szent Péter trónját, Cusanus is sokat időzik Rómában. 1458-ban kolostori menhelyet alapít, amely a windesheimi kongregáció regulája szerint működik majd. 1461-ban létrehoz egy ösztöndíjalapot (*bursa cusana*), amellyel minden évben a Moselle környékéről származó húsz szegény ifjú deventeri képzését támogatja. Könyvtárát, amelyben mintegy 270 darab, a 9. és a 15. század között készült kéziratot találhatunk (talán a *Catholicon* 1460-as kiadását is), ma Berncastelben őrzik. Nicolaus Cusanus minden kétséget kizáróan azok közé tartozik, akik nagy szerepet töltek be a könyvnyomtatás terjedésének első hullámában:⁵ röviddel püspöki kinevezése után a tiroli Bruneckból levélben bízta meg Heinrich Brackot, a mainzi Szent Jakab priorját, hogy a frankfurti hívek számára készíttessen kétezer darab búcsúcédulát. A levél szóhasználatát igen súlyos értelmezési problémákat vet fel, Cusanus ugyanis az *expressio* kifejezéssel él, s nem az ilyen esetekben használatos *publicatio*val (ez utóbbival szokták jelölni a közzététel szóbeli formáit, például a szószékről való prédikálást). Az *expressio* kifejezés tehát valamiféle új eljárásra látszik utalni, talán éppen a nyomás (*pressio*) fizikai aktusára. Ez a szó jelöli a pecsétek lenyomatát is, legalábbis ebben az értelemben találkozunk a kifejezéssel Angelo Politianónál (*escudo formis, exprimo formis*), Marsilio Ficinónál és Johann Amerbach levelezésében. A magas példányszám és a megjelölt rövid határidő annak hipotézisét látszik alátámasztani, hogy az 1452-es év búcsúlevelei nyomtatás útján készültek – sajnos azonban egyetlen példány sem maradt ránk.⁶ Giovanni Andrea Bussi 1470-ből származó visszaemlékezései pedig azt igazolják, hogy az első Itáliában működő nyomdászok, Sweynheim és Pannartz, Nicolaus Cusanus bíboros ösztönzésére érkeztek Subiacóba 1465 táján.

1.3 A Rajna középső folyása mentén

Gutenberg gyermekkoráról és iskolaéveiről szinte semmit sem tudunk. A 15. század első felében Mainzban a számos elérhető magántanár és nevelő mellett jó színvonalú oktatási intézmények működtek: a gyermekek vagy az írni-olvasni megtanító úgynevezett „latin iskolákba”, vagy a monostori iskolákba járhattak. A Genfleischek különösen szoros kapcsolatot ápoltak a Szent Viktorral: a család néhány tagja itt élt szerzetesi életet, de itt volt a székhelye annak a konfraternitásnak is, amelyhez majd Gutenberg is csatlakozik. A mainzi ifjak többsége

az 1392-ben, a prágai politikai válságot követően alapított erfurti egyetemre járt. Gutenberg két közeli rokona 1417-ben iratkozott be, egy évre rá pedig egy bizonyos Johannes de Alta Villa – akit minden valószínűség szerint a nagy nyomdászszal azonosíthatunk – szintén Erfurtban kezdte meg tanulmányait. 1419–1420-ban szerzi meg a baccalaureátust.⁷ Maga a Gutenberg név csak jóval későbbi (17. századi) feljegyzésekben tűnik fel, mégpedig az atyai örökségével kapcsolatos viták alkalmával.⁸ Elképzelhető, hogy az ifjú Gutenberg ötvösnek tanult, de a mainzi ötvöscéh tagjai között nem találkozunk a nevével, ráadásul az a tény, hogy későbbi tevékenysége során ötvösöket foglalkoztatott, arra látszik utalni, hogy nem érezte magát kellőképpen járatosnak az ötvösművességben. További, sajnos meglehetősen szűkszavú dokumentumokból az derül ki, hogy 1427-et követően járadékot húzott a várostól.⁹ Gutenberg a saját bőrén érzi az ekkoriban zajló heves politikai viták következményeit: a Tanács a város adósságállományát a patríciusok megadóztatásával próbálja csökkenteni, s az előkelőknek tíz évre meg is tiltja a város elhagyását. Néhányan még 1428 során a tiltás ellenére is távoznak, köztük Gutenberg is. 1430. március 28-án a felek között közvetíteni próbáló érsek hazatérésre szólítja fel az emigráns patríciusokat. A dokumentumban Gutenberg neve is szerepel, ami azt bizonyítja, hogy ezekben az években egy másik városban (minden valószínűség szerint Strassburgban) él. Mivel Gutenberg nem hajlandó hazatérni, a város felfüggeszti járadékának folyósítását.

„Márpedig a járadékkötelezettség alapján szolgáló kölcsönszerződésben az szerepelt, hogy a kölcsönért a város minden polgára kezességet vállalt. Ez azt jelenti, hogy ha a város nem fizet, Gutenberg Mainz akármelyik polgárával szemben követeléseket támaszthat.”¹⁰

Anyja 1433-ban bekövetkezett halála alkalmával vagy személyesen is megjelent Mainzban, vagy egy megbízottjával képviseltette magát.¹¹ Ő volt családjának egyetlen olyan tagja, aki a *Hof zum guten Berge* nevet viselte, ami azt jelenti, hogy talán ekkor, 1433-ban örökölte meg a szóban forgó családi birtokot. Fivére, Friele 1434-ben Eltville-ben tartózkodott, ami arra utalhat, hogy az ő jussa lett a másik birtok.

2. STRASSBURGBAN

1434 márciusában Gutenbergről Strassburgban hallunk. Ez a város lesz az otthona a rákövetkező tíz évben. Noha polgárjogot sohasem szerez a városban, neve (üzlettársáival, Andreas Heilmannéval együtt) 1444-ben

feltűnik a strassburgi ötvösök céhének regiszterében. Tagjává válik ezenkívül a strassburgi patríciusok *Nachconstofler* néven ismert közösségének is.

2.1 A Rajna-völgy metropolisa

A 15. század első felében Strassburg a Rajna középső folyásának egyik legjelentősebb városa, a környék gazdasági, vallási, politikai és szellemi középpontja. A város története analógiát mutat Mainzéval, csak a lépték kissé nagyobb.¹² A 13. századi nagy fellendülésnek köszönhetően Strassburg 1262-ben felszabadul ugyan a püspöki gyámság alól, de a 14. század itt is súlyos nehézségeket hoz. A városi tanácsot a polgárság és a mesterségek képviselői uralják: a céhek igen befolyásosak, de különösen nagy politikai súllyal rendelkezik az úgynevezett Gólyalábasok (*Échasse*) korporációja, amely a fa-, szövet- és fémfestőket, az üvegfüvőket, a nyereg-, íj- és páncélkészítőket, később pedig (1362) az ötvösöket, a faszobrászokat (1427), végül a könyvkötőket és a nyomdászokat (1470-et követően) tömöríti. Strassburg 1336 óta vásárváros, a Rajna egyik legjelentősebb hídjának városa (1358 óta vámkivetési joga van), kereskedelmi és pénzügyi központ, s ráadásul pezsgő szellemi és művészeti életnek is otthont ad. A 14. század közepén a város legbefolyásosabb bankára Rulmann Merswin, a püspök hitelezője. Merswinnek Bruges városában is vannak ügynökei, ráadásul ő szedi be az avignoni pápák megbízásából Németország adóit. 1347-ben, Tauler hatása alá kerülve felhagy az üzlettel, s maga is misztikus íráskészítővé válik. Helyét Friedrich von Seckingen és fia, Johann veszik át: ők a milánói Mayno bankkal és a nürnbergi Peter Steinbergerrel egyaránt üzleti kapcsolatban állnak. Mainz és Strassburg, a két egymástól légvonalban csak 200 kilométerre lévő város, ezernyi szállal kötődik egymáshoz. A legkevésbé sem meglepő tehát, hogy Gutenberg Elzászban telepszik le. Döntésében az is közrejátszhatott, hogy a strassburgi pénzemberek sok befektetni való tőkével rendelkeznek: a mainzi nyomdász legjelentősebb támogatói a Seckingenek lesznek.

Gutenberg tehát Elzászban folytatja kutatásait és új eljárásokkal való kísérletezését. Bár munkája jövedelmet termel, és anyja, Else Wittich halála (1433) után némi saját tőkére is szert tesz, befektetői támogatásra mégis szüksége van. A pénzemberek egy része nagy kockázatot vállalva is hajlandó befektetni olyasvalamibe, amit mai szóval „kutatás-fejlesztésnek” neveznénk: ebben a jelentésben használatos a német *Aventur* kifejezés, amely némi jelentésváltozás után felfedezhető az angol *merchant adventurer*-ben és a francia *grosse aventure*-ben is. A kockázati tőke Avignonban, Strassburgban, majd később Mainzban is olyan

eljárások kidolgozásához nyújt anyagi bázist, amelyekről senki sem tudja, hogy életképesek lesznek-e, s még kevésbé, hogy piacképes terméket hoznak-e majd létre vagy sem. Ez a *start-up* működési elvének megfelelő stratégia nem csak egyetlen kutatási irány támogatásáról szól: a cél a szövegek hatékony sokszorosítását lehetővé tevő eljárás kidolgozása, de emellett folynak papírgyártással, tűkörkészítéssel és drágakőcsiszolással kapcsolatos kísérletek is.¹³

A fejlesztések sorsa a piacon dől el. Új termékek előállításához új gyártási eljárásokat kell kidolgozni, de szükség van nyersanyagokra, és a munkásoknak is bért kell fizetni. Mindez természetesen igen tőkeigényes. A folyamat következő szakasza a létrehozott termék piaci értékesítéséről szól, márpedig ehhez hatékony terjesztési hálózatra és a kereskedelem technikáinak alapos ismeretére van szükség. A tőkének tehát nem csak az új terméket létrehozó struktúrákat – esetünkben az első nyomdákat – kell finanszíroznia az elég kései megtérülésig. A korábbi már ismert nagykereskedői-bankári réteg vállalja magára az új médium pénzügyi háttere megteremtésének feladatát – némely pénzemberek minden tőkéjüket ebbe fektetik. Láttuk: a kapitalisták a megtérülés reményében szívesen támogatják a városi polgárok, az egyház és az uralkodók jeles vállalkozásait, de motivációik nem mindig pusztán materiálisak. Sok olyan pénzember van, akinek döntéseit a művészet és a szellem dolgai iránti érdeklődés vagy – ahogyan azt Rulmann Merswin esetében láttuk – vallási megfontolások determinálják. Összességében tehát logikusnak tűnik, hogy az „Arkhimédész szellemében tevékenykedő feltalálók” és a legnevesebb művészek éppen Európa gazdaságilag legfejlettebb, politikailag legaktívabb területein működnek. Prágáról, Nürnbergről, a zsinat korának Konstanzáról, a Rajna középső folyásának városairól, Avignonról beszélünk – és persze Strassburgról is.

2.2 Szerződések és perek (1434–1444)

Beszéljük tehát el, legalább nagy vonalakban, Gutenberg strassburgi működésének történetét, amelynek nyitott kérdéseit sok kutató megpróbálta megoldani.¹⁴ Az első ügy akkor kezdődik, amikor 1434-ben Nikolaus von Wörrstatt, a mainzi Magisztrátus írnoka és a városi céhszövetség feje Strassburgba érkezik. A korábban már idézett járadékszerződésre hivatkozva Gutenberg felkéri a strassburgi hatóságokat a mainzi polgár letartóztatására: szülővárosa ugyanis 310 forintnyi járadékkal tartozik neki, s a tartozás elméletileg minden mainzi lakoson számon kérhető. A két város magisztrátusának meggyezése értelmében a foglyot elengedik, Mainz adósságát pedig Klaus Vitztum, Gutenberg sógora kezébe fizetik ki. Az ügy végkifejlete Gutenberg számára

többszörösen is kedvező: megbizonyosodhatott a strassburgi városvezetés támogatásáról, győzelmet aratott a mainziak felett, ráadásul komoly pénzösszeghez is jutott.¹⁵ Ekkor telepszik meg Saint-Arbogast-ban, egy Strassburg falain kívül eső, már Saint-Thomashoz tartozó külvárosban. Két évvel később egy strassburgi patríciuscsaládból származó hölgy, bizonyos Ennelin zu der Yserin pert indít Gutenberg ellen házassági ígéret megszegése miatt. Mivel Gutenberg ezután sem szerepel a polgárjoggal rendelkező lakosok listáján, valószínű, hogy a házasságra később sem került sor. Ugyanebben az évben, 1436-ban érkezik meg frankfurti szülővárosából Strassburgba az a Hans Dünne nevezetű ötvösmester, aki majd tanúként szerepel az 1439-es év perében.¹⁶

Gutenberg ekkoriban a drágakövek csiszolásának új technikáján dolgozik. Ezzel kapcsolatos tudását 1436-tól kezdve megosztja egy magisztrátusi családból származó férfúval, bizonyos Andreas Dritzehnnel. 1438-ban Gutenberg három strassburgi mesterrel (ezek egyike Hans Riffe, városi előkelő, Lichtenau bírása) társulva olyan öntött foglalatba illesztett tükrök készítésére adta a fejét, amelyek az aacheni zarándoklatok alkalmával kerültek forgalomba. A hétévente megrendezett zarándoklaton a hívek négy relikvia előtt fejezheték ki hódolatak: Mária egyik ruhája, Krisztus pólyája és az őt a keresztfán fedő ruha, s végül az a kendő, amelyre Keresztelő Szent János fejét helyezték. Az új vállalkozás tömegméréteken termelt: a zarándokbotok végére rögzített tükrök elsődleges funkciója az volt, hogy távolból is felfogják és visszatükrözzék a szent relikviák képét, így az azokhoz hozzá nem férő zarándokokat is részesítsék a csodatévő hatásból. A termék elkészítése nem lett volna lehetséges komoly fémmegmunkálási ismeretek híján: mind a tükröcsiszolás, mind a foglalat kiöntése igen nehéz feladat volt. Igazi tömegtermékről van szó ráadásul, hiszen a strassburgi társaság becslések szerint mintegy 30–40 ezer tükröt készített 1447–1448-ban. A tükrök gyártása során kikísérletezett új eljárások, közvetett módon ugyan, de felhasználhatók voltak a szétszedhető betűkkel történő nyomtatásban is. Az 1439-es perben tett vallomásában Hans Dünne azt állította, hogy száz forintot kapott a tükrök gyártásánál (talán) használt prés (*presse*) elkészítéséért – márpedig ez igen jelentős összeg: François Ritter szerint 11 kövér marha árának felelt meg. Amikor Andreas Dritzehn tudomást szerez a vállalkozásról, jelzi csatlakozási szándékát. Ugyanígy tesz Andreas Heilmann is. Riffe és Gutenberg nyolcvan forint tanuló pénz fejében mindkettejüket beveszi. A szerződés szerint a megrendelő (Riffe) jogosult a haszon 50 százalékára, a tükrök készítője (Gutenberg) 25 százalékot kap, a két új üzlettárs pedig 12,5–12,5 százalékban részesedik majd a profitból.

1438-ban be is indul a tükrök gyártása, ám az üzlettársaknak tudomására jut, hogy a következő zarándoklatot 1440-re halasztották, talán a pestis miatt. 1438 őszén egy új, öt évre szóló szerződést kötnek. Ennek értelmében Dritzehn és Heilmann együttesen további 420 forintot fektetnek be, s továbbra is a vállalkozás sikeréért dolgoznak, Gutenberg és Riffe pedig egyenként 420–420 forint befizetésére kötelezik magukat. A vállalkozás így 1300–1500 forintnyi tőkével rendelkezik, ami igen magas összegnek számít a korban. Dritzehn annyira biztos a sikerben, hogy teljesen eladósodik, hogy a vállalkozás részese maradjon. A szerződés az *Afentur* és a *Kunst* kifejezéseket használja, a későbbi per iratai pedig ólomról, csavarról, öntőformáról és nyomópréssről tesznek említést. A négy fő alkatrészről álló prést Dritzehnnél állítják fel. Elképzelhető, hogy a tükrök előállításánál Gutenberg olyan öntési és nyomtatási eljárásokkal kísérletezett, amelyeket később is felhasználhatott. A szétszedhető betűkkel történő nyomtatás feltalálását lassú, fokozatosan előrehaladó folyamatként kell látnunk: az eljárás olyan összetett gyártási folyamatokra épül, hogy kidolgozása nem lehetett egy ihletett pillanat műve.

Ahogy az lenni szokott, a befektetők óriási nyereségről szőtt álmait ez esetben is meghazudtolja a valóság. Dritzehn – az 1439-es per egyik tanúja, egy bizonyos Bärbel szerint – abban bízott, hogy egy éven belül a befektetett összeg százszorosát nyeri majd vissza,¹⁷ ám 1438 karácsonyán meghal (valószínűleg pestisben), még mielőtt a második szerződés egyáltalán érvénybe léphetett volna. Két fivére, Georg és Klaus, pert indítanak Gutenberg ellen, hogy átvehessék az elhunyt Andreas helyét a vállalkozásban, vagy legalább visszakapják az általa befektetett tőkét. Mindeközben, talán a ragályt elkerülendő, Gutenberg és Heilmann azzal a megbízással küldik el egy szolgálójukat, bizonyos Beildecket Dritzehn szállására, hogy szerelje szét és hozza el a prést. Ezzel azonban elkéstek. Gutenberg néhány „öntőformát” azonban elhoz Dritzehntől és Heilmantól, s azokat meg is semmisíti Saint-Arbogast-ban. Az 1439-es perben összesen 33 tanúvallomás születik, ebből 15 ránk is maradt. A december 12-én meghozott ítélet igen kedvező Gutenbergre nézve: mindössze 15 forinttal kell kártalanítania a Dritzehn fivéreket. A tükrökből származó bevételből ráadásul házat vehet a városban, Saint-Thomas közelében (talán azért dönt a beköltözés mellett, mert a környék az Armagnac-bandák garázdálkodásának fenyegetettségében él). A feltalálónak még arra is van pénze, hogy a Saint-Thomas-káptalannál 100 font (*livre*) erejéig kezességet vállaljon id. Hans Karle adósságáért (1441). Egy évre rá maga is kölcsönkér 80 fontot (5 százalékos kamatra) a káptalantól, ami egyfelől azt

bizonyítja, hogy van hitele, másfelől arra utal, hogy pénzre van szüksége, minden bizonnyal kísérletei folytatásához.¹⁸ Egy ránk maradt dokumentumból az is kiderül, hogy évi 2 ezer liternyi bor pincében való tárolása után fizet adót ő és egy társa (minden valószínűség szerint szolgálójáról, Lorenz Heilbeckről van szó, akinek felesége viszi Gutenberg háztartását). A feltaláló utóljára 1444-ben hagy nyomot maga után Strassburgban: az ötvöscéh tagjaként (400–800 forintnyi tőke után) fizeti meg az Armagnac-betörések elleni védelmi adót, majd a jegyzőkönyvek szerint ugyanazon év március 12-én borának adóját is megfizeti – ekkor négy évre szem elől veszítjük.

Lehetséges, hogy Gutenberg 1444-et követően is Strassburgban maradt, de valószínűbbnek tűnik, hogy utazásokat tett, talán Lichtenauba (Rifféhez), esetleg Bázalba, Avignonba vagy éppen Németalföldre (Haarlembe). Mainzi visszatérésre aligha gondolhat, hiszen ezekben az években minden eddigénél hevesebben dühöng a politikai válság. Testvérébátyja, Friele 1447-ben bekövetkező halálát követően ő válik a család új fejévé, s ez elkerülhetetlenné teszi mainzi jelenlétét. Forrásaink szerint 1448 őszén tér meg szülővárosába. Strassburgi anyagi helyzete az 1444-es év során stabilnak látszik, arról azonban nincs biztos tudásunk, hogy készített-e az elzászi városban kisebb, ránk nem maradó nyomtatványokat vagy sem. 1446-ban egy a Dritzehn fivéreket érintő per dokumentumai arról tesznek említést, hogy a fivéreknél volt könyvtáruk, amely François Ritter szerint néhány kezdetleges nyomtatványból állhatott.¹⁹ Wimpfeling (1450–1528) *Epitoma rerum Germanicarum* című művében (1505) arról ír, hogy a könyvnyomtatást Strassburgban találták fel; nem tudhatjuk azonban, hogy a jeles történetíró pontosan miféle körülményekre és eljárásokra is gondolhatott (az biztos, hogy a dologban Mentelinnek is szerepet tulajdonít). Mivel tehát nem maradt ránk egyetlen olyan nyomtatvány sem, amely Gutenberg strassburgi éveiben született volna, továbbra is kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy a szétszedhető betűkkel történő nyomtatás szülőhazája Mainz volt.

3. VISSZATÉRÉS MAINZBA

3.1 Hajsza a tőke után

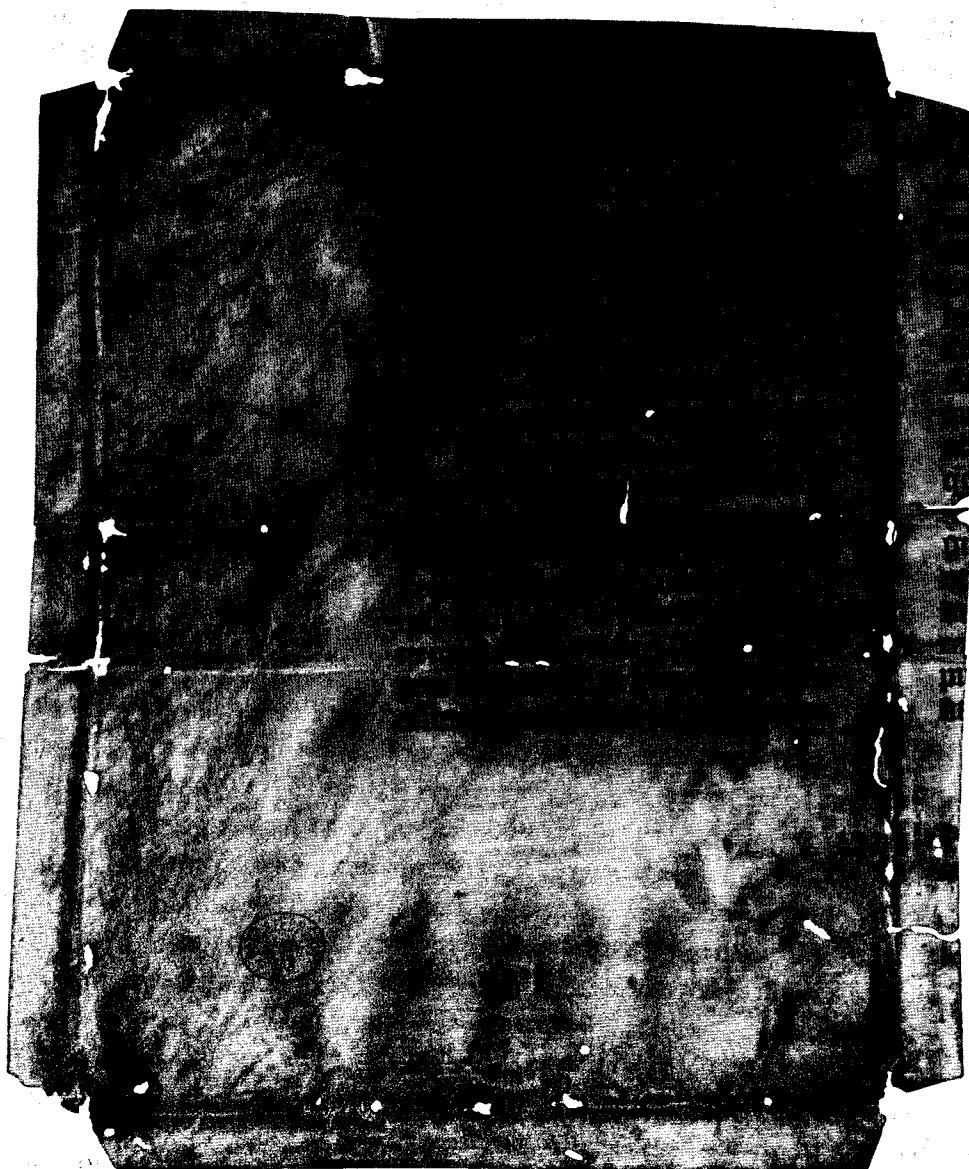
Gutenberggel tehát Mainzban találkozunk ismét, méghozzá 1448 októberében, amikor is Arnold Gelthus zum Echzeller nevű megbízottja 150 forintot kér kölcsön (5 százalékos kamatra) Reynhard Brumssern zum Bangartentől és

Heinrich Rodensteintől.²⁰ A kölcsönért Gelthus vállal kezességet, míg Gutenberg, aki szemlátomást újra belevetette magát a munkába, a kamatok és a tőkeösszeg visszafizetésére kötelezi magát. A feltaláló tehát egy jómódú rokonának hitelképességére támaszkodva jut pénzhez, amelyből minden bizonnyal a város első nyomdáját kívánja felállítani. A műhely talán 1449-ben kezdhet meg működését. Sajnos semmiféle biztos információnk nincs Gutenberg életvitelére és szakmai tevékenységére vonatkozólag életének ebből a kulcsfontosságú szakaszából. Biztos azonban, hogy a 150 forintból nem tudta megvalósítani terveit, mert 1449 és 1450 fordulóján már más befektetőktől próbálta megszerezni a „könyvgyártó masina” (*das Werk der Bücher*) felállításához szükséges összeget: így kerül a képbe a Fust család.

A Fustok frankfurti gyökerekkel rendelkező vállalkozók és ötvösök: Johann Fust nagyapja döntött a Mainzba költözés mellett. Fia, Nikolaus Fust már városbíró (1438–1441) és a Magisztrátus tagja (1444). Két fiúgyermeke közül az idősebb, az 1400 körül született Johann, fontos szerepet játszik történetünkben, az ifjabb, Jakob pedig polgármesterségig viszi. Johann a pénzügyi szférában, a nemesfémcsiszolásban, a nyomtatásban és az ágyúöntésben egyaránt aktív. 1466-ban, egy párizsi üzleti út alkalmával pestisben hal meg. A pénzemberek nagy valószínűséggel csak akkor kezdenek érdeklődni Gutenberg találmánya iránt, miután sikeresnek ítélték az első próbálkozásokat, a 27 soros *Donatust* és a naptárakat.²¹ Fust olyannyira nagynak ítéli a találmányban rejlő lehetőségeket, hogy maga is kölcsönkér, hogy 800 forinttal támogathassa Gutenberget „munkája befejezésében” (*damit er das werck volnbrengeu solt*). A kölcsön biztosítékaul az összegből létrehozott eszközök szolgálnak. De ez sem elég. Két évre rá Fust további 800 forintot fektet a vállalkozásba – az erről szóló szerződés nem maradt ránk. Valószínű, hogy ezek az újabb és újabb összegek nem a nyomda kibővítését, hanem a nagy „dobást”, az áttörést jelentő 42 soros *Biblia* létrehozását szolgálták.

3.2 Az első nyomtatványok

A jelenleg rendelkezésünkre álló források szerint Gutenberg tehát 1449-ben Mainzban kezdhetett nyomtatni, az „első nagy európai könyv” azonban minden kétséget kizáróan a 42 soros *Biblia* (1455). 1449 és 1455 között Gutenberg és üzlettársai különböző típusokba sorolható kisebb kiadványok kinyomtatásával tartják fenn magukat. Noha az egyes nyomtatványok pontos kiadási évét nem minden esetben tudjuk megmondani, a nyomtatás során használt betűtípusok sokat elárulnak róluk: a legrégebbiek például nagyalakú gótikus

Gutenberg 42 soros Biblia-kiadásának töredéke (OSZK, Inc. 198.)

betűkkel (a DK-típussal) készültek.²² Az *Utolsó Ítélet* (*Sybillenbuch oder Fragment von Weltgericht*) című munkát például 1452–1453 során nyomtatta ki Gutenberg. Egy 1360 körül Tübingiában készült német nyelvű szövegről van szó, amely a 15. században kéziratos formában is elterjedt volt.²³ Gutenberg több (talán

három) kiadást készített a *Donatus*ból, ebből a kérdezz-felelek formában szerkesztett, igen népszerű latin nyelvkönyvből. Úgy sejtjük, hogy az első kiadás, a 27 soros *Donatus*, valamikor 1453–1454 táján készülhetett.²⁴ A harmadik szövegtípust a kalendáriumok jelentik, amelyek közül az első a *Törökkalendárium* (*Türkenkalender*) lehetett, méghozzá 1454 decemberében, azaz mindössze egy évvel Konstantinápoly eleste után. Mindebből jól látszik, hogy viszonylag kis terjedelmű, könnyen előállítható, nagy betűmetszési és papírköltséget nem igénylő kiadványokról van szó, amelyek olcsóságuk miatt viszonylag könnyen eladhatók is voltak. Gutenberg és pénzügyi támogatói számára gyors és könnyű hasznot hoztak, ráadásul előállításuk során dolgozhattak a nyomtatással kapcsolatos eljárások finomításán is. Ezekből a nem különösebben nagy értéket képviselő kiadványokból alig maradtak ránk példányok, s valószínű, hogy voltak olyan kiadások is, amelyekről egyáltalán nem is tudunk. Az *Utolsó Ítélet*-ből például mindössze egyetlen töredékes példányunk van, amelyet 1892-ben találtak meg Mainzban, egy kötetstáblában. A *Törökkalendárium* egyetlen ránk maradt példánya, amelyet a müncheni könyvtárban őriznek, az augsburgi humanista, Konrad Peutinger (1465–1547) gyűjteményéből származik.²⁵

Gutenberg és társai búcsúcédulákat (*Ablassbrief*) is készítettek. Olyan formanyomtatványról van szó, amelynek elkészítésére a nyomtatás igen alkalmas. Az egyházi hatóságok minden egyes adományért cserébe névre szóló igazolást adtak ki, méghozzá oly módon, hogy az igen nagy példányszámban előre ki nyomtatott (általában pergamenre készült) űrlapokra írták be kézzel az adományozó nevét és a művelet dátumát. Már korábban láttuk, hogy az 1452-ben Frankfurtban készült búcsúcédula valószínűleg nyomtatás útján készült – nem kizárt, hogy ez az első olyan nyomtatvány, amelyről közvetett ismereteink vannak. Az első olyan nyomtatvány azonban, amelyet pontosan datálni tudunk, az úgynevezett 31 soros *búcsúlevél*, amelynek bevételei a török elleni háborút és Ciprus védelmét voltak hivatottak szolgálni (1454–1455).²⁶ A kiadványnak különböző variánsai is vannak: némely példányokban az 1454-es dátum helyett az 1455-ös szerepel, ami arra utal, hogy ugyanazt a nyomtatott szöveget egy évvel később is felhasználták. A ránk maradt példányok nagy számából arra következtethetünk, hogy a 31 soros *búcsúlevél*-ből akár több ezer is készülhetett.

A kis terjedelmű nyomtatványok előállítása során Gutenberg és üzlettársai nem veszítették szem elől a nagy célt, amelynek megvalósítása az új találmány végleges áttörését jelentené (és óriási nyereséget is termelne): a Biblia kinyomtatásáról van szó, márpedig ahhoz rengeteg pénz és több évnyi megfeszített munka szükséges. 1454 októberében Gutenberg és Fust

a frankfurti vásáron terjesztik az első mintafüzeteket. Piccolomini (aki ezekben az években Siena érseke) levélben tudósítja Carjaval bíborost a nyomtatott füzetecskék frankfurti felbukkanásáról. Egy második, 1455. március 12-i keltezésű levélben megerősíti a terjengő híreket:

„Minden igaz volt, amit erről a Frankfurtban látott csodálatos emberről korábban tudomásomra hoztak. Egész Bibliákat nem láttam, de a Biblia egyes könyveit tartalmazó tízlapos füzeteket igen, s mondhatom, hogy ezek a lehető legszabályosabb és legtisztább írással készültek, s Méltóságod akár nagyítólencse nélkül is könnyedén el tudná olvasni őket [quos tua Dignatio sine labore et absque berillo legeret]. Többen azt állítják, hogy összesen 158 kötet készült a Bibliából, mások viszont 180-ról beszélnek. A példányok számát illetően nem tudok tehát semmi biztosat mondani, de afelől semmi kétségem, hogy a munka el fog készülni, már amennyiben érdemes bizodal munkat az efféle emberekbe vetnünk...”²⁷

Akárhogyan is legyen, Gutenbergék már a kiadvány elkészülte előtt „lábbon” eladták az összes előállított példányt, így Piccolomini joggal kételkedik abban, hogy Carjaval bíboros képes lesz majd szerezni magának egy új típusú Bibliát. Elképzelhető egyébként, hogy a levélben szereplő kétféle példányszám azzal magyarázható, hogy a váratlanul nagy érdeklődést látva a nyomdászok menet közben döntöttek a növelés mellett.

3.3 Egy modern mese: a feltaláló és a pénzember

Úgy tűnik, hogy Fust és Gutenberg viszonya a 42 soros Biblia elkészítése során megromlik: 1454–1455 fordulóján minden valószínűség szerint két különböző műhelyben tevékenykednek, egymástól függetlenül. Ezzel magyarázható, hogy a Ciprus védelmére készült búcsúcédulának két kiadását ismerjük: a 31 soros Gutenbergnél, míg a 30 soros Fustnál és Schoeffernél készülhetett (a 42 soros Bibliában használttól némiképp eltérő betűkészlettel).²⁸

Fust 1455 elején pert indít volt üzlettársa ellen – erről egy ránk maradt november 6-i keltezésű közjegyzői okiratból tudunk.²⁹ Fust eskü alatt vallja, hogy összesen 1600 forintot adott kölcsön Gutenbergnek, s e közben maga is eladósodott. A kölcsön és kamatai – összesen 2020 forint – megtérítését követeli Gutenbergtől, méghozzá azon az alapon, hogy a pénzt a feltaláló nem a vállalkozás közös céljaira fordította, hanem a saját zsebére nyomtatott. A bírák csak részben adnak neki igazat, de Gutenbergnek így is vissza kell fizetnie 1000–1250 forintot, továbbá valószínűleg át kell adnia Fustnak a birtokában lévő eszközök (betűöntvények és nyomóprések), illetve a készülőben lévő nyomtatványok egy részét. Fust jól választotta meg a támadás időpontját: a ta-

lálmány szemlátomást működőképes, a nagy „dobás”, a 42 soros Biblia komoly bevétellel kecsegtet. Johann Trithem, aki *Annales Hirsaugienses* című munkájában Schoeffer szavait idézi, arra utal, hogy a Bibliára már a harmadik füzet elkészülte előtt 4000 forint értékű előjegyzés érkezett. Nem kizárt, hogy Fust annak reményében kezdeményezte a szakítást, hogy üzlettársa úgysem tudja kifizetni a követelt összeget, így az adósság fejében hozzákerülnek majd a nyomdatechnikai eszközök, s egyedül viheti tovább a vállalkozást. Valószínűleg Gutenberg is abban sántikált, hogy a 42 soros Bibliából származó bevétellel kivásárolja magát az öt Fusthoz kötő adósságból, s a saját lábára áll.

„Lehetséges, hogy a perben Fust szert tett egy vagy két sajtóra és a Zsoltároskönyv még nem teljesen kész szedésére. Gutenberg minden bizonnyal megőrizhette a Gelthustól kapott pénzből vásárolt eszközöket: egy sajtót és első munkáját, a Donatust. Arról nincsenek biztos ismereteink, hogy mi lett a 42 soros Biblia betűkészletének sorsa. Az azonban biztos, hogy a szóban forgó betűkészletet 1455 után sem Gutenberg, sem a Fust–Schoeffer nyomda nem használta, s csak Gutenberg halála után nyomtatnak vele újra” (Sabina Wagner).

3.4 A két mainzi műhely

Az események további menetét illetően sincsenek pontos ismereteink, csak találgatásokra hagyatkozhatunk: a néhány ránk maradt levéltári forrás mellett a mainzi nyomdaműhelyekből kikerült kiadványok nyomdatechnikai vizsgálata szolgál a kutatás támpontjával. A Biblia kiadásának terve már régóta foglalkoztatta Gutenbergeket, s valószínű, hogy kezdetben 40 soros oldalakban és nagyalakú, a DK-hoz hasonló betűtípusban gondolkodtak,³⁰ s csak később öntöttek új, kisebb betűket és határozták el, hogy 42 sort nyomtatnak egy oldalra. A kisebb formátumú kötet kevesebb papírt és talán kevesebb időt igényel – gondolhatták. Ha elfogadjuk a nyomtatási terv menet közben történő módosításának hipotézisét, akkor azt is látnunk kell, hogy a változtatás is komoly összeget emészthetett fel, hiszen Gutenbergéknek új betűket kellett önteniük. Az új betűkészlet elkészítése azonban vagyoni beruházként is értelmezhető, hiszen a kiöntött betűk nyomtatás után megmaradnak és újra felhasználhatók. Akárhogyan is legyen, a kétkötetes 42 soros Biblia valószínűleg 1455-ben jelenik meg. Úgy becsülhetjük, hogy a kiadvány előállításán négy prés dolgozott egy időben; a műhelyben pedig hat szedő és legalább tizenkét nyomtatólegény tevékenykedett.

Valószínű, hogy a Fusttal való szakítás után Gutenberg eszköztárának legalább egy részét (köztük első betűöntvényeit) meg tudta őrizni, s tevékenysé-

gét Mainzban folytatta. 1457-ben még biztosan a városban tartózkodik, egy közjegyzői okirat szerint ugyanis tanúskodik egy perben. 1458-ban felfüggeszti a strassburgi Saint-Thomasszal szemben fennálló tartozásának törlesztését, ami arra utal, hogy anyagi nehézségekkel küszködik. Ennek okát minden bizonnyal abban kell keresnünk, hogy a *Mainzi Zsoltároskönyv* elkészítése során Gutenberg új, ám igen költséges eljárásokat dolgoz ki a megtérülés reményében. Kénytelen tehát megkörülni egy másik pénzembert, bizonyos Konrad Humeryt, aki Gutenberg halála után ráteszi a kezét a feltaláló munkaeszközeire (többek között a 42 soros *Biblia* betűkészletére), majd eladja azokat Schoeffernak. Összességében a következő DK-betűtípussal készült kiadványokat tulajdoníthatjuk Gutenberg műhelyének (a feltaláló neve egyiken sem szerepel): kisebb terjedelmű és jelentőségű munkák, amelyekből legfeljebb töredékek maradtak fenn; III. Calixtus pápa egy keresztes hadjáratra buzdító bullája (1456); egy 1457-es kalendárium³¹; egy 1457–1458-as csillagászati kalendárium; az érseki tartományok listája³²; egy rövid imaszöveg stb. Néhány jelentősebb kiadvány is kapcsolatba hozható Gutenberggel: a 36 soros *Biblia*, Balbus *Catholiconja* és a *Mainzi Zsoltároskönyv*.

A 36 soros *Biblia* története igen bonyolult, de tanulmányozása sok mindent elárul Gutenberg tevékenységéről (bár legalább ennyi kérdést nyitva is hagy). A kiadványban használt betűtípus igen hasonló a DK-hoz, de a vízjelek tanulmányozása azt valószínűsíti, hogy a munkát nem Mainzban, hanem Bambergben nyomtatták, s elkészítése során egy 42 soros *Bibliát* használtak tőpéldányként (*exemplar*).³³ A prágai Paulus Paulirinus egyébként említ egy Bambergben nyomtatott Bibliát. Ráadásul a DK-betűk épp akkor tűnnek el Mainzból, amikor Albrecht Pfister, I. Georg von Schaumburg bambergi püspök volt titkára több kiadvány (például az *Ackermann von Böhmen*, 1460) elkészítéséhez hasonlóan kezd használni. Végül, a 36 soros *Biblia* Párizsban őrzött csonka példányára (összesen egy lap maradt fenn belőle) valaki kézírással az 1461-es dátumot illesztette. A nagy és megválaszolatlan kérdés tehát az, hogy Gutenberg vajon átköltöztette műhelyét Mainzból Bambergbe, vagy ez utóbbi városban egy másik műhelyt nyitott, vagy eladott volna a bambergieknek egy betűöntvénykészletet, esetleg Bambergbe küldte néhány munkását (Johann Neumeistert, Berthold Ruppelt, Konrad Zeningert, Johann Beckenhabot vagy éppen Heinrich Keffert), akik ott pénzzé tették technikai tudásukat? Mivel a határidő igen rövid volt, úgy tűnik, hogy Pfister inkább a helyi befektető, mintsem a nyomdász szerepét tölthette be: a 36 soros *Biblia* nyomtatása során ismerkedhetett meg az eljárás csínjával-bínjával, majd maga is nyomdát

alapított. Kiadványai egyébként feltűnően gyengébb minőségűek a Bibliáénál. Más jeles személyiségek érintettsége is felmerült: említsük meg például a Könyvek Társaságába (*Gemeinschaft der Bücher*) tömörült frankfurti tőkepénzesek közül az Ugelheimer fivéreket, Petert és Nikolaust. Az utóbbi az 1440-es években Mainzban élt, előbbi pedig Nicolas Jenson velencei üzlettársaként tűnik fel néhány évvel később. Végül, 1459. december 2-án maga a bambergi püspök is „beszáll” 523 – az érseki pénztárból származó – fonttal, majd feljegyzések szerint a koburgi ferenceseknek adományozza a 36 soros *Biblia* egyetlen ismert, pergamenre nyomtatott példányát. Nem kizárható tehát, hogy pénzügyileg is érdekelt volt a vállalkozásban.³⁴

A másik két nagy vállalás, a *Catholicon* (a genovai domonkos szerzetes, Giovanni Balbi által 1286-ban készített szótár) és a *Mainzi Zsoltároskönyv* ki nyomtatása során Gutenberg új eljárások kifejlesztésével kísérletezett – ezzel magyarázhatjuk a feltaláló anyagi problémáit, de a kiadványoknak köszönhetően új üzleti kapcsolatok lehetősége is megnyílt előtte, főleg Eltville-lel. Lássuk előbb a *Catholicon*-t: a különböző szövegváltozatok összehasonlítása azt mutatja, hogy a kiadványhoz használt szedéstábla nem mozgatható betűkből, hanem két részből álló tömbökbe öntött sorpárokból állt, ami a tömöntvényezés (*sztereotípiá*) eljárását látszik megelőlegezni.³⁵ Egy esetben előfordult, hogy egy hiba kijavítása végett két sort kicseréltek a két tömbben, s aztán a kettő összekeveredett. Az eljárás során valószínűleg olyan fémből készült tércsöket használtak, amelyeket az eredeti betűformák alapján öntöttek ki, és amelyek végére a sorokat összetartó zsinórt rögzítették. Kisalakú betűket használnak, hogy a szöveg minél sűrűbb legyen: a *Catholicon* betűtípusa hasonlít ahhoz a *rotundához* (de nem azonos azzal), amellyel Fust és Schoeffert kinyomtatta Guillaume Durand *Rationale* című munkáját (ez a kiadvány 1459. október 6-án készült el). Egy és ugyanazon nyomda miért vállalta volna a kétszer felhasznált betűkészlet kiöntésének költségeit? Valószínű tehát, hogy Mainzban két, egymással versengő nyomda működött – ezt a hipotézist valószínűsíti az a tény is, hogy a *Catholicon* anyagának jelentős része megtalálható az eltville-i Bechtermünze fivérek által 1467-ben kinyomtatott *Vocabularius ex quo* című munkában. További olyan nyomtatványokról is tudunk, amelyek Eltville-ben készülhettek 1461 után. Ezek némelyike a *Catholicon* betűkészletének és a Gutenberg-műhely DK-típusú betűinek kombinációjával készülhetett. A *Catholicon* kinyomtatása jelentős tőkeberuházást és hosszas technikai előkészületet igényelt. A munkát nem tudjuk biztosan datálni. Bár az összes példány egy és ugyanazon szedéstábla alapján készült, a papír vizsgálata azt

mutatja, hogy a különböző példányokat 1460 és 1472 között nyomtatták ki.³⁶ A ma Gothában őrzött példány régi típusú (egy lipcsei műhelyben készült) borítókötésű, s benne 1465-ből származó ex-librist találunk. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a sztereotipikus jellegű eljárásnak köszönhetően a mű szedéstáblája viszonylag olcsón megőrizhető és fenntartható volt: márpedig annak alapján időről időre, a piaci igényeknek megfelelően, újra ki lehetett nyomtatni néhány példányt a munkából. Az 1460-as években további *in-quarto* formátumban megjelent kiadványok készültek hasonló technikával: ilyen például Aquinói Szent Tamás 34 vagy 36 soros *Summa de articulis fidei*je vagy Krakkói Máté *Tractatusa*.³⁷ Sabina Wagner úgy véli, hogy a *Catholicon* elkészítéséhez használt speciális eljárás kidolgozása hosszú éveket vehetett igénybe, s minden bizonnyal Gutenberg anyagi helyzetét is megingatta – a feltalálót tehát 1458 táján valószínűleg Konrad Humery segítette pénzzel.

A *Mainzi Zsoltároskönyv* más, szintén Gutenberg által kidolgozott technikai újításokra épült: a feltaláló új betűket öntött, ám ami még ennél is fontosabb, fémből különösen vékony nyomólemezeket készített, amelyek segítségével két színben nyomtathatott iniciálékat (a harmadik szín természetesen a szöveg feketéje volt). A piros és kék iniciálékat fémre nyomta, márpedig ez igen bonyolult eljárásnak számít, hiszen a betűt alkotó két részt szét kell szedni és külön-külön kell a két színre befestékezni, hogy aztán a lap egy nekifutásra kinyomtatható legyen.³⁸ A könyvben így a piros iniciálék valamivel kisebb betűtípussal készültek, mint a szöveg többi része. A *Mainzi Zsoltároskönyv* az első megjelenési dátummal ellátott könyv, s abban is első, hogy benne büszkén utalnak a nyomtatás „művészetére”, méghozzá az „*adventia artificiosa imprimendi ac characterisandi*” formulával.³⁹ A nyomólemezek legyártása és a munka előkészítése minden bizonnyal töke- és időigényes eljárás volt. Már volt szó arról, hogy 1457–1458 táján Gutenberg súlyos anyagi nehézségekkel küzdött, amit a *Catholicon* kinyomtatásának költséges voltával szokás magyarázni, ám talán a *Zsoltároskönyv*nek is volt szerepe a feltaláló pénzügyi nehézségeiben. Az biztosnak tűnik, hogy a *Zsoltároskönyv* elkészítéséhez használt nyomdatechnikai eszközök Gutenberg tulajdonát képezték, s lehetséges, hogy ezek legyártása egyszerűen meghaladta a feltaláló anyagi lehetőségeit. Akármilyen legyen is az igazság a kérdésben, a munka – talán egy újabb bírósági döntés következményeként – Fust és Schoeffer kiadványaként jelent meg.

1459 és 1462 között Mainz nehéz éveken megy keresztül. A politikai válságot végül 1462. október 7-én az érsek, Adolf von Nassau hatalomátvétele zárja le. Gutenberg segédei szétszóródnak a szélrózsa minden irányába. Az sem

kizárt, hogy maga a mester is Else unokahúgánál, Henne Humbrecht özvegyénél keresett menedéket, Frankfurtban. Ennél azonban valószínűbb, hogy Eltville-ben húzódott meg, ahol talán még nyomdászkodott is. A Rajna menti kisvárosban voltak rokonai: elhunyt unokahúga, Odilgen férje, Johann Sorgenloch Genfleisch, illetve Heinrich Bechtermünze sógóra, Jakob Sorgenloch Genfleisch. Ez utóbbi (öccsével, Nikolausszal együttműködésben) 1465-ben nyomdát alapít, s két kiadásban megjelenteti a *Vocabularius ex quot*, méghozzá a *Catholicon* elkészítéséhez használt betűtípus mintájára kiöntött betűkészlettel.⁴⁰ Az érseknek is van palotája Eltville-ben, s a kisvárosban találkozik Gutenberggel, akit 1465-ben udvari tisztséggel (*Hofmann*) is felruház. Gutenberg tehát visszatérhet Mainzba. A Szent Viktor konfraternitás tagjaként hal meg 1468. február 26-án, a *zum Algesheimer*-házban. Adam Gelthus szerint⁴¹ a ferencesek (1742-ben lerombolt) templomában temetik el. Humery már február 28-án kéri, hogy szolgáltatassák ki neki a műhelyben található nyomdatechnikai eszközöket, köztük a 42 soros *Biblia* betűkészletét. Az érsek azzal a feltétellel adja ki a felszerelést Humerynek, hogy a műhely továbbra is Mainzban működjön. Humery azonban rövidesen mindent jó áron továbbad Peter Schoeffernek.⁴²

Az innováció

Bár nem kérdéses, hogy mindig is metszettek fába, kőbe és fémekbe, az nem kevésbé nyilvánvaló, hogy a nyomtatás számára történő fametszés során a betűket és a szavakat jobbról balra kellett elrendezni (mint a keleti nyelvekben); nem homorúmetszést kellett alkalmazni (mint a feliratok esetében), hanem dombormetszést (mint a pénzekben és az érméken); a kimetszett részeket sűrű, nyúlós és nem túl folyékony tintával kellett festékezni; megnedvesített papírt vagy pergament kellett ráhelyezni, hogy nyomat készüljön róla; végül az egészet egy nyomtatásra alkalmas sajtóba csúsztatni – összefoglalva az eddigieket: oly módon kellett eljárni, hogy a betűk és szavak tisztán kivehetően megjelenjenek a papíron vagy a pergamenen és természetes sorrendjükben olvashatók legyenek.

PROSPER MARCHAND

1. AZ ELJÁRÁSBÉLI INNOVÁCIÓ

Gutenberg találmányában a legfontosabb újítás a lenyomat készítésének technikájában rejlik: a cél nem más, mint oly módon összeállítani egy szöveget, hogy egymás mellé helyezünk „több olyan hasábot, amelyek mindegyike dombormetszett betűket hordoz” (M. Audin). A gutenbergi eljárás sikere tehát a hatékony fémmegmunkáláson áll vagy bukik. Kifejlesztésének bizonyos fázisaiban – hipotéziseink szerint – több „szakember” jeleskedett: míg az eljárás egészének koncepciója és a sajtó Gutenberg nevéhez köthető, addig a fémmegmunkálás különböző technikáit valószínűleg Johann Fust és Peter Schoeffer fejlesztette ki (sőt ebben talán még a francia Nicolas Jenson szerepe sem elhanyagolható).

1.1 A szedés

A nyomtatás folyamatában kulcsszerepet játszik a visszajáról megrajzolt és öntőgépben korlátlan mennyiségben előállítható betűkből álló készlet. Az eljárás eredete bizonytalan: a xilotipográfia kapcsán láttuk, hogy a proto-tipográfiában használt technikák egy része átkerül a tipográfiába is. A mozgatható betűkkel történő nyomtatás esetén a betűket először visszajukról és domború formában metszik ki, így válik belőlük patrica, az ötvösök jól ismert eszköze: „a késő császárkorban ilyen patricák segítségével és homorúmetszéses technikával készítették el a pecsételőként is szolgáló gyűrűk foglalatait” (M. Audin). Az ókorban is használtak matricákat pecsétek öntéséhez, illetve patricákat

érmék és pénzek veréséhez (illetve borítótáblák készítéséhez). Az ókoriak a fémek öntőformákban történő olvasztásának technikáját is ismerték, s a pénzverés során fel is használták. Az itt felsorolt eljárások egy része a középkor első felében valószínűleg feledésbe merült, s csak a 13. században fedeztetett fel újra. A nyomtatás szempontjából legfontosabb ötlet a patrica és az öntés összekapcsolása: a patricát kalapáccsal a rézmatricába kovácsolják, amelyet aztán az öntőgépbe helyeznek – így jönnek létre a szabványméretű, azaz egy sorba helyezhető és egyforma magasságú betűminták. Az eljárás lényegének jellemzésére a „sokszorosító-piramis” formulát szokás használni: a reprodukálható szöveget a lehető legkisebb egységre – betűkre – bontják, majd patricákat metszenek, amelyek segítségével korlátlan mennyiségű matrica önthehető. A matricákkal korlátlan számú betűminta állítható elő, amelyekkel pedig végtelen számú példányban nyomtatható ki az adott szöveg. A sokszorosítás pedig az olvasók számának megsokszorozódásával jár. A rendszer működési elve a lineáris analízisen nyugszik és a betűrendet követi: kisszámú elem kombinációjával végtelen lehetőségeket (és korlátlan példányszámot) nyit meg felhasználói előtt. *„Az ábécé csak akkor lett igazán azonos önmagával, amikor a mozgatható betűknek köszönhetően Nyugat-Európa képes lett reprodukálni a betűk formáit”* (Eric Havelock).

Az eljárás kiötlése és hosszú éveket igénybe vevő, részletes kidolgozása Strassburgban és Mainzban zajlott az 1440-es években, de átnyúlt a következő évtizedbe is.

1.2 A tipográfiai analízis és a sajtó

Elképzelhető, hogy kezdetben homoköntőmintákat is használtak, amelyeket fából készült patricák állítottak elő, a nagy áttörés azonban akkor következett be, amikor bevonták a fémeket is a folyamatba. Az öntőműszer egy viszonylag kicsi és jól kezelhető gépezet: a gyorsan és könnyen kezelhető öntőmintát (matricát) a szerkezet egyik oldalán helyezik el, a másik oldalon található az öntőcsatorna, amelyen keresztül beáramlik az olvadófémben lévő fém. A két – egy szilárd és egy mozgatható – részből álló szerkezet legnagyobb előnye, hogy lehetővé teszi az öntőforma átmérőjének gyors változtatását, amire azért van szükség, mert a betűk (például az *i* és az *m*) nem egyforma szélesek. A szerkezetet fával építik körül, hogy megóvják a munkásokat a forróságtól. A kiöntött betűmintát fogóval emelik ki, majd kézzel lesorjazzák és polírozzák. Ha a nyomtatás sajtó útján történik, a betűmintáknak tökéletesen egy síkba kell illeszkedniük. Mivel nem könnyű megoldani, hogy a betűk képe teljességgel

szabályos legyen, nem kizárt, hogy „Gutenberg kezdetben kénytelen volt egész sorokba, majd oldalakra rendezni patriciát – ugyanis az első nyomtatott könyvek lapjai igen aprók voltak. Ez lehetővé tette számára, hogy a matricákat ne kovácsolja, hanem a patricák köré öntse” (Maurice Audin).

A különböző fémek és ötvözetek legmegfelelőbb kombinációja szintén hosszas kísérletezés végeredményeként jött létre. A betűmintákat hagyományosan réz, ólom és antimon ötvözetéből készítették – a három alkotórész arányát a gyártás körülményeit figyelembe véve határozták meg. A kiöntött formák száma meghaladja az ábécé betűinek számát, hiszen a nyomtatásban kis- és nagybetűknek el kell különülniük egymástól, ráadásul a betűkészletnek számos további írásjelet is tartalmaznia kell: vegyük csak az egyes betűket (például az *a* és az *ā*) megkülönböztető diakritikus jeleket, a rövidítéseket, a bekezdésjelet (§), a ligatúrákat és a központosítást. A régi betűkészletek vizsgálata azt mutatja, hogy a betűkép alsó részén rézsútos bemetszést, közepén pedig egy kisebb lyukat vagy nyílást találunk, amelyet egyenként ütöttek a betűkön a kiöntés után. Ez a nyílás arra szolgálhatott, hogy egy rajta keresztülvezetett madzag segítségével tartsák egyben a szedést, illetve hogy megemelhessék a más színrel (például vörössel) nyomtatandó betűket.¹ A nyomtatás során használatos tinta terpentín, dióolaj és koromfesték összefőzött keveréke: zsíros, a betűformára rá nem folyó anyagról van szó. Újabb kutatások kimutatták, hogy a nyomtatás első éveiben használt tinták még ólmot és rezet is tartalmaztak, s a fémek csak 1473 után tűnnek el végleg a keverékből. Némely vállalkozók kifejezetten a nyomdafesték előállítására szakosodnak, ilyen például a lyoni Antoine Vincent, 1515 táján.

A nyomóprés működési elve már az ókorban is ismert volt: az olajprést, a gyümölcspréseket, főleg a szőlőprést már az egyiptomiak is használták az i. e. III. évezredben. Talán szövetek díszítésére is használtak prést a középkorban, az első papírsajtó pedig Nürnbergben tűnik fel az 1390-es években. Gutenberg sajtóját egy Konrad Saspach nevű strassburgi esztergályos készítette, aki később minden valószínűség szerint Mentelinnek is dolgozott. A nyomtatóprés vízszintes és függőleges mozgások kombinációján alapszik: a nyomtatásra szánt formát a rögzített tördelőasztalra helyezik, és kézi vezérléssel irányítják a tégelysajtó (egy vaslemez) alatt. A tégelysajtó, amelynek felülete kétszer kisebb a betűformáénál, függőleges mozgást végez, amelyet egy rúd és egy csavar segítségével szabályoznak – a csavarnak viszonylag nagy menetűnek kell lennie, a dörzsölődést és az azzal járó felforrósodást elkerülendő. A tégelysajtó minden egyes „menetét” követően megnedvesítenek egy új lapot,

ráillesztik a betűformára és rácsapják a védőkeretet. A szerkezet stabilitását a fából készült ékek és a keret biztosítják. A papíriveket tartó keretet gyakran a műhely plafonjához rögzítik, hogy a rúd mozgása fel ne borítsa az egész szerkezetet.

Mára bizonyítottnak tűnik, hogy a Gutenberg-féle sajtó csak átmeneti állapotot képezett a kétfázisú sajtó feltalálása előtt, amelyre minden bizonnyal Rómában került sor, 1470 körül.² A számos kisebb javítás ellenére az eljárás lényegében változatlan marad egészen az ipari forradalom kezdetéig, azaz körülbelül 1800-ig. Végül a sajtó egy csapszegekkel összetartott, azaz viszonylag könnyen szétszedhető szerkezet, amely ily módon lehetővé teszi némely nyomdászok számára, hogy mesterségüket városról városra vándorolva űzzék, s csak egy adott megbízás teljesítésének idejére telepedjenek meg egy helyen.

1.3 A *hardver* a kereskedelmi forgalomban

Az első nyomdászok igen körültekintően óvják az általuk kidolgozott eljárások titkosságát, ami nem is meglepő, hiszen a korban semmiféle szabadalmi rendszer nem védi az új találmányokat. A szakmai titkokat annál is szigorúbban őrzik, mivel a betűk kiöntése rettentően tökeigényes eljárás – és akkor még nem is beszélünk arról, hogy a munkásokat és a szakembereket is meg kell fizetni, a nyersanyagok (főleg a papír) is drágák, s persze gondoskodni kell a termék értékesítéséről is. Sok kiadás előzi meg tehát az esetleges hasznot. Kezdetben maguk a nyomdászok állítják elő saját felszerelésüket, s a nyomdaeszközök előállítása csak nagyon lassan válik önálló iparággá. A strassburgi Mentelin például könyvillusztrátorként és püspökségi jegyzőként kezdte karrierjét, s csak később, 1458-ban fordult a tipográfia felé, talán éppen Ruprecht püspök kérésére. Az első nála nyomtatott könyv, a kétkötetes *49 soros Biblia*, 1460–1461-ben látta meg a napvilágot. Minden valószínűség szerint maga rajzolta és öntötte ki azokat a betűformákat, amelyeket a *49 soros Biblia* vagy a *De civitate Dei* kinyomtatásához használt. Megbízható források híján igen kevesen foglalkoztak eddig a sajtók gyártásának és értékesítésének történetével. Az első ismert vásárló Szent Ulrik és Afra apátja volt, aki 1472-ben több sajtót és betűkészletet vásárolt egy városi nyomdásztól, méghozzá abból a célból, hogy nyomdaműhelyt rendezzen be kolostorának falai között.

A „materiális bibliográfiának” köszönhetően sokkal többet tudunk a betűkészletek forgalmáról.³ Egy-egy műhely tőkevagyonának legjelentősebb részét a nyomdász által birtokolt betűkészletek teszik ki, s éppen a betűkészletek azonosítása alapján tulajdonítunk Gutenbergnek több nem szignált korai

nyomtatványt. Ennek megfelelően a betűmetszés és betűöntés szakemberei óriási szerepet játszanak a nyomtatás korai elterjedésében, ahogyan ezt Jensen példája is mutatja. Caxton, a jeles angol prototipográfus például 1471–1472 táján vehette meg első betűkészletét Johann Veldenertől Köln városában, s ezután előbb Bruges-ben (1473), majd Westminsterben (1476) nyitott nyomdát. Ami Veldenert illeti, ő a würzburgi egyházmegyéből származik, s ott sokáig rajzolóként, betűmetszőként és betűöntőként működött, mielőtt maga is proto-tipográfiára adta volna a fejét Leuvenben (1474–1475). 1473-ban érkezik meg Velencéből Kölnbe egy bizonyos Johannes de Westfalia, aki itáliai betűre építve nyit nyomdát először Alostban (1473), majd Leuvenben (1474) – az új versenytárs fellépése arra készteti Veldenert, hogy továbbálljon Utrechtbe.⁴

2. A KÖNYVNYOMTATÁS GYAKORLATA

Az újítás lényege korábban ismeretlen gyártási eljárások kidolgozásában rejlik. A könyv előállításának folyamata két fő fázisból – a szedésből és a nyomtatásból – áll, amelyeket előszeretettel ábrázoltak nyomdajeleken is (a leghíresebb ábrázolás talán az „ascensiusi” sajtó képe⁵).

2.1 A szedés

Szedésnek azt az eljárást nevezzük, amelynek során a nyomtatandó szöveg függvényében egymás mögé sorakoztatják a betűket, s belőlük nyomóformát készítenek. Az eljárást végző munkások a szedők.⁶ A kérdés tárgyalását kezdjük a *softver* problémájának bemutatásával: honnan lehet reprodukálható (és arra érdemes) szöveget szerezni? Nagy helyzeti előnyt jelent a nyomdák számára, ha olyan nagyvárosban működnek, ahol sok művelt, könyvek előállításán dolgozni képes férfiú él. Velencében, Bázelen, Kölnben, Párizsban vagy éppen Leuvenben csak úgy hemzsegnak a nyomdák környékén a szerzők és a kéziratok korrigálására képes tudósok: a bázeli Frobennek vagy a velencei Aldus Manutiusnak van tehát kiből választania. Lyonban viszonylag nagy számban élnek orvosok, ami arra ösztönözte a város nyomdászainak némelyikét, hogy orvosi tárgyú értekezések előállítására specializálódjon. Johann Trechsel például Avicenna műveit adja ki Jacques Despars kommentárjai kíséretében, s a nagy középkori tudós kéziratára Ponceau doktor, VIII. Károly udvari orvosa közreműködésével tesz szert.⁷ Néhány lyoni orvos fordítóként is jeleskedik. Jean La Fontaine, a kicsiben utazó nyomdász-könyvkereskedő, aki

1488 és 1493 között tevékenykedett Lyon városában, francia nyelvű szövegek kiadására szakosodott. 1491-ben kiadja *A híres-neves milánói filozófus és orvos-doktor Alenfranc mester kirurgiája* (*La Chirurgie du très fameux et excellent philosophe-docteur en médecine maistre Alenfranc de la cité de Millan*) című munkát, amelyet egy Guillaume Yvoire nevű, a városban praktizáló felcser fordított franciára. Nicolas Panis a szabad művészetek mestere, egyben orvosdoktor is: ő fordítja franciára Guy de Chauliac *A seborvoslás gyakorlati kézikönyve* (*Guidon de la pratique en chirurgie*) című értekezését, amely 1478-ban jelenik meg Marcus Reinhartnál.⁸ A fametszetes eljárás lehetővé teszi a korban használatos sebészi eszközök képi megjelenítését, az oldalak felépítése azonban még egyértelműen a kéziratok mintáját követi.

Számos további olyan orvostól tudunk, akik szoros kapcsolatot tartanak fenn a nyomdák és a könyvkiadók világával. Említsük meg például az évreux-i származású Jean Thibaud-t, aki a *Mesue* (vagy *Pseudo-Mesue*) és a *Matthaeus Silvaticus* című, Husz és Syber által 1478-ban megjelentetett munkák tudományos szerkesztője és korrektora volt. Orvos és nyomdász együttműködése nem szorítkozott a tudományosságra: amikor Syber Bázellebe érkezett, Thibaud doktornál talált szállásra és nála működtette nyomdáját is, amiért cserébe arra kötelezte magát, hogy minden kiadványából juttat egy példányt házigazdájának. Thibaud egyébként egy másik könyvest, Hervé Bésine-t – aki 1493-ban még csak korrektor, de később maga is könyvkiadó lesz – is elszállásol házában.⁹ Idézzük fel a kor egy másik érdekes alakját: Hieronimo Ferrara 1493 és 1499 között él Lyonban, a Neuve utcában.¹⁰ A spanyol kirurgus minden valószínűség szerint üzleti kapcsolatban állt a Nicolaus Wolf nevű metsző-betűöntővel, akivel közösen bérelnek házat. Feltehető, hogy a frissen a városba érkezett kézműves karrierjét az orvos egyengette. Az itt tárgyalt orvosokról feltételezhető, hogy érdekes szellemi kihívást jelentettek számukra a nyomdász-könyvkiadók által felkínált feladatok, ugyanakkor persze az is biztos, hogy a jelentős jövedelemkiegészítésnek számító fizetségnek is örültek – ez igaz híres utódokra, François Rabelais doktorra, a *Pantagruel* (1532) névtelen szerzőjére is.

Az igazán jó kéziratok ritkák, de még ritkábbak a kompetens szerkesztők és kiadók. A nyomtatásra érdemes szövegek levelezőpartnerek, üzlettársak, tudósok és nyomdászok között keringenek, s nyomtatás után tulajdonosaik igyekeznek visszaszerezni őket. 1478. március 18-án például a lübecki Magisztrátus levelet ír Mentelinnek és vejének, Ruschnak, amelyben felszólítják a két nyomdászt, hogy szolgáltatassák vissza a lübecki dominikánusok tulajdo-

nát képező Vincent de Beauvais-kéziratot, amelynek kiadására megbízást kaptak.¹¹ A kézirat a szokásoknak megfelelően a „kinyomtatott munka egy példányának kíséretében” kerül vissza rendeltetési helyére. Amerbach levelezése a kéziratok megszerzésével kapcsolatos nehézségekről tanúskodik: a humanistákkal rendszeres kapcsolatban álló Rusch hajtja fel számára a kinyomtatásra érdemes munkák címét, sőt gyakran magukat a kéziratokat is. Ha kortársak voltak, a nyomdász magával a szerzővel is kereshette az együttműködést: ez volt a helyzet Niccolò Perrotti *Rudimenta grammatices* 1473-as, római kiadása esetében, amelyet Sweynheim és Pannartz a szerző (szerencsésen ránk maradt) autográf kézírata alapján készített el.¹² Az *Adagia* új kiadásának (1508) nyomtatása során Aldus Manutius szoros munkakapcsolatban áll Erasmusszal, aki a kiadási munkálatokkal párhuzamosan is dolgozik a művön. Hasonló a helyzet Guillaume Budé *Commentarii linguae graecae* című munkájának 1529-es, Badius által készített kiadásával, amelynek saját példányát a szerző kézíratos megjegyzésekkel gazdagította – ezeket 1548-ban ki is nyomtatják, mielőtt a példány visszakerült volna az örökösökhöz.¹³

A 16. század első felének párizsi nyomdászaik igen előnyös helyzetben vannak, hiszen a városban hemzsegnak a tudós humanisták, akik természetesen jó viszonyt kívánnak fenntartani a könyvesekkel. Ettől még előfordulhat, hogy a kiadás alapjául szolgáló kézirat hibás – erre panaszkodik például Du Bartas a *Hét* (*La Sepmaine*) című munkájában (1578): „Mivel az idő szorítása miatt egyszerre több másolót voltam kénytelen foglalkoztatni, s mindegyikük a saját megszokott helyesírását használta, a kéziratban foglaltakat hünen követő nyomdász ugyanazt a szót hol a régi, hol az új írásmód szerint – sőt gyakran egyszerűen hibásan – szerepeltette.”¹⁴

A következő lépés a nyomtatandó szöveg terjedelmének pontos felmérése, hogy „kiderüljön, hány lapból fog állni a kiadvány”.¹⁵ Jó példa a *De civitate Dei* 1460 körül lemásolt kézírata, amely minden valószínűség szerint a Sweynheim–Pannartz-féle subiacói kiadás előkészületeit szolgálta. A kiadók lemásoltatták a szöveget, majd filológiai jellegű módosításokat eszközöltek rajta, s ezeket felvezették a kézíratra – ez a javított változat szolgált a szedés alapjául.¹⁶ Az itáliai *exemplaria* (a szedés során használt tőpéldányok) vizsgálata arról tanúskodik, hogy a kéziratokra a szedők munkáját megkönnyítő jeleket vittek fel, jelezték például, hogy egy adott fejezetnek hányadik oldalon kell kezdődnie és végződnie. A kéziratokra a szedők is írtak, rögzítették például, hogy hol tartanak, és hogy az addig elvégzett munkáért mennyi fizetség jár nekik. A kéziratokon található munkabejegyzések vizsgálata sokat elárul a műhelyekben folyó munka fázisairól, a konkrét esetben például az is kiderül,

hogy a *De civitate Dei* egyetlen sajtón készült, s a nyomtatás 1467. június 12-i befejezéséig mindennap (a vasárnapokat kivéve) dolgoztak a kiadványon. A subiacói műhely néhány tőpéldányát több szedő között osztották fel, ami alapos előzetes tervezést igényel, hiszen így már a munka első pillanatában meg kell határozni minden egyes ív kezdetét és végét.¹⁷ A nyomdászok a kiadvány terjedelmének felmérésekor becsülik meg azt is, mennyi papírra lesz szükségük. A Mentelin-féle 49 soros *Biblia* (1460–1461) vizsgálatából kiderül, hogy a szedéshez a 42 soros *Biblia* egy példányát használták.¹⁸

A szedés alapjául tehát egy kézirat vagy egy korábbi kiadás szolgálhat. A tőpéldányt szétbontják, majd a lapokat egyenként a szedőszekrény fölött található kézírattartó állványra (*visorium*) helyezik. A szedőszekrény egy fedetlen, kissé előredöntött, rekeszekre osztott doboz, amely a betűformákat tartalmazza. A szedőszekrény előtt álló szedő egy finom nyomdai csipesszel betűről betűre, majd sorról sorra állítja egymás mellé a betűket az előzőleg méretre állított sorjázóba. A sorjázó méretre állítása azt jelenti, hogy pontosan olyan hosszúra szabják, amilyen hosszúak az egymást követő sorok lesznek. A szavakat szóközök választják el egymástól. Mivel a sorok az esetek többségében nem érnek el a tükör végéig, a szedők kénytelenek arányosítani a lap egészét, méghozzá úgy, hogy kicsit „játszanak” a szóközökkel és a rövidítésekkel. A lap vagy az ív végétől való távolság függvényében a szedő vagy szaporítja, vagy éppen ritkítja a rövidítéseket – a cél, hogy a szedésben minél kevesebb „lyuk” maradjon. Ezt követően a szedő „sorjázóját a szedőszekrényre helyezi. A térszövevel való kimérés után a sort két kezének hüvely- és mutatóujja közé szorítva kiemeli és a szedőhajó alsó részére helyezi. A szedőhajó egy megfelelő szögbe állított, lapnyi terjedelmű falemez...”¹⁹

A kiszedett oldalt ekkor „csomóban” rögzítik, majd egy alátétpapírra helyezve átviszik a sajtóhoz. Az eljárás legnehezebb mozzanata: a betűk kiemelése oly módon, hogy a sorjázóba a megfelelő irányban kerüljenek. A nyomdatechnika fejlődése során a szedőktől elvárt mozdulatok is ésszerűsödnek, erről tanúskodik a saint-omeri Fertel nyomdász leírása. A rovátkázás felgyorsítja a munkát, mert az ujj érzi a tárgyakat, miközben a szem akár másfelé is nézhet.

„Szédés közben szemünkkel legalább olyan ügyesen kell bánnunk, mint kezünkkel, s az egyetlen lehetséges módszer az, ha megragadásának pillanatában szemünket az éppen kiemelendő betűre vetjük, különben könnyen egy másik akad a kezünkbe. A betűt a felső részénél kell megfogni, s tekintetiünket a rovátkára vetve úgy a sorjázóba helyezni, hogy közben ne forduljon meg akár többször is sem ujjaink között, sem a sorjázóban. Ez ugyanis rettenetesen nagy idővesztéssel járhat.”²⁰

Megfelelő számú oldal kiszedése után következhet az oldalazás fázisa. A készülő kiadvány formátuma határozza meg, hányszor hajtják össze a nyomtatás alapjául szolgáló papírlapot (ritkábban a pergament). A szöveg folyamatos megjelenítéséhez tehát az kell, hogy az egymást követő lapok szedése a megfelelő sorrendben történjen – a sorrendet nem az oldalszám, hanem az ívek struktúrája határozza meg. Egy negyedré (in quarto) kiadvány esetében (ahol a lapot kétszer hajtották félbe) például az első, a nyolcadik, a negyedik és az ötödik oldalt (recto) a második, hetedik, harmadik és hatodik oldallal (verso) kell egy időben szedni az oldalazás szimmetrikussága végett. Az oldalakat a szedő ekkor egy négyszög alakú keretbe (a szedőkeretbe) helyezi, fából készült tézókkel kiméri a margókat, majd ékekkel rögzíti. Igen gyakoriak a pontatlanul (vagy teljesen hibásan) kiszedett vagy oldalazott kiadványok: erre különösen a nyomdászati első éveiben, vagy később a kevésbé jól felszerelt műhelyek esetében találunk példákat. A hibák nagy száma vagy azzal magyarázható, hogy a szedőknek gyorsan kellett dolgozniuk, vagy azzal, hogy a szövegeket senki sem korrigálta.²¹

A legjelentősebb változás, amelyet a könyvnyomtatásnak köszönhetünk a kéziratos szöveghagyományozódáshoz képest az, hogy a tőpéldány hiánytalanul és változatlan formában reprodukálódik. A nyomtatott példányok elméletileg nemcsak tökéletesen olvashatók, hanem egyformák is. A valóságban azonban az eljárás roppant komplex voltának köszönhetően ez nincs így: egy adott kiadás szedése nem minden példány esetében egyforma. Már a 42 soros Biblia példányaiban is találhatunk kisebb szövegvariánsokat. Rengeteg további példát hozhatnánk erre a jelenségre, amelynek okai számosak lehetnek. Gyakran előfordul például, hogy utólag próbálják javítani a szedés során elkövetett hibákat. Ha ezek a hibák aprók, a javítást a nyomtatás során végzik, s így csak a kinyomtatott példányok egy részét érintik – nem kizárt persze, hogy az újonnan létrejövő variánsokban más hibák tűnnek fel. Bár a nyomdászok igyekeznek eltüntetni az árulkodó nyomokat, a legmodernebb kutatási módszerekre támaszkodó könyvtörténészek korábban felfedezetlenül maradt variánsokra is rábukkan-²² Az utólagos korrekció egy külön esetét képezi a pótlapozásnak vagy kartonálásnak nevezett eljárás, amellyel esetenként még a 19. században is élnek: nagyobb hibák vagy eltérések esetén egy (vagy több) lapot egyszerűen kivágnak, és új, leffentyűkre ragasztott pótlapokkal helyesítik őket. Az eljárással már Balbus *Catholicon*-jának 1472-es újranyomásában is találkozhatunk.²³

A variánsok felbukkanásának másik oka az lehet, ha a kiadó menet közben ismeri fel, hogy a készülő munkára a korábban vártnál nagyobb kereslet mu-

tatkozik, azaz érdemes a példányszámot megnövelni – akár azon az áron is, hogy a már kinyomtatott lapokat újraszedik. Márpedig, akármilyen gondosan dolgozzanak is a nyomdászok, egy új szedésben mindig lesznek eltérések az elsőhöz képest: a sortöréseknél, a rövidítésekben stb. Hasonló helyzet áll elő, ha egy igen sikeres művet rövid időn belül újra ki kívánnak adni. Ez gyakran előfordul a korban, hiszen az eszközök kezdetlegessége és a terjesztési struktúrák viszonylagos fejletlensége ekkor még nem tette lehetővé a könyvek nagy példányszámú történő kinyomtatását. Gyakran előfordul az is, hogy a kiadók csak a címet (és esetleg a kísérőlapok egy részét) változtatják meg, hogy az első kiadás után néhány évvel túladhassanak a nyakukon maradt példányokon (vagy azért, mert az adott mű kiadásának jogát eladták egy másik nyomdásznak). Az ősnymtatványok némelyikében a hibákat egyszerűen tollal javítják, de fokozatosan terjed a kötet végére illesztett hibajegyzék (*errata*) gyakorlata is. Némely *errata*-ban arra is találunk utalást, hogy a benne foglalt javítások nem minden példányra vonatkoznak:

„Következik tehát a hibák jegyzéke [...] Elsőként azt szeretnénk leszögezni, hogy a hibajegyzék nem minden könyvre vonatkozik, hiszen vannak olyan példányok, amelyeknek hibáit a nyomtatás folyamatának kezdetén, közepén vagy éppen a végén javítottuk, s persze vannak olyanok is, amelyekben ezt nem tettük meg.”²⁴

2.2 A nyomtatás

A szedőterem után keressük fel a könyvnyomtatás folyamatának másik kulcsfontosságú helyszínét, a nyomtatóműhelyt (bár Audin véleménye szerint voltaképpen sajtó nélkül is lehet nyomtatni, ahogyan ezt a kisebb terjedelmű szövegeket labdacstechnikával előállítani képes vándornymondászok példája mutatja). A sajtó megfelelő előkészítése a minőségi nyomtatás megkerülhetetlen előfeltétele:

„A lehúzás megkezdése előtt a levonatkészítő munkás elvégzi a beállítást, amely lényegében abból áll, hogy eligazítja és rögzíti a nyomóformát a márványlapon, továbbá ellenőrzi a soregyent vagy regisztert, azaz elrendezi a margókat és megvizsgálja a két ívtartó elhelyezkedését a dobon. Ezenkívül még fel kell ragasztania a dobra egy papírlap, be kell nedvesítenie a dobot, ki kell emelnie a keretet, s végül meg kell győződnie arról, hogy a téglajegyzék egyenletes nyomást gyakorol-e a nyomóformára...” (Jeanne Veyrin-Forrer).

A sajtó beindítása előtt tehát mindennek a helyére kell kerülnie, a benedvesített papír rizsmáitól kezdve egészen a tinta szétördösölését szolgáló tartályig, amely a sajtó mögött helyezkedik el. Ezután el lehet kezdeni a lehúzás

műveletét, amelyet két munkás végez: a berakómunkás labdacso segítségével befestékezi a nyomóformát, majd a dobra helyez egy fehér lapot, s végül az egészet ráhajtja a nyomóformára. A lap pontos helyét az „ívtartók” segítségével határozza meg: az ívtartók „a nyomóformába illesztett tűk (két darab), amelyek a papírba lyukakat fúrnak, s ezek segítségével a második lehúzásnál (színezéskor vagy a verso nyomtatásánál) pontosan meghatározható a lap helye.”

A kocsit sokáig kézzel tolják, később azonban a gépezetet csörlődob, majd fogazott hajtótengely egészíti ki. A sajtólómunkás ekkor ránehézkedik a hajtórúdra, s a tégely ráereszkedik a csavarra. Noha tökéletes pontossággal nem ismerjük a Gutenberg korában használatos eljárás részleteit, az biztos, hogy annak különböző fázisait a kisebb terjedelmű nyomtatványok (például a búcsúlevelek) elkészítése során kísérletezte ki. A nagyobb terjedelmű munkákat bizonyára laponként nyomtatták, ahogyan ez még 1473-ban is zajlott Alostban:

„Nyomtatás előtt a lapokat kettévágták [és] összesen négyszer húzták le őket. Laponként nyomtattak, méghozzá az oldalszámozás sorrendjében. Ez nem túl hatékony eljárás, nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a nyomtatás rettenetes lassúsággal zajlott [...] A sajtó igen apró volt [...] a tégely felülete pedig nem haladta meg a $16 \times 10 \text{ cm}^2$ -t [és] Martens kétnaponta mindössze egy lap kinyomtatására volt képes.”²⁵

Később, amikor azt a tégelysajtó mérete lehetővé teszi, féllaponként dolgoznak, mert a nyomóerő egész lapok nyomtatásához még nem elegendő. A kocsit félútig tolják és kinyomtatják a lap egyik felét, majd felemelik a tégelysajtót, a kocsit ütközésig tolják, s végeznek a lap másik felével is. Ez az eljárás persze csak a kétfázisú sajtó kidolgozása után válik lehetségessé. Mikor minden előlap (recto) elkészült, kezdődhet a hátnyomás (verso) – a munka ezen szakaszának viszonylag gyorsan (72 órán) belül kell követnie az előzőt, elkerülendő a papír kiszáradását és összehúzóását.

A nyomtatás folyamatát tovább bonyolítja, hogy a nyomdászok minden lapról kénytelenek készíteni egy kefelevonatot, amelyet korrektúrázva kiderül, milyen változtatásokat kell eszközölni a szedésen. Minden lapról készül tehát egy korrektúrapéldány, amelyen jelölik a hibákat, méghozzá egy már a 16. században rögzült kódrendszer szerint. A korrektor, a főszedő esetleg egy tudós (például a Trechselnek dolgozó Badius), néha pedig maga a szerző olvassa át a korrektúrapéldányt, amelyet kijavítva visszaad a szedőnek. Az 1492-ben Mainzban nyomtatott *Szász Krónika* olyan rettentően bonyolult tördelési képet mutat, hogy a javításokat csak olyasvalaki végezhetette, aki tökéletesen ismerte a szöveget. Minden hibát azonnal kell javítani, és a helyes változatot is azonnal ki kell nyomtatni, még mielőtt a szedést felbontanák: a kefele-

vonatok lehúzása után a betűformákat elmosják, a csavart kilazítják, felviszik a javításokat, majd újra beállítják a térközöket – a gyors munka csak úgy lehetséges, ha a korrektor vagy jobb esetben a szerző a munkafolyamat során végig a nyomda közelében tartózkodik. Egy a 16. században igen elterjedt (például Plantin műhelyében is megfigyelhető) eljárás szerint a kefelevonatot szövegét hangosan felolvassák, s a kéziratot figyelő korrektor azonnal javítja a hibákat – ezzel persze nem küszöbölnék ki minden hibaforrást, könnyen bennmaradnak például a szövegben a helyesírási hibák.²⁶ Szokás megkülönböztetni a nyomdai és a szerzői korrektúrát: utóbbival ritkábban találkozunk (például a humanista nyomdászok kiadványaiban). A javítások természetesen nemcsak a szöveget magát, hanem a szalagcímekeket és az oldalszámozást is érinthetik. A kefelevonatot kezdetben általában két, a 18. századtól kezdve pedig három példányban nyomtatják ki. A nyomtatás előtt még utoljára ellenőrzik a szöveget, sőt még a sajtón is van lehetőség a javítgatásra. Ekkor persze már csak kisebb módosítások eszközölhetők, hogy a tükör ne csússzon el.

A szerzők és a nyomdászok gyakran vitatkoznak azon, kit terhel a felelősség a kiadványokban maradt hibákért (amelyeket persze mindannyian nagyon sajnálnak). 1526-ban Germain de Brie úgy véli, hogy szerzőként nem feladata saját szövegének korrektúrázása. Művét, Aranyszájú Szent János leveleinek fordítását ugyanis hibátlan kéziratban adta át a nyomdásznak, s szerinte ennél többet senki sem várhat tőle:

„Nem kívántam megzavarni nyugalmaimat és lelki békémet a szöveg korrektúrázásának fáradságos és méltatlan munkájával, hiszen véleményem szerint a hibátlan másolat elkészítésével már elvégeztem vállalt feladatomat...”

Egy négyedszázaddal később Joachim Du Bellay az olvasók figyelmébe ajánlott előszavában a nyomdászra hárítja a felelősséget az *Olajfa* című verseskötetében található hibákért:

„Ha hibákat találnál a szövegben, nem én rá kell haragudnod, hiszen magam is másokra hagyatkoztam. Tegyük hozzá, hogy a javítás munkája olyan természetű, hogy ha Argus összes szemével olvasnánk az új munkákat, akkor sem vennénk észre az összes hibát...”

A 16. század végén Étienne Pasquier a szerzők lelkiismeretére és a szellemi munka méltóságára hivatkozva tárgyalja a kérdést. Mivel a nyomdász maga csak „gépész”, a szedőtől pedig e téren szintén semmi sem várható, a korrektor olyan nagy felelősséget vesz a vállára, amely gyakran meghaladja a képességeit – a szerzők pedig sajnálatos módon vagy eltűnnek, vagy nem szentelnek elég figyelmet a szöveg javításának.²⁷

2.3 Szervezeti újítások

Néhány évtized leforgása alatt egy teljesen új iparág jött létre és indult gyors fejlődésnek. A nagy változást nem érdemes kizárólag technikai aspektusból vizsgálnunk, hiszen választ érdemelnek a nyomdák szervezeti felépítésére, a kiadványok terjesztésére, a lehetséges piacok szerkezetére és végül a nyomdászok és a tőkészek között fennálló viszonyra vonatkozó kérdések is. Ismereink igen hiányosak és közvetettek: elsődleges forrásul a ránk maradt könyvpéldányok szolgálnak, nem pedig a sajnos csak igen korlátozott számban fellelhető levéltári dokumentumok. Ráadásul a Gutenberg nevéhez köthető innováció nem merül ki technikai újításokban, hanem a munka szervezeti kereteit és a gyártási folyamatokat illető változásokat is magában foglal – ezeknek köszönhető, hogy alig néhány évnyi kísérletezés után megszülethetett egy igen hosszú szövegegyüttes (a Biblia) tökéletes kiadása. A tipográfiai eljárások összességét fokozatosan, a kisebb terjedelmű szövegek kinyomtatása során kísérletezték ki, s majd a *42 soros Biblia* szolgált ékes bizonyítékkal arra, hogy a nyomtatás ténylegesen lehetővé tette a kéziratokhoz hasonlóan tökéletes formájú munkák korlátlan számban történő előállítását.

A nyomdaműhely munkája *ívek* köré szerveződik. A kéziratok világában a szövegeket az oldalak sorrendjében másolták, egészen addig, amíg össze nem jött egy füzetnyi. Elvben nem elképzelhetetlen laponként kinyomtatni egy munkát, de ez rettenetesen lelassítaná és bonyolítaná az eljárást. A nyomdászok tehát a tégely méretét megnövelve inkább féllaponként dolgoznak. Minden lap kétszer kerül sajtó alá (az elő- és a hátlap nyomtatásakor), s kefelevonatokra is szükség van. Mivel a betűkészletek – és persze maga a keret is – igen drágák, a nyomdák nem rendelkeznek elég nagyszámú betűvel ahhoz, hogy hosszabb szövegeket megszakítás nélkül nyomtassanak ki. A nyomdászok így inkább szövegegységekként haladnak: a szedők elmoszák a betűformákat és szétrakják a már lehúzott szöveg szedését (ezt nevezi a nyomdász-szókincs osztásnak vagy szétszedésnek), hogy a folytatáshoz elegendő betűjük legyen. A cél tehát az, hogy minél gyorsabban újra és újra felhasználhassák a nyomdában lévő betűformákat, egészen addig, míg a könyv egészével el nem készülnek. Minél kevesebb betűformája van egy adott nyomdának, annál többször kell megismételni a szedésből/nyomtatásból/osztásból álló gyártási ciklust. A betűformával viszonylag szegényesen ellátott nyomdák értelemszerűen a nagy formátumú (*in folio* és *in quarto*) könyveket fogják előnyben részesíteni – nem véletlen, hogy a 15. században készült könyvek között sok nagy formátumút találunk. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ívek-

nek kevés lapból kell állniuk: az *in-folio* formátumban készült *42 soros Biblia*ba például ívenként öt további lapot illesztettek be. Az ívek így 20 oldalt tesznek ki, s ennek köszönhetően a bekötött kiadvány igen masszív képet mutat. Az új betűformák kiöntésébe fektetett tőke oly módon térül meg, hogy a nyomdászoknak ritkábban kell megismételni a fentebb leírt ciklust és rugalmasabban szervezhetik a munkát.

A szedés „osztása” időigényes művelet: a munkások elmoszák a betűformákat, hogy megtisztítsák őket a festéktől, két deszkára helyezik őket, aztán kilazítják a csavart, s végül visszahelyezik a betűket a szedőszekrénybe. A szedés egy részét – például a szalagcímeket – megőrzik és több lap nyomtatásához is felhasználják: ezt hívják „váznak”. A kinyomtatott lapok szedését nem őrzik meg, így az esetleges második kiadás során, vagy ha nyomtatás közben kívánják növelni a példányszámot, a szöveget újra kell szedni. Néha előfordul, hogy a nyomtatás elkészülte után egyik vagy másik példányban ki kell cserélni egy lapot. Ez történhetett Mainzban is, hiszen a *42 soros Biblia* Saint-Omerben őrzött példányában két, a lehető leggondosabb kézírással készült és a nyomtatott szöveg elrendezését híven követő lapot találhatunk. A lap nyomtatását elronthatták, vagy elveszett, esetleg megrongálódhatott – ezért dönthettek úgy, hogy kézírással készült lappal pótolják, s olyan nagy gondossággal jártak el, hogy a betoldást nem is könnyű észrevenni.²⁸ A munkának folyamatosan kell zajlania, s a ciklusoknak gyors egymásutánban kell követniük egymást, hiszen teljességgel megengedhetetlen, hogy a nyomdai eszközökben testet öltő tőke immobilizálódjon, azaz ne termeljen profitot.

A következő megoldandó problémát a szedő- és a nyomdaműhely közötti koordináció jelenti. A szedők ugyanis viszonylag lassan dolgoznak, míg a sajtók gyorsan képesek „pörögni”, különösen ha több is van belőlük. Adott esetben tehát hasznos lehet több munkás között megosztani a szedés feladatát. Szent Ágoston zsolnármagyarázatai (*Explanatio super Psalmos*) 1528-ban jelentek meg 1325 példányban – egy 209 lapból álló fóliánsról van szó. Az ívek vizsgálata arra utal, hogy a kötet szimultán szedéssel készült.

„Ha a szedés a kézirat oldalainak sorrendjét követve készült volna, a levonatkészítő csak akkor kaphatott volna kézhez egy formát, ha minden egyes ív első kilenc oldala már elkészült (a nyomtatás féllaponként történik). Ez a munkaterv betűk sokaságát immobilizálta volna. Egy teljes (8 szedőlappal álló) ív kiszedése egy szedővel körülbelül két hetet vesz igénybe, míg a levonatkészítők négy nap alatt könnyedén kinyomják az adott ívnek megfelelő 5300 lapot. Nyilván másképpen jártak el tehát [...].

A kéziratban – amely minden valószínűség szerint a 30 évvel korábbi, bázeli Johann Amerbach-féle kiadás alapján készült – található jelekre támaszkodva több munkás között osztották meg a szedés feladatát [...]. A lapok méretezése [...] messze volt a tökéletestől: érdemes megfigyelni, hogy a sorok száma a párizsi kiadásban oldalanként 65 és 67 között ingadozik, s a magasság terén is 9 milliméteres eltérés figyelhető meg. Ezenkívül még a szavak közötti távolság sem állandó – mindez egyértelműen arról tanúskodik, hogy a szedés feladatát több munkás között osztották meg. A jegyzetekre utaló betűcskéék (lettrines) sorrendje is megerősíti hipotézisünket.

*A munka legkevesebb 10 hónapot vett igénybe, de folyamatos szedés esetén (ha tehát mindössze egyetlen szedő dolgozott volna a kézirat oldalainak sorrendjét követve) talán kétszer ennyi idő sem lett volna elég, ráadásul a levonatkészítők, akiket pedig a szerződés szintén folyamatos munkára kötelez, hosszú hónapokon keresztül semmittevésre kényszerültek volna...”*²⁹

Világos, hogy az elvben legideálisabbnak tűnő eljárás alkalmazására viszonylag ritkán nyílik lehetőség, a nyomtatványokba kerülő hibák okát pedig a munkafolyamat megszakítottságában és a résztvevők között zajló vitákban kell keresnünk.

Miután minden lapot kinyomtak, a szárítás következik. A lapokat először madzagra fűzik fel, aztán egymásra halmozzák. Ezt az „összehordás” fázisa követi, amelynek során a lapokat a „szignatúrák” (ezekről később részletesen szólunk) által meghatározott sorrendbe rakják – ezek teszik ki az egyes példányokat. Minden példányt átnéznek, kettőbe hajtanak, majd elraktározzák, várva a vevőket (kötés nélkül, „füzetlenül” értékesítik őket). Az itt felsorolt műveletek általában apró, sötét és zsúfolt helyiségekben történnek, ami nagyban növeli a hibák elkövetésének kockázatát. A kötést és az ívek összefűzését az esetek többségében, legalábbis az ipari forradalom koráig, egy a nyomdával semmiféle kapcsolatban nem álló kézműves, a könyvkötő végzi, méghozzá a példány megvásárlójának megbízásából. Van persze ellenpélda is: a mainzi Schoeffer és a nürnbergi Koberger az értékesítést megelőzően be is kötteti a nála készült könyveket.³⁰

2.4 A kiadáspolitikai feltalálása

Az innováció elsődleges tárgya maga az eljárás. Fust és Schoeffer kiadványainak hosszú sorát egy csodálatos könyv, az 1457. augusztus 14-én befejezett bencés zsoldároshelyi, a *Mainzi zsoldároshelyi* nyitotta meg. Egy nyomdatechnikai mesterműről van szó, amely, ahogyan azt már korábban láttuk, fordulópontot jelentett Gutenberg pályájában és Fusttal való viszonyában is.

Schoeffer 1459-ben a zsoldároshelyi második kiadását is elkészíti, szintén három színben – ebből a pergamenre készített kiadványból mindössze tizenhárom példány maradt ránk.³¹ A fémbe vésett nagy iniciálékat és díszítéseket kiemelték a szedés közül. Ezután fekete festékekkel befestékezték a szedést, pirossal az iniciálét és kékkel a díszítéseket. A festékezést követően mindet visszahelyezték a szedésbe, így a nyomást egyszerre három színben, egy munkamenetben végezheték. Ez az eljárás azonban túl bonyolult és költséges ahhoz, hogy gyakorlat válhassék belőle. Fustról és Schoefferről (majd az egyedül tevékenykedő Schoefferről) elmondható, hogy ügyesen kamatoztatták tudásukat: technikai és pénzügyi fölényüket – valamint azt, hogy műhelyük remek helyen, Mainzban működött – kihasználva ők láthatták el misekönyvekkel nemcsak a mainzi érsekséget, de a távolabbi egyházmegyék közül is néhányat. A mainzi műhelyben készült a boroszlói [wrocław] (1483, 1488, 1499), a roskildei és a dán misszionáriusok szánt misekönyv. Ők nyomtatták továbbá a meissenai (1485), a gnieznói és a krakkói misszálékat is. 1493-ban a *Mainzi Misekönyv* új kiadása is az ő műhelyükből került ki.³²

Ne feledkezzünk meg a termékinnovációról sem: Guillaume Durand *Rationale* című munkája egy 13. században készült, a római liturgiáról szóló értekezés. A Fust és Schoeffer által 1459-ben készített kiadásban³³ egy új, minden bizonnyal Schoeffer által megtervezett betűtípust használnak, amely megfelelő tördelés esetén megoldást tud nyújtani a hosszú szövegek nyomtatása kapcsán felvetődő problémákra: a kisebb betűkkel oldalanként 60 sort lehet nyomtatni két hasámban, ami azt jelenti, hogy a terjedelmes szöveg egyetlen kötetbe tömöríthető. Hasonló megfontolások vezérlik őket az 1462. augusztus 14-én befejezett *48 soros Biblia* elkészítése során is: a valószínűleg Schoeffer által kiöntött betűkkel a szöveget képesek voltak 962 oldalba tömöríteni (ami jóval kevesebb a *42 soros Biblia* 1280 oldalánál, de meghaladja Mentelin strassburgi kiadásának 850 oldalát).³⁴ Az 1462-es évet követően a nyomdászok között éles verseny kezdődik, ami azt jelenti, hogy a megfelelő betűöntvények birtokosai minden lehetséges eszközzel megpróbálják az olvashatóságot fenntartva, de minél kevesebb oldalban és minél alacsonyabb költséggel előállítani a könyveket. A *48 soros Biblia* kolofonja arról híresült el, hogy nemcsak említést tesz a könyvnyomtatásról, hanem sajátos szókincset használva tárgyalja a tipográfiai eljárásokat:

„Az itt bemutatott munka Mainz városában készült, méghozzá nyomtatás útján. Ez a kifejezés azt az eljárást jelenti, amelynek bál a kalamus fűradalmait kiküszöbölve is lehetséges betűket rajzolni. A munkát Isten kegyelméből Johann Fust polgár

és a Gernsheim városából való Peter Schoeffer klerikus végezték ugyanebben az egyházmegyében, az Úr 1462. esztendejében, Szűz Mária mennybevitelének előestéjén.”

A termékinnováció természetesen a könyvek tartalmát is érinti. A könyvnyomtatás technikájának kidolgozása után a két üzlettárs azonnal szisztematikus kiadáspolitikába kezd. Ennek lényege: kinyomtatni a kor könyvtáraiban kéziratban megtalálható műveket, jelesül a latin klasszikusokat (főleg Cicerót), illetve az egyházi gyűjtemények számára a nagy egyházi értekezéseket és az egyházatyák műveit. Nagy műgonddal kinyomtatott és igen drága kiadásokról van szó, amelyeknek egyes példányai pergamenre készültek és kézzel ki is festették őket. Cicero *De officiis* 1465-ös kiadásának szövegében néhány görög betű is kinyomtatásra kerül – a nagy sikernek köszönhetően a munkát már 1466-ban újranyomják. A mainziak következő nagy dobása Szent Jeromos leveleinek (*Epistolae*) fényűző, két szín felhasználásával történő kiadása volt.³⁵ A tördelés során az 1462-es Bibliát vették alapul, de a nyomdászok erőfeszítéseinek köszönhetően a kiadvány 55/56 soros oldalakkal készült el. A hatalmas munka olyan jelentős tőkebefektetést igényelt, hogy Fust és Schoeffer egy speciális, reklámcélokat szolgáló prospektust is készített, amely a munka értékesítését volt hivatott elősegíteni.³⁶ Három évre rá a keresztény irodalom egy másik klasszikusával, Szent Ágoston *Az Isten városáról* (*De civitate Dei*) című munkájával állnak elő,³⁷ majd 1474-ben egy kortárs szerző, Torquemada zsoltármagyarázatait adják ki. A nagy sikerre való tekintettel ez utóbbit 1476-ban háromszor, majd 1478-ban még egyszer újranyomják.

Kanonjogi könyvekkel is találkozhatunk minden jelentősebb könyvtárban. A nyomtatásban is megjelenő értekezések sorát V. Kelemen *Constitutiones* című munkájának Jean André által kommentált kiadása nyitja meg 1460-ban. Ez az első olyan nyomtatvány, amelyben az oldalak elrendezése a szövegből és kommentárból álló egyetemi kéziratok struktúráját követi: a főszöveget a két évvel később megjelenő 48 soros *Biblia* betűivel, a kommentárokat pedig az 1459-es *Rationale* betűtípusával nyomtatják. Az oldalkép ilyen elrendezése később minden főszövegből és glosszából álló értekezés kiadására jellemző lesz.³⁸ A kánonjog klasszikusait felölelő monumentális fóliánsok sorában VIII. Bonifác *A Dekretáliák hatodik könyve* című műve következik (1465³⁹, majd újra kiadva 1470, 1473, 1476). Ezt Gratianus *Decretuma*, a kánonjog alapműve követi, 1472-ben. A kiadvány két színben készült,⁴⁰ ami értelemszerűen nagyban megnehezítette a munkát. A jogi tanulmányok mind Bolognában, mind Párizsban IX. Gergely dekretáliáira épültek, amelyeket Schoeffer a korábbihoz hasonló tördelésben⁴¹ adott ki 1473-ban. Justinianus *Institutes* című

Gratianus: Decretum, Mainz, 1472 (OSZK, Inc. 46.)

munkája 1468-ban, 1472-ben és 1476-ban jelent meg, méghozzá Accursius kommentárjaival.⁴²

Az említett munkák két szempontból is előnyösek voltak a nyomdászok számára: egyrészt drágaságuk révén nagy bevételt hoztak, másrészt pedig szinte biztosan elkelték. Az 1480-as évektől kezdve azonban felerősödik a nyomdászok közti verseny, s lassan telítődik a piac. Valami újat kell tehát kitalálni. Schoeffer új kiadáspolitikájának lényege: könyveinek igényes külalakját megőrizve a korábbinál szélesebb olvasóközönséget megcélozni. Mintául az első, nyomtatásban megjelenő füveskönyv szolgál. A latin nyelvű és illusztrált könyvben gondosan megtervezett címlapot találunk, amelyen feltűnik a munka címe (*Herbarius*), a kiadás helye (*Maguntiae impressus*) és dátuma (1484), a lap alsó részén pedig vörössel szedve Schoeffer nyomdajele. Az egyre élesebb verseny ugyanis arra kényszeríti a nyomdászokat, hogy tegyék nyilvánvalóvá, melyik műhelyből került ki az adott munka, hiszen egy tekintélyes nyomdahely neve és jele a minőség biztosítékául szolgálhat a vásárló számára. A füveskönyv sikerének nyomdokain jelenik meg 1485-ben *Az egészség kertje* (*Gart der Gesundheit*) címmel az első, gyógynövényeknek szentelt német nyelvű kézikönyv, amelyet 378 eredeti fametszettel illusztráltak.⁴³ Egy efféle gyakorlati ismereteket tartalmazó kézikönyv kiadását értelmezhetjük termékinnovációként: vulgáris nyelven írott, pontosan behatárolt tematikájú, bőségesen illusztrált munkáról van szó, amelynek nyilvánvalóan nagy esélye van arra, hogy bekerüljön az orvosi kérdések iránt érdeklődő olvasók könyvtárába. A munkát valószínűleg Bernhard von Breydenbach kanonok szerkesztette, szerzője Johann Wonnecke von Caub, illusztrátora pedig Erhard Reuwich volt – még mindegyikükkel találkozunk. Az új kiadáspolitikai szellemében jár el Schoeffer akkor is, amikor 1487-ben szakácskönyvet (*Küchenmeister*)⁴⁴ ad ki, majd 1492-ben elkészíti a Konrad Bothónak tulajdonított *Szász Krónika* első nyomtatott kiadását.⁴⁵ Ez utóbbi kötet csodálatos – a *Nürnbergi Krónika*t idéző – ikonográfiájáról nevezetes. A kiadói irányváltásról sokat elmond az alábbi adat: a Fust és Schoeffer együttműködésével kiadott munkák közül csak 18 nem latin nyelvű, de ebből a 18-ból 16 mű 1480 után jelent meg.

Nincs abban semmi meglepő, hogy a nagy mainzi műhely megbízások sokaságát kapja a hivatalosságoktól kisebb terjedelmű, alkalmi kiadványok előállítására: összesen 128 ilyen munkáról tudunk. Itt a piaci logika nem érvényesül, hiszen megrendelésekről van szó, amelyek esetében, elvben legalábbis, semmiféle értékesítési kockázat nem merül fel. Az efféle „várospolitikai megrendelések” egészen a 19. századig nagyban hozzájárultak a nyomdaműhelyek

pénzügyi egyensúlyának megteremtéséhez. Ráadásul ezek a korlátozott példányszámban készülő és kis terjedelmű kiadványok csak igen rövid ideig foglalják le a termelési eszközöket, így viszonylag könnyű őket beilleszteni a nyomda munkatervébe. Tegyük hozzá, hogy hasznos kísérleti terepnek is bizonyulnak: a kisebb nyomtatványokon lehet kifejleszteni azokat az újításokat, amelyek aztán a „valódi” könyvekben is feltűnnek. Fust és Schoeffer például a keresztes hadjárat témájában született pápai bulla (1463) számára készíti a világtörténelem első nyomtatott címlapját.

Az alkalmi és várospolitikai kiadványok elkészítésére szóló megrendelések elnyerése szempontjából Mainz kiváló hely: Schoefferék búcsúlevelek (például Peraudi 1488-ban a törökök ellen írott levele⁴⁶), pápai nyilatkozatok és bullák sokaságának kiadása mellett az érseki kancellária, a hesseni örgróf és Nassau-Dillenburg grófja hivatalos kiadványait, sőt császári iratokat is nyomtatnak. A műhelynek a 16. században privilégiuma van a császári ediktumok kiadására. Az új médium új nyilvánosságot is teremt: egyes nyomtatott munkák kifejezetten polemikus céllal születtek, ilyen például Mainz érsekének Erfurt városa ellen írott proklamációja. A politikai elit a nyomtatást arra használja, hogy megszerezze magának a közvélemény támogatását, amit kifejezetten modern és előremutató jelenségként kell elkönyvelnünk, hiszen szemmel látható, hogy a közvélemény kiformalódásában a médiumok rendszere óriási szerepet játszik. Nincs persze szó arról, hogy a tömegek támogatásának megszerzése volna a cél: a füzetké az előkelőket, a politikai döntéshozatalban szerepet játszókat, röviden, az elitet célozzák⁴⁷: az Erfurt-ellenes proklamációt mindössze 100-104 példányban nyomtatják ki. Az új médium először talán 1461-1462-ben befolyásolta komolyabban a politikai közvéleményt, amikor is Fust és Schoeffer több pápai brevét, bullát és iratot nyomtatott ki annak kapcsán, hogy Diether von Isenburgot Adolf von Nassau váltotta Mainz érseki székében. Adolf von Nassau 1462-es manifestuma mellett kiadták ellenfelének a birodalmi országgyűléshez és II. Piushoz címzett leveleit is.⁴⁸

3. A MŰHELYEK NÉPE

A nyomtatás (különösen a terjedelmes szövegek nyomtatása) olyan összetett művelet, hogy az eljárásbeli innováció függvényében a munka szervezeti kereteinek is szükségszerűen meg kell újulnia. Gyorsan ki is formálódik a nyomdai gyakorlatnak az a rendszere, amely a tipográfiai „régí rend” – az ipari forra-

dalom beköszöntéig tartó korszak – egészét meghatározza. Az új iparág feltűnésével párhuzamosan formálódnak ki, majd indulnak lassú változásnak a benne tevékenykedő dolgozók különböző csoportjai közötti (erő)viszonyok.

3.1 Tőke és munkaerő

A nyomdák kezdettől fogva manufaktúrális rendszerben működnek, amelyben a tőke és a tőkések értelemszerűen sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint a kéziratok korában. A befektetők, akik kezdetben a nagykereskedőibankári világból kerültek ki, először csak oly módon finanszírozzák a feltalálók kísérleteit, hogy maguk közvetlenül nem vesznek részt a termelés folyamatában. Később sem a nyomdaműhelyek hatékony működtetésében, hanem sokkal inkább az új termék – a nyomtatott könyv – értékesítési rendszerének megteremtésében lesz szükség a tőkések közreműködésére. A fennálló terjesztési struktúrák ugyanis tökéletesen alkalmatlanok a nyomtatott művek nagy példányszámban való értékesítésére. A könyvkereskedelem hálózatai csak lassan és fokozatosan épülnek ki, s amíg ez meg nem történik, kizárólag az a nagykereskedőibankári réteg képes a nyomtatványok terjesztésére, amely az áruértékesítés terén komoly szakértelemmel és infrastruktúrával rendelkezik. Az általuk fenntartott ügynöki rendszer Nyugat-Európa szinte egész területén képes értékesíteni a termékeket és garantálni, hogy a vásárlók azokat ténylegesen ki is fizessék. Ilyen tőkepénzes a mainzi Fust és a lyoni Buyer: utóbbi Párizsban, Toulouse-ban, Avignonban, sőt még Spanyolországban is rendelkezik képvisellel. Buyer avignoni „emberei” a De Rome fivérek (Alain és Joachim), akik könyvkötő műhelyt tartanak fenn, de könyvkereskedelemmel is foglalkoznak. Avignon városában találjuk továbbá azt a Girardan Ludovicit is, aki több német nyomda és könyvkereskedő helyi megbízottjaként tevékenykedik.⁴⁹

A szakosodás folyamata mégis igen gyorsan beindul. Amikor a könyvesek komolyabb üzleti forgalmat kezdenek bonyolítani, a befektető előtt megnyílik a lehetőség, hogy a könyvkiadásra és a nyomdászatra specializálódjon, s egy termelést és értékesítést kombináló vállalkozás fejévé váljon. Egyesek, mint például Fust is, nemcsak saját kiadványaikat nyomják ki és terjesztik, hanem más kiadókét is. Mások, mint például Koberger, egy a vertikális koncentráció elvére épülő vállalkozást hoznak létre, azaz a könyvek előállításának és terjesztésének minden fázisát kézben tartják, a papírgyártástól a könyvkötésen keresztül az értékesítésig (ideértve persze az illusztrációt és a nyomtatást is). Vannak olyanok is, akik csak a pénzügyi háttér megteremtésével és az értékesítéssel foglal-

koznak, ami a modern könyvkiadókhoz teszi őket hasonlatossá.⁵⁰ Antoine Vérard például egy jómódú megbízók felkérésére dolgozó másolóműhely fejeként kezdi pályafutását, aztán 1485-ben a könyvnyomtatásba is „beszáll”: Jean Du Prét bízta meg Boccaccio *Dekameronjának* kinyomtatásával.⁵¹ „*Minőségi luxuskiadványok specialistája volt: maga választotta ki a legigényesebb fametszeteket és rendelte meg a betűformákat, amelyek az ő tulajdonát képezték – de nem ő maga nyomtatott, a feladatot inkább a főváros legjobb mestereire bízta.*”⁵²

A Vérard-műhelyben olyan igényesen kivitelezett, pompázatosan kifestett könyvlapok is készültek, amelyeket azután a bibliofilek számára nyomtatott példányokba illesztettek.

Az augsburgi könyves, Johann Rynmann jelentős tőke felett rendelkezik, s valószínűleg nemcsak könyveket árul, hanem nyomdatechnikai eszközöket is. Támogatja a Hagenauban nem sokkal korábban, 1498-ban nyomdát alapító Heinrich Grant, akinek műhelye a Rynmanntól kapott megbízásoknak köszönhetően indul gyors fejlődésnek. Rynmann ezenkívül augsburgi, nürnbergi, pforzheimi, strassburgi, sőt bázeli és velencei műhelyektől is rendel kiadványokat (az itáliai város egyébként is szoros kereskedelmi kapcsolatokat ápol Augsburggal).⁵³ Összességében nem rendelkezünk túl sok olyan 15. századi forrással, amelyekre támaszkodva pontos képet kaphatnánk egy könyv létrehozásának pénzügyi feltételeiről. A ránk maradt dokumentumok többsége könyvkereskedők, nyomdászok és könyvkereskedő-nyomdászok között létrejött, egy adott kiadvány kinyomtatásáról és értékesítéséről szóló szerződés. A könyves (például Amerbach) és a szerző (Erasmus) közt zajló levelezés is igen tanulságos lehet. A szerződések némelyikéből egyértelműen kiviláglik, hogyan veszi át lassacskán a befektető az ellenőrzést a termelési folyamat egésze felett. Amikor például 1511-ben a párizsi Jean Petit a neves Raulin szentbeszédeinek kiadására vállalkozik, a munkát több nyomda között osztja meg, hogy ily módon időt nyerjen, és minél nagyobb példányszámban jelenhessen meg a munka. Bizonyos esetekben a megrendelő, aki természetesen nem kívánja sokáig immobilizálni tőkéjét, komoly elvárásokat fogalmaz meg: a nyomdásznak (különösen, ha kisebb műhelyről van szó) köteleznie kell magát arra, hogy amíg a szerződés tárgyát képező munkát el nem végzi, nem vállal más feladatot. A tőke és a munka hatékony együttműködése a munkaerő stabilitását és a termelés folyamatosságát feltételezi.

Természetesen az is gyakran előfordul, hogy több – nem is feltétlenül egy és ugyanazon városban lakó – befektető szövetkezik egy adott mű kiadása érdekében. Nem mintha egyedül nem rendelkeznének elegendő tőkével: első-sorban azért lépnek üzlettársi viszonyra, hogy megosszák a pénzügyi kocká-

zatot és megkönnyítsék a termék értékesítését. Nézzük például Julius Caesar *Kommentárjainak* spanyol nyelvű kiadását, amelyet 1548-ban nyomtattak ki Párizsban, összesen 2550 példányban. A párizsi és lyoni műhelyek maguk is elegendő kapacitással rendelkeztek ahhoz, hogy meghódítsák a külsországi (esetünkben spanyol) piacot, de valakinek a könyv távoli vidékeken történő terjesztésével és az értékesítésből befolyó pénz rendeltetési helyére való eljuttatásával is foglalkoznia kellett. A *Kommentárokra* így módon egy párizsi nyomdász, Jacques Dupuis és antwerpeni kollégája, Arnold Birckmann szerződik. Németalföldön ekkoriban a spanyolok az urak, Antwerpen pedig Európa pénzügyi központjának számít – a városnak emellett pezsgő kereskedelmi élete és számos nyomdája is van. A kiadvány elkészítése során egy korábbi spanyol kiadásra támaszkodtak. Említsük meg az üzlettársi viszony egy utolsó modelljét, amelyben egyenlő erőt képviselő felek működnek közre: egy könyvkereskedő és egy nyomdász 1554-ben arra szerződik, hogy egy bizonyos munkából a költségek megosztásával kinyomtatnak 975 példányt, amelyeknek a rájuk eső részét mindketten megpróbálják a saját szakállukra értékesíteni. A munkát tehát gyakorlatilag tőkeértékén kezelik.⁵⁴

3.2 „Vejem-uram” („Monsieur gendre”)

Olyan rendszerben, amelynek zártságát a hatalmi intézmények (például a céhek) által gyakorolt szigorú ellenőrzés fokozatosan növeli, Peter Schoeffer karrierje jól illusztrálja, hogy az ancien régime évszázadaiban egy egyszerű származású ifjú miképpen juthatott mesteri státusba, és miképpen léphetett a társadalmi felemelkedés ösvényére. A Fustok igen előkelő családnak számítottak: az érsek környezetéhez tartoztak – Jakob Fustot, a nagy nyomdász öccsét a tömeg éppen azért koncolja fel 1462-ben, mert gyanújuk szerint polgármesterként az érsek visszatérésén fáradozott. Schoeffer teljesen más világból jön. Peter Schoeffer egy gersheimi paraszt fiaként született a Rajna menti mezővárosban, valamikor az 1420-as években.⁵⁵ Gyermekkoráról semmit sem tudunk, hiszen a Schoeffer név igen gyakori Gernsheimben, ahol az ifjú Peter valószínűleg elemi iskoláit végezte. Később talán Mainzban tanult kézirást és kalligráfiát. 1444-ben beiratkozott az erfurti egyetemre, később pedig Párizsban találkozunk vele, ahol – egy kézirat kolofonjának tanúsága szerint – másolóként és szépírástanárként tevékenykedett.⁵⁶ Neve 1450-ben a *bacchalarii* sorában tűnik fel, ami az egyetem szabályzatának értelmében csak azt jelentheti, hogy már elmúlt 20 éves és legalább négy évet a városban töltött (azaz legkésőbb 1446-tól Párizsban élt). Párizsi évei meghatározóak voltak karrier-

je szempontjából, ott ismerkedik meg ugyanis a könyvesek világának néhány fontos szereplőjével, köztük egy bizonyos André Le Musnier-vel. Párizsban tökéletesíti kalligráfiai ismereteit, de sokat tanul arról is, miképpen kell használni a színeket és a díszítéseket az iniciálék rajzolása során.

Az első nyomdászok tevékenysége sokkal inkább a hagyományos reprodukciós eljárások továbbviteleként, mint valamiféle *creatio ex nihilo*ként írható le. Schoeffer is elsősorban betűrajzolóí képességével tűnik ki.⁵⁷ Valószínű, hogy Mainzba való visszatérését követően (amelyet 1452 és 1455 közé tehetünk) Gutenbergnél dolgozott mesterlegényként, s itt találkozhatott Johann Fusttal. Lehmann-Haupt szerint Schoeffer csak 1455-ben tért vissza Mainzba. Akárhogyan is legyen, a *Mainzi Zsoltároskönyv* (1457) kolofonja Fust üzlettársaként tesz róla említést.⁵⁸ Gutenberg és Fust viszonya pontosan ezekben az években romlik meg véglegesen, köszönhetően talán annak, hogy utóbbi felismerte, hogy a feltaláló nagy találmánya milyen óriási perspektívákat nyit meg. Az a legvalószínűbb, hogy a Gutenbergtől független nyomdaműhelyt nyitni kívánó Fust Schoefferben azt a tehetséges ifjút látta, aki képes lesz végbeinni a (mai szóval) technológia-transzfer folyamatát. A *Hirsauai Évkönyvek* Schoeffert Gutenberg fogadott fiaként emlegetik, ami nem túl valószínű; Johann Schoeffer *Breviarium Historiae Francorum* (1515) című munkája szerint pedig az ifjú tehetség jelentős módosításokat eszközölt Gutenberg és Fust közös találmányán.⁵⁹ Nem kétséges, hogy a *Zsoltároskönyv*ben használt betűk némelyikét (hasonlóan a *Szász Krónika* iniciáléihoz) Schoeffer kalligrafikus formái ihlették.⁶⁰ Noha pontosan nem tudjuk, mivel járult hozzá a nyomdatechnika fejlődéséhez, érdemes felhívunk a figyelmet az általában jól tájékozott Prosper Marchand véleményére, aki szerint Schoeffer dolgozta ki a patrica, a matrica, az öntőforma és a nyomdai betű összekapcsolására épülő kohászati eljárást: „Schoeffer, aki ügyes és invenciózus ember volt, sokat törte a fejét a kérdésen, s a hosszas gondolkodás végeredményeként az az ötlete támadt, hogy patricákat metsszen, matricákat kovácsoljon és öntőformákat gyártson, amelyekkel mozgatható és elkülöníthető betűket önthet – ez utóbbiak segítségével pedig kedvére rakhat össze szavakat, sorokat, sőt egész oldalnyi szövegeket...”⁶¹

Peter Schoeffer végül 1462-ben nőül veszi mestere lányát, Christine Fustot, elsőként lépve így a társadalmi felemelkedés azon ösvényére, amelyen oly sokan járnak majd a könyves világban egészen a 19. századig. Az 1462-es kiadványok kolofonjai még mint a város és az érsekség egyszerű klerikusáról beszélnek róla, az 1465–1466-os Cicero-kiadásokban azonban Fust már fiaként (*puer meus*) emlegeti. Fust 1466-ban bekövetkezett halála után özvegye nőül

megy Conrad Henlif nyomdászhoz. Az asszony végül 1473-ban követi első urát a halálba, ekkor veheti át Schoeffer felesége részét az atyai műhelyben (sőtgora, Johann Fust, lemond nővére javára, így Schoeffernek senkivel sem kell osztoznia). Schoefferéknek négy gyermeke van – közülük háromból könyves lesz: Gratian Oestrichben nyit nyomdát; ifj. Peter hosszú élete során Mainzban, Wormsban, Strassburgban, Bázelen és Velencében nyomdászkozik (különösen érdeklik a zenei művek kinyomtatásával kapcsolatos kérdések); Johann pedig, aki 1490 óta atyja mellett dolgozik, annak halála után átveszi a mainzi műhelyt. A negyedik fiúról, Ludwigról gyakorlatilag semmit sem tudunk. „Vejem-urami” helyzetéből profitálva (a kifejezés Jean-Yves Mollier-től származik), kétségtelenül meglévő technikai tudását Schoeffer látványos társadalmi felemelkedésre tudta felhasználni: 1489-ben bírává választják Mainzban, s lassacskán olyan nagy vagyonra tesz szert, hogy három mainzi és egy frankfurti ingatlannal is rendelkezik. 1502–1503 fordulóján éri a halál.

3.3 A könyves világ: szakmák és jogállásuk

A nyomtatáshoz kapcsolódó különböző szakmák kezdetben nem illeszkednek be a hagyományos céhes keretek közé, ami részben azzal is magyarázható, hogy némely városok (például Lyon) mindenféle korlátozástól mentesítik a nyomdát alapítani kívánókat. Bár máshol a mesteri rangra történő eljutás elméletileg továbbra is az egyetemtől függ, a gyakorlatban a könyvesek teljes szabadságot élveznek, s nyitva előttük a társadalmi felemelkedés útja – ezt példázza Schoeffer élete. A legényi státusból a mesteri rangra történő emelkedést kezdetben igen csak megkönnyítette a nyomdatechnikai eszközökre vonatkozó szigorú titoktartás: a német városok egy jelentős részében Gutenberg korábbi (s mesterüket 1462 után egymás után elhagyó) munkatársai honosítják meg a nyomdászatot. Vannak persze olyanok is, akik ugyan nem könyvesnek készültek, de miután felismerték a nyomdászatban rejlő lehetőségeket, teljes lendülettel belevetik magukat az új iparágba – erre példa Nicolas Jenson, akinek életrajza azt is jól illusztrálja, milyen nagy szerepet játszanak a nyomdászat elterjedésében a tudós és gyűjtőszenvédéllyel is megáldott tőkepénzesek.⁶²

A sommevoire-i születésű (ez egy Champagne-béli, Vassyhoz közel eső falucska) Nicolas Jenson Troyes városában folytat tanulmányokat, majd a tours-i pénzverdében működik segédként. Harmincéves lehet, amikor VIII. Károly Mainzba küldi, hogy információkat szerezzen a könyvnyomtatással kapcsolatban. A király azonban meghal, s utódát, XI. Lajost nem érdekli a kérdés, így Jenson Németországban marad, s talán Fust mellett dolgozik

a betűmetszés és a betűöntés technikáinak tökéletesítésén. Elképzelhető, hogy másokhoz hasonlóan ő is 1462-ben hagyja el Mainzot, s talán a híres Zellhez szegődik Kölnbe. 1464-ben Sweynheim és Pannartz társaságában Itáliába indul. Velencében betűmetszőként és öntőként kezd dolgozni a város prototipográfusánál, Johannes von Spiránál. Mestere halála után annak üzletét Wendelinus nevű fivére veszi át, Jenson azonban a maga lábára áll. Az általa készített új betűöntvények sikerének köszönhetően 1475-ben felfigyel rá néhány tőkeerős befektető, akikkel üzleti kapcsolatra lép. A *Nicolaus Jenson et socii* néven ismert vállalkozás tagjai: Johannes von Spira özvegye, Paula, Peter Ugelheimer és Johann Rauchfass. Ugelheimer frankfurti kereskedőcsaládból származik, s atyja halála után települ át Velencébe; Rauchfass pedig először alkalmazottja, aztán részvényese a frankfurti Stallburg és Bromm cégnek.

A társaság működését 1480. június 1-jén meghosszabbítják, s új üzlettársak is csatlakoznak: Jenson, Ugelheimer, Paula von Spira és két gyermeke mellé belép Johann Manthen⁶³ és Kaspar von Dinslaken, „és még két itáliai, akik Manthennel együtt a könyvkiadót, Johannes von Coloniát képviselik” (Haebler). A társaság neve *Johannes de Colonia, Nicolaus Jenson et socii*, törzstőkéje pedig tízezer dukára rúg. Jensonnak több itáliai városban vannak ügynökei, s különösen szoros kapcsolatot tart fenn Lyonnal (fia ott él 1480 táján). Jenson végül 1480 szeptemberében távozik az élők sorából, miután a pápa palotagrófi címet adományozott neki. Karrierjében három fordulópontot azonosíthatunk. Az első: Mainzba megy, ahol a kor legelismertebb kohászati szakértői közé emelkedik. A második: úgy dönt, hogy nem tér haza Franciaországba, hanem Velencében – abban a városban, ahol a könyvnyomtatás 1470 után a legdinamikusabban fejlődik – telepszik le. A harmadik: a könyvnyomtatásról átnyergel a kereskedelemre, amely szférában sokkal nagyobb esélyek nyílnak előtte a meggazdagodásra. Mivel korábban élt Németországban is, könnyen beilleszkedik a velencei németek közösségébe, amelynek tagjai között tőkeerős befektetőket is talál.

Az idő előrehaladtával az iparág szociológiai szempontból egyre zártabb képet mutat. Egyre ritkábban történik meg, hogy egy munkás mesterré emelkedjen vagy nyomdatulajdonossá váljon, kivéve persze, ha sikerül feleségül vennie egy nyomdász lányát vagy özvegyét. A tőkehiánnyal magyarázhatjuk azokat a nehézségeket, amelyekkel a korban Gutenbergnek és sok más nyomdásznak (például Johann Neumeisternek) egyaránt szembe kellett néznie. A könyves szakmák felett ráadásul egyre szorosabb ellenőrzést gyakorolnak a városi, tartományi vagy nemzeti hatalom intézményei, és a céhes-korporatív

jellegű szabályozás is szigorodik – ez azt jelenti, hogy ténylegesen a házasság marad a társadalmi felemelkedés egyetlen elképzelhető útja.

A műhelyek munkaszociológiai leírásai szembeállítják egymással az igen apró, gyakran csak egyetlen sajtóval rendelkező nyomdákat a nagyobb műhelyekkel, amelyek a koncentráció rövidesen beinduló folyamatának nyertesei lesznek, hiszen a könyvtermés egyre növekvő részét fedik majd le. Utóbbira a 24 sajtót működtető Koberger-nyomda példáját szokás felhozni. A két nyomdatípusban a munkafeltételek persze nagyon eltérőek. Az egyetlen sajtóval rendelkező nyomdában legalább hárman dolgoznak: a szedő (gyakran ő a mester) és két sajtózó (a berakómunkás és a lehúzó). Ezenkívül esetenként még egy műhelyfőnököt és egy vagy több korrektort is alkalmaznak – utóbbiak feladata a szövegek előkészítése és a kefelevonatok javítása. A nyomdai munka igen kemény, a munkások napi tizenkét órát vagy akár többet is dolgoznak; a mesterek pedig mindent megtesznek azért, hogy munkásaikat fegyelemre szorítsák és hatékonyan beosszák idejüket. Az uralkodó gyakorlat valószínűleg az volt, hogy egy adott feladatot legények és segédek egy csoportjának adtak ki, s ezeknek napibért fizettek, az elvégzett munka mennyiségének és minőségének függvényében. A szedők normáját a szöveg nehézségi fokától és tördelésétől függően határozták meg. A sajtózókat a kinyomott lapok száma alapján fizették, így ösztönözvén őket a maximális erőbedobásra. A kinyomandó lapok normája szédületesen magasnak tűnik: a 16. század végén a kiadványok átlagos példányszáma 1500. Ennyi példány kinyomtatásához a sajtózóknak 3350 lapnyit (egy oldalon), Párizsban 2650 lapnyit kell lehúzniuk. Ez azt jelenti, hogy 12 munkaóra alatt mintegy 3 ezer lapnyit kellene kinyomtatniuk, azaz megszakítás nélkül 15 másodpercenként egyet. Egy adott lap elkészítése tehát a két oldal kiszedéséből és kétszer 1500 példány kinyomtatásából áll. A munkások többségét az elvégzett feladat után fizetik, csak a szakképzettek bére esetében veszik figyelembe a munkával eltöltött időt.

Fokozatosan egyre nyilvánvalóbbá válik a fizetések alacsony volta és a munkások büszke öntudata közötti ellentmondás. A nyomdában dolgozók magukat többnek tekintik egyszerű fizikai munkásnál, és tárgyalási pozícióik megszilárdítása érdekében szervezkedni is kezdenek. Nem véletlen tehát, hogy az első franciaországi sztrájkok éppen a nyomdaipart érintik: a leghevesebb tiltakozó mozgalom 1539 során zajlik, Lyonban. A fizetések letörésében érdekelt mesterek ráadásul a gyakorlatilag ingyenes munkaerőt jelentő segédek számának növelésével és intenzív foglalkoztatásával próbálják sakkban tartani a mesterlegényeket. Utóbbiak erre válaszul beszüntetik a munkát, s a tiltakozási hullám fokozatosan

a párizsi műhelyek mindegyikét eléri. 1541-ben egy királyi rendelet vet véget a sztrájkoknak: a király szinte az összes vitatott kérdésben a mestereknek ad igazat, de korlátozza a munkanap hosszát (igaz, 5 és 20 óra közti időtartamban), továbbá megtiltja a vásár- és ünnepnapokon való munkát. Az elégedetlenség nem szűnik, s legközelebb 1571–1572-ben tör ki újra. Az 1571-ben kiadott Gaillon-ediktum ismét csak a mestereknek kedvez, hiszen a nyomdaipar egészére kiterjeszti a szigorú korporatív szabályozást: a munkások ezentúl csak akkor hagyhatják el műhelyüket, ha a mestertől hivatalos elbocsátó levelet kapnak, mesterlegénnyé pedig csak az válhat, aki igazoltan legalább három évig segédkedett. A tiltakozó mozgalom nyomása azonban a királyt végül arra készteti, hogy 1572-ben a munkások jogaira valamivel érzékenyebb nyilatkozatot adjon ki.⁶⁴ Lassan kezd átalakulni az iparág egészének arculata: az egyszerű nyomdász egyre inkább csak a könyvkereskedő-kiadó (vagy éppen a tőkeerős befektető) megbízásait teljesítő, s neki teljességgel alávetett iparosnak tűnik.

Végül, a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése nem jelenti azt, hogy a kéziratok előállítói (a másolók, rajzolók, könyvfestők, könyvkötők és mások) azonnal „átképezték” volna magukat az új iparág szakembereivé. Erről szó sincs. Az első nyomdák közelében festőműhelyek sokasága működött, s feladatuk lényegében az új nyomtatványok megfestésében állt. Gratianus dekrétumainak Fust és Schoeffer által készített 1472-es mainzi kiadásából 73 példány maradt ránk, s ezekből legalább tízet bizonyíthatóan egy helyi könyvfestő műhelyben, a *Mainzer Riesenbibel* műhelyében díszítettek. A könyvnyomtatás elterjedésének korából maradtak ránk olyan könyvfestők által összeállított mintagyűjtemények, amelyek kézirat-illusztrátoroknak szolgáltak hasznos tanácsokkal. Az egyik ilyen gyűjteményt (amelyet ma Göttingenben őriznek) használták a *42 soros Biblia* némely példányainak illusztrációja során. Peter Schoeffer másolóként és kalligráfusként kezdte pályafutását, és kezdetben Gutenberg és Fust is betűrajzolóként vette igénybe szolgálatait. A bencés szerzetes Leonhard Wagner (a kortársak szerint „a világ nyolcadik csodája”) 1450-ben született Augsburg környékén. Ő volt korának leghíresebb kalligráfusa. A Szent Ulrik és Afra kolostor *scriptorium*ában dolgozott. Az utókor legalább ötven kéziratot tulajdonít neki, köztük a *Proba centum scripturarum una cum manu exaratum* címűt, amelyben száz különböző írásra hoz példát.

A 15. század utolsó évtizedeiben Firenzében, Nápolyban, Avignonban, Párizsban és Lyonban nagy számban működnek kéziratmásolók, akiknek jelentős része Franciaország északi vidékeiről, Németalföldről vagy a német városokból származik. Egy 1463-as származó feljegyzés szerint Folignóban „mainzi

Mátvásnak is készült kéziratként díszített nyomtatvány,
Thuróczy János krónikája (Augsburg, 1488) (OSZK, Inc. 1143.)

kalligráfusok” működnek. A kéziratmásolók nemcsak azért éltek túl a nyomtatás megjelenését, mert munkájukra továbbra is van kereslet (sokan rendelnek kéziratosokat a korban), hanem azért is, mert a 15–16. században a nyomtatott könyv még nem „késztermék”: a nyomtatott példányokra kéziratos kiegészítéseket – díszes iniciálékat, festett betűket, szalagcímeket stb. – szokás felvinni. Ezt a sajátos keresletet csak felerősíti az a tény, hogy a jómódú vásárlókat szinte kizárólag a lehető legpompázatosabb kiállítású példányok érdeklik. Az elit egy részének álláspontja szerint kizárólag a pergamenre készült kézirat tekinthető nemesemberhez méltó könyvnek: Urbino hercege, Federico (1422–1482) például egyetlen nyomtatványt sem tűr meg könyvtárában, amely így értelemszerűen kizárólag kéziratokból áll. Ha pedig nyomtatványt rendelnek, gondosan ügyelnek arra, hogy annak külalakja a lehető leginkább hasonló legyen a kéziratokéhoz. A budai *Corviniana* gyűjteményben, legalábbis amennyiben adataink megbízhatóak, gyakorlatilag nincsenek nyomtatványok, csak roppant értékes kéziratok.⁶⁵ Az igen illusztris Langeac család pedig 1464-ben másoltat Párizsban egy gyönyörű óraskönyvet, amelyet még 1537-ben is használtak:

„E óraskönyv tulajdonosa a nemes és hatalmas Jacques úr, Langhac bűbérura, Mole vikomtja, jó királyunk kamarása és tanácsosa. A könyvet Párizsban készítette Jehan Dubreuil másoló, januárius 20. napján, MCCCCLXIII.”⁶⁶

Spanyolországban a nyomtatás elterjedése egyben a pompázatos kivitelű kéziratok fellendülésével is jár. Különösen megszorodnak a segoviai pergamen mintájára készült liturgikus kéziratok, amelyeknek többsége az Escorial monostorában készül. Sokan vannak persze a volt kéziratmásolók, akik az idők szavát meghallva nyomdásszá vagy nyomtatott művek kiadójává képzik át magukat. Korábban már felidéztek Antoine Vérard alakját, de a strassburgi Mentelin és a bambergi Albrecht Pfister életpályája is hasonló irányváltást példáz. A bruges-i Colard Mansion szintén másolóként dolgozott, mielőtt – egyébként teljesen sikertelen – nyomdászati tevékenységbe kezdett volna.⁶⁷

3.4 Termelés és terjesztés

Következzék egy utolsó megjegyzés a könyvnyomtatás anyagi feltételeiről. A találmány történetének bemutatása során remélhetőleg sikerült nyilvánvalóvá tennünk, hogy a nyomtatás igen tökeigényes tevékenység: a fémről készült eszközök előállítása nagyon drága, az egyes kiadványok elkészítéséhez komoly befektetésre van szükség (a papír megvásárlása, a betűformák költségei, az esetleges illusztrációk elkészítése stb.), ráadásul a feladat megnyugtató elvégzését

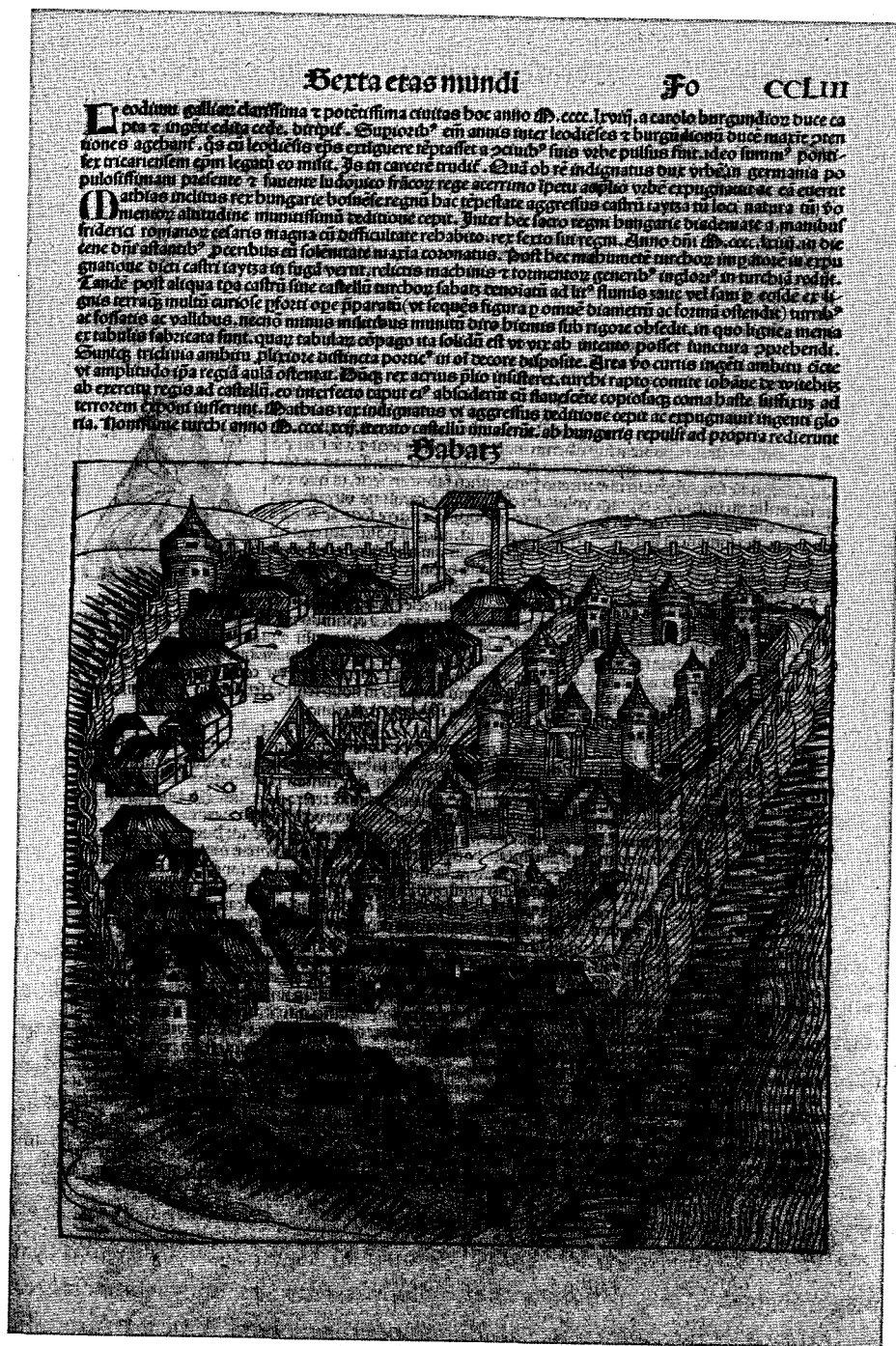
igazi szakemberekre kell bízni, akik nyilván megkérlik közreműködésük árát. Nem csoda, hogy Gutenberg élete végéig különböző tőkepenzesekkel huzakodott. Ennek megfelelően a legjelentősebb nyomdász-könyvkiadók gyakran üzletlátsi viszonyra lépnek egymással az egyes munkafázisok megosztása vagy az egyes kiadványok elkészítéséhez szükséges tőkemennyiség együttes előteremtése érdekében. A párizsi Badius összesen 729 kiadványából 20 készült valamely más nyomdással együttműködésben. Egy talán még érdekesebb adat: a Párizsban 1531 és 1535 között kinyomtatott összesen 1453 kiadványból 491 két vagy több nyomdász együttműködéséből született. A cél minden ilyen esetben nyilvánvalóan a költségek megosztása és az értékesítési kockázat mérséklése volt.⁶⁸ A könyvkiadás fellendülésének korában egy adott mű kiadása roppant összetett pénzügyi, gyártási és kereskedelmi műveletnek számított: a kiadónak fel kellett mérnie a piac igényeit és versenytársai kapacitását, meg kellett határozni a példányszámot, költségvetést kellett készítenie, össze kellett gyűjtenie a szükséges tőkét, meg kellett bizonyosodnia arról, hogy a piacon van elegendő nyersanyag (elsősorban papír) és használható munkaerő, meg kellett szerveznie a műhely tevékenységét. A nyomtatás befejeztével azonban még nincs vége a nehézségeknek: a készterméket jó áron értékesítenie kellett, amihez megfelelő kereskedői hálózatra volt szükség – láttuk, hogy ilyenkor kezdetben kizárólag a bankárok-nagykereskedők rendelkeztek. Befektetni, leszállítani az árut és beszélni annak ellenértékét – ez igazán az ő szakmájukba vágó feladat. Fusthoz hasonlóan Schoeffer is kiterjedt üzleti tevékenységet folytatott: a faggyúüzletben és egy Wetzlar környéki bánya működtetésében is komoly érdeklősége volt. Ami pedig a nyomtatványokat illeti, kezdetben saját fizetett alkalmazottakat foglalkoztató lerakatokat tartott fenn, aztán inkább csak ideiglenes raktárakat bérelt Frankfurtban, Trierben, Párizsban és talán Kölnben is.⁶⁹ Ezekre támaszkodva nemcsak saját kiadványait, hanem más strassburgi, kölni, bázeli, leuveni és római kiadók nyomtatványait is terjeszti.

Több jel utal arra, hogy Párizs központi szerepet játszott a nemzetközi könyvkereskedelemben. Fust egy párizsi üzleti út során halt meg 1466-ban (minden valószínűség szerint a Szent Viktorban helyezték végső nyugalomra).⁷⁰ 1468-ban Schoeffer is visszatér Párizsba, s 15 aranyért eladja a Collège d'Autunnek Aquinói *Secunda Secundae*jének (a *Summa* egy része) általa készített 1467-es kiadását.⁷¹ 1474-ben Conrad Henlif társaságában érkezik Párizsba, s 12 aranyért (és egy Fust lelki üdvéért elmondott miséért) eladja a Szent Viktornak Jeromos leveleinek egy borjúbőrrre nyomtatott kiadását. Arról az 1470-es mainzi kiadásról van szó, amelyhez reklámbrosúrát is nyomtattak.⁷²

Ránk maradt továbbá Duns Scotus Petrus Lombardus *In quartum sententiarum* című munkájához fűzött kommentárjának 1474-es strassburgi kiadásából egy olyan példány, amelynek végén a következő, Schoeffertől származó kézirat elismervényt találjuk: „*Ez a könyv Jean Henrié, a párizsi templom kántoráé, aki 3 aranyat adott érte.*”⁷³ Nem érdektelen az alábbi ügy sem: a münsteri illetőségű Hermann von Staboen az 1470-es évek óta tart fenn könyvkereskedést Párizsban. Boltjában Schoeffer kiadványait is terjeszti. 1474-ben bekövetkezett halálakor a korona elkobozza hagyatékát (azon az alapon, hogy az örökös nélkül elhalálozó külföldiek javai a *droit d'aubaine* értelmében az uralkodóra szállnak). Az intézkedés ellen az egyetem tiltakozik, arra hivatkozva, hogy a lefoglalt könyvek némelyike Heynlin tulajdonát képezi. A vitatott összeg nagysága (2425 arany *écu*, azaz mintegy 3880 tours-i livre) arra utal, hogy Németország és Franciaország között már ezekben a korai években is igen intenzív volt a könyvek kereskedelmi forgalma. A jogvita egyébként még évekig eltart, egy Speyerben üzleti úton lévő francia kereskedő javait le is foglalják, míg végül a királyi kincstár le nem mond a vitatott összegről.

Schoeffer persze Kelet (Lübeck és a Baltikum) felé is terjeszkedik, emellett Nürnbergben és Heidelbergben is vannak érdeklőségei, s jelen van a frankfurti vásáron is. Gratianus *Decretum*ának egy 1495-ig Königsbergben őrzött példányában olvashattunk egy Schoeffer kezétől származó 1474-es kéziratot bejegyzést, amely szerint a nyomdász a munkát egy poroszországi ferences monostornak küldte. Schoeffer kézírása ahhoz a humanista írásképhez hasonlít, amelyet a mainzi, kölni (Zell) és nürnbergi (Koberger) műhelyek nyomtatásban próbálnak majd utánózni. A *Boroszlói Miskönyv*vel kapcsolatos történetek jól példázzák a könyvek finanszírozására és értékesítésére hivatott hálózat működését. A misszáléból a nürnbergi Wilhelm Ruscher 400 példányt rendel Schoeffertől a frankfurti vásárt megelőzően. Ruscher persze csak közvetítő, a valódi megrendelők a Fleischmann fivérek, Blasius Krieg és Hans Kirchner, mindannyian boroszlói nagykereskedők. A szállítmány azonban nem érkezik meg időben, Schoefferék ugyanis csak 1483. július 24-ére készülnek el a nyomtatással. Érdekes kapcsolati hálóról van szó, amelyben helyi tőkepenzesek egy a frankfurti vásárt jól ismerő nürnbergi közvetítő útján bíznak meg egy mainzi nyomdászt az adott feladattal.

A nagy nyomdász-kiadók szolgálatában álló segédek közül néhányan megpróbálnak a maguk lábára állni, néha patrónusuk támogatását élvezve, ahogyan azt az augsburgi Peter Metlinger példája mutatja. A szóban forgó ifjú bázeli és fribourg-i tanulmányai befejeztével Amerbach párizsi ügynökeként

Hartmann Schedel: Liber chronicarum. Nürnberg, 1493 (OSZK, Inc. 87b. Szabács vára)

veszi fel a munkát 1482-ben. 1487-ben először Besançonban telepszik le, ahol Amerbach felszerelésével számos munkát kinyomtat, majd Dole-ban kiadja a *Burgundia szokásjoga* (*Coutumes générales de Bourgogne*, 1490) című munkát. Egy évre rá, már Dijonban, Jean de Cirey apát megrendelésére elkészíti *A cisterci rend kiváltságait* (*Privilèges de l'ordre cistercien*).⁷⁴

Néhány munka kiadástörténetére vonatkozólag különösen sok forrás maradt ránk. Rengeteget tudunk például a *Nürnbergi Krónika* létrejöttének körülményeiről. Az egyébként óriási tőkeerő felett rendelkező Koberger ez alkalommal úgy döntött, hogy két jeles nürnbergi befektetővel – Sebald Schreyer nagykereskedővel, a városi nagytanács tagjával és annak sógorával, Sebastian Kammermeisterrel – szövetkezve kezd bele ebbe a kockázatoktól nem mentes vállalkozásba. Az 1493-ban alapított társaságot végül 1509-ben számolják fel. A társaság működésére vonatkozó dokumentumok arról árulkodnak, hogy a kiadvány értékesítése során nemcsak könyvesek (könyvárusok, könyvkötők stb.) közreműködését vették igénybe, hanem nagykereskedőkre, magánszemélyekre, sőt a Fuggerek megbízottaira is támaszkodtak. Olyan kereskedelmi műveletről volt szó tehát, amely Nyugat- és Közép-Európa számos nagyvárosát – Párizst, Lyont, Budát, Krakkót, Genovát, Firenzét, Lübecket vagy éppen Danzigot – egyaránt érintette.⁷⁵

Egy korábban Strassburgban már kipróbált gyakorlatot⁷⁶ követve Schoeffer megpróbált némi hírverést is csapni egyes kiadványai körül. Hartmann Schedel könyvtárában ránk maradt egy mindössze egyetlen nyomtatott lapból álló, 1469–1470-ben készült katalógusa. A listán szereplő összesen húsz kiadványt forrásaink szerint olyan vándor könyvárus kínálja, aki Nürnbergben rendszeresen a Vademberhez címzett fogadóban (*hospicio dicto zum Wilden Mann*) száll meg. A katalógusban nemcsak Schoeffer, hanem a kölni Ulrich Zell kiadványait is fellelhetjük, s a lap utolsó sorában a *Zsoltároskönyv* elkészítéséhez használt betűtípus szerepeltetésével próbálja felkelteni a potenciális vásárlók érdeklődését („*Hec est littera psalterii*”).⁷⁷ Schoeffernek vannak olyan „reklámbrosúrai” is, amelyek csak egyetlen kiadvány – Szent Jeromos levelei (1470), Gratianus (1472) és a *Dekretáliák* (1473) – beharangozására szolgálnak. A cél itt is az, hogy mindössze egy lapnyi terjedelemben felhívja a figyelmet munkája minőségi voltára, s bemutassa a kiadványban használt betűtípust.⁷⁸ Ezeket az eljárásokat átveszik majd az 1500-as évek nagy könyvesei, Koberger vagy éppen Aldus Manutius. Míg Schoeffer általában kinyomtatta katalógusait, Sweynheim és Pannartz inkább kéziratos könyvlistákat árult Pietro és Francisco dei Massimi római (a Campo dei Fiori közelében fekvő) házában.⁷⁹

A szó szoros értelmében vett könyvkereskedések – azaz olyan boltok, amelyekben példányonként árulják a nyomtatványokat – csak lassacskán jelennek meg, noha Du Pré és Gérard magukat már 1486-ban „könyvárusoknak” (*marchands libraires*) nevezik *Az Isten városa* általuk készített kiadásának kolo-fonjában. A *Nyomdászok haláltánca* (*Danse macabre des imprimeurs*), amely 1500 körül íródott, egy könyvesboltban játszódik.⁸⁰

Halál:

*Fel, serkenjen, Magán a sor / Könyves mester, előre csak,
Hogy ki vagyok, láthatja jól, / Az összes könyve itt marad,
S a lába betyén táncra kap. / Inkább azt vesse már eszébe
Hogy visszatér csak, bár balad, / S hiába kezdet, ha nincs vége.*

Nyomdász:

*Bár nem akarok, táncolok / Érzem, lábam a halál bajtja
És lök előre, lódulok. / Ez van, akarva, nem akarva,
Könyveimet hátrahagyva / S boltomat is, már megyek
Örömöm immár búra váltva / hisz kaptam halálos sebet.*

A könyvek már a 15. században is igen gyorsan „közlekedtek”, ami a terjesztési hálózatok hatékony működésére utal. Szorítkozzunk néhány francia példára. Az Arsenal könyvtárában megtaláljuk a 48 soros *Biblia* egy pompázatos, borjúbőrre nyomtatott példányát, amelyet Fust és Schoeffer nyomtatott 1462-ben. A kötet 1463 és 1479 között Jean de Wailly, Orléans es-perese tulajdonában volt, azaz már az első nyomdaműhely megalapítása előtt megérkezett Párizsba.⁸¹ Servais Le Roy (†1473) Cambrai érseki kanonoka volt. Hagyatékában több könyvet, köztük egy kétkötetes, pergamenre nyomott Bibliát is találtak, amelyet aztán Dixmudében helyeztek el. Kollégájának, az 1480-ban megboldogult Raoul Mortier kanonoknak csodálatos könyvtára volt, amelynek egyik legszebb darabja egy „kétkötetes, mainzi nyomású Biblia” (becsült értéke 12 font). Hagyatéki leltárában találjuk ezenkívül az alábbi kötetet: „*Albertus Magnus De misterio misse nyomtatott betűkkel*” (becsült értéke 15 sou).⁸² Azt is biztosan tudjuk, hogy a Saint-Bertinkolostor bencései már igen korán szert tettek a 42 soros *Biblia* egy példányára. A tours-i Amand de Bresche testvér még bőven a 15. században megszerezte magának Torquemada zsoltármagyarázatait, az 1478-as mainzi kiadásban. Végül, az Orléans közelében fekvő Boiscommun helység elől-

járója már a 16. század legelső éveiben szert tesz a *Nürnbergi Krónika* egy példányára, s ami még érdekesebb, a Dürer-féle *Jelenések Könyve* 1498-as kiadására.⁸³

4. A GRAPHOSZFÉRA FELTALÁLÁSA

Az új médium gyors, alig néhány évtizednyi időt igénylő térhódítását csak akkor értelmezzük helyesen, ha azt jóval korábbi történések végkifejletének tekintjük. A könyvnyomtatás feltalálása azonban olyan óriási következményekkel járt, hogy a „forradalom” kifejezés alkalmazása a jelenségre mégis indokoltnak tűnik. Gutenberg eljövetele egy új korszak nyitányát jelenti Nyugat-Európa társadalmának egésze számára. A könyvünkben szereplő idézetek remélhetőleg meggyőzően bizonyítják, hogy a jelenség horderejével és súlyával már a kortársak is tisztában voltak. Nyugat-Európa ekkor abba a stádiumba lépett át, amelyet Régis Debray a „graphoszféra” koraként írt le, és amelynek legfontosabb jellemzője, hogy az írott betű, a nyomtatvány és a mediatizált jelek központi szerepet játszanak a társadalom működésében.

A változás elsősorban gazdasági jellegű: nemcsak a nyomdák létrehozása lényeges itt, hiszen az új típusú *hardver* (a nyomdatechnikai eszközök) megteremtése, a fogyóeszközök (papír, festék) kitermelése, valamint a késztermék terjesztése legalább olyan fontos szerepet játszanak a folyamatban. A nyugati típusú fejlődés eredetisége a kapitalizmus és a technikai fejlődés összekapcsolódásában rejlik. Kínával ellentétben a nyomdászat ügyét Európában nem az állam, s nem is az egyház veszi kézbe, viszont az „árujelleg” egyre meghatározóbbá válik a *softver* esetében is: a nyomtatásnak köszönhetően a szövegek és az információk fokozatosan áruvá – piaci értékkel bíró terméké – válnak. A funkciók és a folyamatok sokszínűsége határozza meg, hol kezdi meg térhódítását a könyv, hol jönnek létre az első nyomdák, könyvvásárok és könyvkereskedői hálózatok, s hol lelik fel az első nyomdászok a munkájukhoz szükséges tőkét. A nyomtatás gazdaságtanát tehát már a kezdetektől fogva egy nemzetek feletti térben kell elgondolnunk, amely teret fokozatosan formálja és átalakítja a versengés, a szakosodás és a delokalizáció – említsük meg, hogy a legények sztrájkja idején a lyoni mesterek azzal fenyegették a tiltakozókat, hogy nyomdáikat egyszerűen elköltöztetik a városból, Vienne-be vagy egyenesen Genfbe.

A nyomdászat a szellemi termékek előállításának és fogyasztásának közgazdaságtanát is nagyban befolyásolja. A nyomtatás megjelenése ugyanis a könyv árának csökkenésével és a hagyományos olvasó/vásárlóközönség jelentős

mértékű kibővülésével jár. Az elérhető kiadványok és a példányok száma megsokszorozódik, ami az olvasási szokások teljes (és viszonylag gyors) átalakulását hozza magával: a középkor évszázadaira az intenzív olvasás volt jellemző, ami kisszámú és lassacskán akár emlékezetből is felidézett munka gyakori újraolvasását jelenti, valamint a rajta való „rágódást” (*ruminatio*). Az olvasás ezen gyakorlata nem tűnik el teljesen, hiszen az újkorban (sőt még későbbi időkben is) találunk rá példát, de kétségtelenül visszaszorul, és helyét az extenzív olvasás veszi át. Ennek lényege: mindig más és más szövegeket olvasni, nem is feltétlenül elejétől a végéig, hanem csak bizonyos passzusokat és szöveghelyeket felkeresve (ahogyan arról a könyvtárba visszahúzódnó Montaigne számot is ad). Nincs szó többé a középkori értelemben felfogott szerzői autoritásról: az olvasó inkább úgy érezheti, hogy bensőséges párbeszédbe bonyolódott a múlt nagy szellemeivel. Noha számadatokkal, a dolog természeténél fogva, nem tudjuk alátámasztani állításunkat, mégis biztosnak tűnik, hogy a csendes és gyors olvasás lassanként kiszorítja a hangos (vagy legalábbis morgó) olvasást és a középkori *lectiót* jellemző akadozó betűzgetést. A csendes olvasás térhódítása ezenkívül még a szöveg felfogásának egyre nagyobb absztrakcióját jelenti, köszönhetően annak, hogy érzékeink közül egyre nagyobb szerep hárul a látásra, s egyre kevesebb a hallásra és a szaglásra. Az auditív (hallás utáni) és muszkuláris (reflexszerű) emlékezet szerepét a vizuális memória veszi át, ami végső soron az utalások externalizációját teszi lehetővé.

A médium ökonómiája természetesen visszahat a szövegek gazdaságtanára. A 15. századtól kezdve a piac és a verseny – tehát pénzügyi jellegű tényezők – határozzák meg a könyvek sorsát. A nyomdászok és a tőkések befektetéseknek meg kell térülniük, s nem szabad túl nagy mértékben hitelekre hagyatkozniuk. Gutenberg volt az első, aki teljesen új típusú, nagy példányszámban előállítható és jól eladható „terméket” hozott létre (gondoljunk csak a búcsúlevelekre), amellyel a további kísérletekhez szükséges tőkét próbálta előteremteni. Fust és Schoeffer is a közönség igényeit próbálták kifürkészni, olyannyira, hogy bizonyos értelemben őket tekinthetjük a „kiadáspolitikai” atyjának. A pénznek a folyamat egészében betöltött szerepe még nyilvánvalóbbá válik, amikor az első könyvpiac korlátai kezdenek megmutatkozni és az iparág megtorpanásának ellenszerét a könyvesek újítások egész sorának meghonosításában vélik felfedezni. Új irányt adnak a könyvkiadásnak, szövegeket (például fordításokat) rendelnek, kis terjedelmű munkákat adnak ki, amelyek nem sokáig foglalják le a sajtókat és nem is igényelnek nagy tőkebefektetést, de mégis jól eladhatók stb. Nem vagyunk már messze Rabelais-tól (1494–1555),

aki 1532-ben megírja ugyan a *Pantagruelt*, de művét nevével nem vállalja. Ha MacLuhant akarnánk parafrázálni, azt az axiómát szögezhetnénk le, mely szerint a médiumok közgazdaságtanában a termelés gépesítése egyben a tartalom „áruvá válását” is jelenti.

Nemcsak arról van szó, hogy bizonyos szövegek kifejezetten gazdasági megfontolásokból születtek, hanem arról is, hogy a mediatizáció következtében a szerzőkből és munkáik közvetítőiből (kiadók, szerkesztők, nyomdászok stb.) álló közösség nagy tekintélyre, sőt majdnem döntőbírói szerepre tesz szert a szellemi termékek előállításának bizonyos szektoraiban. Nem volna például illendő, ha Rabelais doktor neve szerepelne egy olyan munka címlapján, amely köszönő viszonyban sincs sem az egyetemi kánonokkal, sem az orvostudományokkal. Másfelől azonban a kiadott könyvek nyitó (vagy záró) lapjain egyre nagyobb számban találkozunk levelekkel, ajánlásokkal, előszavakkal és másféle paratextusokkal, amelyek arra utalnak, hogy lassacskán kezd kifomálódni a tekintélynek, az elismertségnek egy újszerű hálózata, amelyben minden szerző igyekszik elfoglalni egy viszonylag előkelő helyet. Végül annak az állításnak az igazságtartalmát is érdemes megvizsgálnunk, mely szerint a média közgazdaságtana nemcsak azt határozza meg, hogy egy adott szöveget összeegyeztethetőnek ítélnék-e egy adott elvárásrendszerrel (például a tudományosság kánonjával), hanem döntő befolyással bír az elvárásrendszerek meghatározására (esetünkben a tudományosság mibenlétéről való diskurzusra) is.

Az új médium térhódítása az embereknek a tudáshoz, az ismeretekhez való viszonyát is felforgatta. A hagyományos felfogás a szöveget olyan, felsőbbrendű akarat ihlette üzenetként látta, amelyet a szerző csak lejegyzett. A graphoszférába való belépés ezt a felfogást alaposan megtépázza, hiszen Isten szerepe mind az írás és az olvasás szférájában, mind azon kívül kezd elhalványulni. Luther az első között mérte fel a változás jelentőségét és szűrt le belőle messzemenő következtetéseket: ő szisztematizálta ugyanis a *sola scriptura* elvét, és ő ismerte fel az istenséggel való kommunikáció többi formájának fokozatos hanyatlását. A nyomtatott könyvekre és az általuk hordozott szédületes mennyiségű információra támaszkodva a világ megismerhetővé válik – írja Ickelsamer a *Teutsche Grammaticában*.⁸⁴ A nyomtatott könyv kollektív és egyéni tapasztalatok gyűjtőhelyévé, az emberi tudás privilegizált tárává válik. A felhalmozott információtömegben rövidesen már csak megfelelő munkaeszközök, bibliográfiák és katalógusok segítségével lehet tájékozódni. A nyomtatott könyv az egyetemes tudásnak, a világ katalógusának ígéretét hordozza magában, a graphoszféra pedig lefedni látszik a szellemi élet egészét.

HARMADIK RÉSZ

A média első forradalma

*Abogyan annak idején Krisztus apostolai az evangéliumot
hirdetve járták a világot, úgy járnak ma a szent művészet letéteményesei
az országokat. Könyveik az Evangélium hírnökei, az igazság
és a tudás prédikátorai.*

WIMPHELING

A könyvnyomtatás meghódítja a világot

Hoc est, quod semper gloriosa et coelo digna anima Nicolai Cusensis cardinalis Sti Petri ad Vincula peroptabat, ut haec sancta ars quae oriri tunc videbatur in Germania Romam deduceretur.

ANDREA DE BOSSI, 1470*

*Artem pressuræ quamquam Moguncia finxit / E limo traxit Basilea tamen.***

1. AZ INNOVÁCIÓ ELTERJEDÉSE

1.1 A mainzi apostolok

Alig ötven év leforgása alatt Európa majd minden nagyobb városában feltűnik az új gépezetek, a Strassburgban és Mainzban 1450 táján kifejlesztett nyomdagépek és sajtók. A savoyai Guillaume Fichet és kortársai némi csodálkozással szemlélték, hogy „a germán földből, mint egy trójai falóból” egy egész iparág ugrott ki teljes fegyverzetben, némiképp hasonlatosan ahhoz, ahogyan pünkösdi másnapján az apostolok indultak elvinni a jó hírt a föld minden népének. A mából visszatekintve a jelenség oly nagy horderejűnek tűnik, hogy a Bizánci Birodalom alkonya és az Újvilág felfedezése mellett a könyvnyomtatás feltalálását is a középkor végét jelentő események közé sorolni. A történészek ítélete igen kategorikusnak tűnik: a nyomtatás feltalálása egyenlő az újkor beköszöntével, s a könyvnyomtatás által érintett régió – Nyugat-Európa – a modernitás fátylavívője.

A mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás elterjedésének sajátos módjáról és régióként változó üteméről már korábbi munkák is sokat írtak, igazán jó képet azonban az új adatokat is feldolgozó mai kutatók adhatnak a kérdésről.¹ Többféle szempontból is érdemes megvizsgálnunk a nyomdászat bölcsőjének számító területet: a hálószerű elrendeződést mutató termelési

* Ez azt jelenti, hogy Nicolaus Cusanus bíboros örökkön dicsőséges és a mennyországra méltó lelke minden másnál erősebben kívánta, hogy ez a Németországban kidolgozott szent tudás Rómában is meghonosíttassék.

** Bár a könyvnyomtatás művészete Mainzban született, az agyagból mégis Bázelen bontakozott ki. (Bergamói Gáspár leveleinek előszava, Bazel, 1472)

struktúrák kiépülését kulturális, gazdasági és politikai tényezők együttese determinálta. Az új találmány térhódítása rövidesen felkelti mind az egyház, mind a politikai hatalom intézményeinek érdeklődését. A nyomdászat terjedésének köszönhetően a gyorsabban modernizálódó régiók elhúznak a visszamaradottabbaktól, ám a két területtípus egymáshoz való viszonya folytonosan változik. A legfontosabb kérdés annak vizsgálata, hogy miként és milyen ütemben jutunk el magától az új találmánytól annak elterjedéséig, azaz az innovációig. Henri-Jean Martin megfogalmazásában ugyanez a kérdés a következőképpen hangzik: „hogyan hódítja meg a könyvnyomtatás a világot?”

1.2 A *paper valley*

A nyomtatás a Rajna völgyében, Mainzban és Strassburgban született, majd Európa ezen központi jelentőségű régiójából kiindulva és koncentrikus körökben terjedve hódította meg előbb Európát, majd az egész világot. A folyamat közvetlen előzményének tekinthetjük a 15. század első felére jellemző demográfiai fellendülést, amely Európa bizonyos kivételesen kedvező helyzetű régióiban a 16. században is kitart. Másfél évszázaddal a 14. század súlyos válságai után a Rajna-vidék, Flandria és Észak-Itália lakosai ismét úgy érezhették – mint utóljára az 1300-as években –, hogy a „világ megtelt”. Európa e három vidékén az átlagos népsűrűség meghaladhatta akár a 60 fő/km²-t is. A becslések szerint 1500 körül 30–35 európai város lélekszáma haladhatta meg a 40 ezret, ám a legnépesebb régiókban a városhálózatnak fontos elemeit alkották a közepes és kis-méretű városok: Németalföldön ekkoriban már a népességnek több mint 30 százaléka, Észak-Itáliában pedig mintegy 25 százaléka él városokban. Európa legnagyobb részében a városlakók aránya 10 és 15 százalék között mozog.² Pierre Chaunu szerint ezekre a számadatokra épülhetett a nagy áttörés.³ Amikor a Rajna völgyéről mint *paper valley*-ről beszélünk, célunk az, hogy arra a kardinális szerepre hívjuk fel a figyelmet, amelyet a régió a médiumok rendszerében bekövetkező első nagy átalakulásban játszott.

Mainzban a rend 1462-ben áll helyre, amikor Adolf von Nassau hatalomátvételének köszönhetően a város gyakorlatilag egy hercegség székvárosává válik. A könyvpiarban játszott vezető szerepét azonban fokozatosan elveszti. 1462-ig a könyvnyomtatás titkát csak néhány strassburgi és bambergi nyomdász ismeri, ez a helyzet azonban megváltozik, amikor Gutenberg munkásai kirajzanak a világba. Mainz ezután már nem igazán tudja tartani a lépést az új és igen hatalmas versenytársakkal, Nürnberggel, Kölnnel, Strassburggal, vagy éppen Párizssal és Velencével. A politikai kontextus sem különösebben

kedvező: a legnagyobb egyházi méltóságok mainzi jelenléte értelemszerűen a cenzúra (1485-öt követően megfigyelhető) szigorodásához vezet – a hatóságok különösen szigorú szabályozásnak vetik alá a szélesebb olvasóközönséget megcélzó vulgáris nyelvű munkákat.⁴ A mainzi könyvesek ezt természetesen meg is sínylek, s a helyzetből elsőként a szomszédvárookban működő versenytársaik profitálnak. A Speyer városában 1471 óta nyomdászodó Peter Drach például kereskedelmi lerakatot hoz létre Mainzban. Elsősorban az ő üzleti sikereinek köszönhető, hogy az 1470-es években több könyvet nyomtatnak Speyerben, mint Mainzban. Rövidesen Augsburg is lekörözi Mainzot. A mainzi egyetem 1477-es megalapítása nem javít érdemben a város könyveseinek helyzetén.

A mainzi és speyeri könyvtermés (a kiadott művek száma) a 15. században

	1471 előtt	1471–1480	1481–1490	1491–1500
Mainz	81	54	101	92
Ebből Fust és Schoeffer	30	52	95	41
Speyer	0	67	148	122
Ebből Drach	0	35	91	54

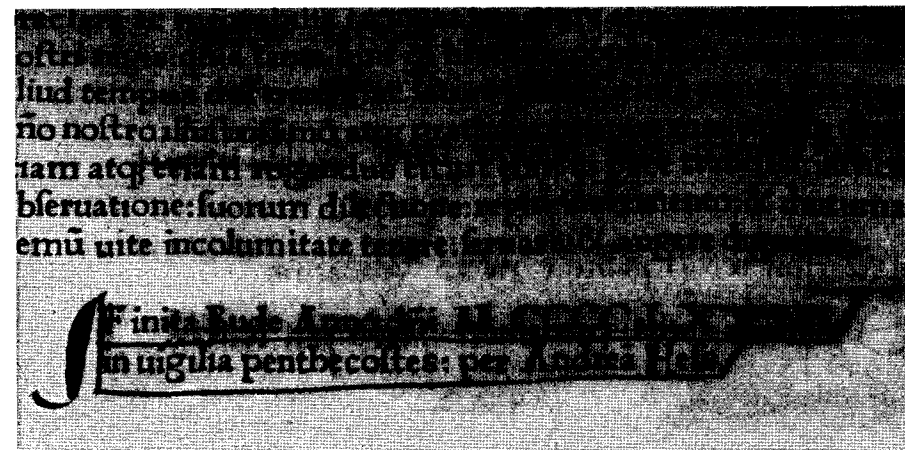
Az első, Mainzon kívül tevékenykedő nyomdászok németek, többségükben Gutenberg volt mesterlegényei, akik közül sokan vándor életmódot folytatnak. A nyomdagépek elsőként Strassburgban (1458 táján) és Bambergben (1459 körül) tűnnek fel. Mainz 1462-es ostromát követően sok nyomdász a várostól távol próbál szerencsét. Noha erről levéltári források híján nincsenek biztos információink, az bizonyosnak tűnik, hogy az első generációhoz az alábbiak tartoznak: a kölni (1468/69) Ulrich Zell, a bázeli (1468) Berthold Ruppel,⁵ a nürnbergi (1469) Philipp Kefer, a folignói Johann Neumeister, valamint a Nicolas Jenson és Johannes von Spira⁶ környezetében található itáliai prototipográfusok. A német nyomdászok nemcsak a technikát, hanem a nyomtatvány esztétikáját is közvetítik: Gutenberg gót betűkkel nyomtat, s ebben minden nyomdász követi, egészen a strassburgi Adolf Ruschig. Ez utóbbi lesz az első, 1464-ben, aki a humanista kézírás által ihletett betűtípust használ, ahogyan majd a subiacói Sweynheim és Pannartz is teszi egy évvel később.

Sok történész vizsgálta Johann Mentelin életútját. A strassburgi prototipográfus⁷ 1410 táján született Schlettstadtban (Sélestat). Szülővárosában járta ki a parókiai iskolát, majd Strassburgban tevékenykedett könyvfestőként és másolóként Ruprecht püspök udvarában. Több úton-módon is megismer-

kedhetett a nyomtatással: lehet, hogy személyesen ismerte Gutenberget, talán Mainzban is járt, de az sem kizárt, hogy Gutenberg egy mainzi munkása árulta el neki az eljárás titkát. Első ránk maradt műve a latin nyelvű *49 soros Biblia*, amely még 1461 előtt elkészült. Mentelinnek vitathatatlanul óriási szerepe volt abban, hogy Strassburg a nyomdászat fellegvárává vált. Valószínűleg nála kezdte pályáját – könyvfestőként – az a Johann Bämler, aki aztán Augsburgban alapított nyomdaműhelyet. A reutlingeni születésű Zainer fivérek (Günther és Johann) szintén Mentelinnél dolgoztak: Günther később Augsburgban lesz nyomdász, Johann pedig Ulm városának első műhelyét hozza majd létre. További nyomdászokról is tudunk, akik megjárták Strassburgot: említsük meg Mentelin két vejét, Ruscht és Schottot; Sixtus Riessingert, aki később Nápolyban és Rómában működik; vagy éppen az 1445-ös születésű niederehnheimi Thibaldus Schenkbechert, aki 1470-ben szintén Rómában alapít nyomdát. Valószínű, hogy a strassburgi nyomdászok sorába tartozó Heinrich Eggestein szintén Mentelinnél tanulta a szakmát, bár róla azt is tudjuk, hogy ismerte Gutenberget és 1455–1459 között (tehát Gutenberggel egy időben) Mainzban élt.

A strassburgi nyomdászat dinamizmusa sok érdeklődőt vonz a városba: itt van például a valószínűleg mainzi születésű aranyműves Georg Husner, aki 1470-ben strassburgi nőt vesz feleségül, majd 1473-ban nyomdát nyit, meghozzá azzal a szintén mainzi születésű Johann Beckenhabbal együttműködve, aki később, 1479-ben, már Würzburgban alapít műhelyt. Látnunk kell azt is, hogy nemcsak a jól képzett szakemberek, hanem a *hardver* – a betűkészletek és a metszetek – is járják Európát: Leeu, a híres goudai (1477), majd antwerpeni (1484) nyomdász betűöntvényeinek egy részét Velencében szerzi be, de megveszi a strassburgi Heinrich Knoblochter fametszetnyomó lemezeit is. Strassburg és Mentelin példája azt illusztrálja, milyen nagy szerepet játszik a korban a technikai tudás transzferje, amihez még tegyük hozzá a mesterséget ugyanott kitanulók között fennálló szolidaritástudatot: a Strassburgban képzett nyomdászok úgy vélik, hogy a város nevének megemlítése életrajzukban szakmai tudásuk biztosítékául szolgál. Ezzel magyarázható, hogy a „*de Argentina*” (strassburgi) jelzõt azok is hozzáillesztik nevükhöz, akik nem ott születtek, de a városban lett belőlük nyomdász. A szakmai összetartozás-tudatot gyakran családi kötelékek is kiegészítik.

Ugorjunk most egy negyedszázadnyi időt: a nyomdászat terjedése akkor lép új szakaszába, amikor a „második hullámhoz” tartozó városokban képzett nyomdászok Európa távoli vidékeire viszik el a könyvnyomtatást. Az első

Chronica Hungarorum. Buda, 1473 (OSZK, Inc. 326.)

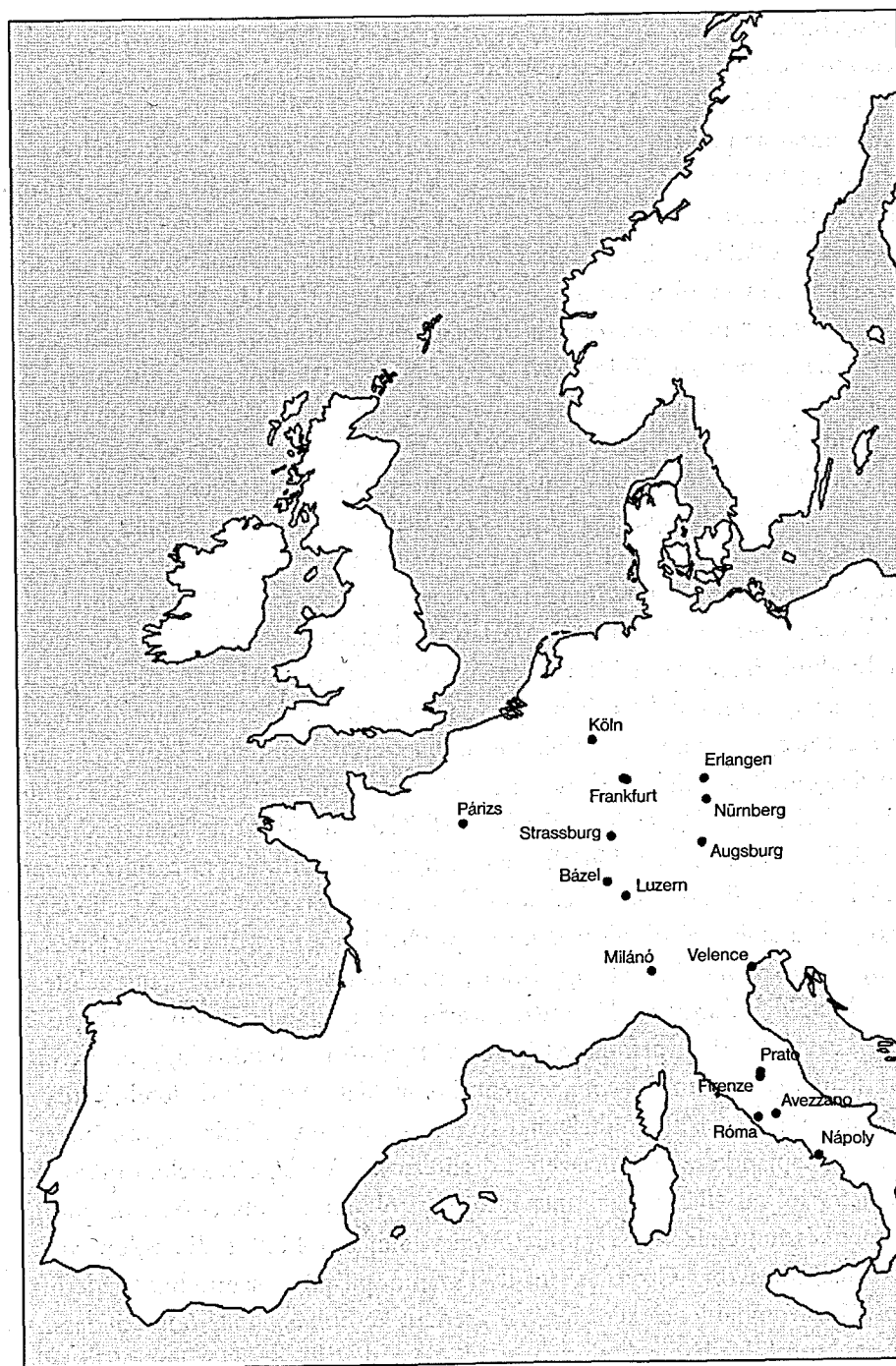
pilseni nyomdász például Bambergből érkezik. Hess András a római Lauer-nyomdában dolgozott, mielőtt megalapította volna Budán az első magyarországi nyomdaműhelyt (1473).⁸ Mathias Moravus, egy olmtüzi születésű írnok Müncheneri Mihállyal lép üzleti kapcsolatra, s együtt nyomdát alapítanak Genovában, 1474-ben. A mesterséget náluk kitanuló munkások közül Johannes Bonus Savonában telepszik le, ahol még 1474-ben létrehozza a város első nyomdáját. Haebler szerint Müncheneri Mihály azzal a müncheni születésű Michael Schopffal (Michele Scopo) azonosítható, aki az ulmi Zainernél tanulta ki a nyomdászatot – azaz ismét strassburgiakra bukkanunk.⁹ Moravus ezt követően (1475) Nápolyban alapít nyomdát, egy katalán szerzetes, Blasius Romero segítségével. Nyomdája kitűnően működik egészen 1491-ig, amikor betűkészletének nyomai Mainard Ungut és Stanislaus Polonus – Moravus két volt munkásáról van szó, egyikük szemlátomást kelet-európai származású – sevillai kiadványaiban tűnnek fel.¹⁰ Tudunk persze további kelet-közép-európai születésű nyomdászokról is: a leghíresebb közülük a csehországi Chebből (Eger) elszármazott Johann Sensenschmidt, aki bambergi mesterlegénykedés után 1469-ben Nürnbergben alapít nyomdát (egy mainzi ifjúval, Johann Keferrel együttműködve). Moravusszal egy időben egy másik „lengyel” is nyomdászodik Nápolyban: jól ismertek Johann Adam „*de Polonia*” kiadványai. Végül: a bártfai (Bartfeld, Bardejov) születésű Pierre Hongre Lyon legjelentősebb nyomdász-könyvkiadói közé számít az 1482-t követő években.¹¹

1.3 Az újítók és környezetük

Kísérjük meg az innováció folyamatának modellálását: a transzfert (hasonlóan minden migrációs jelenséghez) két tényező határozza meg, jelesen a távolság és a befogadó közeg jelentős volta.

A vizsgálatok azt mutatják, hogy az innovációs folyamat első szakaszában a távolság (pontosabban a közelség) játssza a legnagyobb szerepet. A könyvnyomtatás bölcsőjének a Rajna-völgyét, Közép- és Dél-Németországot tekinthetjük, hiszen Mainz, Bamberg és Strassburg után az első nyomdák Eltville-ben, Bázelen, Nürnbergben (1469) és Augsburgban jöttek létre – az első bécsi nyomda alapításának dátuma kérdéses, ezért a várost kihagyjuk a felsorolásból. Harmincnál is több azonosított műhelyével Köln a 15. század legjelentősebb német nyomdavárosa. A folyamat azonban rövidesen kiterjed több itáliai városra és Párizsra is: Subiaco (1465), Róma (1467 körül), Velence (1469), Foligno és Trevi (1470), Milánó és Nápoly (1470 körül). Az első Párizsban nyomtatott könyv Gering, Crantz és Friburger műhelyéből kerül ki 1470-ben. A nyomdaműhelyek megjelenésének dátuma alapján felállított rangsor és a Mainztól való kisebb vagy nagyobb távolság között fennálló korrelációs kalkulus 0,71, ami azt jelenti, hogy a könyvnyomtatás korai elterjedése háromnegyedrészen a közelséggel magyarázható.¹²

A nyomtatás elterjedésének folyamatában a közelségi tényező mellett nagyban közreműködnek a „közvetítők” bizonyos körei is – itt elsősorban az egyházra kell gondolnunk. Korábban már tettünk említést arról, hogy némely magas egyházi méltóságok milyen nagy szerepet játszottak az első strassburgi és bambergi nyomdák létrejöttében. Itáliában a könyvnyomtatás első hívei között több, a pápai udvarral és közigazgatással szoros kapcsolatot ápoló humanista főpapot találunk. Említsük meg újra a Szent Kollégium két illusztris tagját: az egyikük, Nicolaus Cusanus Mainzzal és a Rajna-vidékkel ápolt kapcsolatai közismertek, s a bíboros minden bizonnyal többet is tett volna a nyomdászat ügyéért, ha a halál nem szólítja el túl korán, 1464-ben, Todiban. A másik jeles személyiség Juan de Torquemada (1388–1468), domonkos, volt párizsi diák, aki a pápaság előjogait védelmezte a konstanzi, bázeli és firenzei zsinatokon. Torquemada 1439-ben kapta meg a bíborosi kalapot, emellett apostoli protonotárius is volt, továbbá javadalmas apátja annak a subiacói Santa Scolasticának, amely számos idegenből érkező testvért – főleg németeket – fogadott falai közé. Az ő hívó szavára érkezik Subiacóba¹³ a két német klerikus, a Frankfurt környékéről származó Conrad Sweynheim¹⁴ és a kölni Arnold Pannartz. Sweynheim és Pannartz talán már 1464-ben nyomtattak

A könyvnyomtatás elterjedése, 1452–1470

egy Donatust, de a Németország határain kívül nyomtatott s ránk maradt első munka az 1465. október 30-án befejezett latin nyelvű Lactantius-kiadás, amelyet néhány héttel követett (vagy megelőzött) Cicero *De Oratoréjének* 275 kinyomtatott példánya és a *De civitate Dei*.¹⁵ A német szokásoktól eltérően mind a három kiadványt antiqua betűkkel nyomtatták, talán Nicolas Jenson közreműködésével. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Subiacóban gazdag könyvtár és könyves infrastruktúra van (például rengeteg másoló), ami valószínűleg felgyorsította a transzfer folyamatát.

Rómában 1464–1466 során következett be az áttörés. Az Örök Város csak 1420-ban, a pápaság végleges visszatérése után lett ismét a kereszténység fővárosa, de a rákövetkező korszakot egyértelműen az újjáépítés terminusaival írhatjuk le. A város népessége 20 ezerről (1450) 55 ezerre (1526) nő, gyors emelkedésnek indulnak az ingatlanárak, megszorodnak a kereskedők. A pápai udvarnak és közigazgatásnak, az Akadémiának, az egyetemnek, a Görög Kollégiumnak, a Könyvtárnak,¹⁶ a városban székelő vagy ott átutazóban járó főpapok jelenlétének köszönhetően Róma elsőrangú kulturális központtá nővi ki magát. Az első római nyomdaalapítási kísérletről csak levéltári forrásokból tudunk: bizonyosan 1466 őszét megelőzően, talán már 1464-ben történt, hogy az apostoli notárius Domenico da Lucca (aki később Simone di Niccolò da Lucca és Simone Cardella néven is szerepel különböző forrásokban), Enrico de Ulricho Gallus Teuthonicus (Ulrich Han fia, Henrik) és Clemente Donati d'Urbino társaságot alapítanak.¹⁷ Cardella jó kúriai kapcsolatokkal rendelkező üzletember, Ulrich Han pedig Ingolstadt-ból jön, majd Bécsben időzik, ahol polgárjogot szerez, s 1462-ben talán nyomtat is. Neki is jó kapcsolatai vannak a pápai udvarban. Elképzelhető, hogy a szóban forgó társaság kinyomtatott valamit, de ha így volt is, egy példány sem maradt ránk belőle.¹⁸

Ulrich Han minden valószínűség szerint Torquemada bíboros ösztönzésére érkezett Rómába valamikor 1444 és 1446 között. A bíboros ugyanis nyomtatásban kívánta látni *Meditationes* című munkáját – egy Jézus életéhez fűzött kommentárról van szó, amelyet összesen 31, a Santa Maria sopra Minerva freskói alapján készített metszettel díszítettek.¹⁹ A világtörténelem második, illusztrációkkal ellátott nyomtatott könyvéről van szó (az elsőt a bambergi Pfister készítette). Hant Giovanni Antonio Campano (1429–1477), volt perugiai retorikaprofesszor, Crotone, majd Teramo püspöke segítette: kezdetben pusztán nyomdai lektorként tevékenykedett, később azonban ő írta a klasszikus auktorok kiadásainak előszavát. 1471 és 1474 között Han még Cardella üzlettársaként, később pedig egyedül készíti kiadványait. Forrásaink szerint

1474-ben azt kérelmezi, hogy műhelye előtt egy „padon” árulhassa könyveit. Noha a Cardellával való szakítás megingatja pénzügyi helyzetét, 1475-ben sikerül kiadnia a híres *Missale Romanumot*, amelyet egy évvel később egy kottát is tartalmazó nyomtatvány követ. 1479-ben éri a halál, Rómában.

1467 végén azonban Sweynheim és Pannartz is Rómába költöztetik nyomdagépeiket és könyvkészletüket. A két volt subiacói könyves a dei Massimi fiúvérek (Pietro és Francesco) házában, a Piazza Navona és a Campo dei Fiori között telepszik le. 1467 novemberében Massa püspöke, Leonard Dati a következőket jegyzi fel Szent Ágoston-példányába: „...ezt a könyvet magamnak és Giorgio unokaöcsémnek vettem saját pénzemen ezeknél a Rómában nemrég megtelepedett németeknél, akik nagy számban állítanak elő könyveket, méghozzá nem másolás, hanem nyomtatás útján [non scribere sed formare solent].”²⁰

Igen valószínű egyébként, hogy az eladott példányok hasznából a Santa Scolastica is részesedik. 1465-ben egy további jelentős személyiség is Rómában tartózkodik: arról a Sixtus Riessingerről van szó, akivel korábban már találkoztunk, s aki rövid ideig szintén Han munkatársaként tevékenykedik. Szintén 1465-ben történt, hogy a metzi egyházmegyéből származó klerikus, Adam Rot kanonoki stallumot kap: néhány évig Sweynheim és Pannartz műhelyében dolgozik, majd 1471-ben ő is a saját lábára áll.

Az egyházi körök mellett a másik olyan közeg, amely a nyomdászat elterjedésében igen fontos szerepet játszott, az egyetemi embereké (amely a legkevésbé sem független az egyháztól). Az első nyomdászok között rengeteg egyetemi fokozattal rendelkező férfiút találhatunk, többek között magát Gutenberget. Az egyetemhez kapcsolódó tudósok különösen Párizsban, ahol Franciaország első nyomdája működik, játszanak nagy szerepet. Párizsban egyébként is igen kedvező mutatói vannak: 225 ezer lakosával a korban Európa legnépesebb városának számít, az ország gazdasági és politikai centruma (még akkor is, ha a korban a királyi udvar még vándorol), valamint természetesen szellemi központja is. A városban nagyon korán tűnnek fel az első nyomtatványok, s a király már 1458-ban Mainzba küldi Jensont, hogy tájékozódjon az új találmányról. Fustnak és Schoeffernek is van párizsi lerakata. Még ennél is fontosabbak azonban a személyközi kapcsolatok, hiszen az első párizsi műhelyek a nyomdászok és a diákok közt fennálló ismeretségekre épülnek majd.

A párizsi nyomdászat első korszakának (1460–1470) kulcsfigurája az a Guillaume Fichet, aki 1433-ban született Faucignyban, majd avignoni tanulmányok után kerül Párizsba. 1461-től fogva az egyetem *sociusa*, 1467-től

az egyetem rektora, 1468-ban pedig teológiai doktorátust szerez. 1469–1470-ben hivatalos úton Milánóban jár, ahol megismerkedik az itáliai humanizmussal, összeharátkozik Bessarion bíborossal, s a nyomdászat meggyőződéses hívévé válik. Az ő köréhez tartozik Johann Heynlin von Stein²¹ (Johannes de Lapide), a volt erfurti, lipcsei és leuveni diák, aki 1453-ban érkezett Párizsba, pontosabban a Sorbonne kollégiumába.²² Egy ideig Bázelen tartózkodik, ahol a filozófiai fakultás dékánjaként tevékenykedik, s talán Mainzban is járt. Bázelen találkozik két ifjú diákkal, a konstanzi Ulriche Geringgel és a colmari Michael Friburgerrel. Talán második bázeli utazása (1469–1470) során győzi meg őket (és egy steini földijét, Martin Crantzot), hogy segítsék nagyratörő terveit. Heynlin a Sorbonne kollégiumában állítja fel első sajtóját. A kiadandó könyvekről Fichet határoz, Gering, Krantz és Friburger pedig a nyomda zökkenőmentes működtetéséért felelősek. Elsőként Bergamói Gáspár leveleit jelentetik meg, amelynek kéziratával Heynlin ismertette meg Fichet-t:

„Napként terjeszted a világban a tudomány sugárait / Ó Párizs, királyi város, múzsák szülőanyja. / Fogadd hát érdemeid jutalmául / az írás isteni művészetét, mely Germániából érkezett...”²³

A kiadó nyilván kapcsolatban állt a karthauziakkal is, hiszen élete végén Heynlin az ő bázeli kolostorukba vonul majd vissza. Párizsi tanítványai között ott találjuk egyébként Johann Amerbachot, aki velencei és nürnbergi vándoréveit követően Bázelen telepszik le, s ott nyit nyomdát (1477), amely rövidesen a város legjelentősebb műhelyeinek sorába emelkedik.²⁴ Nagyon valószínű, hogy az első lyoni nyomda létrejöttét is volt párizsi diákok együttműködésének köszönhetjük – a kulcsfigura ebben Barthélémy Buyer, az ifjú kereskedő és „művész” lehetett.

Egyház és egyetem mellett a nyomdászat terjedésének harmadik fontos közegét ugyanis az üzletemberek világa jelentette (ahogyan ezt Buyer élete is példázza).²⁵ Egy nehéz korszak után Lyon városa a 15. század második felében gyors fejlődésnek indul. Népessége 15 ezresről (1444) 45 ezresre (1515) nő, és ez a felfelé ívelő tendencia egészen a 16. század közepéig folytatódik. Lyont három esemény teszi a reneszánsz korának egyik legfontosabb gazdasági és kulturális központjává. (1) XI. Lajos 1463-ban királyi támogatásban részesíti az évente négy alkalommal megrendezett lyoni vásárokat; (2) a Franciaországban működő firenzei művészek letelepedése a városban; (3) az itáliai háborúk kirobbanása után Lyon, földrajzi helyzetéből adódóan, a félsziget irányába tartó francia seregek fontos utánpótlási bázisává, az udvar második székhelyévé s mindenféle diplomáciai tevékenység helyszínévé válik. A Buyer-

família a legbefolyásosabb lyoni kereskedőcsaládok közé tartozik. A dinasztia férfitagjai általában Párizsban vagy Avignonban folytatnak tanulmányokat: a jogi licenciátussal rendelkező atyának, Pierre Buyernak, hatalmas vagyona van, s a lyoni konzuli rend első számú vezetőjének számít. Az idősebb fiú, Jacques mind jogi, mind filozófiai végzettséggel bír; az ifjabb, filozófiai végzettségű Barthélémy a városi jegyző, Claude Dalmès lányát veszi nőül, s maga is konzuli rangra emelkedik. Ő támogatja anyagilag az első lyoni nyomdaműhely létrehozását, amelyet a liège-i Guillaume Le Roy irányít, és amely a Buyer-házban működik. Anyagi helyzete azt is lehetővé teszi, hogy kétezer tours-i livre-t hagyjon a Saint-Nizier-társaskáptalanra annak fejében, hogy kapolnát emeljenek a tiszteletére.

A város dinamikus fejlődéséről az a tény is árulkodik, hogy a lyoni könyvesek között rengeteg bevándorlót (elsősorban persze németeket) találunk. A Lyonban a 15. század során tevékenykedő könyvesekre vonatkozó propográfiái vizsgálat szerint a 47 azonosított piaci szereplőből 21 német, 19 francia, 7 pedig más régió (Itália, Spanyolország, Flandria, Magyarország és Dalmácia) szülötte.²⁶ A helyi piac jelentősége igen korlátozott. Lyon jelentősége inkább abban rejlik, hogy a város hatékonyan képes a német és velencei nyomdászat termékeit Dél-Franciaország és az Ibériai-félsziget felé közvetíteni. A lyoni nyomdászok saját kiadványaik (túlnyomórészt vulgáris nyelvű és illusztrált könyvekről van szó) többségét is exportra szánják. Buyer sikereit Avignonnal (1481), Toulouse-zal, Languedockal és Spanyolországgal fenntartott kereskedelmi kapcsolatainak köszönheti. Van ügynöke Párizsban (Nicolas Guillebaud személyében), Itáliában pedig Velencével (Jensonnal) működik együtt. 1482-ben történt, hogy Lyon városának komoly tartozást kellett volna kifizetnie Párizsban, ám a város küldöttének nem volt elég készpénze, így a konzulok Buyer-hez fordultak, arra kérve konzultársukat, hogy „szíveskedjék párizsi embere útján, aki könyveket árul ura megbízásából, megelégedni a szükséges összeget...”

Lyonban a Buyer-hez és Huszhoz hasonló könyvesek körül kulturális közvetítők egész légiója sűrög-forog: szerzők, fordítók, adaptátorok és művészek – ők látják el szellemi munícióval a város nyomdáit. 1476-ban a városban jelenik meg az első francia nyelvű nyomtatott könyv, Voraginei Jakab *Aranylegendája*, majd az *Ószövetség* francia nyelvű, erősen rövidített változata. A lyoni Julien Macho fordítja franciára az *Emberi nem megváltásának tüköre* (*Miroir de la rédemption de l'humain lignage*) című munkát, amelynek alapján az 1478 óta

Lyonban tevékenykedő württembergi Martin Husz az első illusztrált francia nyelvű kiadványt készíti.

A kereskedők, Lyonhoz igen hasonlóan, Angliában és a Németalföldön is nagy szerepet játszottak a nyomdászat meghonosításában. A kenti grófságban 1420 táján született William Caxton 1441-ben kezdett rőfösárukkal kereskedni, s ebbéli minőségében keresztül-kasul bejárta Németalföldet.²⁷ Az angol eredetű textíliák legnagyobb lerakódóhelyének számító Bruges-ben találkozunk vele először, hiszen 1462-ben a városban élő honfitársai „kormányzójuknak” választják. Emellett fordít, másol és kéziratokkal kereskedik. 1471-ben Köln városában tűnik fel, ahol megismerkedik a nyomdászával, s a híres Veldenertől vásárol is egy sajtót és egy betűkészletet, majd szerzeményeit Bruges-be szállítja. Itt nyomtatja ki 1472–1473-ban a *History of Troyt*, az első angol nyelvű könyvet, majd három évvel később Westminsterben hozza létre az első angol földön működő nyomdát.²⁸ Elsősorban udvari megbízásokat teljesít. Összesen 96 munka kinyomtatását köthetjük a névéhez – főleg angol és francia nyelvű kiadványokról van szó.

2. A VÁROSOK RANGSORA

2.1 A nyomtatás kezdetei

Statisztikai elemzésekre támaszkodva megpróbálhatunk pontosabb képet adni az innováció folyamatának alakulásáról. Láttuk, hogy a folyamat kezdeti szakaszában a nyomdaműhelyek megjelenése alapján felállított rangsor szorosan korrelál a Mainztól való térbeli távolsággal, ám a statisztika azt is bizonyítja, hogy az első két évtized elteltével a helyzet megváltozik. Ha a népességszám szempontjából vizsgáljuk azt a 17 várost, amelyben 1471-et megelőzően már nyomda működött, azt látjuk, hogy a nyomdászat bölcsőjének számító Mainz csak tizenkettedik a rangsorban, míg Európa legnépesebb városa, Párizs, mindössze tizenhatodik a nyomdaműhelyek megalapításának dátuma alapján felállított rangsorban. Ez azt jelenti, hogy semmiféle korreláció nem áll fenn a nyomdászat feltűnése és a népességi mutatók között: a földrajzi távolság és a személyes kapcsolatok determinálják a folyamatot. A mutató azonban javulni kezd, ha nem az első nyomdanyitás dátumát, hanem az 1471-et megelőző könyvtermés volumenét vetjük össze a népességszámmal: a népességi és a termelési mutatók korrelációs arányszáma pozitívba fordul, bár továbbra sem kiugróan magas: $r = 0,39$. Végül az is elég logikus, hogy

Európa első nyomdavárosai (1470-ig)

Város	Lak. 1500	Ny	K < 1471	P	D	T	Km	d2	d2	d2	d2	d2
Mainz	6000	1454	81	12	1	3	1	121	81	4	0	0
Strassburg	20 000	1458	35	9	2	4	3	49	25	4	1	1
Bamberg	7000	1459	10	11	3	8	5	64	9	25	4	4
Elville	+	1464	4	15	4	10	2	121	25	36	4	4
Köln	45 000	± 1465	99	6	5	1	4	1	25	16	1	1
Subiaco	+	1465	3	15	6	11	16	81	16	25	100	100
Róma	55 000	1467	92	5	7	2	15	4	9	25	64	64
Bázel	10 000	± 1468	2	10	8	12	7	4	4	16	1	1
Augsburg	30 000	1468	13	8	8	6	8	0	4	4	0	0
Velence	100 000	1468	27	3	10	5	12	49	4	25	4	4
Nürnberg	38 000	1469	12	7	10	7	6	9	0	9	16	16
Foligno	++	1470	1	13	12	13	13	1	0	1	1	1
Trevi	++	1470	1	13	12	13	13	1	0	1	1	1
Milánó	100 000	± 1470	1	3	12	13	11	81	100	1	1	1
Nápoly	125 000	± 1470	9	2	12	9	17	100	49	9	25	25
Párizs	225 000	1470	1	1	12	13	10	121	144	1	4	4
Beromünster	+	1470	1	15	12	13	9	9	4	1	9	9
								816	499	203	236	236

Magyarázat:

1. oszlop – nyomdavárosok a nyomdák alapításának sorrendjében; 2. oszlop – becsült népességszám 1500-ban (Bairoch alapján); 3. oszlop – az első nyomda alapításának dátuma.
 P – a népességszám szerinti rangsorban elfoglalt hely; D – a nyomdaalapítás dátuma szerinti rangsorban elfoglalt hely; T – a kiadott munkák száma szerinti rangsorban elfoglalt hely (az ISTC alapján); Km – a Mainztól való távolság szerinti rangsorban elfoglalt hely; A keresztek (+) azoknál a helységeknél szerepelnek, amelyek nem rendelkeznek elég lakossal ahhoz, hogy pontos adatot mutathassunk.
 A d2 oszlopokban azok az adatok szerepelnek, amelyek alapján korrelációkat számoltunk: $r = 1 - \frac{6S_d^2}{n(n^2-1)}$

a nyomdák régebbi alapítása erős korrelációt mutat a kiadott munkák számával ($r = 0,75$). Az első húsz év leteltével azonban már elsősorban az egyes városok objektív fejlettségi szintje határozza meg a nyomdászat helyzetét.

2.2 A vonzás tényezői a 15. század végén

Philippe Nietónak az 1495–1499 közötti évek könyvtermésére vonatkozó számításai alapján megvizsgálhatjuk, hogyan alakul a helyzet a század utolsó éveiben. A legtöbb könyvet Párizsban, Európa legnépesebb városában adják ki, második helyen pedig a szintén igen népes városnak számító Velence áll. Firenze, Róma, Bologna, Lyon és London mind 50 ezernél több lakossal rendelkező városok, amelyek lassacskán felzárkóznak a könyvkiadás hagyományos centrumai közé. Az 1471-et megelőző korszakkal ellentétben a népességszám és a kiadott munkák száma között pozitív korreláció áll fenn, noha a koefficiens továbbra sem elsőprő (0,46). A nyomdászat bölcsőjének számító városok közül több is eltűnik a listáról: sem Mainz, sem Bamberg, sem a kis itáliai centrumok (Subiaco, Foligno, Trevi), sem Beromünster nem tartozik többé a könyvkiadás fellegráirai közé.

A könyvesek kapcsolati hálójá ekkor már inkább az adott városok gazdasági súlya, valamint a specializáció és a gazdaságosság elvei mentén szövődik. Erről árulkodik az itáliai helyzet: bár az első nyomda 1465-ben Subiacóban kezdi meg működését, Ulrich Han már egy évre rá Rómában is műhelyt alapít, s nem sokkal később Sweeneyheim és Pannartz is a nagyvárosba költözik. A nagy városoknak különféle kiváltságaik vannak: ezzel magyarázható például, hogy Johannes de Westfalia, Flandria első nyomdásza Alostból Leuvenbe teszi át a székhelyét. A nagy városok előnye számosak: egyfelől nagyobb piacot jelentenek, másfelől pedig a politikai hatalom székhelyei. Velence helyzetének vizsgálata igen tanulságos: Európa egyik legnagyobb városáról van szó, amelyet 1475-ben mintegy 100 ezren laktak. Politikailag önálló, ráadásul olyan pénzügyi-kereskedelmi hálózat felett rendelkezik, amely egész Európára, a Földközi-tenger keleti medencéjére (sőt némileg azon túl) is kiterjed – egy olyan korszakban, amelynek szellemiségét jelentős mértékben meghatározza a klasszikus görög kultúra újrafelfedezése.²⁹ A *Serenissima* első nyomdáját 1468-ban hívja életre Johann von Speier (Johannes de Spira), akiről Cicero leveleinek (*Epistolae familiares*) kapcsán már ejtettünk szót. Noha a velencei nyomdászatot 1472 után túltermelési válság sújtja, a század végére a város mégiscsak a világ második legnagyobb könyvtermelőjévé női ki magát. Az ismert 30 ezer ősnymtatványból 3500 készült Velencében. Borsa Gedeon

a *Clavis*ban összesen 271 darab 1501 előtt is aktív velencei nyomdászt vagy nyomdász-könyvkereskedőt azonosított.³⁰ A sikerhez nyilván az is hozzájárult, hogy a *Serenissima* politikai elitje gyorsan felismerte a nyomdászatban rejlő lehetőségeket: a velencei Szenátus bocsátotta ki 1469-ben a világtörténelem első könyvkereskedelemre vonatkozó privilégiumát. Velencében az Adriai-tenger partvidéke és a Földközi-tenger keleti medencéje számára is nyomtatnak, méghozzá nemcsak latinul és görögül, hanem glagolita írással készült munkákat is.³¹

Népesség és könyvtermés között helyenként komoly aránytalanság állhat fenn: a legkézenfekvőbb példa erre Lipcse lehet. A mindössze 10 ezer lakosú kisváros, ahová ráadásul viszonylag későn (1481 körül) ért el a nyomdászat, a harmadik helyen áll Európában a kiadott könyvek számának vonatkozásában – ez mindenképpen meglepő eredmény. Vannak Lipcsén kívül is olyan kisvárosok, amelyeknek könyvtermése igen figyelemreméltó. Ilyen Bazel és Deventer. A Közös Élet Testvéreinek Hegius által vezetett deventeri iskolája, amelyben Erasmus is tanult 1478 és 1483 között, nagy tekintélynek örvend a korban. Bazel, a zsinat városa, az egyetemi és a művészeti élet központja, emellett uralja a Rajna völgyéből Észak-Itáliába vezető útvonalakat és hágókat (a Lötschberget, a Simplont, a Szent Gotthárdot és a Splügent). Az is gyakran előfordul, hogy egy adott városban belül túl erősnek bizonyuló verseny kényszeríti ki a transzfert: amikor például a roppant tőkeerős id. Koelhoff Kölnben telepszik meg (1472), a városban korábban működő nyomdászok felismerik, hogy ott többé nem terem számukra babér. Ekkor távozik Schilling Bazelbe, Veldener pedig Leuvenbe.³²

Vannak természetesen olyan európai metropolisok is, amelyeknek könyvtermése meglepően sovány. A legkézenfekvőbb példa Nápoly. A 125 ezres népességű városban (a korban ennél csak Párizsnak van több lakosa) mindössze feleannyi könyvet nyomtatnak, mint a fentebb már tárgyalt Bazelben. Prágában 1500 táján 70 ezren élnek, de a város első nyomdája csak 1487-ben nyílik, s a könyvtermés is igen szegényes (1495 és 1499 között mindössze 14 kiadvány jelenik meg). A nagy német nyomdavárosok közelségével magyarázható, hogy a kisszámú prágai nyomda elsősorban olyan cseh nyelvű munkákkal áll elő, amelyeket máshol nem készítenek, és amelyekre mutatkozik némi helyi kereslet. Európa nyugati szélén a *reconquista* 1492-ben ér véget, amikor is az utolsó Naszrida szultán feladja Granadát. A 70 ezres népességű nagyvárosban az első nyomda 1496-ban nyílik, ám az hosszú évek alatt mindössze három kiadvánnyal jelentkezik. Lisszabonban (65 ezer lakos) és Palermóban

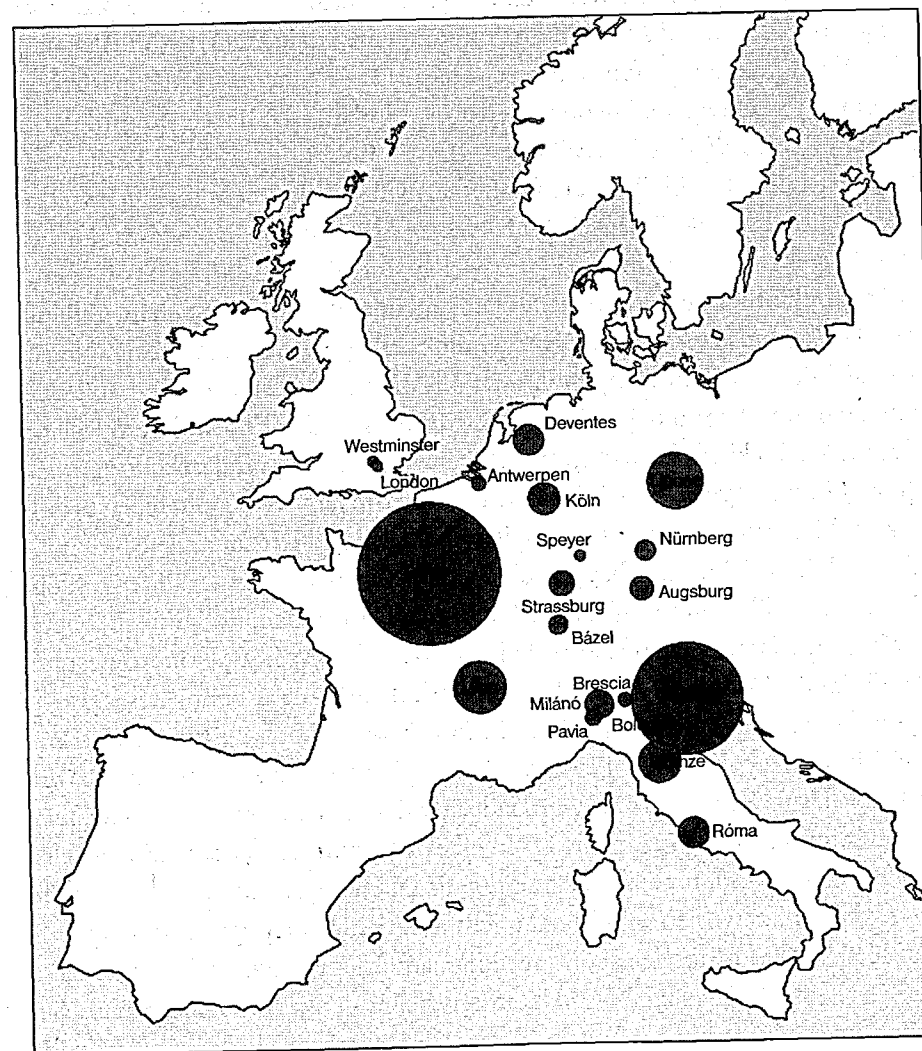
(55 ezer lakos) hasonló a helyzet – egy másik délszaki nagyvárosban, Marseille-ben (45 ezer lakos) pedig csak a 16. század végén hívják életre az első nyomdát.

Európa húsz legnagyobb városa a könyvtermés szempontjából (1495–1499)

Város	Népesség (ezer fő)	Kiadványok száma	P	T	d	d ²
Párizs	225	212	1	1	0	0
Velence	100	166	2	2	0	0
Milánó	100	42	2	9	-7	49
Firenze	55	62	4	5	-1	1
Róma	55	45	4	7	-3	9
Lyon	50	77	6	4	2	4
Bologna	50	30	6	12	-6	36
London	50	16	6	18	-12	144
Brescia	49	19	9	17	-8	64
Köln	45	47	10	6	4	16
Nürnberg	38	29	11	13	-2	4
Augsburg	30	34	12	11	1	1
Antwerpen	30	20	12	16	-4	16
Strassburg	20	36	14	10	4	16
Pavia	16	23	15	15	0	0
Speyer	13	16	16	18	-2	4
Lipcse	10	83	17	3	14	196
Bázel	10	27	17	14	3	9
Deventer	7	45	19	7	12	144
Westminster	5?	16	20	28	2	4
						717

Az adatokhoz két megjegyzést fűzhetünk. (1) Teljesen nyilvánvaló, hogy a tárgyalt korszakban Európa súlypontja már a kontinens északnyugati részén helyezkedik el – a nagy délszaki metropolisok (Nápoly, Palermo, Lisszabon, Granada, sőt Valencia és Sevilla) többé nem képesek magas népességszámukhoz méltó gazdasági tevékenységet kifejtetni. (2) Ha a térképre tekintünk, azt látjuk, hogy a könyvkiadás négy legjelentősebb centruma (Párizs, Velence, Lipcse és Lyon) olyan négyszöget formál, amelynek határvonalain helyezkedik el a kisebb nyomdászati centrumok túlnyomó többsége. A négy szóban forgó városban élénk kereskedelmi és pénzügyi élet zajlik. Párizs üttőkártyái közé tartozik ezenkívül kiemelkedő népessége, az egyetem és a királyi-kormányzati intézmények jelenléte, valamint Franciaország könyv-

kiadásának egészére gyakorolt befolyása. Velence Nyugat-Európát a Földközi-tenger középső és keleti medencéjével, Közép-Európát pedig Itáliával (a Brenner-hágón és a Trento völgyén keresztül) kapcsolja össze, ezenkívül pedig a világ talán legjelentősebb kereskedelmi központjának számít. Lipcse ugyan nem metropolis, de egyrészt vásárainak, másrészt pedig kereskedői kelet-európai beágyazottságának köszönhetően mégis jelentős szerepet játszik Európa gazdasági életében. Egyeteme a prágai testvérintézmény hanyatlásából húzott hasznot.³³ Lyon helyzete sok szempontból hasonló: a város

A húsz legjelentősebb kiadói hely, 1495–1499

uralja az Itáliát és Franciaországot összekötő kereskedelmi utakat, s minden nagyobb itáliai vállalkozásnak van lyoni lerakata. A lyoni nyomdászok és könyvkiadók bizonyos területeken képesek komoly versenyre kényszeríteni párizsi kollégáikat: elsősorban ők látják el például könyvekkel az ország déli vidékeit, s figyelmüket az Ibériai-félszigetre is kiterjesztik.

Az egyes városok által betöltött funkciók némelyike igen kedvező helyzetet teremt a nyomdaműhelyek megtelepedése és fennmaradása szempontjából. A püspöki vagy érseki székhelyeken, a nagyobb rendházakkal, iskolákkal, egyetemekkel vagy kollégiumokkal rendelkező városokban, s a politikai-közigazgatási központokban biztosan sok könyvest találunk. A nyomdák fenntartásában különösen fontos szerep hárul az egyetemekre. A párizsi és a kölni egyetem hagyományosan igen erős; Lipcse 1409, Bazel pedig 1459 óta egyetemi város. Érdekes továbbá megfigyelnünk, hogy a már 1475 előtt is nyomdát működtető itáliai városok kétharmadában egyetem is van: Itáliában tehát már igen korán érvényesülni látszik az egyetem és a nyomdászat közötti összefüggés.³⁴

Az áttekinthetőnek tűnő rendszer működését azonban néhány ellentmondásos jelenség bonyolítja: beszélnünk kell például a megrendelőkre és piacra vadászó vándorló nyomdászokról, akiknek szerepe nem elhanyagolható a korban. Itt van például a treisai (Marburgtól északra) születésű Johann Neumeister, aki Erfurtban járt egyetemre, aztán nyomdászkodott, talán éppen Gutenbergnél.³⁵ Nem kizárt, hogy az első bambergi műhelyben is dolgozott, biztosan azonban csak annyit tudunk, hogy Mainzot az 1462-es politikai válságot követően hagyta el. Itáliába tartó útján megáll egy időre Bazelenben, majd talán Rómában is időzik, végül, 1469-ben, Folignóban, ebben a vásáraitól ismert püspöki székhelyen köt ki.³⁶ A pápa pénzverőmestere, Emiliano de Orfinis és annak fivére, Marietto pénzügyi támogatásával nyit nyomdát, amely az előbbi házában kezd működni. Neumeister itt készíti el 1469-ben Sweynheim és Pannartz Cicerójának utánzatát (vagy nevezzük kalózkidadásnak?), majd 1470-ben kiadja Leonardo Bruni műveit, s ami még ennél is fontosabb, 1472. április 11-én elkészül Dante *Isteni Színjátékának* első kiadásával – ez utóbbit anyagilag támogatja egy Trevi városában élő, jómódú kereskedő, bizonyos Evangelista Angelini. Érdekes megfigyelni a neumeisteri kiadáspolitika „modern” orientációját, amely egy „nemzeti” piac létrejöttét látszik megelőlegezni. Nem kizárt egyébként, hogy Neumeister két olyan német nyomdász – Stephanus de Moguntia és Crafft – segítségét is igénybe vette, akikkel később, 1477-ben, Perugiában találkozunk majd.³⁷

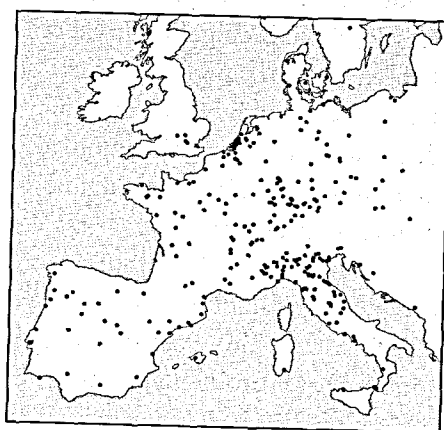
A nyomdász élete azonban Folignóban sem könnyű: Neumeister az adósok börtönét is kénytelen volt megjárni, s végül úgy döntött, visszatér Mainzba, ahol 1479-ben alapított műhelyt. Az efféle vándorlás egyébként kedvező terepe a technológia transzferjének és az innovációnak: Neumeister Folignóban talán római nyomdaeszközöket használt, s biztosan ő volt az első mainzi nyomdász, akinek műhelyéből illusztrált nyomtatvány került ki – Torquemada *Meditationes*ének illusztrációit itáliai eredetű, ónalapú domborzatvézési technikával készítette.³⁸ Csodálatos, pirossal és feketével nyomtatott, fémmetszetekkel illusztrált *Mainzi rituáléskönyve* (*Agenda Moguntiensis*, 1480) a primásérsek megrendelésére készült.³⁹ Ám a kitűnő szakembernek, aki nagy gondot fordított kiadványainak igényes külalakjára, soha nem volt elég pénze tervei megvalósításához. Mainzban megint a csőd fenyegeti, így 1481-ben ismét útnak indul. Ezúttal Franciaországnak veszi az irányt, s útközben megáll Bazelenben és Lyonban. Talán a Lyon és Délnyugat-Franciaország között fennálló szoros kereskedelmi kapcsolatok repítik Neumeistert Albiba, az igen gazdag érseki székhelyre, ahol – ahogyan Folignóban is tette – meghonosítja a könyvnyomtatást. Itt újra kiadja Torquemada illusztrált meditációit, egy breviáriumot és egy *Római misszálét* (1482), egy kisalakú Cicerót és talán *Beliál perét* (*Proces de Béliál*). A két színben nyomtatott misekönyv arról tanúskodik, hogy kitűnő nyomdászunk a kotta kinyomtatásának lehetőségeivel is kísérletezett. Élete utolsó szakaszában Lyonban működött, ahová valószínűleg Charles de Bourbon püspök meghívására érkezett 1482–1483-ban. Itt a bíboros primás megbízásából egy újabb *Római misszálét* ad ki (1487), és keményen dolgozik az úgynevezett *Vienne-i breviáriumon*, amelyet a kisváros érsek püspöke, Angelo Catone rendelt meg műhelyétől. Mindez azonban nem elég ahhoz, hogy megőrizhesse függetlenségét, így karrierjét, kissé méltatlan módon, különböző lyoni műhelyekben dolgozó mesterlegényként zárja le (a nagy nyomdaipari konjunktúra korában a műhelyek kapkodnak a hozzá hasonlóan jól képzett szakemberekért). Neumeistert végül 1512-ben Lyonban éri a halál.⁴⁰

2.3 A nyomdaműhelyek garmadája

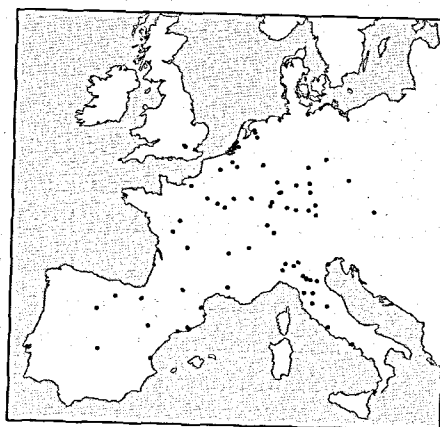
Ha egyszerűen csak lokalizáljuk a 15. században működő nyomdákat, végül hamis összképhez jutunk, hiszen nem tettünk többet adatok reflektálatlan felhalmozásánál. Lucien Febvre és Henri-Jean Martin térképei például nem képesek számot adni sem az egyes városokban (például Subiacóban vagy Beromünsterben) található nyomdák pusztán átmeneti létéről, sem pedig arról, hogy más

városokban apránként egy koncentrált nyomdaipari hálózat épül ki. Meg kell különböztetnünk egymástól a megrendelésre és a piacra dolgozó műhelyeket. Az első kategóriába azon könyvesek nyomdái tartoznak, akik egy magas rangú személyiség (uralkodó vagy püspök) megbízásait teljesítendő érkeznek egy adott városba, ám ha munkájukra nincsen piaci igény is, rövid idő leforgása alatt távoznuk kell. Az első Albiban működő nyomda, „Aeneas Sylvius műhelye” 1475-ben kezdi meg működését, majd 1481-ben Neumeister is a városba érkezik. Ám mindkét műhely kérészéletűnek bizonyul. Miután Neumeister Lyonba távozik, Albiban mintegy két évszázadra megszűnik a nyomdászat:

„Albi nyomdászata túlzottan is a megrendelésekre épül. Ha beszélhetünk is kezdetleges kiadáspolitikáról, azt nem a könyvesek, hanem az egyházi előkelőségek, a püspök és köre folytatják: egy időre városukba hívják a nyomdászokat, akik az alsópapság és a hívek számára elkészítik a képzéshez, illetve a mindennapi vallásgyakorlatához szükséges könyveket. Albi ráadásul a kereskedők és a világi vagy egyházi rendhez tartozó diákok által használt, Auvergne-t és Lyont Toulouse-zal és Spanyolországgal összekötő út mentén helyezkedik el. Ennek a kedvező földrajzi pozíciónak köszönhetően egy darabig jól eladhatók a könyvek, ahhoz azonban nem elég nagy a kereslet, hogy a város nyomdái sokáig versenyképesek legyenek a másból igazi piacorientált kereskedelmi vállalkozásként működő nyomdász-könyvkiadókkal. Érseki működésének utolsó korszakában már Louis d'Amboise is egy lyoni nyomdát bíz meg a zsímati határozatok és egy a gyónásról szóló könyv kiadásával. Utódai lyoni, auvergne-i, később pedig toulouse-i nyomdáknak osztogatják majd a megrendeléseket, egészen az albi nyomdászat 1670-ben bekövetkező újjászületéséig.”⁴¹

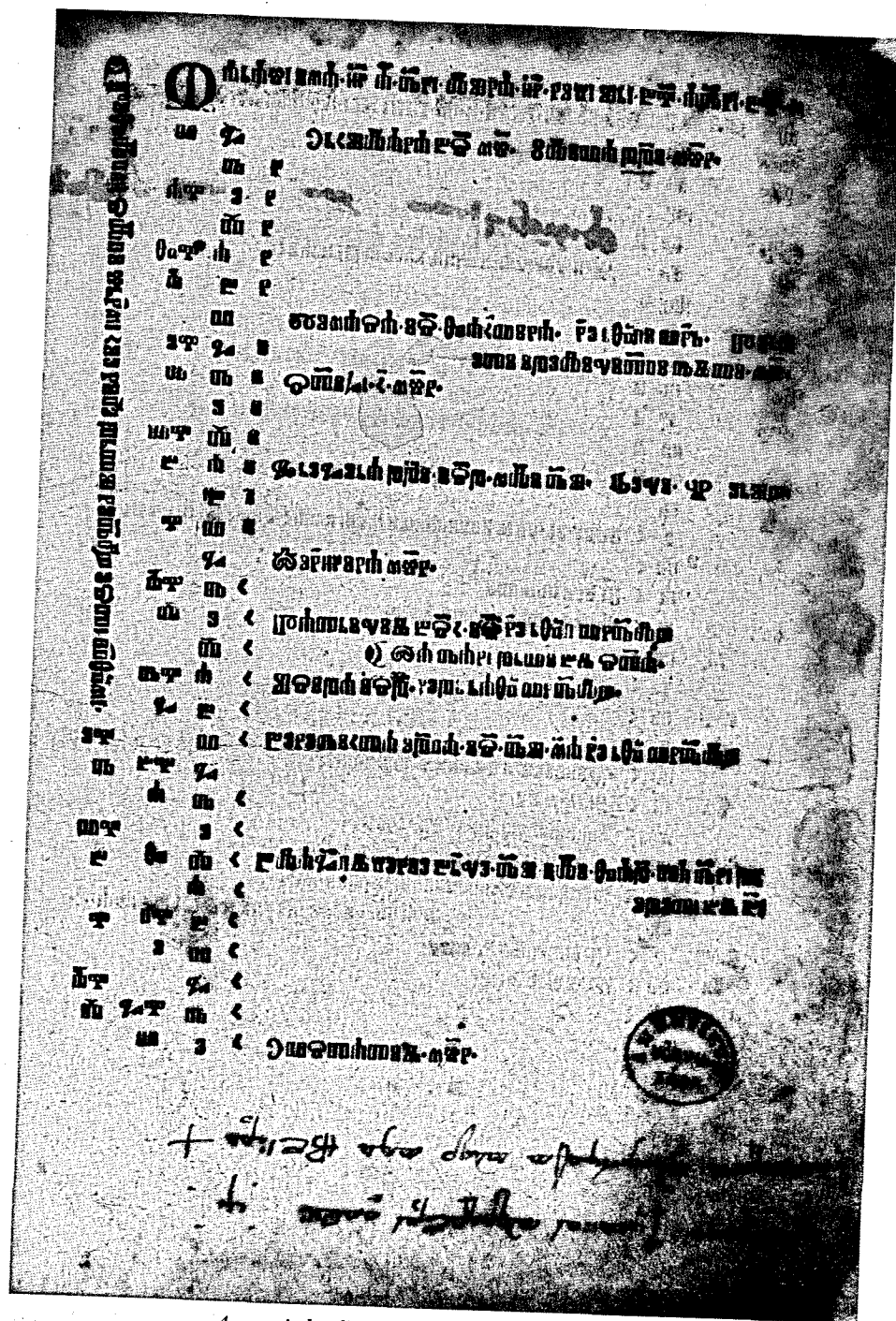
Városok, ahol 1452 és 1501 közt legalább egy nyomda működött

Aktív nyomdák 1500-ban

Hasonló példákat Európa minden országából hozhatnánk. Franciaországban az albibélihez hasonlóan kérészéletű nyomdák működtek Chablis-ban, Clunyben vagy éppen Dijonban. Az 1490-es években még Bretagne-ban (jelesül Loudéacban és Tréguier-ben) is nyomtattak, de a tartományban rövidesen írmagja sem marad a nyomdászatnak. A bretonokat a 16. század első felében Nantes, Caen, Rennes, sőt Rouen könyvkereskedői látják el könyvvel. A különböző gazdasági determinizmusok néha kissé paradox módon keresztezik egymást: nem jó például túl közel lenni egy fejlett nyomdászattal rendelkező városhoz, mert túl keménynek bizonyul a verseny. Ebben a helyzetben van például a Párizshoz igen közel fekvő nagyváros, Chartres, illetve a történeti Németalföldre tartozó Lille: mindkét helyen túl könnyen beszerezhetők a könyvek ahhoz, hogy érdemes legyen nyomdát működtetni. Végső soron a piac dönt: ha összehasonlítjuk az 1500 táján nyomdával rendelkező városok térképét az 1450-es állapotokat tükröző térképpel, azt látjuk, hogy a piaci koncentráció folyamata felszámolta a kisebb jelentőségű nyomdákat – érdemes ugyanakkor azt is megfigyelnünk, hogy a hagyományosan erős nyomdászattal rendelkező régiók (a Rajna-vidék, Dél-Németország, Közép-Itália, Németalföld) azért megőrizték vezető szerepüket. A koncentráció folyamata az egész iparág képét megváltoztatja: a nagy könyvkereskedők és nyomdász-könyvkiadók egyre nagyobb piaci részesedésre tesznek szert, emellett pedig lassacskán kiformalódik a könyvesboltok hálózata – főleg a nagyobb városokban nyílnak kizárólag könyvekre szakosodott üzletek, ami szintén a koncentráció elmélyülése irányába mutat.

A 15–16. század során a nyomdászat Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában is feltűnik, de inkább csak egyes helyeken, s nem hálózza be a régió egészét. A lassan a modernizálódás útjára lépő hatalmas területű államok életében fontos szerepet játszik vallási identitásuk (s ennek megfelelően nagy figyelmet kell fordítanunk a nagy egyházi székhelyekre, például a lengyelországi Gnieznóra és a magyarországi Esztergomra).⁴² Kiemelkedő jelentőségűek továbbá az egyes országok és területek fő- és székvárosai, valamint az egyetemi városok: Bécs, Prága, Krakkó, sőt ideszámíthatjuk Pozsonyt is.⁴³ Ezekben az egyetemi, vallási és politikai központokban kétségtelenül van igény nyomdákra, noha annak ideje még nem jött el, hogy a műhelyek véglegesen megtelepedjenek az említett városokban. Délre tekintve azt látjuk, hogy a különböző újdonságok az itáliai városok közvetítésével jutnak el az illír partvidékre, ám az oszmán-törökök előrenyomulása (amelyet Konstantinápoly 1453-as eleste fémjelez) több évszázadra elvágja a Nyugattól Kelet- és Közép-Európa

A zenggi glagolita Missale, 1494 (OSZK, Inc. 988.)

bizonyos részeit. A működését 1473-ban megkezdő budai nyomda rövid életűnek bizonyul, Bécsben pedig Stefan Koblinger 1482-ben alapított műhelye az első, amely hosszú ideig képes működni. Bécs egyébként az 1500-as években hanyatlásnak indul, ráadásul a magyar állam mohácsi csatavesztés utáni széthullását követően a császárváros határvárossá minősül át. A törökök 1529-ben Bécsnél, 1532-ben Graz alatt járnak.

Az Adria a korban Velence beltengere, nem csoda hát, hogy Délkelet-Európa főpapjai a *Serenissima* nyomdáitól rendelik meg könyveiket, s nyomdá-szaikat is oda küldik kitanulni a szakmát. Velencében tanult az az Erhard Ratdolt is, aki Osvát püspök⁴⁴ megrendelésére 1484-ben kinyomtatta a *Zágrábi breviáriumot* (négy évvel korábban ő készítette egyébként az esztergomit is). Dalmáciában csak elszórtan működik egy-egy (általában az egyházi intézményekhez kapcsolódó műhely): az első ismert nyomda a kosinjei (1471), ennél azonban sokkal jelentősebb a senji (Zengg, 1494). Ezek azonban csak kérész-életű kísérletek, amelyek azon feneklenek meg, hogy rettenetesen nehezen szerzik be a *hardvert*, esetünkben a szláv nyelv nyomtatásához szükséges betű-készletet – a glagolita betűformákat Velencében rajzolják meg és öntik ki. Az első nyomtatott könyv a Blac Baromić és társai által készített *Missale glagoliticum* (Senj, 1494).⁴⁵ Amikor Ivan Črnojević (aki annak idején Szkander bég oldalán harcolt Velence ellen) a Shkodrai-tó melletti Cetinjét választva fővárosául létrehozta a független Montenegrói (Crna Gora-i) Hercegséget, a kisváros metropolitai székhellyé is válik.⁴⁶ A legenda szerint Črnojević egy Makarios nevű szerzetest küldött Velencébe, hogy ott kitanulja a könyvnyomtatás mesterségét és betűkészleteket szerezzen be. Iván fia, György (aki egy velencei patrícuscsaládba házasodott be) 1494-ben Velencében nyomtatott ki egy glagolita misekönyvet, egy évre rá talán egy másikat, végül 1495-ben egy zsol-tároskönyvet. 1496-ban azonban végleg el kell hagynia Montenegrót, s Velencében fejezi be életét. A 16. század elején Makarios eljut Havasalföldre (1508–1510), ahol Barraba vajda védelmét élvezve ügyködhet. A Havasalföldön egyházi szláv, később pedig görög nyelvű munkák készülnek, amelyek aztán a Balkán-félsziget legtávolabbi tájaira is eljutnak. Ha eltekintünk az oszmán uralom alatt élő városok zsidó és örmény közösségeinek nyomdáitól, azt mondhatjuk, hogy a nyomdászat csak a régió Nyugat-Európával szomszédos határterületein – Karniolában, Horvátországban, néhány délszláv nagyvárosban (Belgrád, 1552)⁴⁷ és Erdélyben (Szeben, 1525) – jelenik meg.⁴⁸

A könyvnyomtatás elterjedése szempontjából az Oszmán Birodalom gyakorlatilag szűz terület marad. A muzulmánok számára a könyvek könyve a Korán,

s annak nyelve, az arab szent, s ebből következőleg gépi eszközökkel nem reprodukálható. A másolók és illusztrátorok igen befolyásos korporációi pedig kézzel-lábbal tiltakoznak a megélhetésükre nagy veszélyt jelentő találmány ellen.⁴⁹ Ebből az következik, hogy a birodalom nem muzulmán hitű kisebbségei, elsősorban a zsidók honosítják meg a mozgatható betűkkel történő nyomdászatot a Földközi-tenger keleti medencéjében. A görög nyelvű könyvtermés egészét, gyakorlatilag a 18. század végéig, nyugat-európai nyomdákban állítják elő. Mind a „tudós”, mind a „népszerű” görög könyvek⁵⁰ sokáig kizárólagosan Vencéből érkeznek, később azonban a *Serenissimát* tehermentesítik az „orosz végék” (Vilnius és Lemberg [Lvov]), majd a 16. század végétől Bécs⁵¹ és később Buda. A Közel-Kelet első nyomdáját (ha Konstantinápolyt nem számítjuk) 1563-ban hívják életre Safedben (Zefat, Cvát) az Ashkenazi fivérek.

Európa legkeletibb részén a nyomtatást az egyház és a világi hatalom veszi kézbe – általában ez jellemző az innovációban élenjáró régióktól távol eső, periferikus, a könyves civilizáció vívmányaira egyébként is kevésbé nyitott területekre. Itt egyértelműen a megrendelőnek, nem pedig a piacnak jut főszerep. Hatalmi döntés eredménye az is, hogy Nagy Péter megnyitja az Orosz Birodalmat a nyugati civilizáció némely vívmánya előtt, majd megszervezi s a cári akadémia irányítása alá helyezi a könyvek terjesztésének, később pedig előállításának folyamatát. A világ másik felén ettől jelentős mértékben különböző folyamatok játszódnak le. Bár a katolikus egyház először az Újvilág evangelizációjának eszközét látta a könyvnyomtatásban, talán némileg meglepő módon, rövid idő leforgása alatt piaci kereslet is mutatkozni kezd a könyvek iránt a nyugati gyarmatokon. Az első mexikóvárosi nyomda 1530-ban kezd meg működését, s az országban 1580-ban már papírt is készítenek. Az amerikai földrész második nyomdávárosa a perui Lima (1584). A piaci igényekre épülő könyvnyomtatás az észak-amerikai angol gyarmatokon természetesen még intenzívebben jelentkezik. Igaz, csak nagyon későn, a 18. században.

3. KONJUNKTÚRA ÉS SPECIALIZÁCIÓ:

A PIAC ÉS AZ INNOVÁCIÓ

3.1 A könyvtermés földrajzi megoszlása

A nyomdaműhelyek földrajzi elhelyezkedésének vizsgálata önmagában nem, csak a kiadott munkák számának felmérésével kiegészítve ad pontos képet a könyvnyomtatás helyzetéről. Az adatok diakrón vizsgálata azt mutatja, hogy

a könyvkiadás két hagyományosan erős centruma, Itália és Németország évtizedeken keresztül megőrzi pozícióit, még akkor is, ha melléjük új országok – a legdinamikusabban Franciaország – zárkoznak fel.⁵² Noha 1480 előtt és után is az itáliaiak állnak elő a legtöbb kiadvánnyal, részarányuk 46 százalékról 34 százalékra csökken. A kiadványok számának növekedési aránya a vizsgált periódusban náluk „csak” 263 százalékos, míg Németország 321 százalékos, Németalföld pedig 454 százalékos emelkedést képes produkálni. Németország alig veszít részesedéséből, az átalakulás nagy nyertese pedig egyértelműen Franciaország, amely részarányát 7 százalékról 19 százalékra emeli, ami abszolút értékben 900 százalékos növekedést jelent. Ugyan jóval alacsonyabb szinten (mindössze 352 munka jelent meg 1480-at követően), de az angol fejlődés is igen látványos, erre utal legalábbis a 800 százalékos növekedési arányszám. A harmadik igen dinamikusan fejlődő terület Spanyolország, amelynek nyomdái 1481 előtt 83 (1,4 százalékos részesedés), 1481 és 1500 között azonban már 867 kiadványt állítanak elő (4 százalékos részesedés az összeurópai termésemből).

A könyvtermés növekedése országonkénti lebontásban
(a kiadott címek száma alapján)

	Összes	Német-ország	Itália	Francia-ország	Német-alföld	Többi
1481 előtt	5 869	2049	2693	431	377	319
Százalék	100	35	46	7	6	5
1481–1500	20 567	6585	7075	3911	1711	1285
Százalék	100	32	34	19	8	6
Növekedési arány	350	321	263	907	454	403

A fentebbi adatok több kulcsfontosságú jelenségre világítanak rá. A táblázat jól illusztrálja először is a nyomdászat gyors, robbanásszerű fejlődését a 15. század utolsó két évtizedében. Kiderül belőle az is, hogy 1480 és 1500 között újjáalakultak a különböző európai országok és területek közötti erőviszonyok, továbbá erős, a korábbiaknál önállóbb nemzeti piacok jöttek létre. Ennek két fő okát különíthetjük el. (1) A kiadványok számának növekedése és a piacok megnyílása arra ösztönözték a könyvek terjesztőit, hogy az ediginél szűkebbre szabott földrajzi határok között próbálják értékesíteni terméküket: mivel élesebbé vált a verseny, minden piaci szereplő helyben próbálja előállítani az értékesítendő terméket, így megtakarítván a szállítási költségeket (az idővesztésről és a kockázatról már nem is beszélve). A könyvek átlagárának

csökkenése csak felerősíti ezt a tendenciát: az olcsóbb könyv esetén nagyobb versenyhátrányt jelentenek a magasabb járulékos költségek. A „cserekereskedelem” (*Tauschhandel*) németországi gyakorlata ezt a kihívást próbálja megválaszolni: a könyvkiadók kölcsönösen küldenek egymásnak kiadványaikból, s a nyomdák földrajzi szétszórtságát találkozási pontok és fórumok létrehozásával próbálják orvosolni. Erre szolgál a vásár, amelyen a könyvesek, elvben legalábbis, évente kétszer kapcsolatba léphetnek egymással. Ezeket a vásárokat kezdetben Frankfurtban, később inkább Lipcsében tartották. Összességében a verseny és a piacok lassacskán létrejövő egyensúlya teremti meg az új médium „nemzeti kereteit”.

Meglepő módon nincs olyan statisztikánk, amely tartalmi lebontásban vizsgálná a kiadott könyvek korpuszát, így a kérdés átfogó bemutatására nem, csak egyes részadatok elemzésére szorítkozunk. Az alábbiakban két egymástól igen eltérő szövegtípust, a hóraskönyveket és a jogi szövegeket vizsgáljuk. A hóraskönyvek általában kis alakú, a leggyakrabban negyedréti formátumban készült, borjúbőr pergamenre vagy papírra nyomtatott kötetek. Bár az első nyomtatott hóraskönyveket (1474) Jenson készítette Velencében (ezt akár tekinthetjük egy Franciaország és Itália közötti transzfernek), a műfajra szakosodott párizsi nyomdák gyorsan átveszik az uralmat a könyvkiadás ezen szférájában: az 1494-ben napvilágot látott 26 hóraskönyvből 11 Párizsban készült, például az igen aktív Philippe Pigouchet műhelyében. Sok hóraskönyvet nyomtatnak továbbá Észak-Franciaországban, illetve Európa északnyugati vidékein, a *devotio moderna* bölcsőjében, Leidenben, Antwerpenben, Westminsterben stb. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen a hóraskönyvekben a világi embereknek a vallási szövegek olvasására irányuló szándéka nyilvánul meg. A hóraskönyvek (és a misszálék) kiadása terén is érvényesül a koncentráció folyamata, hiszen a megrendelők nyilván a legjobban felszerelt, legjobb metszeteket nyújtani képes műhelyekhez fordulnak, ha igazán gondosan és igényesen elkészített kiadványokat kívánnak. Így például egy troyes-i nyomda készíti el az *Autuni hóraskönyvet* (1494), míg az angers-i egyházmegye hóraskönyveit a Poitiers-ban működő Bouyer és Bellesculée műhely nyomtatja ki.⁵³ A 16. században elsősorban a párizsi és roueni könyvesek jeleskednek a hóraskönyvek előállításában: az 1480 és 1599 közötti időszakból összesen 1585 hóraskönyv megjelenéséről tudunk, s ebből 1400 párizsi műhelyekben készült. 1545-ben a párizsi nyomdász-könyvkereskedő, Guillaume Godart raktáraiban összesen 150 ezer példány vár értékesítésre.⁵⁴

A hóraskönyv-kiadások száma

1476 előtt	1476–1480	1481–1485	1486–1490	1491–1495	1496–1500
8	16	26	77	108	177
100	200	325	963	1350	2212

Forrás: ISTC. A második sor az 1476-ot megelőző korszakhoz viszonyított növekedési arányszámot jelöli.

A jogi szövegek képezik a könyvkiadás másik olyan szektorát, amelyben a késő középkori könyvtárak „klasszikusai” szolgálnak municióul a nyomdák számára. Fust és Schoeffer példája arról tanúskodik, hogy amikor a kínálat megújításának szükségességét felismerő könyvesek meg kívánják törni a vallási témájú könyvek dominanciáját, elsőként a jogi szövegek kiadása felé fordulnak:⁵⁵

„A jogi könyvkiadás azon sajátosságai, amelyek a szférát több mint egy évszázadon keresztül jellemzik majd [...] már az első pillanattól fogva adottak. Egyfelől: a kánonjogi munkák nagyobb példányszámban készülnek, hiszen jobban eladhatók, mint a római jogot tárgyalók. Másfelől: a 15. századot megelőző korszakokban készült munkákat nagyobb példányszámban állítják elő, mint a kortárs szövegeket. A legtöbb jogi munka Itáliában (elsősorban Velencében) készül, őket messze lemaradva Németország követi, s a sor végén Franciaország kullog...”⁵⁶

Ha csak a kiadványok számát tekintjük, a jogi szektor mindössze az ősnymtatvány-termés 7-8 százalékát fedi le, de ha a befektetett munka mennyiségét és a piaci értéket nézzük, a szektor részesedése ennél biztosan nagyobb, hiszen az esetek többségében súlyos és terjedelmes kötetekről van szó. A jogi kiadványok speciális jellege ugyanakkor meggátolja, hogy a szektor a nyomdászat fejlődésének húzóágazatává váljon: noha 1460 és 1500 között jelentős mértékben emelkedik a jogi kiadványok száma, a növekedés mértéke (+57 százalék) elmarad például a „tudós” latin nyelvű kiadványoké (+103 százalék) mellett. A terjedelmes jogi szövegek és értekezések kiadása jelentős anyagi befektetést igényel, ráadásul egy idő után a kiadók közötti verseny is felerősödik. 1476-ban például három különböző kiadásban jelennek meg VIII. Bonifác *Dekretálái*, négy kiadásban a *Clementinae*, hat kiadásban az *Institutes*. A piac telítődni látszik, ami azt jelenti, hogy a nagy terjedelmű „klasszikus” kézikönyvek helyett érdemes kortárs jogi értekezésekkel előállni, majd a könyvkiadás más szféráira átnyergelni. Érdemes megfigyelnünk továbbá a jogi könyvkiadás földrajzi megoszlását: a klasszikus kánonjogi munkákat főleg Németországban adják ki, míg a római jog és a frissebb jogi értekezések terén Itália viszi a prímet. A ránk maradt példányok

vizsgálata egyébként arra utal, hogy a jogi szövegek legjelentősebb piaca Németország, amely az itáliai könyvtermés egy részét is felszívja – az itáliai piacra azonban a külhoniak nem igazán képesek betörni. A 15. század végén a jogi könyvkiadás fellegvára Velence, s az itáliai város legfontosabb versenytársa Lyon. Ennek elsődleges oka az, hogy a lyoni nyomdászok kétségbeesetten keresik azokat a piaci réseket, amelyeken betörve enyhíthetnék a párizsi könyvkiadás dominanciáját.

A jogi könyvkiadás példája kitűnően illusztrálja, miként determinálják a piaci tényezők a könyvnyomtatás elterjedését, illetve hogy a versenyhelyzet miképpen teremt új és mindig újabb egyensúlyt Európa különböző régiói között. Gerson munkái Pierre Aquilon-féle kiadásának vizsgálata igen tanulságos: az első kiadásból (Köln, 1483–1484) összesen 150 példány maradt ránk, szinte kizárólag német nyelvterületről. A második, strassburgi kiadás (1488) 321 ránk maradt példányának többsége szintén német nyelvterületen található, de tudunk spanyolországi, lengyelországi és itáliai példányokról is. Az 1489-es bázeli kiadásból 212 példány maradt fenn. Ez a kiadás a korábbiaknál kisebb betűkkel készült, s valószínűleg olcsóbb is volt. A munka következő kiadása Nürnbergben jelent meg, 1489-ben – ebből rengeteget találunk dél-európai könyvtárakban. Az utolsó (a bázeli mintát követő) kiadás ismét Strassburgban készült, 1494-ben: 362 példány maradt ránk belőle, elsősorban Európának a nyomtatás szempontjából periferikusnak számító régióiban, Angliában, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban és Svájcban. Az innováció folyamata tehát a szöveg tartalmát, formáját-formátumát és terjesztésének szervezeti kereteit (például a célországok megválasztását) egyaránt érintheti.

3.2 A vulgáris nyelv

Az egységes európai térség nagy nemzeti piacokra való szegmentálódásának folyamatát a nemzeti nyelvű könyvnyomtatás fellendülése gyorsította fel. A szektor első kiadványai természetesen a nemzeti nyelvű Bibliák. Ahogyan azt már korábban is láttuk, az egyes európai országok könyvtermése igen eltérő képet mutat, ha azonban a kiadványok nyelve alapján bontjuk le az adatokat, az derül ki, hogy a kontinens három vezető könyvpiacán nagyjából hasonló a helyzet. Itáliában, Németországban és Franciaországban (az összes európai kiadvány 86 százaléka ebben a három országban jelenik meg) a latin nyelvű kiadványok aránya egyaránt körülbelül 70–75 százalék. A kisebb piacokon (Portugália, Spanyolország, Csehország, Anglia⁵⁷) viszont a nemzeti nyelv dominál. Ez nem meglepő: a periféria könyvesei – akik marginális po-

zicióban vannak a centrumhoz képest, ugyanakkor jelentős mértékben függenek is attól – nem képesek komoly versenyre készíteni a latin nyelvű könyvkiadás (Biblia, patrisztika, kánonjog, római jog stb.) terén a nagy német, párizsi vagy éppen velencei nyomdászokat. A nyomdászat nagyágyúi viszont nem mutatnak érdeklődést távoli és idegen országok nemzeti nyelvű könyvkiadása iránt. Igen sajátos képet mutat Firenze, amely 1500 körül a legjelentősebb európai nyomdavárosok közé tartozik. Ha nyelvenkénti lebontásban vizsgáljuk a liliumos város könyvtermését, azt látjuk, hogy az arányok éppen az európai átlag fordítottját adják ki: 78 százalék az olasz, 20 százalék a latin és 2 százalék a görög nyelvű kiadványok részesedése. A jelenség magyarázatát a Mediciek sajátos, humanista és modern irányultságú politikai vonalvezetésében kell keresnünk, amelyben fontos szerepet játszott a művelt elit és a herceg közötti kitűnő viszony.⁵⁸

Figyelemre méltó Csehország helyzete: bár a királyság komoly könyves tradícióval rendelkezik, a huszitizmus által kiváltott politikai zavarok kettős következménnyel jártak. A háborúk Csehországot romba döntik ugyan, ám a lassú újjáépítés során létrejön egy nemzeti nyelvű és az írásbeliséghez ezer szállal kötődő cseh irodalom. A könyvnyomtatás az utraquista (huszita módra két szín alatt áldozó) király, Podjebrád György uralma (1458–1471) alatt érkezett meg Pilsenbe: az első nyomtatvány Guido de Colonna *Chronika Trojanska (Trója története)*, vagyis egy világi tárgyú könyv volt.⁵⁹ Az első prágai sajtó 1487-ben kezdi meg működését Jonata de Vikohevo műhelyében, de ezenkívül két további csehországi nyomdáról is tudunk: a winterbergit (Vimperk) 1484-ben, míg a kuttenbergit (Kutná Hora) 1489-ben alapították. A Csehországban készült 38 darab ősnymtatványból 31 cseh nyelvű: ez egyfelől a piac korlátozott voltával, másfelől azonban az írni és olvasni tudás magas arányával és a cseh nyelven írott könyveknek a kollektív nemzeti identitás létrejöttében betöltött szerepével magyarázható. A cseh nyomdászat kiadványai közül e helyen csak a csodálatos fametszetekkel illusztrált, cseh nyelvű *Kuttenbergi Bibliáról* (1499) tehetünk említést.

Ősnymtatvány-termés (kiadások száma)

	Itália	Németország	Franciaország	Németalföld	Csehország	Összesen
Vulgáris nyelven	2 321	2380	1321	538	33	5 693
Latin nyelven	7 930	6623	3516	1535	5	19 609
Összesen	10 251	9003	4837	2073	38	26 202

Forrás: ISTC

Sajátos a helyzete a történeti Németalföldnek is, hiszen az írásbeliségnek igen mély gyökerei vannak a régióban, ráadásul a nyomtatás – xilotipikus formájában – már jóval Gutenberget megelőzően feltűnt a tartományokban. A nemzeti (flamand) nyelvű könyvkiadás részesedése nagyjából az európai átlagnak megfelelő, azaz mintegy 25 százalék, ám mivel a viszonylag kisebb értéket képviselő kiadványok – kalendáriumok, donatusok, vallásos olvasókönyvek – általában kisebb arányban maradnak ránk, mint a drágább és terjedelmesebb latin nyelvű munkák, nem kizárt, hogy valójában magasabb volt ez az arány. Az egyes városok könyvtermésének vizsgálata egyébként azt mutatja, hogy létezik egy sajátos regionális munkamegosztás is: míg a déli nyomdahelyek (Alost, Brüsszel, Leuven stb.) inkább a latin nyelvű klasszikusokat, addig az északiak (Antwerpen, Delft, Gouda stb.) inkább a flamand (holland) munkákat részesítik előnyben. Ha azonban a legnagyobb nyomdavasárokat vizsgáljuk, a nemzetközi trendeknek megfelelő adatokra bukkanunk: a régió első számú könyves centrumában, Deventerben mindössze 7 százalékot tesz ki a holland nyelvű kiadványok aránya (44/580), míg Leuvenben, a könyvkiadás másik németalföldi fellegrárában a szóban forgó arány nem egészen 8 százalék (21/243). Korábban már említettük, hogy a széles értelemben vett Németalföld – a Köln és az Északi-tenger között fekvő terület – igen fontos szerepet játszott a könyvnyomtatás Anglia felé irányuló transzferében: Bruges-ben és Antwerpenben angol nyelvű kiadványok is készülnek. A Westminsterben nyomdát alapító Caxton elsősorban szintén angol nyelven nyomtat, s munkáinak ügyes és hatékony hírverést is rendez. Az ő kezdeményezésére helyeznek például latin nyelvű epitáfiumot Chaucernek a westminsteri apátságban (Caxton könyvkereskedésétől néhány lépésre) található síremlékére. E szimbolikus gesztust követően készíti el 1477-ben a *Canterbury mesék* első kiadását, sőt egy évre rá Boëthius műveit is kiadja Chaucer fordításában.

Ha pillantásunkat a könyvkiadásban élenjáró régiókra vetjük, elsőként az tűnhet fel, hogy a nemzeti nyelvű könyvkiadásnak milyen jelentős hagyományai vannak Németországban. A német nyelv már a kéziratok korában is jelen volt az írásbeliségben, s részesedése az 1481 előtt megjelent ősnyomtatványokban is meghaladja a nemzeti nyelvek európai átlagát (22 százalék, míg Itáliában és Franciaországban csak 16–16 százalék). Ez egyfelől természetesen a német piac modernitására utal, de részben azzal is magyarázható, hogy a sűrű nyomdahálózat következtében az egyes műhelyek elsősorban a helyi és regionális piacra dolgoztak. A nemzeti nyelvű kiadványok mintegy 20 százalékos részarányával a németalföldi könyvkiadás valahol félúton helyezkedik el a két domináns modell között (persze a termelés jóval alacsonyabb szintjén).

Ősnyomtatvány-termés: az 1481 előtt készült kiadások száma

	Itália	Német-ország	Francia-ország	Német-alföld	Cseh-ország	Összesen
Nemzeti nyelvű	433	448	70	74	4	1029
Latin nyelvű	2260	1601	361	303	3	4528
Összesen	2693	2049	431	377	7	5557

Forrás: ISTC

Ha ugyanezen kritériumok alapján vizsgáljuk az 1481 és 1500 közötti két évtizedet, egészen eltérő eredményekre jutunk: Németországban a nemzeti nyelvű könyvtermés részaránya tovább emelkedik, egészen 28 százalékra, s ezzel továbbra is meghaladja az Itáliában mért 25 százalékos részarányt. Franciaország ezen a téren látványosan felzárkózik, hiszen a korszak egészére kivetítve a nemzeti nyelvű könyvkiadás részaránya itt meghaladja a 28 százalékot (sőt 1486 és 1490 között a 30 százalékot is). A jelenség magyarázatát, paradox módon, talán a nyomdahálózat igen erőteljes koncentrációjában kell keresnünk: a könyvek túlnyomó részét Párizsban és Lyonban, azaz két olyan nagyvárosban nyomtatják ki, ahol a piacot elsősorban a világi olvasóközönség igényei szabályozzák. A nemzeti nyelvű könyvnyomtatás relatív súlyának növekedésében nyilván szerepet játszik az a tudatos királyi politika is, amely a kultúra és a közigazgatás nyelvét a franciát kívánja tenni – ez a törekvés nyilvánul meg a 16. század első felének fontos törvényeiben (többek között a villers-cotterêts-i ediktumban).

Ősnyomtatvány-termés (a kiadványok száma szerint),
1481–1500

	Itália	Német-ország	Francia-ország	Német-alföld	Cseh-ország	Összesen
Nemzeti nyelvű	1888	1932	1251	464	29	5 564
Latin nyelvű	5670	5022	3155	1232	2	15 081
Összesen	7558	6954	4406	1696	31	20 645

Forrás: ISTC

3.3 Fordítók és fordítások

A könyv Európájának egységét kezdetben az írásbeliség nemzetközi nyelve, a latin biztosította: noha kizárólagossága már a múlté, a 15. században kiadott könyvek háromnegyede még mindig latinul íródott. A nemzeti nyelvek előtérbe kerülése azonban teljesen új helyzetet teremt: a különböző nyelvterületek valamiféle (a korábbinál természetesen lazább) integrációjának megteremtésében nagy szerep hárul a fordításokra és a fordítókra. Az ISTC 1198

Hérodotosz: *Historiae*, Venetia, 1494 (OSZK, Inc. 389.)

olyan kiadványról tud, amely nem azon a nyelven jelent meg, amelyen eredetileg íródott – ez nem egészen 5 százalékos részarányt jelent. A fejlődési tendenciák vizsgálata némi meglepetéssel szolgál, hiszen azt látjuk, hogy a fordítások részaránya 1480-at követően visszaesik (5,2 százalékról 4 százalékra). A fordítások mintegy felének (567 kiadvány) célnyelve a latin: itt vagy „tudós” (görögről latinra fordított) munkákról, vagy eredetileg nemzeti nyelven írott, ám a szélesebb olvasóközönség meghódítása reményében latinra fordított szövegekről van szó. A szövegek másik felét (538 kiadvány) különböző nemzeti nyelvekre fordították. Az idő előrehaladtával nyilvánvalóvá válik, hogy a jövő inkább ez utóbbi szektoré, azaz a nemzeti nyelvekre való fordításé, amelynek részaránya rövidesen 40 százalékról 52 százalékra emelkedik.

Igen tanulságos a fordítások nyelvenkénti megoszlásának vizsgálata: az 1481 előtti időkben németre fordított kiadványokból találunk a legtöbbet (51-et a 121-ből). Az erőviszonyok azonban rövidesen módosulnak: noha a németre fordított kiadványok száma majdnem megduplázódik (+198 százalék), ezt a gyors növekedési ütemet is meghaladja az itáliai (+262 százalék) és főleg a franciaországi (+500 százalék). Az 1481–1500 közötti két évtizedben a fordítások első számú célnyelve a francia (összesen 112 kiadvánnyal, míg németre 101, olaszra pedig 97 munkát fordítanak le). A spanyol nyelvű könyvpiaca is növekszik (persze jóval alacsonyabb abszolút értékek mentén): míg 1481-et megelőzően egyetlen könyvet sem fordítottak idegen nyelvről spanyolra, addig az 1481 utáni évtizedekből már 46 fordításról tudunk. Vegyük számításba a katalánt is: 1481 előtt 3, 1481 után 21 munkát fordítottak katalánra, ami azt jelenti, hogy az Ibériai-félszigeten (a portugál könyveket leszámítva) összesen 67 nemzeti nyelvre fordított ősnymtatványról tudunk – ez az itáliai adat kétharmada. Ha mindehhez még hozzátesszük a 40 angolra fordított kiadványt, a statisztikai adatokból a következő tanulságot szűrhetjük le: a másodlagos piacok (főleg Francia- és Spanyolország) igen dinamikusan fejlődnek, s lassan felzárkóznak Németország és Itália mellé.

A 15. század során nyomtatásban megjelent fordítások statisztikája
(a kiadványok száma szerint)

	1481 előtt	1481–1500	Összesen
Összes fordítás	304	831	1135
Fordítás latinra	183	400	583
Más nyelvre	121	431	552
Összes könyv	5869	19 965	

Forrás: ISTC

Fentebb a fordítás három modelljét különböztettük meg: a görögről latinra történő „tudós” fordítások említését követően a vulgáris nyelven íródott munkák latinra fordításáról is ejtettünk szót. A harmadik modellben olyan latin nyelvű munkákat fordítanak nemzeti nyelvre, amelyekről azt feltételezik, hogy sikert arathatnak egy adott nyelvi közösség piacán. Sebastian Brant munkája, a *Bolondok hajója* (*Narrenschiff*) a fordítás három modelljének összekapcsolását példázza, hiszen az eredetileg németül íródott munkát először latinra ültetik át, majd több nemzeti nyelvre is lefordítják. A szerző egyébként tudatában van eljárása kivételes voltának: *Írtam én valamikor egy vulgáris nyelvű poémát a bolondokról, amely igen nagy sikert aratott. A Bolondok Hajójának készítése során a tudósok nagy megbökkenésére a német nyelvet használtam...*⁶⁰

A fordító – Jakob Locher „Philomusus” – pedig egyenként felsorolja azokat a nemzeteket, amelyek a latinra való áttünetésnek hála megismerkedhetnek a munkával. Brant döntését, melynek értelmében németül írta meg munkáját, Locher azzal magyarázza, hogy az illusztris szerző a német nyelvet az olasz irodalmi nyelv rangjára akarta emelni, továbbá a műzsák és a humanizmus számára új otthont kívánt teremteni a Rajna partján:

„Jó mesterünk, a boldog emlékeztű Sebastian Brant, a jogtudomány doktora és elsőrangú költő, úgy döntött – s döntését sokaknak tudomására is hozta –, hogy a földi balandók üdvének előmozdítása végett munkáját vulgáris nyelven írja meg, követvén ezzel a firenzei Dante és Petrarca példáját, akik csodálatos verseiket az ő etruszk nyelvükön szerették. Mivel azonban a Narragonia, avagy a Bolondok hajója, amelyet joggal értelmeztünk satirikus műként, minden egyes nemzetnek javára válik, úgy gondoltam, hogy helyesen járok el, ha latin versbe szedem, s így azok a népek is megismerhetik, amelyek számára idegenül cseng a mi német nyelvünk. A gallokra, az itáliaiakra, az ibérekre, a pannonokra gondolok, s persze a görögök sem tudnák másképpen újra és újra elolvasni a német verseket...”

Később tehát a *Bolondok hajóját* latinról több modern nyelvre, franciára, angolra és flamandra is lefordítják. Itt most nem tárgyaljuk az áttünetések és az eredeti szöveg viszonyát – a fordítás nem mindig hűséges: mind a szöveget, mind az illusztrációkat megpróbálják megfeleltetni az egyes nemzeti kultúrák elvárásainak. Jelen eszmefuttatásunk szempontjából sokkal fontosabb, hogy a nyelvi közösségre épülő nemzeti piacok fellendülése nagyban hozzájárult a fordításirodalom piaci sikeréhez.

A fordítás külön szakmává válik, amelynek legnagyobb alakjai a korban a lyoni Ágoston-rendi szerzetes Julien Macho, a bázeli Jakob Locher, az ulmi Heinrich Steinhöwel vagy éppen VIII. Károly francia király felolvasója, Guil-

laume Tardif. A fordítók fellépése mind a szerzői funkció tipológiáját, mind az eredeti szöveg fogalmát megbonyolítja, hiszen bizonyos értelemben a fordító is eredeti szöveget állít elő, sőt a fordítás az esetek többségében nem más, mint az eredeti szöveghez csak mérsékelten hűséges adaptáció. A fordító is joggal követel tehát magának rangos helyet a kiművelt emberfők azon közösségében, amely az új médium – a nyomtatott könyv – köré épül, és amely saját legitimitását jelentős mértékben az eredetiség fogalmára alapítja.

Az áttünetések földrajzi megoszlása is igen tanulságos. Az Aesopus-fordítások (összesen 53 különböző kiadás) vizsgálata néhány nagy fordítási centrum létezését bizonyítja: ilyen például Augsburg, amelynek nyomdászai új utakat keresve próbálnak kiszabadulni a szomszédos Nürnberg dominanciája alól (némiképp hasonló tehát a helyzetük, mint a párizsi és itáliai konkurencia nyomása alatt levegőhöz csak nehezen jutó lyoniaké). Az Aesopus-fordításokat készítő nyomdavárosok rangsorában Velence foglalja el a második helyet. Ezenkívül mind Németországban, mind Itáliában számos olyan várost találunk, amelyeknek nyomdáiban egy vagy több német vagy olasz nyelvű Aesopus-kiadás jelent meg: Magdeburg, Bazel, Strassburg, Köln, illetve Brescia, Bologna, Firenze, Verona és Nápoly. Végül itt vannak a „követő” piacok, amelyek szinte szükségszerűen fordulnak a klasszikus munkák nemzeti nyelven történő kiadása felé: Anglia (Westminster és London), a történeti Németalföld (Antwerpen és Delft), Csehország (Prága) és Spanyolország (Zaragoza, Burgos és Sevilla).

3.4 Egy aktív kisebbség: a zsidók

A héber nyelvű könyvnyomtatás sajátos földrajzi megoszlást mutat: héber nyelven értelemszerűen ott nyomtatnak könyveket, ahol nagyobb közösségekben élnek zsidók. A héber nyelven történő nyomtatáshoz megfelelő betűkészlet kell, illet beszerezni pedig csak akkor érdemes, ha a piaci kereslet visszaigazolja a befektetés megalapozott voltát. Mantovában például Abraham ben Selomoh Conat már 1474-ben⁶¹ kinyomtat egy negyedrért *Josipont* (*A zsidók története*), majd egy évre rá egy retorikai értekezést.⁶² 1475-ben már Reggio di Calabriában és Rómában is nyomtatnak héber nyelven, Conat pedig a kölni Avraham Yediyah ha-Ezrahival együttműködve készíti el a *Perouch-ha-Torah* című Tórá-kommentárt (1475–1476) és több más kiadványt. A *Zsoltárok* 1477-ben látták meg a napvilágot Bolognában,⁶³ Nápolyban pedig két Dél-Németországból érkező emigráns, Joseph ben Jacob Ashkenazi és fia, Azriel Gunzenhauser⁶⁴ honosítják meg a héber nyelvű könyvnyomtatást. 1487-ben ők is kiadják a *Zsoltá-*

rokat, amelyeknek szövegét egy másik kölni emigráns, Jacob Landau gondozza. A nápolyiak igen szoros kapcsolatot ápolnak Spanyolországgal. Moshe Catane szerint a Téruel mellett fekvő Montalbanban már az itáliaiakkal egy időben nyomtatnak. Az első portugáliai nyomtatványok – a farói (1487) és a lisszaboni (1489) Tóra-kommentárokról van szó – héber nyomdászok műhelyéből kerülnek ki (a lisszaboni sajtó a jeles eruditus férfiú, Eliézer Toledano házában működik).⁶⁵ A zsidók kiűzetése Spanyolországból (1492) a héber nyelvű könyvnyomtatás történetének egy igen gazdag fejezetét zárja le.

A héber nyomdászat első igazi centruma azonban egy észak-itáliai kisvárosban található, s működtetői rajnai askenázek. Viszonylag sokat tudunk egy bizonyos Speyeri Mózesről, akinek fia, szintén Mózes, a 15. század közepén Fürth városában él. Miután a zsidókat kiűzik Bajorországból (1455), Itáliában keres menedéket. Unokája, a doktor és rabbi Israél Nathan ben Samuel kezd nyomdászattal foglalkozni: ő csak 1480-ban hagyja el Speyer városát, s Lombardiában, közelebbről a Piacenzától északra fekvő Soncinóban telepszik le, köszönhetően annak, hogy a Sforzák szívesen fogadják a betelepülni vágyókat.⁶⁶ A Soncino család (ismeretes, hogy a zsidók gyakran családnévként kezdik használni a helységneveket) több kisebb értekezést nyomtat ki: *Válogatott gyöngyszemek* (1484), *A világ vizsgálata* (1484), *Az atyák bölcs mondásai* (1484), s főleg a *Korai próféták* (1485), majd a *Kései próféták* (1486). A teljes héber nyelvű Bibliával 1488-ban készülnek el. Ők nyomtatnak először vokalizált (a magánhangzókat is jelölő) héber nyelvű szövegeket. 1490–1491-ben ismét ritkulni kezd körülöttük a levegő, így a Soncinók elhagyják névadó városukat, és a Földközi-tenger medencéjének több városában – Brescia (1491), Pesaro, Nápoly (itt 1492-ben készül el egy csodálatos héber Biblia-fóliáns), Szaloniki, Konstantinápoly – is nyomdákat alapítanak. Gerson Soncino, akinek bresciai éveit tekinthetjük a dinasztia fénykorának, a következő formulával szignálja Tóra-kiadását: „Gershom, a tudós Moses de Soncino rabbi fia, akit német nyelven Menztlan Schonzin néven emlegetnek” (1492). Ha a *Schonzin* kifejezés a Soncino helységnevre utal, talán joggal feltelezhetjük, hogy a *Menztlan* szó pedig Mainzot jelenti – a jeles nyomdász talán arra célozhatott, hogy felmenői a német városban tanulták ki a nyomdászatot.⁶⁷ A műhely 1494-ben a héber Biblia új kiadását is elkészíti.⁶⁸

A héberül nyomtató műhelyek szoros kapcsolatot tartanak fenn egymással. Haebler hipotézise szerint az először Ferrarában, majd 1477 és 1482 között Bolognában tevékenykedő Abraham ben Chajim közreműködött volna a soncinói műhely felállításában. Ben Chajim egyébként egy pesarói kelmefestő családból származik.⁶⁹ A különböző nyomdáknál talán vándorló korrektorok működtek,

Moses ben Nahman: Mózes öt könyvének magyarázata, Lisszabon, 1489 (OSZK, Inc. 1244.)

mint például a Strassburgban és Bolognában egyaránt dolgozó Josef Chajim ben Aaron. Az ő testvérbátyja, Gabriel ben Aaron 1484-ben Soncinóban tűnik fel. A hálózat tehát közösségi elven működik, s kezdetben a vallási kötelék tartja össze, de kereskedelmi, családi és szakmai tényezők is szerepet játszanak a tagok közötti szolidaritás fenntartásában. A műhelyek kezdetben kizárólag a zsidó olvasókat célozták meg kiadványaikkal. 1492 után azonban a többnyelvű (poliglott) kiadások hulláma, amely a nyugati humanizmus itáliai és németországi fellegetveiből indult ki, elérte a héber nyomdákat is. Reuchlint római és bázeli tudósok vezeték be a héber nyelv és filológiai kritika rejtelmeibe, márpedig köztudott, hogy az úgynevezett „Reuchlin-ügy” milyen nagy szerepet játszott a tudós-humanista indíttatású héber könyvkiadás fejlődésében.

A nyomdák földrajzi megoszlásának gyors áttekintéséből három fontos tanulságot vonhatunk le.

1. A 15. század végén mintegy 75 európai városban van nyomdaműhely, ám a nyomdák földrajzi eloszlásában bekövetkező változásokat két, egymásnak bizonyos mértékig ellentmondó tendencia határozza meg: egyre több egy vagy számos nyomdával rendelkező városban kezdenek kiépülni a könyvkereskedelmi hálózatai; ezzel a folyamattal párhuzamosan (vagy inkább egy nemzedéknyi idővel később) azonban megindul a koncentráció folyamata is, azaz a kinyomtatott könyvek többsége a legnagyobb súllyal bíró könyves központokból kerül ki. Ezek a központok lassacskán a könyvipar egészét uraló oligarchikus hálózatot építenek ki, amely hálózat működésében központi szerep jut a vásárvárosoknak (a 16. században elsősorban Frankfurtnak). A könyvek előállítás és értékesítése nagy haszonnal kecsegtető üzletté válik, s ez döntő módon befolyásolja mind a könyvipar földrajzi eloszlását, mind a könyvkiadói mentalitást: az új típusú nyomdász-könyvkiadók (például a mainzi Peter Schoeffer, a párizsi Jean Petit vagy a nürnbergi Koberger) nem életüket a tipográfia művészetének szentelő könyvbarátok, hanem józanul számító, profitorientált vállalkozók.

2. A nyomdák földrajzi megoszlásának tükrében az egységesülés/elkülönülés (integráció/differenciáció) azon dialektikáját láthatjuk működésben, amely alapvetően meghatározta az újkori Európa országai között fennálló erőviszonyokat. Európa nem rögzített és ily módon állandó határokkal rendelkező térség, hanem folyamatos változásnak alávetett entitás: olyan térség, amely a gazdasági konjunktúra változásai, a kereslet és a kínálat viszonya és néhány kivételesen fontos politikai esemény (például a háborúk, Róma 1527-es kifosztása, vagy az éppen a modernizálódás útjára lépni kívánó Magyar Királyság

Mohács utáni teljes összeomlása) mentén épül és bomlik le. A nyomdahelyek vizsgálatának azért tulajdonítottunk központi szerepet, mert ezen a téren rendelkezünk viszonylag teljes szeriális forrásokkal, de tisztában vagyunk azzal, hogy a könyv gazdaságtanának további elemei – a munkaerő és a terjesztési hálózat földrajzi eloszlása, a nyomdák finanszírozását és a könyvek kifizetését lehetővé tévő pénzügyi struktúrák – legalább ilyen fontosak a folyamat egészének megértése szempontjából.

3. A nyomdákval rendelkező városok és régiók típusainak vizsgálatára támaszkodva három modellt különíthetünk el.

(1) A többpólusú (multipoláris) térségek modellje. Ez a modell jellemzi Németországot, ahol a könyvtermést nyomdavárosok sűrű hálózata állítja elő – a német nyomdavárosok némelyike, például Nürnberg, Köln és Lipcse ráadásul vezető szerepet játszik Európa nyomdászataiban. Ezzel a modellel írható le, legalábbis részben, Észak-Itália és Toscana nyomdászata is: bár ebben a régióban is igen sűrű a nyomdavárosok hálózata, a rendszert némileg kiegyensúlyozatlanná teszi Velence dominanciája. Ebben a modellben a könyvkiadás decentralizált módon működik, s fontos szerep jut a vásárvárosoknak. A piaci szereplőknek ebben a modellben van a legnagyobb esélyük arra, hogy felszabaduljanak a különféle politikai intézmények befolyása alól (ez történik például Lipcsében, 1767-ben⁷⁰), s tevékenységüket szinte kizárólag gazdasági-kereskedelmi megfontolások mentén szervezzék. Ennek persze lehetnek árnyoldalai is: „paradox nyitottságnak” nevezzük azt a jelenséget, amikor az áruk és a tőke szabad áramlása, valamint a nagyvárosok közelsége egyébként ígéretes adottságokkal rendelkező régiókban lehetetleníti el a könyvipar és a nyomdászati fejlődését. Ez történik például a mai Franciaország északi tájain, ahol a 15. században egyetlen kérészetű nyomda működik: Jehan de Liège valenciennes-i műhelye. Albert Labarre szerint Picardia nyomdászati fejlődését Párizs, Rouen és Németalföld viszonylagos közelsége fékezi le: állandó nyomdák csak igen későn jönnek létre a tartományban: az amiens-i 1609-ben, a beauvais-i 1615-ben, a saint-quentini 1627-ben, Laonban, Soissons-ban, Noyonban és Abbeville-ben pedig még ennél is később (pedig ez utóbbi városban még egy ősnymtatvány-műhely is működött).

(2) Kiszámú vagy akár egyetlen, igen fejlett nyomdászati központ uralja az iparág egészét. Erre példa Franciaország vagy Anglia. Ebben a modellben az adott ország politikai térképe határozza meg a nyomdaműhelyek földrajzi eloszlását: a centralizáció folyamata például alapvetően politikai jellegű ugyan, de jelentős a kulturális vetülete is. 1515-ös trónralépésétől kezdve I. Ferenc

francia király ambiciózus kultúrpolitikát folytat, amelynek lényege: az irodalom és a tudományok a monarchia „díszei és büszkeségei”, így feltétlenül támogatásra érdemesek. A központ és a periféria dialektikája is érvényesül a szóban forgó területeken: a nyomdászat egyre növekvő mértékben koncentráldik a politikai-közigazgatási funkciókat ellátó és a királyi reprezentációnak is helyet adó székvárosban, ugyanakkor Jean-Dominique Mellot kutatásai azt bizonyítják, hogy a periféria „elsivatagosodásának” komplex folyamata esetenként igen sok időt vesz igénybe.⁷¹

(3) A nyomtatás bölcsőjétől viszonylag távolabb eső, periferikus régiók modellje. A könyvnyomtatás eljárása a rajnai központból kiindulva koncentrikus körökben hódítja meg Európát, köszönhetően az igen aktív és újító szellemű közvetítőknél. Anglia nemzedékeken keresztül „követő piac” marad, ami azt jelenti, hogy rengeteg könyvet importál a kontinensről, s saját nyomdászai elsősorban az angol nyelvű kiadványok létrehozásában jeleskednek. A kiinduló helyzet voltaképpen Európa keleti felében is hasonló volt, ám a felzárkózás folyamata igen lassú (vagy egyenesen megtorpan), aminek okait vagy a politikai hatalom gyengeségében, vagy (mint Magyarország esetében) tragikus külpolitikai események bekövetkeztében (az oszmán hódítás miatt a Magyar Királyság gyakorlatilag összeomlik) kell keresnünk. Ez a modell jellemzi a skandináv országokat is.

A sajtók és nyomdagépek földrajzi eloszlását vizsgálva a *hardver* szintjén mozgunk, pedig – és ezzel aligha mondunk újat – a fejlettebb területek dominanciájának konzerválásában legalább ilyen nagy szerepet játszanak a *softver* szintjéhez tartozó jelenségek. Akihez később jut el az új médium, csak nagyon nehezen tudja behozni a lemaradást. A nyomdászat terén megfigyelhető lemaradás az eszmék szabad áramlását is megnehezíti, s így valószínűleg az érintett országok társadalmi és politikai modernizációjának folyamatát is hátráltatja. A lemaradás tehát egyensúlytalanságot generál, s fenntartja a média ellenőrzésére és működtetésére leginkább felkészült csoportok dominanciáját – a folyamatot egy alkalommal a „kommunikációs imperializmus”⁷² egy sajátos formájának neveztük, amely meggyőződésünk szerint még ma, az ezredforduló korában is igen jelentős geopolitikai magyarázó erővel bír. A tanulás és az információszerzés lehetőségétől megfosztott „szegényekkel” persze nem kizárólag kontinensünk periferiáján találkozhatunk – a legmodernebb és legfejlettebb társadalmak szívében is egyre nyilvánvalóbb a lemaradók esélytelensége.

A szöveg természete

Az oktatás ágazatai felvirultak, a nyelvek tanítása újjáéledt [...] Szép és szabatos szövegű kiadványok szolgálják a köz javát, mert fiatalságomban, isteni sugallatra, a könyvnyomtatás mesteriségének jöttek nyitjára [...] A leányok és asszonyok is a tudás égi mannájára éhesek...

RABELAIS: PANTAGRUEL – FALUDY GYÖRGY FORD.

Gutenberg és az első nyomdászok arra törekcsenek, hogy termékük a lehető legnagyobb mértékben hasonlítson a kéziratokra. A 42 soros *Biblia* betűtípusa a *textura* mintáját követi, a tördelés pedig a hatalmas kéziratok Bibliákéra hasonlít. Gutenberg a kezdőlapot mindig két színben (vörössel és feketével) díszíti, a nyomdából kikerülő félkész munkákat pedig könyvfestők, díszítők és rubrikátorok fejezik be. A kézirat és a nyomtatvány közti kontinuitás jele az is, hogy a legmódosabb megrendelők az előbbit továbbra is előnyben részesítik az utóbbival szemben. 1485 után Antoine Vérard minden kiadványát több változatban készíti el: vannak egyszerű metszetes könyvei, kézi festéssel feljavított metszeteket tartalmazó munkái, s végül olyanok is, amelyekben a metszeteket festett képek helyettesítik. 1492–1493-ban adja ki az *Alain mester francia nyelvű parabolái* című munkát, amelyből egy külön példányt készít VIII. Károly számára. Ebben a királyi példányban a munka kulcsjelenetét ábrázoló metszet helyén egy pompás miniatúra szerepel.¹

Az innováció dinamikája azért rövid idő leforgása alatt alapvetően megváltoztatja a könyv-tárgy formáját, méghozzá három, egymással szorosan összefüggő módon (ebből az első kettő tartozik a nyomdászok kompetenciájába). Az éles versenyhelyzet ráébreszti a könyveseket a gazdaságossági tényezők súlyára. Legfontosabb célkitűzésük a költségek, az önköltségi ár és ily módon az eladási ár leszorítása és alacsonyan tartása, ami fokozatosan a nyomtatott könyv külalakjának standardizálódásához és a kéziratok modelljétől való eltávolodáshoz vezet. A könyvekből lassan eltűnnek a színek és a kéziratok hozzátételek; a rövidítések és a ligatúrák felszámolásával pedig jelentős mértékben egyszerűsödik a tipográfia. Másfelől viszont a versenyhelyzet arra is ösztönzi a nyomdászokat, hogy kiadványaik külalakját megpróbálják egyéniesíteni és

minél vonzóbbá tenni. Ez a szándék vezet majd a (kéziratok korában ismeretlen) címlap megjelenéséhez, amelyen gyakran tűnnek fel reklámcélokat szolgáló „üzenetek”, például a használt betűtípus kivételes szépségére tett utalások, vagy éppen a könyv készítőjének nyomdajele. A nyomdász azonosíthatósága a könyvnyomtatás elterjedésében elsősorban biztonsági problémát látó politikai hatalomnak is érdeke: ha egy adott munkának ismert a nyomdása, a kiadója és a szerzője, akkor van felelőse is, aki ellenőrizhető, sőt szükség esetén akár számon is kérhető. Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a soha meg nem álló technikai fejlődés zászlóvivői – például azok, akiknek elsőként sikerül megoldani a zenedarabok kinyomtatásával kapcsolatos nehézségeket² – nevüket és nyomdajelüket büszkén vállalva különböztetik meg magukat kevésbé innovatív kartársaiktól.

Az innováció a felhasználókat, azaz a vásárlókat és olvasókat is érinti. A nyomtatványok könnyen és nagy számban elérhetőkké válnak, ez pedig új felhasználói szokásokat teremt, legyen szó a könyvek elrendezéséről, olvasásáról vagy rövid felütéséről (*consultatio*). Egyre több olyan segédeszközt találunk a könyvekben, amelyek az olvasó orientációját szolgálják: a lap-, majd oldal-számozást, a különböző osztályozási rendszereket és a mutatókat. Rövidesen a könyvesek is felismerik, számukra is előnyös, ha felhasználóbarát kiadványokat készítenek. A címlapon szívesen fel is tüntetik az adott kiadvány által kínált előnyöket: új; jobb, mint az előző; kiegészítésekkel, jegyzetekkel, indexszel, illusztrációkkal bővített stb. kiadás. Ugyanezt a célt szolgálja a szerző (továbbá adott esetben a másodlagos szerző, például a fordító vagy a kommentátor) nevének feltüntetése. Összefoglalva: a könyv áruvá válik, és árujellegének köszönhetően előállítói és felhasználói között formálódik tovább. A termék az innováció elsődleges terepéül szolgál, hiszen minden termék kapcsán összeütköznek a termelők kényszerei és a „fogyasztók” (az olvasók) elvárásai. A kereslet és a kínálat, azaz a piac fogalma kapcsolja össze (*A könyv születése* című munka által még teljességgel ki nem fejtett módon) az „árut” és az „erjesztőt” (*fermente*).

1. A KÖNYV RENDSZERE

1.1 A szöveg tere, a könyv tere, az olvasás tere

Bár nem kívánunk kommunikációelméleti eszmefuttatásba kezdeni, mégis meg kell találnunk a nyomtatvány mint szöveghordozó leghatékonyabb elemzésére alkalmas fogalmi eszközöket. A tördelés kijelöli a kötet oldalait meg-

szervező repetitív elemeket: a fehér lapon egy vagy két hasámban húzódik-e a szöveg, tartalmaz-e vázelemeket, díszítéseket, illusztrációkat stb. Húzzuk alá, hogy egy ívekből álló könyv, azaz kódex felhasználója (olvasója) számára a tördelés nem laponként, hanem a tekintete előtt megnyíló kétlapos tömbönként történik (nyugati könyvek esetén egy bal oldali *versót* egy jobb oldali *recto* egészít ki). A *Nürnbergi Krónika* (1493) tördelői azon fáradoznak, hogy a szöveg és az illusztráció egyensúlyban legyen egymással. Ezt példázza Strassburg látképe a 139vo–140ro lapon: az illusztráció a lapok alsó felét foglalja el, míg a katedrális tornya közepén, a szöveg belső margóján emelkedik az ég felé. A tördelés persze a lapok típusa és a könyv egészen belül elfoglalt helye alapján változhat és változik is: más és más formát mutatnak az előoldal, a kezdőoldal, a címlap, az előszó, az index, a jegyzékek stb. A választott forma a szöveg természetére utal: a különböző oldalszerkesztési és könyvszerkesztési eljárások együtt adják majd ki a „könyv rendszerét”.

A tördelés-oldalszerkesztés munkája ugyanis a könyv egészének szintjén folytatódik, legyen szó akár egy- vagy többkötetes műről. A könyv jelek olyan rendszereként működik, amelyben a kétségtelenül legfeltűnőbb és legfontosabb diszkurzív jelek mellett további jelek is megfigyelhetők. Itt van először is a formátum kérdése, aztán pedig a betűk típusának és méretének meghatározása, végül a szöveg belső tagolása: a könyv szerkesztettségét ebben az esetben is a szöveg természete határozza meg. Nyugaton a jeltudomány 13. századi forradalma óta az elmélet úgy tekint a szövegre mint jelek átlátható rendszerére, amely felhasználható bizonyos célok elérésére: a szóban forgó cél lehet az örök üdvösség elnyerése, a kellemes időtöltés, elméleti vagy gyakorlati jellegű tudás megszerzése, tájékozódás vagy bármilyen más (leggyakrabban persze ezek kombinációja). A szöveg instrumentalizációja annak objektivációját is feltételezi: a szöveg természetének függvényében választják ki azokat a materiális elemeket, amelyek az adott textust egy bizonyos szövegcsoporthoz tartozó, bizonyos jellegzetességekkel bíró, bizonyos módon felhasználható, bizonyos célközönségnek szóló szöveggé határozzák majd meg.

A nyomtatott könyv termék voltából az következik, hogy a 15. századtól fogva maga a szöveg termékké válhat. A kéziratok korában a könyv, amely természeténél fogva egyedi, a szöveg megteremtésének helyszíne, s a másoló minden további nélkül változtathat rajta, hozzátehet vagy elvehet belőle. A nyomtatás megjelenése azonban az egyforma példányok sokszorosításának lehetőségét jelenti, így a szöveg többé nem lehet „egy bensőségesség vagy önazonosság tételezésének légmentes belseje”,³ sem a szerzőé, sem a másoló-

szerzőé, mert ez utóbbi nem a szöveg egyetlen felelős előállítója (a kommunikációelmélet itt az üzenet kibocsátójáról beszélne). A helyzet tehát itt egészen más: a nyomtatott könyvben mint ipari méretekben előállított tárgyban a szöveg mintegy *a priori* adott. A folyamatban ugyanakkor a könyv lancolatának minden résztvevője szerepet játszik, a befektetőtől *in fine* az olvasóig. Különböző mértékben ugyan, de mindannyian hozzájárulnak a szöveg „előállításához”, így a szöveget modern meghatározásai joggal pozicionálják arra a pontra, ahol létrejön a törékeny egyensúly egy már megkonstruált és reprodukált tárgy és egy még nem létező, csak a mediáció folyamata során létrehozandó tárgy között.

Még ha figyelmen kívül hagyjuk is az olvasási szokások kérdését, a szöveget még akkor is a könyvesek és az olvasóközönség között fennálló dialektikus viszony termékének kell tekintenünk: a kiadó közzétesz (maga a kifejezés is fontos) valamit, amiről úgy gondolja, hogy sikeres lehet. Mi több, némely írók kifejezetten a várható sikert szem előtt tartva írják műveiket, ahogyan ezt például Rabelais tette a *Pantagruel* esetében. Rabelais montpellier-i tanulmányait követően 1532-től kezdve a lyoni Hotel-Dieu elismert orvosdoktora, több tudományos munka szerzője, aki a vásárokat járva némi meghökkenéssel látja a *Gargantua* című íromány óriási sikerét. Szintisztán anyagi megfontolásokból megírja a regény folytatását, a *Pantagruelt*, amelyet álnéven jelentet meg Claude Nourrynál, a népszerű füzetkék és szórakoztató „regények” előállítására szakosodott kiadónál.⁴ Nem sokkal később Rabelais egy hasonló szellemben fogant évkönyvvel, majd 1533-ban a *Pantagrueline pronostication* című munkával áll elő, s végül 1534-ben visszatér Gargantuához. A *Harmadik könyvtől* kezdve a szövegek kevésbé „populárisak” és közérthetőek, Rabelais pedig nevével vállalja és orvosdoktorként szignálja őket. Talán nem is volna túlon túl merész az a feltételezés, amelynek értelmében az irodalomtörténeteszek szívének oly kedves fogalom – a „népszerű könyvek piaca” – voltaképpen nem más, mint néhány nyomdász-könyvkiadó tudatos innovációjának *a posteriori* végeredménye.⁵ Rabelais példája mindenesetre azt bizonyítja, hogy az anyagi megfontolásokból kiadott (és megírt) szövegek nem szükségszerűen középserűek, hanem lehetnek egészen kitűnőek is.

A nyomtatás megteremtette nyilvánossággal a szöveg történetre is szert tesz. Rabelais példája nemcsak azt illusztrálja, hogy az írók egy bizonyos közönségre és annak elvárási horizontjára sandítva kezdenek bele némely műveikbe, hanem azt is, hogy egy szöveg státusában és lehetséges olvasataiban bekövetkező módosulások okait elsősorban magának az olvasóközönségnek

a megváltozásában érdemes keresnünk. A nyomtatott szöveg *trifrons* (háromarcú) entitásként viselkedik. Egyfelől megnyitja a szerző előtt a világ ábrázolásának és manipulálásának (Rabelais esetében: a pénzkereset) lehetőségét. A szöveg másfelől a tájékoztatás és a kommunikáció olyan eszköze, amely olvasók sokaságához juttat el egy bizonyos üzenetet (Rabelais esetében: nevetet, ugyanakkor a humanizmus pozícióit is védelmezi). Végül a nyomtatott szöveg lehetséges jelentések sokaságát hordozza, amelyek az újabb és újabb olvasókkal való találkozások során aktualizálódhatnak. MacLuhan a nyomtatott könyvet „forró” médiumnak nevezte, mivel a szöveg jelentésének megteremtéséhez szükség van az olvasó közreműködésére (szemben a televízió „hideg” médiumával: a kép és a hang együttes jelenléte mintegy hipnotikus terhet rak a nézőre, akinek közreműködésére nincs is szüksége). A különböző elemzések és Rabelais példája is azt mutatják, hogy az új médium használata olyan dinamikát indít be, amely végső soron kihat arra, amit a szerző „mondani akart”: a történeti kontextualizáció voltaképpen palimpszeszt (többször ártírt) laphoz teszi hasonlatossá a szöveget. Rabelais, akit a 17–18. században a legkevésbé sem értékelték, sőt megvetésre méltó szerzőnek gondoltak, a 19. században a francia nemzeti irodalom, majd a világirodalom jelesein sorába emelkedik.⁶ A könyvtörténész, aki tisztában van azzal, hogy egy szöveg sem létezhet az őt hordozó tárgy (a könyv) nélkül, ennek a hordozónak a jellegzetességeit és a potenciálisan benne rejlő lehetőségeket vizsgálja.

A későbbiekben majd még visszatérünk a reprodukció kérdésére, azaz a példányok korlátlan számú sokszorosításában rejlő lehetőségekre. A nyomtatott könyv nemcsak magát a szöveget tartalmazza, hanem a szöveget kísérő és azt keretbe foglaló elemek sokaságát: címlap, előszó, előfej, mutatók stb., amelyeket összefoglaló néven *paratextus*nak nevezünk. A paratextus többé-kevésbé terjedelmes, összetett és céltudatos lehet.⁷ Vannak ezenkívül további (néha diszkurzív, ám sokkal gyakrabban formai és szimbolikus) elemek, amelyek bár nem szövegszerűek, mégis jelentéstöbblettel látják el a szöveget. Már említettük a tördelést és a nyomtatvány külalakját (ma az újságárús polcain első látásra meg tudunk különböztetni egy „klasszikus” napilapot egy bulvárlaptól), de idetartozik a könyv formátuma, a betűtípus megválasztása, az illusztrációk jelenléte (vagy hiánya) és jellege stb. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a szöveg formát vagy egyenesen hordozót vált (a 19–20. század során a regényeket kezdetben folytatásonként közölték, aztán önálló kötetekben publikálták, végül informatikai hordozókra másolták őket *e-book* formájában, vagy a *Gallicához* hasonló szervereken váltak elérhetővé), szöveg mivoltában sem

marad változatlan. Célunk tehát nem lehet más, mint a mediatizáció folyamatát meghatározó kategóriák elemzése: a nyomtatott könyv médiumának megjelenésével egy időben feltűnnek, majd fokozatosan elterjednek azok a szövegeket felvezető és keretbe foglaló, a szöveg olvasásának irányt szabó jelek, amelyek a kéziratokból még hiányoztak. Ma már szinte el sem tudunk képzelni szöveget az efféle orientáló, a lehetséges olvasatoknak szigorúan irányt szabó jelek nélkül. A könyv-tárgy formája és tartalma között fennálló viszony egyébként nyitott marad: voltak és vannak olyan nyomdászok, akik a könyv külalakjára nagyobb hangsúlyt helyeznek, mint a tartalom igényességére, s persze voltak és vannak, akik pontosan fordítva járnak el – ez a kérdés egyébként már a 15. század első felének másolóit is foglalkoztatta.

1.2 Keretbe foglalás és felvezetés

A nyomtatványok egy részében olyan jeleket is találunk, amelyek nem az olvasók eligazítását szolgálják, hanem a könyv előállításának folyamatában töltenek be fontos szerepet. Az őrszók, az ívjelzések és a regiszterek a nyomdász és a könyvkötő munkáját segítik: a nyomtatványokban való feltűnésük arra utal, hogy a könyvesek felismerték a munka szervezeti keretei megújításának szükségességét.⁸ Az ívek utolsó lapjának legaljára illesztett őrszó a következő ív első szava. Arra szolgál, hogy a nyomtatás befejeztével az íveket a megfelelő sorrendben helyezték egymás mögé. Őrszókkal elsőként Speyeri Wendelinus 1470-es velencei Tacitus-kiadásában találkozhatunk. 1470 és 1480 között elsősorban itáliai kiadványokban használatosak, Németországban igen ritkák. Schoeffer mainzi *Speculum aureum*-ában (1474) még kéziratossak az őrszók, egy évre rá a kölni Johannes Koelhoff munkáiban már nyomtatott formát öltenek. A laponkénti őrszók gyakorlatát itáliai nyomdászok vezették be a 15. században – általánosan elterjedté a reformáció idején váltak. Céljuk az olvasás (különösen a hangos felolvasás) megkönnyítése lehetett.

Az ívjelzések hasonló célt szolgálnak: az ívek mindegyikét a lapok jobb alsó sarkában elhelyezett jellel (általában az ábécé valamelyik betűjével) látják el, az ív lapjait pedig római számokkal jelölik (*aⁱ*, *aⁱⁱ*, *aⁱⁱⁱ* stb.). Ily módon kívánják elkerülni, hogy a kötetek összeállításakor az ívek összekeveredjenek. Az ívjelzések földrajzi elterjedtsége különbözik az őrszókétól. A bambergi Pfister már 1460–1461-ben használ kéziratoss ívjelzéseket, s talán nem is ő volt az első – erről azonban nem állíthatunk biztosat, mert a lapok külső sarkában található kéziratoss ívjelzések a kötés során gyakran eltűnnek. A kölni Johann Koelhoff az első, aki 1472-ben kiszedi és ki is nyomtatja az ívjelzéseket – ez a gyakor-

lat aztán gyorsan elterjed mind Németországban, mind külföldön. A francia nyomdászok általában a latin ábécé betűit használják (kivéve a *j*, *v* és *w* betűket), először kisbetűs formában, aztán, ha a könyv túl hosszú, nagybetűs alakban is. Szükség esetén a kis- és nagybetűs forma kombinálható (*Aa*, *AA*, *Aaa* stb.). A speciális szimbólumokat (*, *ψ*) és a tildézett magánhangzókat (*ā* stb.) az előszókhoz, utószókhoz és mutatókhoz használják. Az ívek listáját a kötet végén szereplő, s elsősorban a könyvkötő számára létrehozott „regiszterben” tüntetik fel: a regiszterben oszlopokba rendezve található az ívek, majd a lapok első szava (utóbbira akkor van szükség, ha új lapokat illesztenek a kötetbe), s az ívváltásokat üres sorral jelölik. Ez a gyakorlat Rómában tűnik fel 1469–1470 táján. Gerardus de Lisa a következőképpen magyarázza el a dolgot Brunetto Latini műveinek kiadásában (Treviso, 1474):

„Tudják meg, hogy az első ív (quinterno) jele a, a másodiké b, a harmadiké c és így tovább egészen az utolsóig, az o jelűig. A betűk után az első, a második, majd a harmadik lap számát találja, s ez így megy egészen az ív középső lapjáig...”⁹

A regiszter készítése egyre elterjedtebb gyakorlattá válik, s végül már automatikusan minden könyvhöz készítenek, különösen Itáliában. Amikor Stephan Planck Rómában Petrus de Abano *De Venenis* című munkáját nyomtatja ki (1484), regisztert is szándékozik készíteni – teljesen feleslegesen, mert az egész munka összesen három ív terjedelmű. 1475 után a regiszterkészítés gyakorlata Franciaországban, Spanyolországban és Németországban is meghonosodik, bár valószínű, hogy német nyelvterületen inkább különálló papírlapon tüntették fel a kötéshez szükséges tudnivalókat. A nürnbergi nyomdászok gyakran készíttettek regisztert, míg a kölniek soha: az efféle helyi jellegzetességek gyakran használható támpontul szolgálnak egy-egy bizonytalan eredetű könyv nyomdahelyének meghatározása során. Haebler arra hívja fel figyelmünket, hogy a 42 soros és a 36 soros *Biblia* nyomdásza minden példányhoz készíttettek egy (az esetek többségében ránk nem maradt) *Tabula rubricarum*-ot: ezen a rubrikátor figyelmét hívták fel azokra a lapokra, amelyeken dolgoznia kellett. Ezzel a gyakorlattal az első strassburgi (Mentelinnél készült) és bázeli kiadványokban is találkozhatunk. A 15. században a nyomdász-könyvkiadók más eljárásokat is használtak az ívek sorrendjének pontos meghatározása és a tévedések elkerülése végett. Az ívjeleken kívül a lapokon még a kiadvány rövidített címe is szerepel: az *R* vagy *Ro* jel például a *Római bórászkönyvet* jelöli. Olyan nyomdászok is vannak, akik a mű címe mellett az ívek számát is feltüntetik (például *viii. c.* – 8 ív). Persze mindezeknek csak az oldal- vagy lapszámozás nélkül megjelent munkák esetében van értelme.

A számozás általánossá válását követően az ívek megjelölése már nem lesz olyan fontos, hiszen az oldal- vagy lapszámozás elvben folyamatos és kizárja a tévedés lehetőségét. Ennek ellenére ívjelzésekkel az „ancien régime könyvkiadásának” végéig, sőt egészen a 19. századig találkozhatunk. A három eddig tárgyalt jel (az őrszó, az ívjelzés és a regiszter) nem az olvasóhoz szól, hanem a könyvet előállító „szakemberekhez”. Egészen más a helyzet az alábbiak esetében.

A középkor nyugat-európai kéziratának nem volt címlapjuk, így az első nyomtatványokban sem találunk ilyet. A korábbiakból kiderült, hogy Gutenberg neve nem szerepel az általa készített nyomtatványok egyikén sem, s a szöveget, a kéziratokhoz hasonlóan, az *incipit* azonosítja. A 42 soros Biblia vörössel nyomtatott *incipitje* éppen oly módon nevezi meg a szöveget, ahogyan az a nagy kéziratok Bibliáiban volt szokás:

„Itt kezdődik Szent Jeromosnak Pál paphoz írott levele a Szent Történetbe foglalt könyvek tárgyában. Első fejezet.”

A kötés nélküli formában értékesített nyomtatványok általában egy üres fehér lappal kezdődtek – ezért szokás a francia nyelvű szakirodalomban *livres en blanc*-nak nevezni őket. Haebler becslése szerint az ősnymtatványok mintegy kétharmada semmiféle jelzést nem tartalmaz, így kiadásuk helyére és dátumára kizárólag a szöveg belső jellegzetességeire (például kortárs személyiségek szerepeltetése), a kötet formai jellemzőire (betűtípus, papír stb.) vagy a példányban szereplő esetlegesen szereplő bejegyzésekre támaszkodva következtethetünk. A Mainzi zsolnároskönyvben tűnik fel a kolofon (vagy zárócím), ez a rövid záróformula, amelynek elvben tartalmaznia kell (noha ez nem mindig van így) a szöveg azonosítását, a nyomtatás befejezésének dátumát és helyét, a nyomdász(ok) nevét és a nyomdajelet. A kolofon néha a nyomtatás körülményeiről számol be, a nyomdász más esetekben vallásos érületének mélységét ecseteli benne, de gyakran találunk olyan zárócímet is, amely az adott műhely többi kiadványát reklámozza. A kolofonban szokás azt is feltüntetni, ha a nyomdász hatósági privilégiummal rendelkezik az adott mű kinyomtatására.

A „rendszer” a címlap elterjedésével lép a standardizálódás útjára.¹⁰ Vergilius 1500/1501-es kiadásában a vörössel és feketével kinyomtatott, összesen nyolcsoros cím részletesen számot ad a kötetben szereplő szövegekről (*Bucolica*, *Georgica*, *Aeneis*, *Opuscula*, továbbá kommentárok és kiegészítések). A két színnel történő nyomtatás célja egyértelműen az olvasók figyelmének felkeltése: a vörös betűket úgy nyomtatják ki, hogy a keretben először csak a vörös-

sel befestékezendő részeket helyezik el, aztán a vörös szedést kvadrátokkal (ürpótló négyszögekkel) helyettesítik; majd újrastékeznak, ezúttal feketével. Ez az eljárás természetesen sokkal bonyolultabb és nehezebb, mint a monokróm (egyszínű) nyomás, ráadásul sokkal időigényesebb is, hiszen a lap kétszer kerül sajtó alá. A cím frazeológiája is a vásárlók „megfőzését” szolgálja: a szerző „igen nagy tudású és műveltségű”, a kiadás pedig természetesen a lehető legteljesebb („az előzőt kiegészítettük még a...”). A nyomdajel az angers-i Charles Debouges-é, kiegészítve az alábbi formulával: „*Isten óvja a királyt, Angers nemes városát és annak egyetemét.*” Végül a lap alján szerepel még, pirossal szedve, a nyomdász, a párizsi Thielman Kerver neve (mintegy a kivitelezés magas színvonalának garanciájaként). A címlapon végül még arról is olvashatunk, hogy a munkát Angers-ban Jean Alexandre üzletében, „a Szent Péter utcájában” lehet megvásárolni.¹¹ Azt mondhatjuk tehát, hogy a címlap mindent elárul a munka kiadástörténetéről: az egyetemen munka-kapcsolatban álló angers-i kiadó néhány párizsi kollégájával összefogva a nagy klasszikus auktor, Vergilius kiadására vállalkozik. Egyébként más és más címlappal árulták az Angers-ban (Jean Petit-nél) értékesíteni kívánt és a párizsi üzletekbe (Johannes Confluentinusnak) szánt példányokat.

1.3 A média gazdaságtanától az irodalmi mező megszerveződéséig

A nyomdász-kiadó között már igen korán elkezdődik a verseny, amelynek hevéssége tudatos kiadáspolitikai kidolgozásra készíti a könyveseket (ahogyan ezt Fust és Schoeffer esetében már láttuk). A könyvek előállítói gyorsan felismerik, hogy számukra igen előnyös, ha megkönnyítik a vásárlók számára termékeik beazonosítását: egy nagy műhelyből (például Kobergeréből) kikerülő kiadványról feltételezhető, hogy jó minőségben készült, így szívesen adnak ki érte pénzt az ügyfelek. Az első ismert nyomdajel Fusté és Schoefferé, akiket kollégáik gyorsan követnek ezen a téren (az első franciaországi nyomdajel 1483-ból datálódik). A nyomdajelek tipológiája viszonylag egyszerű képet mutat: a legegyszerűbbek pusztán a kiadók címeréből vagy nevük kezdőbetűiből állnak; vannak ezenkívül a „beszélő képek” (Galliot Du Pré kiadványain egy kis gályát [*galiot*] találunk); végül tegyük említést a műhelyek és a kereskedések kapui felett lógó cégérekre utaló jelekről (például Pigouchet „vadembere”). Aldus Manutius „delfines” nyomdajelét (amely először 1502-ben, a *Poetae christiani veteres* kiadásán szerepel) Európa minden humanistája jól ismeri. 1507-től kezdve a párizsi Jodocus Badius Ascensius

minden kiadványán nyomdaműhelyének képét (amelyet egy reneszánsz építészeti motívum foglal keretbe) szerepelteti. A könyv címe és a szerző neve a kép fölött, a nyomda és a város neve, valamint a kiadás dátuma pedig alatta helyezkedik el. Ez azt jelenti, hogy a sajtó (szimbolikus módon) a lap közép-pontját foglalja el, ahogyan a nyomda és a könyvkereskedés is központi pozíciót tölt be a 16. század párizsi humanistái által létrehozott kommunikációs rendszerben. Badius minőségi munkájának köszönhetően a nyomdajel rövidesen igazi védjeggyé, az igényes tartalom és külalak garanciájává válik. A szimbólumok ereje oly nagy, hogy rövidesen másolni és hamisítani kezdik őket, sőt más módon is visszaélnék velük (ahogyan ez Aldus Manutius esetében történt).

A nyomtatott címlapokon tehát a mű címe mellett a szerző neve is kiemelt helyen szerepel. A középkori kéziratok túlnyomó többsége nem tünteti fel a szerző nevét, s ha mégis megteszi, a név kizárólag a tekintély (*auctoritas*) elvének szolgálatában áll, továbbá garantálja, hogy a lemásolt szöveg nem tér el az ismeretek megszentelt kánonját alkotó szerzők – Arisztotelész, az egyházatyák, a skolasztikus doktorok – tanításától.¹² Bár ettől a felállástól már Boccaccio is eltér a *Dante életében*, az igazi perspektíaváltás a nyomtatás elterjedésével köszönt be, hiszen a hagyományos művek piaca gyorsan telítődik, így sikert elérni csak új (vagy legalábbis nevesített) szerzők műveivel lehet. Némely szerzők egyébként tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy az új helyzet igen kedvező számukra: Erasmus az első, aki ismertségét alaposan kihasználva példátlanul széles olvasóközönséghez szól nyílt leveleiben.¹³ A mű címe mellett tehát szerzőjének neve is mindig megjelenik a címlapokon, s ez nyilvánvalóan reklámcélokat szolgál. A 15. század végének és főleg a 16. század elejének címlapjai voltaképpen olyan (helyenként igen hosszú) reklám-szövegekként olvasandók, amelyekben a nyomdász részletesen feltünteti a vásárlásra felkínált kötet tartalmát és megnevezi mindazokat, akik részt vettek a mű előállításában.

Az alábbiakban néhány példával arra kívánunk rávilágítani, miként rendezi át az új médium az irodalmi mező szerkezetét. A *Csaták fája* (*L'Arbre des batailles*) című munka 1493-as párizsi kiadásának címlapja még csak a kötet tartalmát definiálja a szerző nevének feltüntetése nélkül, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy új, gondosan javított kiadásról van szó. A cím fametszetes technikával készített, igen díszes megformálású *L* betűje a minőségi munka ígéretét hordozza, amit csak felerősít a kiadó szemet gyönyörködtető nyomdajele, amely a neve fölött helyezkedik el. Ugyanezekben az években Sebastian Brant

példája a mediatizáció újkori rendszerének kiépülési folyamatára világít rá, s nyilvánvalóvá teszi, hogy bár a „szellemi termék” előállításában nagy szerep jut a kiadónak, a nagyközönség szemében mégis a szerző válik az irodalmi mező központi alakjává. Brantot, aki schlettstadi (Sélestat) tanulmányok után Bázelen hallgat, majd tanít jogot, mai kifejezéssel igazi „elkötelezett értelmiséginek” neveznénk.¹⁴ Gyakori látogatója egy másik Bázelen letelepedő férfiúnak, a Köln környékén (Olpeban) született Johann Bergmann-nak, aki valószínűleg maga is végzett egyetemi tanulmányokat. Nála adja ki 1494-ben a *Bolondok hajója* (*Narrenschiff*) című verses elbeszélését, amely szatirikus és moralizáló hangvételben tárgyalja az emberi létállapotot. Bergmann minden bizonnyal igen fejlett üzleti érzékkel rendelkezik, hiszen még ugyanebben az évben elkészíti Kolumbusz Kristóf azon levelének illusztrált kiadását, amelyben a hajós felfedezéseiről számol be (*De insulis nuper in Mare Indico repertis*). A *Narrenschiff*nek köszönhetően Brant híres emberré válik – a társadalmi státusában bekövetkező változást több tényező magyarázza: egyetemi professzor, akit tanítványok egész sora vesz körül; emellett azonban arra is képes, hogy a nyomtatást a politikai propaganda szolgálatába állítsa. Azon első pillantásra meglepő döntése, hogy vulgáris nyelven (németül) teszi közzé munkáját, csak felerősítette közéleti szerepét. Az 1494-es német kiadások címlapja egyébként nem tüntette fel a szerző nevét; az 1497-es latin editióé azonban már igen.

A szerző státusa kissé paradox viszonyban áll a szövegével. Gyakran előfordul például, hogy a kiadók a szerző beleegyezése nélkül is jelentős változtatásokat eszközölnek a szövegek újabb kiadásában. Ebből a szempontból természetesen a legsikeresebb művek a leginkább sebezhetőek. Éppen a szerzői öntudat és méltóság horgadt fel azonban például Brantban, aki hevesen tiltakozott az efféle visszaélések ellen. A jeles szerző munkája második, bázeli kiadásába (1495) két új fejezetet illeszt, így próbálván kijátszani a bitorlókat (akik idő híján nyilván nem tudják a korábban kiadatlan részeket is lemásolni).¹⁵ 1494-ben a strassburgi Grüninger az eredetileg hétezer sorból álló *Narrenschiff*et önhatalmúlag 11 ezer sorosra bővítette – Brant a harmadik bázeli kiadás (1499) előszavában igen keserű hangon szólt erről az eljárásról. Az egyik nyelvről a másikra történő áttüntetés ismét csak alkalmat ad az önkényes változtatásokra: a latin változatban a fejezetek nem ugyanabban a sorrendben követik egymást, mint a német eredetiben, ráadásul az intertextualitás a szöveg tartalmát is módosítja: a német népi mondások helyét a latin szövegben bibliai vagy klasszikus auctoroktól származó idézetek veszik át. A Pierre

Rivière és Jean Drouyn által készített francia fordítások is nagyban eltérnek az eredetitől, sőt a második (azaz a Drouyn-féle) fordítás (*La grant nef des fols du monde – A világ bolondjainak nagy hajója*, 1499) még a Rivière-félétől is különbözik annyiban, hogy a versben írott munkát prózába ülteti át.

A Brant-életmű remekül illusztrálja egyébként a könyvkiadó és a szerző között fennálló megváltozott erőviszonyokat. Valamikor 1500–1503 táján Antoine Vérard kiadja Rivière egy közeli barátjának, Jean Bouchet-nak egyik munkáját, amely a *Regnard traversans les périlleuses voies...* (körülbelül *A veszélyes utakon átkelő rókák*) címet viseli.¹⁶ A nagy párizsi könyvkiadó – eléggé el nem ítéhető módon – a munka szerzőségét a *Narrenschiff* nagy tekintélyű írójának tulajdonítja, arra számítva, hogy így módon többet adhat el a kiadványból: „*A világnak veszélyes útjain átkelő rókák. Melynek szerzője Sebastien Brand (sic), a Párizsban nemrégien kiadott Bolondok hajója szerzője. És további mások által szerzett munkák...*” A magát becsapottnak érző ifjú szerzőnek nem igazán vannak eszközei a Vérard elleni fellépéshez, ám jóval később írott *Az „átkelő” erkölcsi és családi levelei* (*Épîtres morales et familières du traverseur*, Poitiers, 1545) című művében mégis tisztázni kívánja a helyzetet: Vérard azt állította, hogy a szöveg Brant tollából származik, pedig a német író egy árva szót sem tudott franciául. Az eljárást az tette különösen megalázóvá a szerző szemében, hogy szövegét a kiadó, néhány apró hozzátételtől eltekintve, lényegében változatlan formában adta ki. Az ügy a párizsi Châtelet törvényszéke elé került, ahol a felek szemlátomást kiegyeztek egymással: a kiadó ajándékkal (valószínűleg könyvekkel) kártalanította a szerzőt. Az „átkelő” leveleiben Bouchet a következőképpen számol be az ügyről:

„*Le premier fut les Regnard traversans / L'an mil cinq cens, qu'avais ving cinq ans / Ou feu Vérard pour ma simple jeunesse/changea le nom, ce fut á luy finesse / L'intitulant au nom de Monsieur Brand / Un Alemand en tout savoir tres grand / Qui ne sceut onc parler langue francoyse / Dont je me teu sans pour ce prendre noise / Fors que marri je fuz, dont ce Vérard / y adiusta des choses d'un aultre art / Et qu'il laissa tresgrant part de ma prose / Qui m'est iniure & a ce ie m'oppose / Au chastellet ou il me paciffia / pour un présent le quel il me dédia...*”*

* Első munkám az átkelő rókákról szóló volt, még ezeröttszázban, amikor is huszonöt éves voltam. A néhai Vérard, kihasználva ifjú koromat, igen cselesen eljárva Brant uramnak, ennek az igen nagy tudású német férfiúnak (aki pedig nem tudott franciául) tulajdonította munkámat. Nem tiltakoztam akkor, pedig igen felháborított, hogy Vérard, aki még más szerzőktől származó munkákat is csatolt a kiadványhoz, szinte semmit nem változtatott a szövegemen. Így módon vétett ellenem, amiért is panaszt emeltem a törvényszéken, ahol elégtételt nyújtott számomra némi ajándék formájában.

Vérard egyébként attól sem riad vissza, hogy a saját nevében ajánlja a királynak az általa kiadott könyvek egy-egy példányát – pedig ez hagyományosan a szerző kiváltsága volna. A fentebb már idézett *Alain mester parabolái* című munka „királyi példányában” található illusztráció meg is örökíti a felajánlás eme gesztusát (a szerző a kép háttérébe száműzve szerepel, egy angyallal társalognán).

A nyomdászatnak köszönhetően a 16. század elején feltűnik a *nagyon ismert szerző* alakja – olyan szerzőről van szó (a jelenség prototípusa Erasmus), akinek az olvasóközönség pusztán a hírneve alapján is elkapkodja minden művét. Az ilyen szerzők könyveit kiadók természetesen azonnal közzéteszik, a többi kiadó pedig engedély nélküli másolatok készítésére érez kísértést. Ezzel párhuzamosan a könyv médiuma létrehoz egy olyan szoros kapcsolati hálót a kor tudós és művelt emberei között, amelyhez minden tudományos vagy irodalmi karrierre vágyó férfiúnak szinte kötelező csatlakoznia. Ebben a hálózatban a nyomdászok és a könyvkiadók gyakran kulcsszerepet játszanak, ahogyan azt Aldus Manutius életpályája illusztrálja. Aldus, aki 1490-ben érkezik Velencébe, azonnal kapcsolatba lép Konsztantinosz Laszkarisz egyik tanítványával, az ókori klasszikus irodalom professzorával, Giorgio Vallával. A nyomdász körül lassacskán kiformalódik egy neves humanistákból (Angelo Politiano, Pietro Bembo, Angelo Gabriel) álló baráti kör, Aldus sant'agostinói háza pedig a környékbeli művelt és tudós férfiak első számú találkozóhelyévé válik – az idilli állapotok megteremtéséhez az is hozzájárult, hogy az igen zűrzavaros időket élő Itáliában ekkoriban talán Velence volt a béke egyetlen szigete. 1502-ben a körhöz tartozók életre hívják a firenzei mintára szerveződő „aldusi akadémiát”, amely a társas érintkezés helyszínévé és a levelezés központjaként működik. Az 1502-es Szophoklész-kiadás kolofonjában tűnik fel először a *Venetiis in Aldi Romani Academia* formula, egy görög nyelven nyomtatott lap pedig az „új akadémia statútumait” taglalja. A nem túl határozott körvonalakkal rendelkező intézmény célja a „görög örökség” feltámasztása. Néhány éves működés után azonban az akadémia lassacskán elhal. Aldus, akinek fejében többször is megfordult Velence elhagyásának gondolata, egy 1514-es munka előszavában melankolikus hangvételben panaszkodott hellenista álmainak teljes kudarcáról. Egy évre rá meg is halt. Aldus tárgyalása után érdemes elménkbe idéznünk Erasmus számos levelezőpartnerét és kiadójával, a bázeli Johann Frobennek ápolta kapcsolatát. Említsük meg végül a 16. század elejének humanista nyomdászait és Badius számos kitűnő előszavát.

A fentebbi példákkal azt próbáltuk bizonyítani, hogy a kiadók és a nyomdász-kiadók esetenként milyen komoly közvetítő szerepet játszottak. A *Szent-földi zárandoklat* című munka kiadástörténete viszont éppen ellenkezőleg, a szerző és a közreműködő művész pozícióinak erősödéséről tanúskodik. Egy utrechti festő, bizonyos Erhard Reuwich 1483 áprilisában a mainzi káptalan elnöke, Bernhard von Breydenbach (†1497) társaságában indul szentföldi zárandoklatra. Májusban megérkezik Velencébe, ahol Breydenbach és egész kísérete Ugelheimernél, a könyvkiadás és a nyomdászat iránt igen nagy érdeklődést mutató férfiúnál száll meg. Velencében hajóra szállva folytatják útjukat, amelynek során Reuwich számos skiccet vet papírra. Ezeket aztán fel is használják a *Peregrinatio in terram sanctam* 1486-os, igen fényűző, mainzi kiadásában – a munka egyébként rövid idő leforgása alatt német nyelven is megjelenik.¹⁷ A kötetet egy egész lapot betöltő metszet nyitja, amelynek középpontjában egy trónuson ülő női alakot láthatunk három utazó – a szerző, Johann von Solm és annak vazallusa, Philipp von Bicken – címerével körülfogva. A könyv címe a nyitólapon nem szerepel. Mivel Reuwich-nak több munkáját nem ismerjük, a betűkészlet pedig beazonosíthatóan Schoefferé, nem vállalunk nagy kockázatot, ha kijelentjük: a munka valószínűleg a Breydenbach-hal bizonyíthatóan ismeretségben álló Schoeffer műhelyében készült.

A *Peregrinatio* nyomtatott kiadásának elkészítése több szempontból is igen modern vállalkozásnak tekinthető. Modern először is a szerző és a művész azon elképzelése, hogy művükkel elsősorban a bibliofilek (*amateurs*) piacát célozzák meg – erre utal legalábbis az a tény, hogy a kiadványban szereplő illusztrációkból a módosabb vásárlók számára velinpapírra készült különnyomatokat kínáltak (például az 1,6 méter hosszú *Velencei látkép*et, amely 1799-ben került a Szentszék könyvtárából Párizsba¹⁸). Mások is próbálkoztak hasonló spekulációkkal, például Dürer, 1498-as kiadású *Apokalipszisa*val. Modern a tartalom (az úti beszámoló műfaja), s modern a nyomdatechnika (a fametszetes eljárás) is. Modern végül a kiadói stratégia is: a kötetet először latinul adják ki, abban bízva, hogy sikert arat a művelt olvasók európai piacán; ezt követően gyorsan előállnak a német változattal, amely a latinul nem tudó olvasók kegyeit keresi. Mivel a két kiadás metszetei egyformák, az előállítási költségek viszonylag alacsony szinten maradnak. Két évvel később jelenik meg a flamand változat (valószínűleg Reuwich fordításában), amelyet szintén Mainzban nyomtatnak ki. A *Peregrinatio* nagy sikere magyarázza, hogy a munkáról több engedély nélküli másolat készült: a német változatot az

augsburgi Sorg (1488) és a speyeri Drach (1490), a latin változatot egy másik speyeri nyomdász „hamisítja meg”. A mű további nyelveken is megjelent: a francia fordítást, Nicolas Le Huen munkáját a lyoni Topié és Heremberk kiadó adja ki 1488-ban – a fordító Le Huen maga is megjárta zárandokként Jeruzsálemet.¹⁹ A második francia kiadás szintén Lyonban, Gaspard Ortuin nyomdájában készült 1489-ben, még hozzá az eredeti mainzi kiadás fametszeteinek felhasználásával (amelyeket minden bizonnyal Schoeffer engedett át a lyoni kollégának). 1498-ban jelent meg a cseh (pilseni) és a spanyol (zaragozai) kiadás, sőt a *Peregrinatio* sikere a 16. század során is töretlen marad. Az engedély nélküli másolatok nagy számát, más szóval a „könyvhamisítás” dinamikus fejlődését a szellemi termékek védelmét szolgáló törvényi rendelkezések teljes hiánya és a politikai megosztottság magyarázza. A könyvhamisítók sikere azonban a nyomdászat mint iparág dinamizmusát és a korábbinál jóval szélesebb olvasóközönség könyvéhségét is mutatja.

Végül a jeles hebraista Johann Reuchlin példája azt a folyamatot illusztrálja, amelynek során a szerzők, tudósok és könyvesek helyenként igen jelentős befolyással bíró „nyomásgyakorló” csoporttá szerveződnek. A korban sokan vitatták a zsidó vallás státusának a kérdését: a kölni egyetem (természetesen Reuchlin ellenében) azon az állásponton volt, hogy a héber nyelvű könyveket meg kell semmisíteni (1509). Reuchlin és a kölniek álláspontját képviselő Pfefferkorn nyomtatásban megjelent munkákban vitatják egymás állításait, míg végül 1514-ben Reuchlin egy Tübingenben, a nyomdász nevének feltüntetése nélkül kiadott irományban közlésezi a kor legjelesebb humanistái által neki címzett támogatói leveleket. A munka 1518-ban második kiadásban is megjelenik, Hagenau városában.²⁰ A nyomtatásnak köszönhetően szökek tehát szárba a humanisták „köztársaságának” első csírái, hiszen a tudósok az „értelmes emberek” (köz)véleménye nevében lépnek be a vitába: ők, a *virii clari*, a jeles férfiak tiltakoznak a héber nyelvű könyvek megsemmisítése ellen. A reformáció 1517-es beköszönte egyfelől némileg háttérbe szorítja a héber nyelvű könyvek kérdését, másfelől azonban hozzájárul a szemben álló felek álláspontjának megmerevedéséhez. 1520-ban X. Leó pápa (a firenzei Giovanni Medici, aki 1513-ban kerül a pápai trónra) elítéli Reuchlin *Augenspieghel*jét, még hozzá legalább annyira politikai, mint teológiai megfontolásokból. A fentebbiek összefoglalásaként azt mondhatjuk, hogy a média közgazdaságtanában bekövetkező változások az újkor irodalmi mező kialakulásának első és legfontosabb tényezőjeként veendőek számításba.

2. A SZÖVEG JELENTÉSE

Az irodalmi mező átalakulása (amely, ahogyan láttuk, jelentős mértékben könyvkiadói döntések eredménye) mellett minden könyvtörténészt erősen foglalkoztat egy másik, szintén az új médium természetével kapcsolatos kérdés: a könyv-tárgy és annak felhasználási lehetőségei miként szabnak irányt a szövegek megszerveződésének, továbbá hogyan határozzák meg a szövegek azonosítását és lehetséges felhasználási módjait? Az egyre összetettebb külső képet mutató szövegekben jól láthatóan elkülönítették a diskurzus különböző összetevőit (például az idézetet a főszövegtől²¹), továbbá a szövegeket (azaz az őket tartalmazó könyveket) egyre összetettebb hierarchikus rendszerek segítségével osztályozták – az efféle „szövegtechnikai” eljárások a 15. és még inkább a 16. század során a tudás megszervezésének és előremozdításának nélkülözhetetlen eszközeivé váltak.

2.1 A kódolás és a betűk

Röviden ki kell térnünk a kóddal és a kommunikációelmélettel kapcsolatos kérdések tárgyalására, hiszen az efféle közelítések alkalmazásával a könyvtörténet mind ez ideig adós maradt. A kommunikációelmélet azt vizsgálja, miképpen jut el a kibocsátótól a befogadóig a jelek sokaságából álló és egy bizonyos kód szerint szerveződő üzenet. Ez a részben önkényes kód lehet akusztikus vagy optikai természetű. Ha mindezt a könyvre alkalmazzuk, az első kódolási műveletet a beszéd írásjelekkel való rögzítésében láthatjuk: az alfabetikus rendszerben a jelentést jelek (grafémák, esetünkben betűk) egymást lineárisan követő sora hozza létre. Ezek a jelek elvben nem fogalmakat, hanem a hangképzés legkisebb egységeit (a fonémákat) képezik le. Valójában ezek az egységek nem mindig a legkisebbek: a nyugati alfabetikus rendszerben, amelyet elsőként a görög nyelv „lekottázására” használtak, némely betűk egy összetett hangra utalnak (ilyen például a dzeta, ζ, amely a dz hangot képezi le; vagy a khi, ξ, amelynek hangalakja *ih*). Ráadásul a közvélekedéssel ellentétben az írott szöveg nem az élőszó hű leképezése (ahogyan nem lesz az a beszéd hangfelvétele és annak fonografikus eszközökkel történő reprodukciója sem), hanem egy attól különböző tárgy. Egyfelől ugyanis élőszóban és írásban nem ugyanazokat a nyelvtani struktúrákat használjuk, másfelől pedig az írott üzenetből szükségszerűen hiányozni fog az élőszó néhány jelentésképző eleme: a beszéd sebessége, tónusa, a mimika s végül a gesztusnyelv.

A második kódolási művelet a nyomtatás, amelyben szintén benne rejlik az eredetitől való eltérés lehetősége. Húzzuk alá, hogy az alfabetikus rendszer a hangot (a szót, *vox*) és az írást egymással összekapcsoló szemiotikai háromszögre épül – ellentétben az ideografikus írásokkal, amelyek „nem mennek vissza” a hangig, hanem egyenesen a jelentetthez utalnak. Az ábécé tehát olyan standardizált kódolási rendszer, amely hosszú távon a szöveg egyre elvontabb elemzését teszi lehetővé. A nyomtatott könyv bizonyos értelemben az alfabetikus kódolás folyamatának első fontos állomását jelenti – később a digitalizáció és a kód bináris redukciója további formalizációt tesz lehetővé.

Bár a nyomtatvány nem egy ideális értelemben vett kézirat reprodukciója, kimondatlanul mégis feltételezi egy eredeti szöveg létét. A nyomtatvány elsődleges referenciája tehát a kézirat, amely az eredeti gondolat vagy élőszó nyomát materializálja. Márpedig a kéziratnak két (egymásnak ellentmondó) elvárásnak kell megfelelnie: gyorsan kell elkészülnie és olvashatónak kell lennie. Ez magyarázza a középkori kéziratokban található rövidítések nagy számát: egyetlen jel helyettesíthet egy egész szótagot (*ē* az *est* helyett, *9* a *cum/com/con* előtag helyett, ⁹) az *-us* végződés helyett stb.). A rövidítések többsége igen gyakran használatos, így nem is okoz gondot az olvasónak (például a *dñs* a *dominus* helyett). Némelyeket máig megőrzött a francia nyelv (például az *és* [et] helyett álló *&-t*), vagy a kúpos ékezetet (*accent circonflexe*), amely egy kieső betű valamikori jelenlétéről tanúskodik (*forêt* a *forest* helyett). Persze az is előfordulhat, hogy akár speciális, akár hétköznapi tematikájú szövegekben olyan rövidítéseket találunk, amelyek módfelett megnehezítik az olvasást.

A mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatásra való átmenetet követően a sokszorosítás logikája, legalábbis feltételezéseink szerint, a jelek számának a minimumra szorítását követelné meg – minél kevesebb betűt kelljen metszeni és minél egyszerűbb legyen a szedők munkája. Ésszerűbbnek tűnik a három betűt (*e*, *s*, *t*) használni, mintsem egy negyedik jelet (*ē*) is kimetszeni és kiönteni. A valóságban azonban nem így történt. A 42 *soros Biblia* vizsgálatából az derül ki, hogy Gutenberg egy összesen 240 jelből álló betűkészletet használt, ami rettenetesen magas szám. Bizonyos típusú (elsősorban vulgáris nyelvű) szövegekben általában viszonylag kevés rövidítést találunk, hiszen ezen munkák célközönsége nem művelt humanistákból áll – a ligatúrák azonban itt is megmaradnak. A nyomdászok azért nem minimalizálják a jelek számát (pedig az új eljárás logikája ezt követelné meg), mert arra törekszenek, hogy termékük minél inkább a kézirastra hasonlítson, még hozzá részben elméleti (a kézirastra mint a szöveg eredeti állapotára tekintenek), részben üzleti

(ezt szokta meg az olvasóközönség) megfontolásokból. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a szellemi munka középkori hagyományában nagy szerepet játszik az emlékezet: amikor Ockham a müncheni ferencesekhez vonul száműzetésbe, csak „emlékezetének könyvtárára” támaszkodva folytathatja munkáit. Márpedig, ahogyan azt Hugues de Saint-Victor kiemeli, egy bizonyos szövegrész memorizálását nagyban megkönnyíti a lap külalakjának, a festett betűk színének, az ornamentikának felidézése. Az első nyomdászok részben ebből a megfontolásból küldték át a rubrikátorok és a könyvfestők műhelyébe mindössze félkésznek tekintett nyomtatványaikat.

„Amikor könyvet olvasunk, nagyon fontos, hogy ne csak a szavak számát és sorrendjét, hanem a betűk színét, formáját és helyzetét is az emlékezetünkbe vessük, továbbá arra is emlékezzünk, hogy a lap melyik részén szerepelt az adott szövegrész és milyen színnel volt díszítve.”²²

A mai diákok is hasonlóképpen járnak el, amikor a memorizálandó tananyagot különböző színekkel húzzák alá.

A betűnek és az írott lapnak szépnek, esztétikusnak kell lennie – ez magyarázza a kézirat bizonyos formai jellemzőinek az ősnymtatványokban való továbbélését. Piccolomini levelezéséből kiderül, hogy a kor tudósai milyen komolyan vették ezt az elvárást; s az is ismert tény, hogy a kínaiak kezdetben szintén esztétikai megfontolásokból utasították el a szétszedhető betűkkel történő nyomtatást. A dőlt betűk sikere (különösen az Aldus készítette formáké) szintén a kortársaknak a kéziratjelleghez, a szerző eredeti szövegéhez való vonzódását bizonyítja, hiszen az enyhén jobbra dőlő humanista kurzív a kor itáliai tudósainak írását utánozza. A párizsi kiadású *L'art de chevalerie selon Végèce* és a *La mer des histoires*, a nagyszabású *Nürnbergi Krónika* (1493), vagy éppen az augsburgi *Theuerdank*²³ elkészítése során felhasznált gyönyörű betűformák mind arra utalnak, hogy a kor óriási jelentőséget tulajdonított a nyomtatványok külalakjának (sőt a kérdésnek esetenként politikai tétje is lehetett). A szedő munkáját feleslegesen bonyolító rövidítések ugyan lassacskán eltűnnek, de még a mai nyomdászatban is könnyen felismerhetők a kézíratozással fennálló folyamatosság bizonyos jelei, elsősorban a kapcsos betűjelek (*fi*, *fl* vagy éppen a német *ß*). A nyomdai jelek kanonizációja az 1520–1530-as évekre lezárul.

Ezzel párhuzamosan a *hardver* (a betűkészlet és az öntvények) súlya és még inkább az ára előmozdítja a koncentráció folyamatát: kizárólag a tőkeerős nyomdászok képesek beszerezni új betűöntvényeket. A speciális betűkészletek (görög, cseh, glagolita betűk) használatát ez természetesen igencsak bonyo-

lítja – olyan kevés van belőlük Európában, hogy ha valaki ezeken a nyelveken kíván nyomtatni, igen komoly átírási nehézségekkel kénytelen szembesülni. A hellenista Victor Bérard még a 19. század második felében is hasonló problémákkal találkozott: először a Konstantinápolyban 1865-ben létrehozott *Makedónia* című napilap gondjait, majd az albán nyelvvel kapcsolatos zavarokat tárgyalja:

„Lapjában Szlavejkov a bolgár cikkek mellett görög nyelvűeket is közölt, sőt még szláv, pontosabban makedón dialektusban írott szövegeket is – utóbbiakat görög betűkkel nyomtatva, mert a Makedóniában élő bolgárok egy része, különösen az idősebbek, nem ismerték a szláv ábécét [...]”

Az első és legnagyobb nehézséget azonban az albán nyelv rögzítése jelentette, mert albán szöveget korábban sem ilyen, sem olyan betűkkel nem próbáltak leírni. Az albánul beszélők kezdetben a török ábécével próbálkoztak, de az nem volt képes hűen visszaadni az albán nyelvre jellemző hangokat. A kereskedők és a papság görög betűkkel próbálták lekottázni a mindennapi beszélt nyelv mondatait [...].

A románok (Valaques) egy új, harmincöt betűből álló ábécét képzeltek el, amely a 25 latin betűből és tíz módosított jeltől áll. Két évbe került az új ábécéskönyvek [...], nyelvtanok, szótárak, tankönyvek elkészítése.”²⁴

Ez azt jelenti, hogy bár a betűkészletek kiválasztását és összeállítását elvben a szerzői szöveghez és a kézírathoz való hűség és hasonlatosság követelménye határozza meg, a könyvnyomtatásra való áttérést követően ettől eltérő szűrők és kódok is befolyásolhatják a döntéseket. A kód természetesen a kulturális imperializmus tényezőjeként is működhet.

A betűtípus megválasztása egy másik szinten is szerepet játszik a kód létrejöttében. A betűtípust kezdetben a középkori hagyománynak megfelelően a szöveg típusa szerint választották meg: nagyalakú gót betűkkel a Bibliákban és az egyház klasszikusaiban találkozhatunk, a *bastardát* vulgáris nyelven írott szövegekben használták, míg az *antikva* (*romain*) a klasszikus auktorok műveiben és a humanisták értekezéseiben volt használatos. Az első antikva (*romain*), amely a strassburgi Rusch műhelyében készült 1464-ben, átmeneti betűtípus, amely a hagyományos gót betűt kombinálja a gömbölydedebb formákkal – ezt a *rotundához* hasonló betűt könnyebb kimetszeni és kiönteni. A háttérben természetesen megfigyelhető az egyes régiók viszonylagos hűsége saját kézíratos hagyományaikhoz: Itália és Dél-Európa inkább az antikvát részesíti előnyben, míg német nyelvterületen és a kontinens északi részén erősebbek a gót betű pozíciói; a rajnai területeken és még inkább az Itáliában használatos gót betűk pedig „gömbölydedebbek” a németországiaknál. Az an-

titkvák legszebbike talán a Jenson által 1470-ben kiöntött, amely igen nagy hatást gyakorol a nyomdászat fejlődésére. Egy másik híres betűtípus a *bembo*, amelyet Griffó készített szintén Velencében Aldus megbízásából 1496-ban – nevét az első kiadványról kapta, amelyet ezzel az új készlettel nyomtattak.²⁵

A betűtípus annyiban is a kód részét képezi, hogy belőle a kötet modern vagy kevésbé modern voltára, illetve a célközönség típusára egyaránt következtethetünk. Tudjuk például, hogy az első párizsi nyomdászok kezdetben főleg egyetemi tankönyveket készítettek (antikva betűkkel), ám amikor ez a piac telítődött, megpróbálták a városi polgárság irányába nyitni. Ez azt jelentette, hogy az antikvát gót betűkre és *bastardára* kellett cserélniük – ezekhez voltak szokva ugyanis a „regények” olvasói.²⁶ A humanista nyomdász-könyvkiadók esetében az összefüggés még nyilvánvalóbb: Aldus dőlt betűi (*italique*) – amelyeket szintén Griffó készített 1499-ben – csodálatos, összesen 150 jelből (ebből hatvannál is több ligatúra) álló készletet adnak ki. Ez az igen magas szám arra utal, hogy a készítők a humanisták kézírását tekintették követendő mintának: a betűk gondosan megrajzolt körvonalai a „nyom esztétikájának” szellemét tükrözik, s ily módon az (ókori vagy modern) szerző személyének és persze szövegének felmagasztosulásáról tanúskodnak – a dicsfény egy része persze a nyomdászra és körére is kisugárzik. Az [I. Ferenc francia] „király görög betűinek” története is ebbe a sorba tartozik: a fontainebleau-i királyi könyvtár feje, Pierre de Châtel 1540-ben megbízza Claude Garamond betűmetszőt egy teljes görög betűkészlet elkészítésével, amely ellenértékének kifizetését a jeles humanista, Robert Estienne vállalja magára. A betűk rajzolata a királyi könyvtár görög kézíratainak katalógusán dolgozó krétai kaligráfus, Angelus Vergetius kézírását követi. A betűkészletet a lehető legnagyobb igényességgel készítik el: bizonyos betűk több változatban is szerepelnek a szavakban elfoglalt helyük függvényében (*â* és *γ*, *ó* és *ο* stb.), s a készlet óriási mennyiségű ligatúrát is tartalmaz (csak a szókezdő γ ²⁷ különböző betűkapcsolatban szerepel). Az első könyv, amelyet ezzel a csodálatos készlettel nyomtatnak, Caesareai Euszebiosz egyháztörténete.

A különböző műhelyek hagyományai és technikai adottságai természetesen behatárolják a nyomdászok elvben korlátlan döntési szabadságát. Az adott műhely lehetőségeit a rendelkezésre álló betűkészlet és persze a kiadásra szánt összeg határozza meg: a kiválasztott betűtípus és a tördelés függvényében alakulnak a papír- és a szedési költségek, s a nyomdász csak ezután ütemezi a munkát és határozza meg annak szervezeti kereteit (például hogy hány szedőre és lehúzóra lesz szüksége). A könyv alakjának megválasztása nem független

bizonyos földrajzi tényezőktől: ismeretes, hogy a 16. század során Németországban és Itáliában sokkal magasabb a nagyalakú könyvek (a fóliánsok) részaránya, mint Franciaországban (ahol arányaiban sokkal több nyolcad- és negyedréti kiadványt találunk). Antwerpenben, ahol a nyomtatás 1481-ban jelenik meg, az 1491 és 1500 között kiadott könyvek tekintetében a fóliánsok részaránya mindössze 7 százalék, Strassburgban ugyanez az arány 28 százalék, míg Velencében 47 százalék. A Mathias van der Goes vagy Gerhard Leeu antwerpeni műhelyeiből kikerült összesen 253 nyomtatvány között kiugróan magas arányban vannak kisalakú kiadványok: 31 darab nyolcadrét és 12 darab tizenhatodréti munka mellett még egy huszonegyedrét könyvet is találunk, pedig ezek máshol igen ritkák az ősnymtatványok korában. Forma és tartalom természetesen ez esetben is összefüggésben vannak egymással: a kisalakú könyvek magas antwerpeni részaránya a vallási kiadványok és kegyességi könyvek erős piaci jelenlétével (és végső soron a *devotio moderna*-val) hozható összefüggésbe.

2.2 Kiemelés és megjelölés

A szöveg vázát a tördelés határozza meg. A kötet alakjának és a tartalom jellegének függvényében a szöveget vagy az oldal egészét kitöltő hosszú sorokra, vagy hasábokra tördelik – a kisalakú kötetekben nehezen megoldható a hasábos tördelés, hiszen akkor nagyon apró betűkkel kellene dolgozniuk a nyomdászoknak.

A textológiai eljárások arra szolgálnak, hogy a szöveget különböző szempontú elemzéseknek vessék alá. Nyugaton a Szentírás volt az első olyan szöveg, amely elemzések tárgyává vált, ám a szent szöveg közlésére, olvasására és értelmezésére szolgáló eljárások (továbbfejlesztett változatban) apránként a profán szövegek szférájában is használatossá váltak, különösen a 16. századot követően. A Bibliát hagyományosan – s egészen napjainkig – két hasábra tördelve olvashatjuk: ez a tördelés az eredeti szöveg és a szöveghagyomány ketős paradigmájára támaszkodik. A tördelésnek mindig jól láthatóvá kell tennie a szöveg különböző szintjeit, azaz világosan el kell különítenie egymástól az eredeti szöveget és annak kommentárjait, például Walafrid Strabo (9. század), Laoni Anselmus (11. század), Petrus Lombardus (12. század) glosszáit, vagy a ferences Lyrá Miklós (Nicolas de Lyre²⁷) *Posztillát*-t. Ezeket a kommentárokat a Biblia több nyomtatott kiadásában szerepeltetik a kiadók – ez egészen az ancien régime végéig szokásban volt.²⁸ Walafrid Strabo glosszái lapszéliek, azaz a kommentárok kisebb betűvel és sorközzel szedve veszik kö-

rül a főszöveget. Ezzel szemben Laoni Anselmus szövegközi glosszákat készített. Ha követni akarják ezt a hagyományos elrendezést, a nyomdászok rettentően megnehezítik a saját dolgukat, hiszen mind a tördelés, mind maga a nyomtatás sokkal bonyolultabb feladattá válik – erről tanúskodik például a Strassburgban 1480-ban Koberger megbízásából készített Rusch-féle Biblia.²⁹ Ezért a kiadók gyakran az egyszerűbb utat választják: *Az Isten országának* 1473-as mainzi kiadásában a kommentárok fejezetenként követik a főszöveget (még hozzá oly módon, hogy a kommentár felidézi a vonatkozó fejezet *incipit*jét, s minden új fejezet festett iniciáléval kezdődik).

A poliglott (többnyelvű) Biblia voltaképpen a „tördelés” középkori hagyományát folytatja, ám azt filológiai jellegű célkitűzéseknek rendeli alá: a különböző szövegváltozatok összehasonlítása a kor reményei szerint a szöveg értelmének pontosításához vezet, s a folyamat végeredményeként az ember talán közelebb kerülhet az eredetihez – Isten igaz igéjéhez. Lefèvre d'Étaples a Saint-Germain-des Prés könyvtárában található szövegek alapján készíti el *Quincuplex Psalterium*-át, amely Henri Estienne kiadásában jelent meg 1509-ben.³⁰ A könyv négy hasábon a zsoltárok négy különböző latin fordítását közli, amelyhez ötödikként hozzáteszi a saját változatát. Noha hátat fordít a „négy értelemről” szóló tanításnak, s ahelyett inkább magukat a szövegeket tanulmányozza, Lefèvre továbbra is kizárólag a latin fordításokra és adaptációkra támaszkodik, még olyan szövegek esetében is, amelyeknek még a görög változata sem tekinthető eredetinek (például a Septuaginta). A genovai dominikánus Agostino Giustiniani (1470–1536) 1516-ban teszi közzé poliglott *Zsoltárait*, amelyben két oldalra széthúzva egymás mellett közli a szöveg héber (maszoréta), görög, arab, arám verzióit és azok latin fordítását (kivéve az arabét), továbbá a Midrás és a kabbalisztikus hagyomány vonatkozó fejezeteit (*scholies*). Az első teljes poliglott Biblia minden kétséget kizáróan Cisneros bíborosé (Alcalá, 1514–1517).³¹ A lap elrendezése arra utal, hogy alapszövegnek a hébert tekinti, a többi változatot tehát azzal kell összevetni. A Szentírás szövegének genealógiai vizsgálata ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a héber – a Teremtés nyelve, az egyetlen özönvíz előtti nyelv – minden kétséget kizáróan a legősibb az összes közül.

Az alábbiakban az olvasást támogató, a mondatok elkülönítését segítő, a szöveg belső struktúráját kihangsúlyozó, összességében tehát a szerző érvelésének megértését szolgáló eljárásokról lesz szó, jelesen a szavak elválasztásáról (ez Franciaország északi részén a 11. század óta van szokásban), az egymástól jól elkülöníthető írásjelek standardizált használatáról, a mondatkezdő nagy-

betűkről és a diakritikus jelekről.³² A francia nyelv esetében ilyen diakritikus jelek az egyforma írásképpű, ám teljesen különböző jelentésű szavakat egymástól elkülönítő ékezetek. A fentebb felsoroltakon kívül három további szöveg-szervező és az olvasást megkönnyítő funkciót különíthetünk el, a szekvencializációt, a szignalizációt és az oldalszámozást (*balisage*). A szekvencializáció az adott oldalon található tartalmi egységeket különíti el egymástól. A 15. században egy jó darabig ezt a feladatot maga a szöveg vállalta magára, de az olvasó néhány speciális jelre is támaszkodhatott. Szent Ágoston abbeville-i francia nyelvű kiadásában (1486–1487) például minden fejezet elején találunk egy rövid tartalmi összefoglalót. A 12. könyvben például:

„E könyv veleje. Szent Ágoston püspök úr munkájának ebben a 12. könyvében az első ember teremtéséről szándékozik szólni...”

A szöveg eleje tehát irányt ad (*encadre*) az olvasásnak. A szövegrészt eszerint érdemes bevezetőként olvasnunk, legalábbis az első fejezet kezdetét jelző részig.

„Ez a fejezet tehát olyan prologusféle, egészen addig, amikor azt mondja: ez nem helyénvaló dolog: ott kezdődik az első fejezet.”

A másodlagos tartalmi egységek kezdetét bekezdésjel (¶) mutatja, amelyet néha késsel vagy vörössel nyomtatnak. A Jenson által Velencében nyomtatott első latin Bibliában (1476) minden könyvet nyomtatott élőfej jelöl, amely a nem folyamatos olvasást hivatott segíteni. Az új fejezetek új sorba kerülnek, ezenkívül pedig római sorszámot és kézzel festett iniciálét kapnak. Lap- vagy oldalszámozásnak nincs nyoma, ívjelzéseket viszont találunk a kötetben. Az egyes mondatok szintjén a szöveg átláthatóságát a fokozatosan standardizálódó írásjelek biztosítják. Végül a bekezdések feltűnése – amelynek folyamatát Henri-Jean Martin tanulmányozta – szellősebbé teszi a nyomtatott lap külalakját, emellett a szerkesztők azon szándékáról is tanúskodik, hogy áttekinthetőbbé tegyék a szöveg struktúráját, s így módon megkönnyítsék az olvasó számára annak befogadását.³³ Az *Értekezés a módszerről* első kiadásában Descartes részletesen szól a bekezdésről mint olyan tördelési eljárásról, amely hatékonyan képes reprezentálni egy adott gondolatmenet egységét.

A szignalizáció (kiemelés) egy bizonyos szövegrész fontosságára hívja fel a figyelmet. A leggyakrabban előforduló szignalizációs jel a *manikula*, azaz a „kezecke”, melynek mutatóujja a kiemelendő sorra bök – ha a könyvbe nemcsak kez, hanem hosszú kart (*manche*) is rajzolnak, azt franciául *manchette*-nek nevezik, amely kifejezés (némi jelentéstágulás után) a szóban forgó szövegrészt kommentáló vagy annak tartalmát röviden összefoglaló lapszéli jegy-

zetet jelöli. Némely szövegekben a margináliák a főszöveget teljesen körülölelő, összefüggő textussá nővik ki magukat. Ez figyelhető meg például a Jacopo Foresti *Supplementum chronicarum*-ának 1492-es velencei kiadásában. A bibliai elképzelések szerint a világ történetét hat szakaszra oszthatjuk fel, amely összefüggésbe hozható a Teremtés hat napjával és az emberi élet hat korával – ez utóbbiakat illusztrálja a kötetnyitó metszet. A szöveg maga festett iniciálékkal jelzett bekezdésekből áll, amelyeket üres sorok választanak el egymástól. A külső margón két hasámban követhetjük a kronológiát: az elsőben Krisztus születésétől, a másodikban a világ teremtésétől számítva találjuk az adott esemény dátumát. A rendszert a könyvet alkotó tizenegy könyv címét feltüntető élőfej és az oldalszámozás teszi teljessé.³⁴ Ez a példa kitűnően illusztrálja, hogy a szövegnek a lapon kibontakozó rendszere miképpen tükrözi a tudás korabeli rendszerét, illetve hogy az egyetemes történelem menete olyan lineáris sémában ábrázoltatik, amely rokon a nyomtatott szövegével.

Végül ejtsünk szót a lapok vagy oldalak számozásának kérdéséről, amelyet az ívjelzések tárgyalása kapcsán már érintettünk. Noha a lapokat alkalmanként már a kéziratos korban is számozták, ez a gyakorlat csak igen lassan került át a nyomdászatba (kezdetben ráadásul még a nyomtatott könyvek lapjait is kézzel számozták). Általában római számokat használtak (az arab számok csak Velencében voltak használatosak); a lapszámokat gyakran valamivel nagyobb méretben szedték, mint magát a szöveget; a szám előtt néha a *folium* szót is feltüntetik. Oldalszámozással gyakorlatilag nem találkozunk a korban. Haebler mindössze egyetlen oldalszámokat is feltüntető munkát említ, jelesül Aldus 1499-es *Cornucopiae*-jét, amelyben még a sorok is meg vannak számozva (ami arról tanúskodik, hogy a kiadónak fontos volt, hogy a legnagyobb pontossággal lehessen utalni egy adott szöveghelyre). A lapszámozás gyakorlatának elterjedése az olvasási szokások átalakulásáról tanúskodik: természetesen nem a számozás örömeért kell számozni, hanem azért, hogy a szöveg minél átláthatóbb, az extenzív olvasás pedig minél könnyebb legyen. A kötet lapjainak és oldalainak számozását az olvasó orientációját elősegítő további eszközök – a tartalomjegyzék és a mutatók – megjelenése egészíti ki.

2.3 Tartalomjegyzék és mutató

Az ívekből álló könyv a tekerccsel ellentétben nem lineárisan, hanem különálló, egymásra következő egységeként – amelyek mindegyike egy szimpla vagy dupla oldalból áll – mutatja fel a szöveget. Itt és most nem térhetünk ki az olvasó orientációját szolgáló rendszerek és eszközök történetére. Eléged-

jünk meg annyival, hogy a kiindulópont, mint a nyugati világban oly sokszor, ez esetben is a Biblia volt: természetesen a különböző evangéliumi szöveghelyek párhuzamba állítására gondolunk, amely eljárás modelljét Caesareai Euszebiosz dolgozta ki a 4. században. A 13. századi párizsi dominikánusok ezt a szisztémát bővítik ki és használják a szavak jelentésének elemzésére. Hugues de Saint-Cher (†1263) pontosítja a Biblia fejezetekre történő felosztását (amelyre először Étienne Langton tett kísérletet), továbbá elkészíti a szavak előfordulási táblázatát, amelyben nemcsak az adott szót tartalmazó könyvet és fejezetet tünteti fel, hanem azt is, hogy a fejezet kezdetén (ezt *a*-val jelöli) vagy végén (*g*) található a keresett kifejezés. „*Célja az volt, hogy az Írás szent szövegének minden szavát az igazság biztos alapjára állítsa, annak érdekében, hogy a szöveg a teológiai tanulmányok szilárdabb fundamentumául szolgáljon.*”³⁵

Bár Papias 11. századi *Vocabulariuma* volt az első olyan tárgymutató, amely ábécésorrendben vette fel a szavakat,³⁶ a középkori hagyomány inkább a szöveg belső logikájára hagyatkozott, s került a betűrendet, amely önkényességénél fogva inkább a rendetlenség képzetét idézte fel. Vessünk még egy pillantást Schoeffer korábban már tárgyalt Szent Ágoston-kiadására (Mainz, 1473): Waleys és Trivet kommentárját egy betűrendes mutató követte, amelyet a dominikánus szerzetes Nicolas Cerseth készített. A mutatóban szereplő szavakat két szám követi, amelyek véletlenül sem az oldalszáma, hanem a főszöveg vagy a kommentár azon könyvére és fejezetére utalnak, amelyben a kifejezés feltűnik: „*A mutató tehát minden szó esetében két számot közöl, amelyek közül az első a könyvre, a második pedig a fejezetre utal, legyen szó akár Szent Ágoston munkájáról, akár a hozzá fűzött értekezésről.*”³⁷

Hasonló módon épülnek fel a nagy skolasztikus értekezések nyomtatott kiadásai. Vegyük Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*-jének 1512-es haguenaui kiadását, amelyet a strassburgi Knobloch megbízásából Heinrich Gran készített. Az értekezés három főrészből (*partes*) áll, az egyes főrészek pedig alrészekre (*membra*), kérdésekre (*questiones*) és cikkelyekre (*articuli*) oszlanak. A legkisebb tartalmi egység, a cikkely mindig a következő (választási lehetőséget hordozó) formulával kezdődik: *utrum... an* („vagy...”, vagy”). A válasz első szavai mindig a következők: *Videtur quod non* („nem úgy tűnik, mintha...”), a további elemeket pedig a *prateria* („ezenkívül”) kifejezés vezeti be. A következő szakaszban a szerző megvizsgálja az állítása ellen felhozható érveket, amelyeket a *sed contra* kifejezés vezet be. Ezek után megadja végleges válaszát, amely a *respondeo dicendum* („azt felelem, hogy...”) kifejezéssel kezdődik, s amelyet az ellenvetésekre (*ad primam, ad secundam* stb.) adott válasz tagol részekre. Azt látjuk, hogy a mi

elzási kiadványunk nyomdai elrendezése a lehető leghívebben követi a szöveg skolasztikus konstrukcióját: a kérdéseket római számokkal jelölik, s mindegyikük a szövegben használnál nagyobb méretű díszes nagybetűvel kezdődik. Az érvelés szakaszait különböző nyomdai eljárásokkal (például bekezdésjelekkel (¶) különítik el egymástól, s még lapszéli kommentárok is segítik az éppen tárgyalt kérdés beazonosítását. A kiadványban nem találunk a szó szoros értelmében vett mutatót, van viszont helyette egy olyan repertórium, amely betűrendben sorolja fel a tárgyalt kérdéseket és cikkelyeket (azaz végső soron a szöveg belső logikáját követve szerveződik). A kötet szerkezeti felépítése a skolasztika szellemi rendjét követi, s így igazából nincs szükség további orientációs segédeszközökre, például oldalszámozásra.

Csak igen lassan honosodnak meg a könyvekben azok az orientációs rendszerek, amelyek nem a tartalomra, hanem a hordozóra utalnak – ez igen komoly lépés a modernitás irányába. A Koberger-féle *Nürnbergi Krónika* (1493) több szempontból is kivételes kiadványnak számít.³⁸ Nem elég, hogy a könyv mutatóval (*Registrum*) kezdődik, de ezt a mutatót egy olyan pompázatos címlap (micsoda *R* és *E*!) is vezeti fel, amelynek fametszetes betűi a császári kancellária kalligráfiájának mintájára készültek. A címlap szövegében reklám és esztétikum keveredik: „A Krónikák ezen könyvének mutatója, amelyben a világ teremtésétől fogva szerepelnek alakok és képek.” A két hasámba szedett betűrendes tábla a helyek és a személynevek feltüntetése után előbb felidézi a hivatkozott szövegrész tárgyát, majd római számmal megjelöli a lapot (*charta foliorum*), amelyen a kíváncsi olvasó megtalálja a keresett elemet. A felsorolás egy alegységéről a következőre történő átmenetet (például amikor az *Af* után az *Ag* kezdetű szavak következnek) nagyobb alakú kapitálisok használatával emelik ki. A szöveg áttekinthetőségét nyilván nem kizárólag a mutató biztosítja: a repertóriumnak csak akkor van értelme, ha a lapok számozva vannak. Minden lap jobb felső sarkában megtaláljuk a *Folium* kifejezést és római számmal a lap számát – természetesen nyomtatva. Végül a nyomdász minden lap tetején előfejjben tájékoztatja az olvasót arról, hogy az éppen tárgyalt események melyik világkorszakban (például *Sexta aetas mundi*) történtek. A pompásan illusztrált munka tördelése még a bekezdések között fennálló hierarchikus viszonyt is képes érzékeltetni: a fontosabb bekezdéseket kézzel rubrikálták, míg a kevésbé fontosakat egyszerűen fekete festékkel nyomtatták. A német nyelvű kiadás külalakja és tördelése hűen követi a latin eredetit, talán annyit érdemes megjegyeznünk róla, hogy az illusztrációk feliratait nem fordították németre, hanem latinul szerepelnek.

2.4 Képi stílusok

Bár néha igen nehéz díszítés és illusztráció egymástól való elkülönítése, mégis megpróbálunk erre kísérletet tenni. Díszítés alatt azon nonfiguratív grafikai elemek együttesét értjük, amelyek a könyv esztétikumát szolgálják: díszes betűk, szalagdíszek stb. A tördelésben sokáig fenntartják a helyet a kézzel megfestendő nagybetűknek. A 42. soros *Bibliában* a „függő betűk” (*lettres d'attente* – így hívják azt a kis jelet, amellyel a rubrikátor tudomására hozzák, milyen betűt kell a kötetbe illeszteni) még kéziratos formában szerepelnek, ám ennek helyét rövidesen a nyomtatott forma veszi át (lásd például a *Nürnbergi Krónikát*). A díszítéseket megpróbálják a lehető legnagyobb mértékben „gépésíteni”, s ennek szellemében a nagybetűk fametszetes formában kerülnek a könyvekbe: korábban már láttuk, hogy a Gutenberget 1457 során sújtó pénzügyi nehézségek valószínűleg azzal magyarázhatók, hogy a *Mainzi Zsoltároskönyv* díszbetűinek két színben történő kinyomtatását lehetővé tevő technikai fejlesztés igencsak komoly tőkebefektetést tett szükségessé. További gyakran használatos dekorációs elemek: a fametszetes szalagdíszek, amelyeket néha (például a párizsi óraskönyvekben) több nyomólemez kombinációjával hoznak létre, illetve a nyomdajelek, amelyek esetenként igen komoly esztétikai értéket hordoznak. Szükség esetén persze mindig ki lehet kézzel egészíteni a nyomdából kikerülő könyveket. A dekoráció szerepéről nehéz biztosat mondani, hiszen a díszek elvben a szövegtől függetlenek, és semmiféle jelentést nem hordoznak. Valójában azonban ez nem így van, s a díszítés igenis jelentésszerű alkotórésze a könyvnek: utalhat a kivitelezés igényességére vagy éppen a nyomdaműhely szellemi orientációjára. Amikor például némely itáliai műhelyek a reneszánszra jellemző dekorációs elemeket fekete alapon kimetszve illesztik kiadványaikba, ezzel az ókor iránti rajongásuknak adnak hangot (lásd Hérodotosz munkáinak 1494-es kiadását). Aldusnál a címlap teljes dísztelensége és a betűválasztás egyaránt az epigráfia modelljéhez való vonzalmáról árulkodik, míg a pompázatos „delfines” nyomdajel a nyomda környezetében tevékenykedő humanisták szellemi igényességét kívánja szimbolizálni. A dekoráció tehát mintegy díszletként működik, a szó színházi értelmében.

A nyomtatott könyvek fametszetes illusztrációi technikai értelemben a korabeli táblanyomatos könyvekben használt eljárásokból alakultak ki, de a jelenség 1461-et követő térhódítása a piac és a verseny dialektikájából is magyarázható. A mainziakkal konkurálni kívánó bambergi Albrecht Pfister (aki talán Gutenberg segítségére is támaszkodhatott) olyan új termékmodellel állt elő, amellyel új közönséget kívánt meghódítani. Vulgáris nyelvű könyveket ad ki és

– elsőként – nyomtatott illusztrációkkal látja el kiadványait. 1461-ben jelenik meg *Edelstein (Drágakő)* című mesegyűjteménye, amely a berni dominikánus szerzetes Ulrich Boner fabuláit tartalmazza. A korábban kéziratos formában már közkézen forgó munka nyomtatott változatában 102 darab, az egyes meséket illusztráló metszetet találunk.³⁹ 1461–1462 során a bambergi nyomdász fóliánsalakban kiadja a *Csehországi földműves (Ackermann von Böhmen)* című – a német kora humanizmus jelentős alakjának, Johann von Teplnek tulajdonított – elbeszélést, amely egy a feleségét elvesztő parasztembernek a halál ellen kezdeményezett peréről szól.⁴⁰ Az illusztrációk egy része az egész oldalt elfoglalja, más része az oldal felső felében található. Olyan képek is vannak, amelyeket több nyomólemez kombinációjával hoztak létre. A színezéshez festőpatront használtak. Ugyanezekben az években Pfister egy latin és német nyelvű illusztrált *Biblia pauperum*ot is készít, valamint kinyomtatja Jacobus de Theramo *Belial*ját illusztrált német nyelvű kiadásban. Sajnos ezekből az igen újító szellemű (elsősorban nem a művelt olvasóknak szánt) kiadványokból csak mutatóban maradtak ránk példányok, ami azzal magyarázható, hogy kisalakú, s nem túl nagy értéket képviselő nyomtatványokról van szó.

Németország déli és középső részének gazdag városai igen szoros és megszakíthatatlan kapcsolatot ápolnak egymással. A Pleydenwurffok festődinasztiája bambergi eredetű: Cuntz Pleydenwurff 1470–1475 táján készíti el híres képét, amely a prédikáló Kapisztrán Jánost ábrázolja a bambergi katedrális dombján. A Pleydenwurffok nevéhez fűződik a nürnbergi metszőiskola létrehozása is. Hans Pleydenwurff (†1472) festette meg valamikor 1457 körül Löwenstein grófjának igen életszerű arcképét, amelyen az akkor már öreg főnemes könyvet tart a bal kezében.⁴¹ Michel Wolgemut (†1519) 1472-ben veszi nőül Hans Pleydenwurff özvegyét, akinek fia, Wilhelm (†1494) maga is festő. A fiú és mostohaapja működtetik Nürnberg legjelentősebb festőműhelyét. Nem kisebb személyiség, mint Dürer tanonckodik náluk – a nagy művész 1471-ben született, s a nyomdász Koberger tartotta a keresztvíz alá. A Wolgemut–Pleydenwurff-műhely készíti a *Nürnbergi Krónika* 1493-as kiadásának illusztrációit. A latin nyelvű kiadás kolofonja részletesen feltünteti a kötet létrehozásában résztvevők mindegyikének nevét – ez az eljárás minden bizonnyal reklámcélokat szolgál.

Dürer, aki pályáját ötvöstanoncként kezdte, majd rajzolóként és metszőként folytatta, központi alakja annak a folyamatnak, amelynek során a német művészet humanista irányba fordult, s európai ismertségre tett szert. Az ifjú Dürer 1490-ben érkezik Colmarba Schongauerhez, majd Bázélbe megy, ahol

Brant és Bergmann megbízásából a *Narrenschiff* illusztrációin dolgozik – az első kiadás (1494) 112 metszetéből 73 az ő kezét dicséri.⁴² Ezt követően Velencében találkozunk vele, kétéves itáliai tartózkodás után azonban hazatér Németországba. 1498-as kiadású *Apokalipsze* arról tanúskodik, hogy az új médium és a szolgálatában álló terjesztési struktúrák radikális változásokat eszközöltek a művész státusában:⁴³ a szóban forgó kiadás egyértelműen az illusztrációkat tolja előtérbe. A metszeteket az előlapra (*recto*), míg a hozzájuk tartozó szöveget a hátlapra (*verso*) nyomtatják, ami azt jelenti, hogy az olvasónak nem kínálják fel kép és szöveg „összeolvasásának” lehetőségét. A nagyobb példányszám elérése érdekében a munkából két változatot készítenek: a német nyelvű a Koberger-Biblia (1483) szövegére, a latin nyelvű a Vulgátára támaszkodik. Mivel a falemezeket megőrizték, a munka 1511-ben második kiadásban is megjelenhetett, a *Nagy Passió* és a *Szűz élete* kíséretében.

Az 1470-es években sok könyves teszi át székhelyét Bázélből – ahol túl nagy a verseny – Lyon városába. Ők hozták magukkal a könyvek illusztrálásának gyakorlatát. Nem mintha a metszés művészetét is meg kellett volna honosítaniuk Lyonban: a város már évtizedek óta a játékkártyagyártás egyik központja – az erre szakosodott kézművesek közül sokan német származásúak. A fametszés igen gyorsan terjedt el a Rajna völgyéből kiinduló kereskedelmi utak mentén: korábban már tettünk említést Mathias Huszról, aki, miután letelepedett Lyonban, franciára fordíttatja Julien Macho *Spiegel menschlichen Behalt*nissét, amely 1478-ban jelent meg Bázélben. A *Miroir de la rédemption de l'humain lignage* francia címet viselő kiadvány az első Franciaországban megjelent illusztrált könyv, amelynek metszetei hűen követik a bázeli eredetét.⁴⁴ A kor lyoni könyvillusztrációi kivétel nélkül német mintára készülnek: vagy Németországból hozzák a nyomólemezeket, vagy többé-kevésbé hűen (néha a rajz megfordításával) utánozzák a német eredetű metszeteit. Husz Aesopus meséinek (*Les subtiles fables d'Aesope*) 1486-os kiadásakor is német eredetűre támaszkodik:⁴⁵ a fabulákat az orvosdoktor Heinrich Steinhöwel fordította le elsőként a Zeiner-féle ulmi kétnyelvű kiadás számára (1476–1477). Augsburgi és strassburgi nyomdászok rövidesen előállnak e fordítás „kalózkidadásával” is.

Itáliában, Franciaországban vagy éppen Flandriában másféle metszési hagyományokkal is találkozhatunk. Itáliában, ahol a rézkarc népszerűbb, az uralkodó stílus a formák vetületi rajzára és a dobozterekkel kialakított perspektivikus ábrázolásra épül, ahogyan azt az 1494-es velencei Hérodotosz-kiadás címlapján, a *Jeles asszonyok* (1497) illusztrációin és főleg Aldus egyik leghíresebb kiadványában, a *Poliophilosz álmában* (1499) láthatjuk. Firenzében

Baldo Baldini illusztrálja Nicolaus Laurentii Alemanus (más néven Niccolò Tedesco – boroszlói származású férfiú) Dante-kiadását, amelyhez Christoforo Landini írt kommentárokat. Az illusztrációk (sajnos elveszett) vázlatait talán Botticelli (†1510) készítette. Az 1480-as években a párizsi műhelyeknek is kialakul egy sajátos, csak rájuk jellemző stílusa a nyomtatott illusztrációk terén. A stílusbeli eltérés magyarázata talán abban rejlik, hogy míg Párizsban a miniátorok egy része megpróbálkozik a fametszetes technikával, addig a németeknél az új eljárást új szakemberek honosítják meg. A kor jeles kiadványai közül említést érdemel Pierre Lerouge *Történetek tengere* (*La mer des histoires*, 1488) című munkája és persze Vérard nyomtatványai. A touraine-i származású Vérard festőként kezdi pályáját, s csak később fordul a könyvkiadás felé – nem véletlen tehát, hogy az illusztrált könyvek előállítására szakosodik. Műhelye kivételesen gazdag és igényesen kidolgozott nyomólemez-készlettel rendelkezik, amelyet természetesen számos kiadványban felhasznál.⁴⁶

„Francia nyelvű és a lehető legnagyobb igényességgel megtervezett kiadványaival, az illusztrációk kiválasztásához és elkészítéséhez való utánozhatatlan érzékével azokat a művelt, jómódú és luxusigényű olvasókat kívánta megbódítani, akik fogékonyak voltak az új típusú szépségre: a fametszetes illusztrációk fekete-fehér eleganciájára. E célkitűzés szellemében tevékenykedett, [...] és sikereinek köszönhetően igen sajátos pozícióra tett szert a kor párizsi könyvpiacán: talán ő lett az első igazán tudatos kiadáspolitikát folytató párizsi könyves.”

A 15. század végi és a 16. század eleji párizsi könyvkiadás igazi specialitását a híres, fényűzően illusztrált óraskönyvek jelentették. Ezek kezdetben „gótikus” mintára készültek, ám 1508-ban a nyomdász-könyvkiadó Simon Vostre az „antikizáló” stílusú óraskönyvek előállítására tér át – a különbség az illusztrációkban és a díszítésben rejlik.

Végül a képek sokszorosítását lehetővé tévő eljárások megújulása új utakat nyit a tudományos könyvkiadás előtt, s így áttételesen módosítja a tudományos ismeretek szerkezetét is. Tegyük említést néhány korai természettudományos tárgyú kiadványról: Leonhard Fuchs füvészkönyve⁴⁷ 1542-ben, Vesalius anatómiája⁴⁸ 1543-ban, Agricola geológiája⁴⁹ pedig 1556-ban látja meg a napvilágot. Gesner igen eredeti módon fogalmazza meg *Historia animalium* című munkájának (amelynek első kötete 1551-ben jelent meg)⁵⁰ alapvető célkitűzését: „könyvtárnyi tudást egyetlen kötetben összefoglalni”. Induljunk ki a könyv szerkezetéből, amely szerzőjének azon meggyőződéséről árulkodik, hogy a nyomtatott szó és szöveg a tudományos megismerés legfontosabb instrumentumai: a művet a szerzők felsorolása (ezt tekinthetjük a bib-

liográfia kezdetleges válfajának) nyitja, amely lehetővé teszi, hogy az olvasó ítéletet mondjon a mű megbízhatóságáról. Az ezt követő mutatók a különböző jelentők konkordanciáját tartalmazzák, másképpen fogalmazva: az olvasót arról tájékoztatják, miként hangzik az egyes állatok neve különféle nyelveken (latinul, görögül, héberül vagy éppen különböző vulgáris nyelveken). A különböző fajokról készült szócikkek használatát részletes használati utasítás (*ordo capitum*) segíti. A szócikkek szerkezete állandó és rendszerszerű: betűrendbe szedett (*a, b, c* stb.) és tipográfiailag gondosan elkülönített alegységekből épülnek fel, amelyek mindegyike egy-egy részproblémát – például a fajok szaporodásának kérdését – tárgyal. A fajok elnevezése mellett a zoológia másik leg súlyosabb problémája a fajok osztályozásának kérdése, amelyre a szerző öt egymást követő kötetben próbál választ adni (négy lábú elevenszülők, négy lábú tojásról szaporodók, madarak, halak, kígyók). A kötetekben az egymást betűrendben követő fajok mindegyikéről fametszetes illusztrációt találunk. Gesner művében a leírások sorrendje a világban megfigyelhető hierarchiát hivatott reprodukálni, s a közölt ismeretek nemcsak önmagukban, hanem egy szisztematikusan felépített struktúra részeként is értékesek: a tudományos diskurzus az objektív valóság modelljeként működik, a nyomtatott szöveg pedig képes arra, hogy tükrözze ezen objektív valóság átfogó szerkezeti felépítését, továbbá számot adjon egyes részleteiről is. Gesner célja az enciklopedikus tudás elérése volt – erre utal legalábbis, hogy művei között egy egyetemes bibliográfia és egy zoológiai enciklopédia is szerepel, továbbá hogy haláláig a végül befejezetlenül maradt *Növények történetén* dolgozott (ez utóbbi munka tehetné volna kerek egészé életművét).

3. A „KÖNYV-GÉPEZET”

Az „írás művészetének” gépesítésével az írott betű médiumának státusa és szerepe lassú, ám annál mélyebb átalakuláson megy keresztül. Az új helyzetben a könyv informatikai (információt hordozó és közvetítő) gépként működik, amelyben program (a környezet és a külalak) és tartalom (maga a szöveg) kapcsolódik össze:

„A könyvet azért hasonlítjuk gépezethez, mert ez utóbbi kifejezés a »funkcionális mechanizmus« fogalmát idézi fel: olyan alkatrészek együttese, amelyek egy pontosan definiált cél elérése érdekében működnek együtt. Ebben az értelemben a könyvet valóban tekinthetjük gépezetnek, amelynek feladata egy minta-szöveg eljuttatása az olvasókhoz, oly módon, hogy azt kép-szöveggé alakítja, s egy új hordozón örökíti meg.”⁵¹

Korábban már láttuk, hogy a középkori hagyományban a szöveg mint szöveg nem rendelkezett különösebb önértékkel, hiszen az olvasó figyelme kizárólag a jelentettre összpontosult – a szellem primátust élvezett a betű felett. Lényegesnek az üzenet célba juttatását érezték, márpedig ez teljesen független a szöveg diszkurzív megformálásától. Így gondolta ezt Sevillai Izidor is, amikor kompilációiban arra tett kísérletet, hogy az antikizáló hispanorómai kultúrát a keresztény-gótikus kultúrával ötvözze.⁵² A sevillei tudós életműve pontosan azért játszhat olyan fontos szerepet a Karoling-reformban, mert azon a feltételezésen alapszik, hogy lehetséges kapcsolatot teremteni az ókori kultúrával, sőt még szövegek híján is megteremti ennek a „kapcsolatfelvételnek” a feltételeit: *Úgy tűnik, hogy a középkor vége előtt ritkaságnak számított az a történeti és filológiai érzék, amely arra készítette volna a kortársakat, hogy egy adott munkát pontosan abban a formában őrizzenek meg, amelyet szerzője kívánt neki adni. A bevett vélekedés szerint minden tanító célú írás tökéletesíthető és [...] semmi okot nem láttak arra, hogy a rájuk hagyományozott szöveget ne egészítsék ki vagy ne formálják át a kor ízlésének megfelelően...*⁵³

Az első nagy változást a szemiológia forradalma hozta el, amelynek eredményeként a skolasztika figyelmet kezdett fordítani a jel jelszerűségére, azaz a szóra mint szóra. Ismét felmerül tehát a diskurzus „betűszerintiségének” kérdése, s a szövegen és annak alkotóelemein azért kezdenek dolgozni, hogy meghatározzák lehetséges jelentését (vagy jelentéseit). A folyamat következő állomását a reneszánsz eszméjének itáliai feltűnésében láthatjuk az 1300-as években. A „reneszánsz” kifejezés alapvetően az ókori szövegek iránti érdeklődés újjászületésére utal – a kor humanistái az auktorok műveit eredeti tisztaságukban kívánták helyreállítani, megszabadítva azokat az autentikus jelentést elhomályosító kompilációktól és kommentároktól. Az itáliai humanisták, akik sok főpappal jó kapcsolatban álltak, a bázeli zsinat során ügyesen „lefőlőzték” a dél-németországi kolostorokban található kéziratokat, amelyeket aztán megfelelő filológiai előkészítés után ki is adtak. Márpedig a humanista kéziratokban a szöveg magában áll, az írás és a dekoráció csak mintegy méltó keretül szolgál neki.

A mozgatható betűkkel történő nyomtatás új lendületet ad a folyamatnak: Aldus Manutius kiadványainak egy részében a címlap mindössze a munka rövid címét tartalmazza, méghozzá római nagybetűkkel – ami természetesen az ókori feliratokra utal. A „klasszikus tematikájú ősnymtatványok” statisztikai elemzése pontosítani és árnyalni fogja az általunk itt festett képet.⁵⁴ Végül a nyomtatott könyvek számának növekedése nagyban kihat az intertextualitás

fogalmának alakulására, amely folyamat összefüggésben van az olvasási szokások megváltozásával is. A szöveg státusában és a szövegköziség rendszerében bekövetkező átalakulás első jele a lapalji jegyzetek feltűnése, elterjedése és standardizálódása.⁵⁵ Általános szabályszerűségként elmondható, hogy az extenzív olvasás elterjedésének ütemével párhuzamosan hanyatlásnak indulnak a hagyományos műfajokhoz, a summákhoz és a kompilációkhoz kapcsolódó olvasási szokások. A szövegekről való gondolkodás a textust magát egyre inkább vizsgálatra érdemes tárgyként láttatja, olyan tárgyként, amelynek hatékonyabb felhasználását egyfelől a könyvtárak, másfelől pedig a bibliográfiai jellegű munkák (például Gesner úttörő jellegű *Bibliotheca*-ja) teszik lehetővé. A mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás feltalálásának további – szintén a modern szövegfogalom kialakulásának irányába mutató – következménye a vernakuláris nyelvű kiadványok súlyának növekedése. A nemzeti nyelvű szövegeket általában nem kísérik magyarázó jellegű glosszák, hiszen önmagukban is megállnak és értelmezhetők. Ugyanebbe az irányba mutat a szerző tekintélyének vitathatatlan növekedése is.

A nyomtatott könyv másfelől az olvasó és a külvilág közötti interakciót biztosító strukturált rendszerként is működik: a könyv és a szöveg olyan mintát képes nyújtani az olvasónak, amelyre érvelést, sőt konkrét tetteket is lehet építeni. Korábban már felidéztük a Kolumbusz Kristóf nevű olvasót, aki Pierre d'Ailly Ptolemaiosz-fordítására alapozta úttervét. Tegyük továbbá említést azokról a „világ hatodik korszaka” előfejjel ellátott, ám egyébként teljesen üresen hagyott lapokról, amelyeket a *Nürnbergi Krónika* nyomdája azért illesztett a kötetbe, hogy rájuk minden olvasó maga jegyezhesse fel az 1493 után történt események krónikáját. Peter Bienewitz *alias* Apianus (†1552) könyve csillagászati számítások segédeszközeként szolgál. Az *Astronomicum caesareum* (1540) című munkában mozgatható metszett körök egész sorát találjuk, amelyek lehetővé tették az égitestek pályájának kiszámítását,⁵⁶ hasonlóan a miniatűr földgömbökhöz (az armilláris gömbökhöz, más néven gyűrűsgolyókhoz) és az automatákhoz. A csillagászok és a kartográfusok – Gemma Frisius, Kopernikusz, Mercator, Tycho Brahe és Blaeu – részben közvetlen megfigyelésekre, részben a könyvekben olvasottakra támaszkodva vázolják fel a világ új képét. Ezzel elérkeztünk az arisztotelianizmus kezdődő szemiológiai forradalom csúcspontjához: századokon keresztül a nyomtatott könyv lesz a racionalitás első számú instrumentuma.

A „könyv-gépezet” e felfogását a könyvek világára is alkalmazhatjuk. Ha ugyanis az írás a tudás feltétele és eszköze, s ha a könyvet tekintjük a világ mo-

delljének, akkor ez a modell annál hatékonyabban fog működni, minél több könyvet állítunk elő, s minél inkább ésszerűsítjük használatukat. Ez a megfontolás vezérelte Gesnert, amikor 1545-ben elkezdte kiadni a világ első egyetemes könyvkatalógusát: a szóban forgó *Bibliotheca universalis* az addig kiadott könyvek összességét – háromezer szerző mintegy 12 ezer munkáját – fel kívánta ölelni.⁵⁷ A kiadványt a lehető legnagyobb formai és tartalmi igényesség jellemzi: a címlap latin betűkkel (antikvákkel) készült, a kötetben gyakorlatilag nem találni rövidítéseket, a bibliográfia elemei pedig a legszabványosabb módon, betűrendben követik egymást. Az utalások és a mutatók rendszere nyilvánvalóvá teszi, hogy a munka az olvasás modern – konzultatív jellegű – gyakorlatát szem előtt tartva készült. Ugyanezekben az években jöttek létre Európa nagy tudós könyvtárai, például Hernando Colón (Kolumbusz) sevillai, II. Fülöp escorialbeli és a francia király fontainebleau-i gyűjteményei, amelyeket bátran tekinthetünk a modernitás kiforrásának legfontosabb helyszíneiként. A modern könyvtár, amelyben a nyomtatvány többségben van a kéziratokkal szemben, új szakaszát jelenti a tudás externalizációs folyamatának:

„Az ember már egymillió éve externalizálja képességeit és tudását, s ily módon azok megtízszerezését teszi lehetővé (hiszen egy könyvtárban több emlékezet balmozódik fel, mint az agyban) [...]: az írás externalizálja (materializálja és láthatóvá teszi) a beszédet, ahogyan a nyomtatvány is externalizálja az írást. Externalizálni annyit tesz: kilökní magunkból, aztán más módon újra a magunkévá tenni. Az ember anatómiai fejlődése lezárult, az emberré válás folyamata azonban nem: mindössze annyi történt, hogy a technikai eszközök fejlődése vette át az evolúció szerepét. A mesterséges emlékezet újabb és újabb eszközeinek létrejötte (a kódextól a CD-ROM-ig) a következő terminusokkal írható le: a funkciók fokozatos integrációja, az eszközök egyre növekvő hatékonysága és gazdaságossága, dematerializáció stb. Szervi képességeink egyenként elhagynak minket és artefactumokba költöznek át: ma már a celluloid lát, a hangszalag beszél, a chip számol, a billentyűzet pedig rajzol és ábrándozik...” (Régis Debray.)

A média „krachja”

Mélyen nem értek egyet azokkal, akik meg kívánják tiltani a tanulatlanoknak a nemzeti nyelvre fordított Szentírás olvasását, méghozzá azzal az érveléssel, hogy Krisztus tanítása oly homályos, hogy azt csak kisszámú teológus képes felfogni. [...] Én bizony azt szeretném, ha minden asszony olvasná az Evangéliumot és Pál leveleit. S ezek a szövegek igenis fordíttassanak le minden emberek által beszélt nyelvre, hogy ne csak a skótok és az írek, hanem a törökök és a szaracének is olvashassák őket. Ó, de szép is lenne, ha a földműves szántás közben zsoltárt énekelne, a gépe felett görnyedő takács egy evangéliumi szövegrészt mormolna, az utazó pedig bibliai történetek olvasásával mulatná a lassan telő időt...
(ERASMUS: PARACLESIS, 1519)

1. AZ ÚJ PARADIGMA: TERMELÉS ÉS REPRODUKCIÓ

1.1 A termelés

A régi könyvek kumulatív katalógusára – ez a 15. századra vonatkozóan teljes, későbbi időkre vonatkozólag azonban már korántsem az – épülő számításokból csak igen óvatos következtetéseket vonhatunk le, hiszen a szóban forgó adatok semmit sem árulnak el a kinyomtatott kötetek státusáról (nem minden kiadvány egyforma jelentőségű), illetve példányszámáról. Az ősnymtatványok átfogó katalógusában (ISTC) összesen 27 ezer 1501-et megelőzően kiadott munka szerepel. Ez az adat igen közel esik Carla Bozzolo és munkatársai becsléséhez, akik szerint „az ismert 15. századi kiadványok számát 27 és 29 ezer közé tehetjük”.¹ Ha 200-ra becsüljük a kiadványok átlagos példányszámát – ez valószínűleg alacsonyabb a valóságosnál –, összesen ötmillió könyvpéldánnyal kell kalkulálnunk. 500-as példányszám esetén 13 millió példányt kapunk – talán ennél is realisabb lehet a 15 milliós becslés, hiszen érdemes számításba vennünk azokat a kiadásokat, amelyekből egy példány sem maradt ránk, s így nem szerepelnek az ISTC-ben. Ez azt jelenti, hogy a könyvek száma hatvanszorosa emelkedett (ez 6000 százalékos növekedési arányt jelent) a kéziratok korához képest – természetesen ennek függvényében alakul a könyvek ára is:

„Kezdetben a kiadványok mindössze 100–200 példányban jelentek meg: Cicero *Epistolae familiares*-ének 1469-es velencei kiadásából például mindössze 100 példány készült; 1470-et követően a leggyakrabban a 200–300-as példányszámot választották. 1480 után azonban az átlagos példányszám meredek növekedési pályára állt: [...] Peter Schoeffer 400 példányban nyomtatta ki a Boroszlói misekönyvet,

*a század végén pedig már nem számított ritkaságnak a 800–1000 példányban kiadott könyv sem...*²

Ismerünk olyan műhelyeket, amelyek kifejezetten a nagy példányszámú kiadványok előállítására szakosodtak. Ezek közül első helyen Kobergert kell emlitenünk, aki az 1483-as német nyelvű *Biblia* és még inkább az 1493-ban megjelent *Krónika* esetében igen bátran kalkulált: a *Krónika* latin kiadása a becslések szerint 1400, a német változat pedig 700 példányban jelent meg. Akár pontosak ezek az adatok, akár nem, végkövetkeztetésünk megkérdőjelezhetetlennek tűnik: 30–50 évvel a nyomdászat feltalálása után az új iparág korábban elképzelhetetlen számban állítja elő az írott szövegeket. A 15. század második felének európai társadalma (bár talán pontosabb volna a földrészt legfejlettebb régióira korlátozni állításunk érvényét) a világtörténelem során elsőként éli át azt a folyamatot, amelyet tömegmediatizációnak szokás nevezni.

A folyamat a 16. században felgyorsul. Noha a könyvtermés pontos felmérésére nyilván nincs lehetőség, becslések szerint a korban 300–400 ezer kiadvány jelenhetett meg (ebből 90–120 ezer Németországban), ami 400 milliós összpéldányszámot jelent. Saját kutatásaira támaszkodva Jean-François Gilmont a következőképpen láttatja a könyvtermés nemzetenkénti megoszlását: a kiadványok 29 százaléka Németországban, 26,5 százaléka Franciaországban, 25 százaléka Itáliában jelenhetett meg. Ami Franciaországot illeti, a nemzeti könyvtermés 60 százalékát Párizs, 30 százalékát Lyon adja – e kalkuláció szerint a 16. században összesen 225 ezer kiadvány készülhetett franciaországi nyomdáiban. A két városban párhuzamosan alakult a konjunktúra is: a nyomdák 1522 és 1525 között visszaesést könyvelhettek ugyan el (egész Franciaország nehéz időket él át akkoriban), de 1530 már az egész évszázad legjobb évének bizonyul – Párizsban 350 kiadvány jelenik meg ebben az évben. A világ első számú könyves városa Velence: a 16. század során összesen 45 ezer kiadvány lát itt napvilágot.

A korban jelentős átalakulás következik be a könyvtermés tematikai összetételében. 1502-ben Párizsban például összesen 130 kiadvány jelenik meg, s ebből 95 (73 százalék) vallási tárgyú (főleg óraskönyvekről és liturgikus kiadványokról van szó).³ Egnemzedéknyi idővel később, 1534-ben már egészen más képet látunk: a város nyomdáiban megjelent 335 kiadványból mindössze 94 (28 százalék) tekinthető vallási jellegű munkának, s ezeknek is csak kisebb részét (20) teszik ki a liturgikus kiadványok – ezt messze meghaladja a (szemelvényes vagy teljes) Biblia-kiadások száma. A vezető szerep ebben az évben a szépirodalmi munkáknak, a klasszikus auktoroknak (20 Ciceró-kiadás),

a retorikának és a grammatikának jut. A humanisták fejedelmének, Erasmusnak a munkái összesen 18 különböző kiadásban jelennek meg. Az egyik legnagyobb párizsi könyvkiadó, Galliot Du Pré 1512 és 1560 közti kiadói tevékenységének statisztikai vizsgálata a következő eredményeket adja: összesen 350 kiadványából 42 százalékkal részesedik a jogtudomány, 19–19 százalékkal a történelem és a szépirodalom, 9 százalékkal képviseltetik magukat a klasszikus auktorok, 6 százalékos a vallási tárgyú kiadványok részaránya és mindössze 4 százalék jut a természettudományokra. Egész Európára jellemző, hogy a felendülés elsősorban a klasszikusokra (főleg Ciceróra) és a tankönyvekre támaszkodik. Maga Erasmus is beszámol erről az új „divatról”, amelyet természetesen meglovagolnak a nyomdász-kiadványok (különösen azok, akik mindenféle skrupulus nélkül egyszerűen csak meg kívánnak gazdagodni):

„A következőképpen járnak el a lelkiismeretlen kiadók »szektájához« tartozók: odacsábítják a népet a prédikációra, s ott felkeltik bennük a nyelvek és az irodalom iránt való érdeklődést, magukhoz édesgetik az ifjakat és azokat, akik örömeiket lelik az effélében [...] A nyomdászok igen nagy szerepet játszanak az egészben...”⁴

1.2 A „nyilvánosság” kérdése

Az új médium térhódításának egyik legfontosabb következménye egy olyan paradigma létrejötte, amely bár nem nevezhető minden elemében újnak, most mindenképpen új terminusokban fogalmazódik meg: természetesen a nyilvánosságról, más néven a közsféréről vagy közönségről van szó.⁵ Ebből a szempontból nézvést a „polgári modernség” földrajzi elterjedtsége természetesen igen egyenetlen: az olvasóközönséget szinte kizárólag a városokban, főleg a legnagyobb és gazdaságilag legaktívabb városokban találjuk meg – a vidék mindennapi életét továbbra is a szóbeli kommunikáció dominanciája határozza meg: a falvak világának lakói ezért is lesznek 1789-ben oly fogékonyak a *Nagy Félelemre*.⁶ A városokban a változás szembeötlő: a polgári és egyházi hatóságok elsősorban már nem kikiáltók útján, hanem falragaszokon hozzák a lakosok tudomására közlendőiket. Így tesz például Maçon püspöke is, amikor Neumeister műhelyében kinyomtatott plakátokon tudatja városának polgárai-val az új lyoni érsek megválasztását (1489).⁷ A korban egyre több, a legfrissebb hírekről (csatákról, királyi bevonulásokról stb.) beszámoló füzetke, brosúra és alkalmi nyomtatvány jelenik meg – a nyomdák egy része kifejezetten az effélék előállítására szakosodott. Az 1499-ben Toulouse-ban kinyomtatott *Királyi rendeletek* (*Ordonnances royales*) első lapján egy elég durva kivitelezésű fametszetet találunk, amely XII. Lajost ábrázolja, amint az őt körülvevő világi tisztség-

viselőknak és főpapoknak nyújt át egy dokumentumot (véltetően magukat a rendeleteket).⁸ Sok ehhez hasonló nyomtatvány készült a századfordulót követően is. 1540-ben például a párizsi Gilles Corrozet és Jean (III.) Du Pré először *V. Károly győzedelmes és csodálatos bevonulásának (La triomphante et magnifique entrée de Charles Quint)* szentelnek kiadványt, majd elkészítik az *Orléans-ban kelt levél másolata (Double et copie d'une lettre envoyée d'Orléans)* című nyomtatványukat, amelyben a császár egy évvel korábban lezajlott orléans-i bevonulását örökítik meg, végül az ő nyomdájukból kerül ki a *Nemes és hatalmas Károly herceg, legfenségesebb császár, Párizsba való bevonulásának szertartásrendje (L'ordre tenu et gardé à l'entrée du tres hault Prince Charles, Empereur toujours Auguste, en la ville de Paris)*⁹ is. Ezek a mindössze néhány oldalnyi terjedelmű, kisalakú (in-octavo vagy in-quarto formátumban készült), nagy példányszámban ki-nyomtatott, ám nagy befektetést nem igénylő munkák könnyen és helyben értékesíthetők voltak – a nyomdászok tehát gyorsan „kaszáltak” velük, ahogyan Gutenberg is tette a búcsúcédulákkal. Sikerük azt mutatja, hogy a piac növekedése és a termékinnováció, legalábbis részben, a könyvesek által választott kiadási stratégiában gyökeredzik. Tegyük hozzá, hogy a szóban forgó nyomtatványok túlnyomó többsége nem maradt ránk.

A kor fontos történéseinek némelyike kifejezetten alkalmasnak tűnik arra, hogy az új médium nagy hírverést csapjon körülötte. 1475-ben például IV. Sixtus pápa szentévet hirdet, amelynek ürügyén gyorsan meg is jelenik a *Mirabilia Romae* című kiadvány, amelyet Rómában, Sant'Orsóban (Johannes de Reno műhelyében) és Trevisóban nyomtatnak ki. André Chastel, aki a császári seregek 1527-es római bevonulását (*Sacco di Roma*) kutatta, arra a következtetésre jut, hogy e jeles eseménynek korábban elképzelhetetlen európai visszhangja volt, s ennek okán indokoltnak érzi, hogy az események kapcsán a „keresztény világ közvéleményéről”, „sajtóról”, sőt „zsurnalizmusról” beszéljen (véleményünk szerint ez jelentős túlzás):

„A különféle történések híre mindig is eljutott valahogy a néphez, s az alsóbb néprétegek reagáltak is az eseményekre. De Róma elfoglalása és kifosztása, a különféle sajtótermékeknek köszönhetően, példátlanul nagy hullámokat vert fel az európai keresztény közvéleményben. [...] A megelőző harminc év során az itáliai háborúk híreiről röpiratok, nyomtatványok, »Flugblätter« stb. jelentek meg, s ezek eddig ismeretlen szerepet töltek be a közéletben. [...] A statisztikák nem hazudnak: a korszak legszenzációsabb eseménye, amelyről a legtöbb pamflet, röpirat, birtelen kinyomtatott beszámoló jelent meg (még hozzá több nyelven), egyértelműen 1527 májusa volt [...].

Őszintén szólva az embernek az az érzése támadhat, hogy a hírrobbanás, a szenzációs eseményekről beszámoló füzetkék és a hozzájuk fűzött esetenként teljesen légből kapott kommentárok voltaképpen a zsurnalizmus születését jelentik. Guidicio néven például azokat a jeles történekekről beszámoló kis terjedelmű nyomtatványokat ismerjük, amelyeket igen gyorsan elkészítettek és aztán helyben értékesítettek. 1527 körül az efféle füzetkéknak nagy keletje volt. Aretino egyes leveleire, amelyeket a minél gyorsabb terjesztés érdekében rölapokra nyomtattak, szintén guidiciként szokás tekinteni – talán nem túl nagy merészség már-már újságcikkeknek nevezni ezeket a szövegeket.¹⁰ Róma kifosztásának éveiben éltek első fénykorukat ezek a »különkiadások«, amelyeknek sikere ráébresztette e korai újságírókat igazi hivatásukra: mindenki guidiziket és pronosticiket akart olvasni (utóbbiak a csillagokból leszűrt jóslatokat parodizáló, vicces álhírek voltak, amelyeknek azért volt némi kapcsolata a valós helyzettel) [...]. Néhány évvel később Aretino bevezeti a hírek (storie) kikiáltójának intézményét, aki a legfrissebb szenzációkra hívja fel a kíváncsiak figyelmét: »Megérkeztek a friss hírek, a friss hírek, a magyarországi török háborúról, a Martin fráterek szentbeszédéről, a zsinatról, friss hírek, friss hírek, az angliai történekekről, a pápa és a császár kíséretének összetételéről, a vajda körülméletéről, Firenze ostromáról, a marseille-i vitáról és annak végkifejletéről, friss hírek, friss hírek...«¹¹

Ezen lapok működését már egy új típusú gazdasági logika határozza meg, amely az ország-világ eseményeinek jelen idejű („valós idejű”) bemutatását implikálja. A váltás következményei máig kihatnak, s az információ jelenkori gazdaságtanát is meghatározzák. A legfontosabb kérdések ugyanis majdnem ugyanabban a formában vetődtek fel akkor, mint most. A „nyilvánosság” létrejöttének egyik legfontosabb következménye például a „nagy szerzők” (ma irodalmi „ikonokról” beszélünk) feltűnése – erre az első példa Erasmus, őt pedig Luther követi. Óriási hírnevük hatalmas piaci értéket kölcsönöz munkáiknak, s ahogyan korábban láttuk, gyakran előfordul az is, hogy kínosnak érzik ezt a túlzott médiafigyelmet (különösen akkor, amikor műveiket engedélyük nélkül adják ki). Központi kérdéssé rövidesen az válik, hogy vajon ez az egyre szélesebb körben megnyíló „nyilvánosság” vajon kiterjesztendő-e a politikai szférára vagy sem.

1.3 A reprodukció kétértelműsége

A mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás egy másik, az újkor folyamán fokozatosan egyre nagyobb jelentőségre szert tévő problémát, a reprodukció kérdését is felveti.¹² Miután a technikai fejlődés megteremtette a lehetőséget egy adott kiadvány példányainak korlátlan számú sokszorosítására, a szöveg és

a másolat kérdése egészen más módon merül fel, mint korábban. Először is: a szöveget érdemesebb tanulmányozni, mint korábban, hiszen olyan kritikai eljárásoknak vethető alá, amelyek alapján rekonstruálhatjuk genealógiáját, s így azonosíthatjuk (az eredetivel felérő) legjobb változatot. A humanistákban ugyanakkor komoly kétely is munkál azzal kapcsolatban, hogy a nyomtatás (azaz reprodukció) tényleg olyan nagy áldást jelent-e a filológiára nézvést.¹³ A munkák nagy példányszámban történő elterjedése egyfelől persze fontos feltétele a tudományos munkának, hiszen mindenki ugyanazon a szövegváltozaton dolgozhat, s így az eredmények összehasonlíthatók lesznek, az új kutatások pedig felhasználhatják a régebbiek eredményeit. Erasmus szerint azonban ezt sajnálatos módon ellensúlyozza az a tény, hogy nyomtatott szövegeken képtelenség alkalmazni a külső kritika módszereit: a kéziratokat tanulmányozó filológus különböző kézírásokat, s ezekre támaszkodva különböző szövegrétegeket különíthetett el – márpedig ezek olyan fontos jelek voltak, amelyek a standardizált formában megjelenő nyomtatványból eltűntek. A *Pandektákról* írott kommentárjában (1508) Guillaume Budé is arra panaszkodik, hogy nem rendelkezik a munkájához szükséges kéziratokkal: a filológusi tevékenység első és legfontosabb fázisa tehát szerinte a megfelelő kéziratok begyűjtése (pontosan ezen fog fáradozni a fontainebleau-i könyvtár nagymestereként). Kétségtelen tehát, hogy a szövegeket nagy példányszámban előállítani képes nyomdászat új lehetőségeket nyit a tudományos munka előtt. Másfelől azonban a mohó és pénzéhes kiadókat nem érdekli különösebben a szövegek minősége: ez sajnos többet jelent annál, mint hogy a nyomdászok a helyes szövegváltozatok mellett hibákat is előállítanak; inkább arról van szó, hogy a piac működési elveinek érvényesülése a szövegkiadás minőségének általános hanyatlásához vezet. Amikor Erasmus kézhez kapja az Andreas Torresanus által kiadott Galénosz összegyűjtött munkáinak egy példányát, kifejezetten lesújtónak látja az eredményt:

„A kínok kínját élem át, amikor azt kell tapasztalnom, hogy egy ilyen jeles szerző munkáit a magas költségek ellenére is ilyen sok hibával nyomtatják ki. Ez jellemző az Itáliából érkező könyvek többségére is. Lásd, hová vezet a kapzsiság! Könnyen elkerülhető lett volna pedig ez a szentségtörés, ha nem sajnálnak néhány aranyat egy tudós korrektortól.”¹⁴

A szöveg minősége összességében tehát azért hanyatlik, mert a könyv áruvá vált – pedig az árujelleg a minőség garanciájaként is szolgálhatott volna. A céhek és korporációk szigorúan ellenőrzik tagjaik szakmai tudását és az általuk előállított termékek minőségét, s ez talán megoldást jelenthetett volna

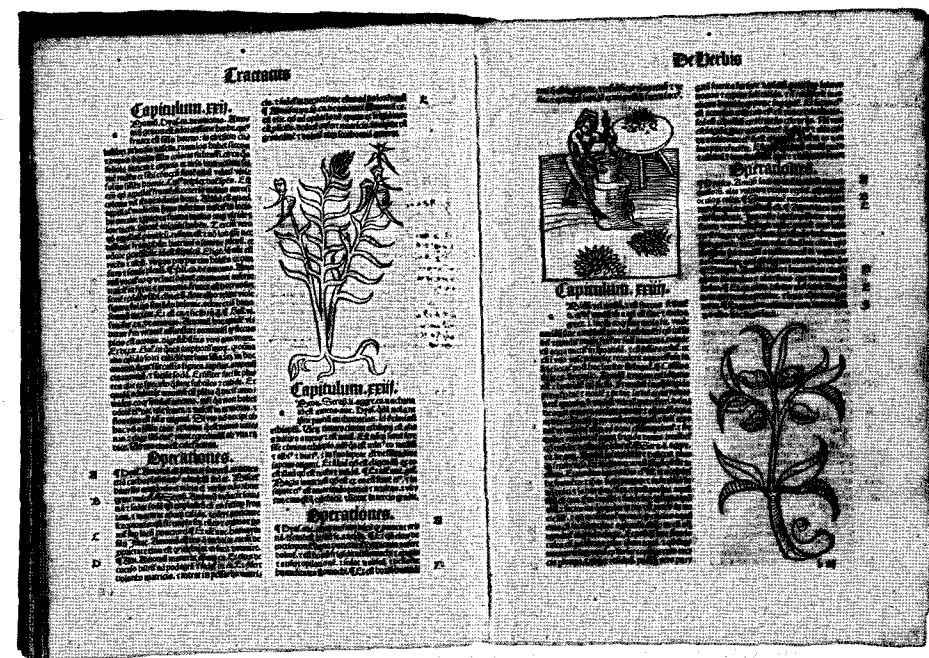
a könyvkiadás és a nyomdászat problémáira is. Erasmus pontosan arra panaszkodik, hogy a nyomdászatnak mint új tevékenységnek még nem épült ki a céhes-korporatív szabályozórendszere, ami azt jelenti, hogy a könyvesek minden következmény nélkül igénytelen termékekkel is előállhatnak. Érdekes, hogy eszébe sem jut: a minőségi munkát a verseny is kikényszeríthetné. Végül a reprodukció felerősíti az eredeti és a másolat szembenállását: az eredeti (vagy legalábbis az eredetihez többé-kevésbé közel álló) kéziratot nyomtatvánnyá „írják át”, s a folyamatban a kézirat elvesztési közvetítő szerepének jelentős részét, arról nem is beszélve, hogy a százával vagy akár ezrével is könnyen előállítható nyomtatványok elterjedése tovább relativizálja a kézirat értékét.

A nyomtatás útján történő reprodukció következményeit érdemes a befogadás felől is szemügyre vennünk – különösen érdekes képet mutat a vallásos könyvek recepciója. Amikor egy szöveg egy bizonyos változatát olvasók egész sokasága fogadja be, az eredmény minden bizonnyal olyan „befogadói közösségek” (Stanley Fish) létrejötte lesz, amelyek önazonosságának központi eleme lesz a közös értelmezés. Néhol, például a protestánsoknál, különösen a reformátusoknál, egy kivételesen fontos szöveg (a Biblia) olvasása határozza meg a többi szöveg olvasásának gyakorlatát és sémáit; a katolikusok és a protestánsok szembenállása pedig jelentős részben a Szentírás két szöveghagyományának különbségére vezethető vissza: a római egyház a Vulgata javított változatát, az 1590–1592-ben rögzített Sixto-Clementinát fogadja el referenciaszöveggént. Ezzel ellentétben a protestáns hagyomány a szöveghez való visszatérést (azaz az eredeti nyelvekhez, a héberhez és a göröghöz való visszanyarodást) hirdeti, továbbá támogatja az üzenet minél szélesebb körben való elterjesztését, azaz az Írás nemzeti nyelvekre való fordítását – a végeredmény egy „protestáns Vulgata” létrejötte lesz.

A másik fontos kérdés nem a szöveg rekonstrukcióját és dekonstrukcióját célzó erőfeszítésekre, hanem sokkal inkább arra vonatkozik, hogy a textust vajon az olvasók széles körében kell-e terjesztetni vagy korlátozni kell a befogadók körét? A nyomdászat a közvélekedés szerint az isteni kegyelem adománya, de a korai időkben még nem váltak világossá a könyvek és a képek új feltételek mellett történő terjedésében rejlő „biztonsági kockázatok”. A legnagyobb veszélyt nyilvánvalóan az jelenti, hogy a mediatizáció az olvasók (pontosabban a hallgatók, a tényleges olvasók, s mindazok, akik már hallottak egy bizonyos eseményről, anélkül hogy arról közvetlen ismeretekkel rendelkeznének) elméjében új és önálló gondolatokat támaszt. A „történést” csak saját recepciója teszi igazán fontossá; más szavakkal fogalmazva: az esemény volta-

képpen csak a média konstrukciója. Amikor Luther megfogalmazta 95 tézisét, nyilván el sem tudta képzelni, hogy a nyomtatásnak köszönhetően a polémia olyan óriási visszhangot kap majd, hogy az végső soron az egyház egységének széthullásához vezet. Hasonlóképpen, amikor az 1534. október 17-éről 18-ára virradó éjszakán a protestáns „pártütők” a király amboise-i hálósobájának ajtajára akasztják ki a *Falragasz a mise ellen* egy példányát, fogalmuk sem lehetett arról, hogy éppen e tettükkel ösztönzik I. Ferenc királyt a lehető legkeményebb protestánsellenes lépésekre: az első máglya már ugyanazon év november 13-án felemészti „Berthelon de Mylont, más néven a Bénát”. Egy utolsó példa: 1640-ben jelenik meg Ypres püspökének, Cornelius Janseniusnak egy hatalmas terjedelmű (s valljuk be: gyakorlatilag olvashatatlan) Szent Ágoston-kommentárja. Miközben művén dolgozott, a jámbor püspök bizonyára nem mérte fel, hogy munkája olyan, legalább másfél évszázadon keresztül dühöngő polémiát indít majd el, amely nemcsak a vallás és a hit, hanem rövidesen a politika világát is felforgatja. Voltaképpen a mediatisáció kíváncsú mértékének kérdését tárgyalja Pascal is a *Vidéki levelekben*, amely a janzenista vita egyik legfontosabb történelmi dokumentuma.¹⁵

A „média krachja” (a kifejezés Paul Viriliótól származik) elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az arra illetékesek képtelennek bizonyulnak meggátolni az információ áramlását, s kudarcuk teljességgel irracionális reakciókat vált ki belőlük. A nyomtatás és a könyvkiadás azért tekinthető potenciálisan felforgató és botrányos újításnak, mert gyakorlatilag mindenki számára lehetővé teszi, hogy a köztéren magához ragadja a szót, súlyosan sértve ezzel a hagyományos közvetítők (az egyház, illetve a világi hatalmasságok, elsősorban persze a király) előjogait és érdekeit. Mindez kihat a korszak időfelfogására is: a *falragaszok* 1534-es botránya azt példázza, hogyan győzedelmeskedett hirtelen a „közös idő rendszere”, létrehozván egy olyan *continuumot*, amelyre ekkoriban még senki sem volt felkészülve. Míg a hagyományos vidéki társadalom a napok és az évszakok váltakozásának idejében, a templomok harangjainak kongása által tagolt egyházi ünnepek idejében tengette életét, addig a modern „tipográfiai társadalom” polgára már új időben, a közvetlenség, sőt bizonyos értelemben már a virtualitás idejében kezdett élni. I. Ferenc, pontosan azért, mert nem volt képes felmérni a változás jelentőségét, „túlreagálta” a dolgot: 1535 januárjában rendeleti úton tiltja meg minden új könyv kinyomtatását a királyság egész területén. Másokhoz hasonlóan aztán persze ő is kénytelen visszavonulót fújni s meghátrálni az új médium mindent elsöprő térhódítása előtt. I. (Habsburg) Ferdinánd, akit 1526–1527-ben választanak cseh királlyá,

Hortus Sanitatis, Strassburg, 1497 (OSZK, Inc. 412(1))

1547-ben szintén országa összes nyomdájának (kivéve a prágait) bezáratásáról rendelkezik – az intézkedés tarthatatlan volta rövid idő leforgása alatt nyilvánvalóvá válik.

A reprodukció paradigmája egy további (korábban már könyvünkben is tárgyalt) szférában is erőteljesen jelen van: a modern tudományos gondolkodás megszületéséről és fejlődéséről van szó. Ebben a folyamatban igen fontos szerepet töltenek be a képek. Itt és most nem térünk ki kép és szöveg viszonyának kérdésére, csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a viszony a különféle reprodukciós technikák (fa- vagy rézmetszés, homorú- vagy domborúvésés stb.) és bizonyos esztétikai kritériumok függvényében állandóan változik. Kép és szöveg viszonyát előbbi diszkurzív státusa is befolyásolja: a kép lehet a szöveg egyszerű illusztrációja, de gyakran előfordul, hogy „rálícitál” és többet mutat a szövegnél; van, amikor a kép csak a szöveggel együtt hordoz jelentést, de nem ritka, hogy önmagában is értelmes. A reprodukció – a szó elsődleges jelentése: ábrázolás, reprezentáció – jól szolgálja a modern „tudományos” ikonográfia célkitűzéseit, hiszen a tudós könyvekben szereplő képeknek elvben mind a szemlélő tekintetétől, mind a zavarónak ítélt jelenségektől függet-

lennek kell mutatkozniuk. A cél a világ objektív ábrázolása, amely lehetővé teszi a dolgok azonosítását, feljegyzését, osztályozását és a cselekvést.

A rendszer működését az „átláthatóság képzete” szabályozza: egyfelől az elemzett valóság, másfelől pedig az ábrázolás során felhasznált eljárások és módszerek átláthatóságáról van szó. A tudományos és technikai tárgyú képek esetében a nyomdászat a hiperrealitás elvéen működik, azaz az ábrázolás „igazabb”, mert meggyőzőbb, mint maga a valóság. Paradox módon a papírvilág, a könyvek világa azért lehet meggyőzőbb a való világnál, mert a képek nem híven reprodukálják a realitást, hanem megtisztítják azt a nem odaillő elemektől. Ez történik például a korabeli füveskönyvekben (*hortus sanitatis*) ábrázolt gyógynövények esetében, amelyeket az olvasók csak akkor tudnak felhasználni, ha nagy biztonsággal képesek elkülöníteni egymástól a különböző fajokat. Hasonló elven működnek a korban igen elterjedt technikai jellegű illusztrációk is, legyen szó akár a rómaiak harci- és ostromgépezeteinek rekonstrukciójáról vagy éppen a bányákban használatos szerkezetek részletes bemutatásáról.¹⁶ A reprodukció néha annyira meggyőző kíván lenni, hogy átlépi a valóság határait: Breydenbach és Reuwich például az unikornist úgy ábrázolják, mint keleti utazásuk során ténylegesen megfigyelt állatot, Dürer pedig egy pótszarvat illeszt orrszarvúja hátára. A célként kitűzött objektivitás gyakran „átcsap” virtualitásba, ami nem csökkenti (sőt néha éppenséggel növeli) az illusztráció meggyőző erejét. A valóságot reprodukálni kívánó tudományos képek jelentős részben az emberi képzelőerő termékei.

A tudományos-technikai ikonográfiában összekapcsolódik a reprodukció kifejezés két jelentése: egyfelől a valóságnál is „valóságosabb” realitás megteremtése, másfelől a valóság ezen ábrázolásának ezernyi példányban történő reprodukciója.

2. A REFORMÁCIÓ ÉS A KÖNYVNYOMTATÁS

2.1 A Biblia, egy szöveg a sok közül

Az első nagy nyomtatott könyv a latin Biblia: semmi meglepő nincs abban, hogy a nyomdászok jelentős része a legkeresettebb és a legnagyobb szakmai kihívást jelentő munka kinyomtatásával kívánja megalapozni karrierjét. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a becslések szerint a 15. század első felének Németországában kevesebb kéziratot Biblia forog közkézen, mint ugyanazon korszak Franciaországában. A Párizsban őrzött Bibliák repertórium¹⁷ meg-

bízható képet rajzol a latin nyelvű Bibliák kiadástörténetének alakulásáról: Gutenberg 42 soros Bibliája hosszadalmas előkészületi munkálatok után jelent meg, és sokat kellett várni a második kiadásra, a 36 soros Bibliára is, amelyet részben Bambergben nyomtak, 1459–1460-ban. Ezt gyorsan követi Mentelin strassburgi kiadása (1461 előtt), majd Fust és Schoeffer mainzi edíciója (1462). Érdemes megjegyezni, hogy amint arra lehetőségük nyílik, a legnagyobb műhelyek mindegyike előáll a maga latin Bibliájával: vegyük most csak a bázelieket, Bernard Reichelt (1474 táján), Johann Amerbachot (1479) és Johann Froben (1491).

A párizsi gyűjteményekben összesen 86, az ősnymtatványok korából származó, latin nyelvű Biblia-kiadásból találunk példányokat. A 86-ból 7-et 1471-et megelőzően, 36-ot 1471 és 1480 között, 24-et 1481 és 1490 között nyomtattak, 19 kiadás pedig a század utolsó évtizedében készült. A latin nyelvű Biblia-kiadás fénykorát tehát az 1470-es évekre tehetjük – ezt követően a nyomdászok már más termékeket részesítettek előnyben. Ha a kiadások átlagpéldányszámát 500-ra becsüljük, úgy számolhatunk, hogy mintegy fél évszázad leforgása alatt több mint 40 ezer latin nyelvű Biblia került forgalomba. Ez igen magas szám, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az esetek többségében (egy vagy két kötetből álló) több száz ívnyi fóliánsokról van szó. Némely nyomdák kifejezetten a latin nyelvű Bibliák előállítására szakosodnak: ilyen például Koberger, akinek műhelyéből először 1475-ben kerül ki latin Biblia (az 1462-es edíció hű másolatáról van szó), s ezt 1477-ben, 1478-ban (két kiadás), 1479-ben, 1480-ban, 1482-ben, 1485-ben, 1487-ben, 1493-ban és 1497-ben további kiadások egész sora követi. A kiadási évek vizsgálatából leszűrhetjük Koberger 1477-et követően folytatott kiadói politikájának lényegét: amikor kimerülnek a készletek, újabb kiadással kell előállni.

A statisztikai görbe 1480 táján éri el csúcspontját, a piac ekkor azonban telítődik, s a nyomdáknak új termékekkel kell jelentkezniük. A nürnbergi kiadások ritkulni kezdenek (már csak minden második-harmadik évben jelenik meg új latin Biblia), ám 1483-ban elkészül Koberger csodálatosan illusztrált német nyelvű Bibliája – ennek tárgyalására rövidesen visszatérünk. A konjunktúra visszaesését a könyvtermés földrajzi megoszlásában bekövetkező változások kísérik: 1475 és 1480 között már komolyan kell számolnunk a Németországon kívüli nyomdákból kikerülő kiadványokkal is. Az első olyan latin nyelvű Biblia, amely nem német nyelvterületen készült, Sweynheim és Pannartz 1471-es római kiadása, egy 628 lapból álló vaskos fóliáns, amelyet Johannes Petrus de Ferrariis piacenai (1475), a heilbronni származású Frantz Renner

és Nicolas von Frankfurt velencei (szintén 1475) és Mathias Moravus nápolyi (1476) editiója követ. Ahogyan a nevekből is látszik, az itáliai kiadások elkészítésénél általában német származású nyomdászok bábáskodtak: korábban már utaltunk arra, hogy az emigráns tipográfusok nemcsak a nyomdatechnikát, hanem a kiadási elveket és a nyomtatásra érdemes szövegeket is „transzferálták” Rómába, Velencébe, Nápolyba – és persze Párizsba is. A francia főváros német prototipográfusai – Gering, Crantz és Friburger – az első párizsi latin nyelvű Biblia elkészítése során (1476–1477) az 1462-es mainzi kiadást „koppintják le”. Az első olyan lyoni nyomdász – Perrin Le Masson, más néven Lathomus –, aki Biblia-kiadásra vállalkozott, szintén egy határvidék, jelesül Lotaringia szülötte. Sok más német tipográfus is tevékenykedik a Rhône partján: gondoljunk csak Marcus Reinhartra, Nikolaus Philippire, Mathias Huszra vagy éppen Johann Syberre.

A termékinnovációt, esetünkben a latinról a nemzeti nyelvű Bibliák kiadására való áttérést, a piac és a verseny kényszerítette ki. Bár a nyomtatványok 15. századi piacát még egyértelműen a latin nyelvű kiadványok uralják, lassacskán kezd kifermődni a nemzeti nyelvű könyvek iránt is érdeklődő, elsősorban világiakból álló olvasóközönség. A Biblia nemzeti nyelvre való fordítását célzó erőfeszítésekkel már a kéziratok korában is találkozhatunk, még hozzá az egyház reformjában érdekelt körében, a *devotio moderna* hívei között, Franciaországban pedig a király környezetében. A nemzeti nyelven kinyomtatott Bibliák sorát Mentelin strassburgi ófelnémet kiadása nyitja meg 1466-ban: a kiadványban felfedezhető hibák és hiányosságok nagy száma jól mutatja, milyen nagy kihívás lehetett egy ilyen újító szellemű nyomtatvánnyal előállni (a munka fordítója valószínűleg a lipcsei teológus, Andreas Rüdiger volt). Érdemes megfigyelnünk egyébként, hogy Mentelin megpróbálta megragadni a nemzeti nyelvű könyvkiadásban rejlő lehetőségeket. A német Biblia mellett két olyan kiadványáról is tudunk, amellyel nyilvánvalóan a világi olvasóközönség kegyeit próbálta keresni: Wolfram von Eschenbach *Parzivalja* és Albrecht von Scharfenberg *Der Junge Titurelje* (mindkettő 1477-ben jelent meg) a német irodalom fontos műve.¹⁸ A német Biblia kinyomtatásához egyébként Mentelin kikalakú gót betűkészletet használ, s így képes egy fóliáns-kötet keretei közé szorítani a szöveget, amely így 406 két hasábra osztott lapból áll (egy oldalon 61 sorral). Célja nyilvánvalóan az előállítás költségei leszorítása és egy jól kezelhető könyv-tárgy létrehozása volt.

Mentelint ezen az úton egy másik strassburgi nyomdász, Heinrich Eggestein követi, aki 1470-ben gyakorlatilag lemásolja kollégája 1466-os

Biblia-kiadását. Az efféle kiadványok előállításában azonban rövidesen az augsburgi nyomdászok specialitásává válik. Bár Augsburg ekkoriban Németország egyik legnagyobb városa, az augsburgi nyomdászok nehezen állják a versenyt a nürnbergi szomszédvár könyveseivel, ami arra készteti őket, hogy sajátos megoldásokkal kísérletezzenek, például „lekoppintsák” más kiadók könyveit, illetve a német nyelvű könyvkiadásra specializálódjanak. Német nyelvű Bibliák jelennek meg Jodocus Pflanzmannál (1475 táján), Günther Zainernél (először 1475–1476-ban, aztán 1477-ben) és Anton Sorgnál (1477-ben és 1480-ban). Zainer egyébként egy ideig Mentelinnél dolgozott Strassburgban, így az ő karrierje azt példázza, hogyan kerülnek át új eljárások egyik városból a másikba. Az innováció lényege azonban abban rejlik, hogy a piaci siker érdekében túl kell tennünk korábbi mestereinken: Zainer ennek megfelelően a strassburgi kiadásénál jobb fordítást készített, s minden könyvet egy szépen historizált fametszetes iniciáléval kezd. A kiadás kolofonja természetesen fel is hívja a figyelmet az újdonságokra: „a mi változatunk olvashatóbb, világosabb és igazabb” a korábbiaknál, s szebb németiséggel íródott. Zainer 1478-ban bekövetkező halálát követően nyomdaeszközeire Sorg teszi rá a kezét, aki fel is használja azokat 1480-as Biblia-kiadásának elkészítése során. A kemény cenzúra ellenére Kölnben is megjelenik két német nyelvű Biblia-kiadás – ezeket valószínűleg Bartholomäus von Unckel készítette 1478 táján, méghozzá Koberger pénzügyi támogatásával.¹⁹

A Koberger-féle fényűző 1483-as kiadásban számos innovatív elemet találunk. Koberger lényegében a Zainer-féle kiadás szövegét veszi át, de felhasználja az 1478-as kölni editió 109 fametszetét is.²⁰ A kiadvány 1000–1500 példányban jelenhetett meg. A kolofonban Koberger természetesen felhívja az olvasók figyelmét a szöveg minőségi és minden korábbinál olvashatóbb voltára:

„A latin alapján elkészített helyes szöveget írásjelekkel tagoltuk, a fejezetek és a zsoltárok többségét azok tartalmát és tanulságát összefoglaló jegyzetekkel láttuk el. Végül, a kiadásban a történeteket illusztráló szép képeket is találni.”

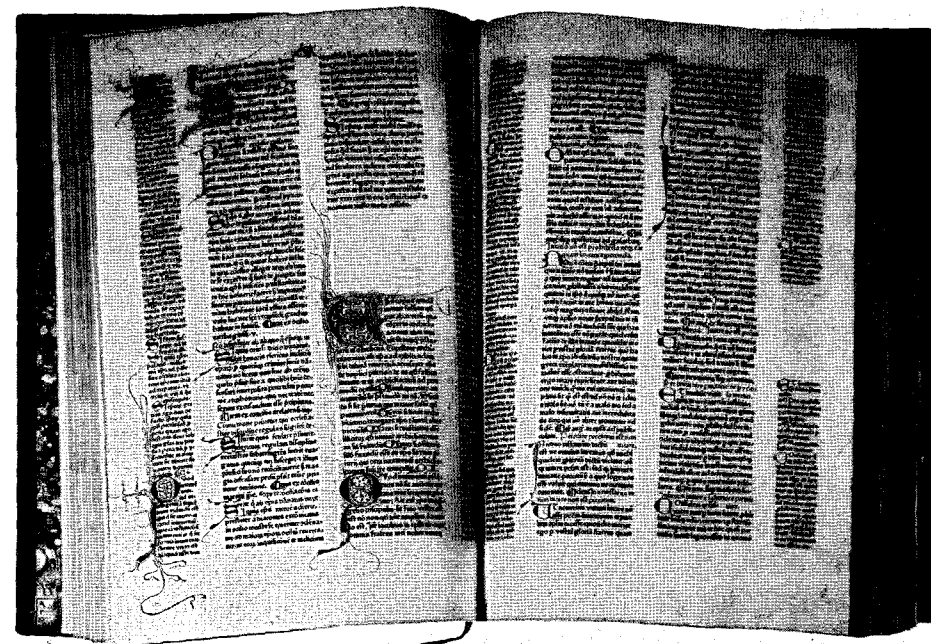
Luther 1519-es wartburgi kiadása előtt ezenkívül még Strassburgban (1485) és Augsburgban (1487, 1490, 1507, 1518) születtek ófelnémet, Lübeckben (1494) pedig alnémet edíciók. A reformáció más tájakon, Thüringiában és Bölcs Frigyes (1463–1525) Szászországában zajlik.

Itália ezen a téren is a német nyomdászok szakértelmére hagyatkozik: az első olasz nyelvű Bibliát – a fordítás Niccolò Malermi munkája – Speyeri Wendelinus adja ki Velencében (1471). Az 1501 előtt kinyomtatott olasz Bibliák zöme Velencében készült. Az ősnymtatványok korából származó francia

nyelvű Bibliák kiadástörténetét is a piac és a verseny alakulása határozta meg: az első ilyen jellegű kiadványok nem párizsi, hanem lyoni műhelyekből kerülnek ki. A francia nyelvű *Újszövetség* Guillaume Le Roy nyomdájában készült, Barthélémy Buyer megbízásából, 1476-ban. Két évvel később jelenik meg az *Ószövetség*, amelynek francia fordítása azonban nem a héber eredetű, hanem Petrus Comestor parafrázisán alapul.²¹ Az Írás ezekben az években több rövidített változatban is megjelenik Lyonban: a legjelentősebb ezek közül talán Martin Husz moralizált Bibliája. A párizsiak csak viszonylag későn reagálnak, elsőként Antoine Vérard, ő is saját megfontolásait követve. Vérard-ról tudjuk, hogy kiadványainak elsődleges célközönségét az udvari körök és a jómódú polgárok jelentik – az ő számukra készíti el első, rövidített francia nyelvű Bibliáját (1488). Az 1490-es években ő lesz a francia nyelvű Biblia-kiadás első számú letéteményese: 1496-ban egy rövidített változattal áll elő, 1498–1499-ben pedig egy kétkötetes kiadást készít (amelyet 1506-ban és 1517-ben megismétel).

Az *Újszövetség* 1475-ben jelent meg cseh nyelven, míg a Biblia teljes szövegét felölelő csodálatos prágai kiadás 1478-ban látta meg a napvilágot. Flamand nyelven érdekes módon először az *Ószövetség* jelent meg (1477), s az *Újszövetségre* egészen 1522-ig kellett várni. Említsük meg ezenkívül az első – igen korai – katalán Bibliát, amely 1478-ban jelent meg Valenciában. A vulgáris nyelvű Bibliák gyors térhódítása nagy szerepet játszott a nemzetek Európájának létrejöttében. A nemzeti érzület kifejlődéséhez és fejlődéséhez hozzájárult a területi és nemzeti egyházakat életre hívó reformáció is: az anglikán egyház létrejötté például jelentős mértékben a nemzeti nyelven alapul – nemcsak Tyndale angol Bibliáján (1537), hanem a megszámlálhatatlan angol nyelvű pamfleten.

A latin Vulgata hagyományos státusát két irányból is komoly kihívás éri. A széles olvasóközönség természetesen a nemzeti nyelvű fordításokat, sőt az adaptációkat részesíti előnyben. Ennél azonban komolyabb fenyegetést jelentenek a tudósok és a humanisták szövegkritikai erőfeszítései. A helyes szöveg előállítását és elemzését célul kitűző új tudomány, a filológia elsőként a jogi textusokon próbálja ki eszközeit: a *Pandekták* párizsi kiadásához (Badius, 1508) fűzött latin kommentárjában Guillaume Budé olyan, az *accursiusi* hagyománnyal élesen szemben álló rendszeres szövegkritikát dolgoz ki a kezében lévő változatokat felhasználva, amelyek célja a lehető leghelyesebb olvasat létrehozása. A filológia két ágra oszlik: a *philologia minor* a világi szövegekkel, a *philologia maior* pedig a Szentírással – amelyre a korban úgy tekintenek, mint az emberi tudás alfájára és ómegájára – foglalkozik. A kiadók először

Biblia Polyglotta Complutensis (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen)

az *Újszövetség* nyelve, a görög iránt kezdenek érdeklődni, de a nehézségek ellenére sokakat foglalkoztatnak a héber szövegek vizsgálatában rejlő lehetőségek is.²² Reuchlin, aki Itáliában tanult meg héberül, a *De Verbo mirificot* (Amerbach, 1496) követően 1506-ban kiadja az első héber nyelvtant (*Rudimenta linguae hebraicae*).

A 16. század első felében sokan próbálnak a *Quincuplex psalteriumot* kiadó Lefèvre d'Étaples nyomdokaiba lépni. 1516-ban Johann Froben, akinek tudomása volt az alcalái poliglott Biblia előkészületeiről, kiadja az *Újszövetséget* görög nyelven, méghozzá Erasmus latin fordítása kíséretében.²³ A kiadványt Erasmus hírneve, a fordítás új volta és Urs Graf igényes fametszetes illusztrációi együttesen teszik sikeressé. Az első két kiadás (az 1516-os és az 1519-es) több mint 3 ezer példányban jelent meg, a harmadik editió pedig 1522-ben látja meg a napvilágot. A negyedik, 1527-es kiadást Froben a Vulgata szövegével egészíti ki. Ahogyan azonban már korábban is jeleztük, az első poliglott Biblia elkészítése Toledó érseke, Cisneros bíboros nevéhez fűződik. A hatkötetes kiadványt (amely *Biblia Complutense* néven is ismeretes) Arnao Guillén de Brocar nyomtatta ki Alcalában, 1514 és 1517 között.²⁴ A bíboros által felkért jeles tudósok munkájának köszönhetően a kiadvány először helyezi egy-

más mellé a héber, a latin, a görög és esetenként az arám szöveget, a hatodik kötetben pedig egy szótárt és egy héber nyelvtant találunk, amelyek a szöveg-magyarázat legfontosabb eszközeként szolgálnak. A *Complutensét* mindössze 600 példányban nyomtatják ki, s a korban sokkal kisebb visszhangot vált ki Erasmus munkájánál, ám az antwerpeni Arias Montano például mégis az alcalái kiadványra támaszkodva készítette el Plantinnél *Biblia regia*-ját (1569–1573).²⁵

Párizsban Lefèvre d'Étaples 1523-ban teszi közzé első *Újszövetség*-fordítását, Simon de Colines-nél (ez egyébként a neves nyomdász első nemzeti nyelvű kiadványa).²⁶ A könyvet a Sorbonne azonnal vizsgálat alá vonja, s 1525-ben el is ítéli. Fontos tudománytörténeti pillanat, amikor 1529-ben életre hívják a Királyi kollégiumot (*Collège des lecteurs royaux*), amelynek első tanszéke a héber. Robert Estienne – akit I. Ferenc 1539-ben a „király görög és héber könyveinek nyomdásza” címmel ruház fel – még ugyanebben az évben belekezd negyedréti alakú héber Bibliájának kinyomtatásába, amelynek 1544-ben jut a végére (ez egyébként az első befejezett héber betűs kiadványa).²⁷ Az egymást követő könyvek jól elkülönülnek egymástól, a szöveg pedig Soncino 1488-as kiadását követi.²⁸ Az editió sikerén felbuzdulva Estienne rövidesen előáll egy tizendhatodréti változattal is. Az egyház és a párizsi egyetem azonban dühödten reagál: a reformáció első lépései és Luther tanainak 1521-es elítélése igen csak felforrósítják a levegőt a filológusok körül. 1523-ban a Sorbonne kinyilatkoztatja, hogy a héberből és görögből készített újabb fordítások haszontalanok, sőt károsak és veszélyesek, így az egyháznak fel kell lépnie ellenük. Amikor pedig 1546-ban a tridenti zsinat arról rendelkezik, hogy minden szentírási szöveg közzétételéhez az adott város ordináriusának engedélye szükséges, a párizsi teológiai fakultás jogcímet nyer arra, hogy 1528-ig visszamenőleg Estienne minden latin nyelvű Biblia-kiadását elítélje. Az 1548-ban közzétett tiltás szerepel a tiltott könyvek első pápai listáján is (1559). Két évvel később Estienne Párizsból Genfbe teszi át székhelyét: héber betűkészletét egy párizsi nyomdász-dinasztiára, a Le Békre hagyja.

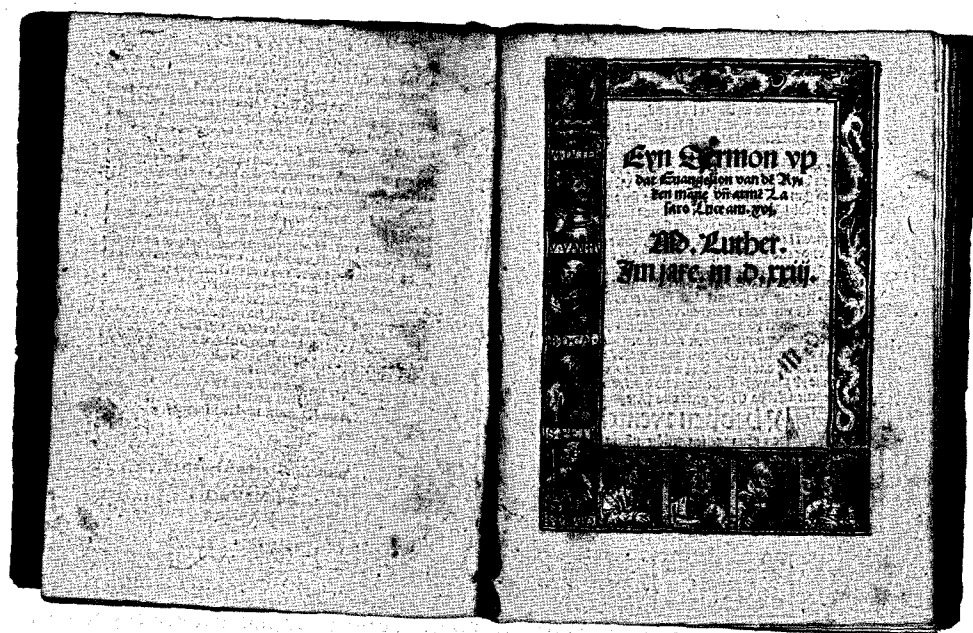
Később a poliglott Biblia terve már ellenreformációs megfontolásokból kerül újra elő: Plantin, a *Biblia regia* készítésével megbízott antwerpeni nyomdász-könyvkiadó, a legmagasabb rangú egyházi és politikai személyiségek – többek között Granvelle bíboros, illetve II. Fülöp személyi titkára, Gabriel de Cayas – támogatását élvezi. A *Biblia regia* öt nyelven (héberül és latinul, görögül és latinul, szíriai, káldeus [arám] nyelven és latinul) adja a szöveget, s a kiadványt szöszedetek, nyelvtanok és történeti kommentárok egészítik ki.

1573–1574-ben Plantin egy nyolcadréti alakú héber Bibliát is kiad, amelynek célja nem más, mint az, hogy a görög és szíriai *Újszövetséget* kiegészítve teljessé tegye a szent könyvek keleti nyelvű editiójának körét.²⁹

2.2 A reformáció

A könyvnyomtatás és a reformáció között fennálló kapcsolatot már történeti munkák tízezrei tárgyalták. Itt és most csak azt kívánjuk aláhúzni, hogy a mediatisáció elmélete általában milyen nagy szerepet kap a kérdés tárgyalásakor, legyen szó Isten Igéjéről, a Szentírásról és annak egzegéziséről, a kegyelemről, a képekről vagy éppen a képrombolásról.³⁰

Az Ágoston-rendi szerzetes, wittenbergi diák és 1512-ben doktori fokozatot szerző Luther a *Zsoltárok könyvé*n és *Pál apostol levelein* elmélkedve dolgozza ki 1512–1513 során a kegyelemről szóló tanítását, amelyet aztán tanítói tevékenysége során fokozatosan elmélyít: az ember sem cselekedeteire, sem akaratára támaszkodva nem igazulhat meg; üdvözülést számára kizárólag Isten ésszel felfoghatatlan kegyelme hozhat. A búcsúcédulák működési elve és általában véve a szerződés-ként felfogott vallásosság tehát elvetendő („pergamenek és viasz útján nem juthatunk a paradicsomba” – írja Luther). 1517. október 31-én Luther 95 latin nyelvű tézisben támadja meg a búcsúcédulák gyakorlatát – a hagyomány szerint a szöveget szerzőjük kifüggesztette az Ágoston-rendiek wittenbergi kápolnájának kapujára. A téziseket pillanatok alatt németre fordították, kinyomtatták és széles körben terjeszteni kezdték. Luther állításai jól illeszkedtek a Németországban ekkor már leginkább „római hercegekként” emlegetett egyházi-politikai méltóságokat érő, igen heves bírálatok sorába. Az egyre dagadó polémia állomásai: egyetemi viták (*disputationes*), nyomtatványháború, a Rómával való végleges szakítás (1519); a *Kiáltvány a német nemességhez* közzététele; a birodalmi átok, a wartburgi (Eisenach mellett) menedék Bölcs Frigyes védőszárnyai alatt. Luther Wartburg várában kezd neki *Újszövetség*-fordításának, amelyet alig három hónappal azután fejez be, hogy Erasmus megjelenteti saját fordításának második kiadását. A Cranach metszeteivel illusztrált munka 1522 szeptemberében jelenik meg, fóliáns alakban. A kiadvány 2 ezer példányát néhány hét alatt elkapkodják, így már decemberre elkészül a második kiadás. A Biblia teljes szövegének fordítása 1534-re készül el. A reformáció hihetetlen kedvező hatást gyakorolt a német könyvkiadásra: 1522-től Luther 1546-ban bekövetkező haláláig a reformátor Bibliája összesen 446 teljes vagy szemelvényes kiadásban jelent meg, s persze a katekizmusok és az énekek is igen jól fogytak.

Martin Luther: Ayn Sermon... Erfurt, 1523 (OSZK, Ant. 3090(2))

Noha képtelenség közvetlen korrelációt felállítani a nyomtatás feltalálása és a reformáció térhódítása között, arra fontos felhívunk a figyelmet, hogy a tipográfia a szövegek végleges formában való rögzítésével jár, és ily módon megnehezíti a szemben álló álláspontok közötti kompromisszum keresését – végső soron tehát felerősíti a kor polémiáit. A reformáció vallási ügynek indult, aztán politizálódott, s a legnagyobb hasznát végül a könyvkereskedők húzták belőle. Bár gondolatvilágának központi eleme az eredeti szöveghez való visszatérés volt, sikerét a hívei által folytatott tudatos mediatizációs politikának köszönheti. A viszonylag széles potenciális olvasóközönség elvárásai horizontja tette lehetővé az új médium forradalmi következményeinek érvényesülését – ennek a felismerésnek ad hangot a meglepett (vagy álnaiv) Luther X. Leó pápához írott híres levelében:

„Képtelen vagyok felfogni, hogyan terjedtek ilyen gyorsan és ilyen széles körben téziseim, más írásaim és professzortársaim munkái. Én kizárólag az egyetemi körök figyelmére tartottam számot...”³¹

Valóban nem könnyű megválaszolni a kérdést: miképpen juthatott el egy latin nyelven megfogalmazott és elvben csak teológusoknak szánt üzenet ilyen nagyszámú olvasóhoz? Kétségtelen, hogy Nürnbergben, Augsburgban, Bázelen és Lipcsében művelt olvasók sokaságát érdekeltették ezek a korban

elhangozó szentbeszédekben gyakran tárgyalt kérdések. Pierre Chaunu joggal emeli ki, hogy „a 16. század történéseinek helyszíne a létező legnagyobb mértékű kulturális felhalmozás és leülepedés tere”.³² A kort a várakozás szelleme hatja át, és Luther sikerét nem érthetjük meg, ha eltekintünk attól a széles körű, ám latens elégedetlenségtől, amely a túlbujánzó klérussal szemben áll fenn. Az 1400 körül 30 ezer lakost számláló Köln városa például 19 templomot, mintegy száz kápolnát és 22 kolostort tart fenn (egyes becslések szerint a város minden kilencedik lakosa az egyház kötelékébe tartozik). A politikai megosztottság ráadásul meggátolta egy valamennyire is egységes német nemzeti egyház létrejöttét és elmélyítette a Rómának való alávetettséget. Természetesen közrejátszanak továbbá az egyes fejedelmek és magisztrátusok politikai érdekei, a császári hatalom és a helyi hatalmasságok között fennálló erőviszonyok, és végül az európai nagyhatalmak stratégiai döntései (a francia király minden kínálkozó módon megpróbál „keresztbe tenni” a császárnak). A reformátorok megértik a rájuk váró feladatot, s olyan „médiadöntéseket” hoznak, amelyeknek köszönhetően a lehető leggyorsabban a lehető legtöbb embert állíthatják maguk mellé – elsősorban persze azért, hogy hirdethessék nekik az Evangéliumot, de a politikai megfontolások sem idegenek tőlük. Fel találják tehát a „propaganda” intézményét, s felismerik, hogy a nép nyelvén, azaz egyszerű és mindenki számára felfogható szavakkal kell írniuk.³³ Luther erről a következőket mondja:

„Ki kell kérdezni a családanyát otthonában, a gyermekeket az utcán, az egyszerű embereket a piacon és a saját szájukból hallani, hogyan is beszélnek, akkor majd ők is megérteneek minket, s felismerik, hogy németül szólunk hozzájuk.”

Németországból lépünk át egy pillanatra Angliába. Az angolok példája azt illusztrálja, hogy a propagandát csak igen keskeny határmezsgye választja el a manipulációtól, sőt a hamisítástól: amikor VIII. Henrik hű embere, Thomas Cromwell az anglikán egyház önállósodásán ügyködik, Erasmus tollából származó több szöveget angolra fordíttat és kiadat, hogy azok minél szélesebb olvasóközönséghez jussanak el. Cromwell fordítói persze mindenféle erkölcsi skrupulus nélkül, ám igen célzatosan meghamisítják az eredetit, hogy az angol szöveg minél inkább összecsengjen a korona „antipápista” vonalvezetésével...³⁴

Az innováció egy viszonylag új nyomtatványtípus, a röpirat és a traktátus (*Flugschriften*) széles körű alkalmazásában is megnyilvánul. Kivétel nélkül rövid, német nyelven írott szövegekről van szó, amelyek polemikus, helyenként egyenesen parodisztikus hangvételben számolnak be a legfrissebb történé-

sekről. Tördelésük is jellegzetes: a legelterjedtebb gót betűkkel szedik őket, s bennük igen nagy szerep jut a képeknek, sőt a karikatúráknak. Könyvkiadói szempontból legnagyobb előnye e rölapoknak és brosúráknak az, hogy gyorsan megírhatók, gyorsan és olcsón kinyomtathatók, s nagy példányszámban terjeszthetők akár a hagyományos könyvkereskedői struktúrán kívül is: egyik vagy másik tábor hívei mindenképpen megveszik. A reformátorok sikere jelentős részben azzal magyarázható, hogy gyorsan megértették a terjesztés fontosságát – erről tanúskodik például Johann Schabeller összetéveszthetetlen stílusban megfogalmazott tanácsa az ekkor Montbéliard városában tevékenykedő Guillaume Farelnek:

„Adj belőle néhány példányt a rőfösöknek, hátha kedvük szottyán könyveket árulni, osztán ha beletanulnak, kereshetnek is vele egypár garast...”³⁵

Minél „könnyebben emészthető” egy szöveg, annál nagyobb esélye van arra, hogy nagy példányszámban reprodukálják: az igazán sikeres kiadványokat más nyomdák is lemásolják és terjesztik. Az üzenet minél szélesebb körben való elterjesztéséhez természetesen az is hozzájárul, hogy a kiadványok többségét nemcsak egyéni olvasás útján „teszik magukévá” az olvasók, hanem különböző köztereken felolvassák és kommentálják is őket. Ez azt jelenti, hogy a kiadványok üzenete sokkal több emberhez jut el, mint ahány példányban értékesítették őket. Az alacsony előállítási költségű nyomtatványokat egyébként természetesen igen alacsony áron értékesítik. Bár az alábbi adatok finoman szólva is hipotetikusak, mondjuk el, hogy becslések szerint 1501 és 1530 között összesen mintegy 8 ezer rölap és brosúra jelent meg Németországban. Minden számottevő politikai erő élni próbál a propaganda ezen eszközével: a lázadó parasztok híres *Tizenkét cikkelyéből* (*Zwölf Artikel*) például összesen 15 városban nyomtattak példányokat. 1517 és 1520 között Luther harminc művéből több mint 300 ezer példány készülhetett,³⁶ s a hullám Franciaországot sem kerülte el: Zwingli 1520-ban azt írja, hogy

„[Párizsban] nincs manapság keresettebb könyv [a lutheránusok írásainál]. Egy könyvkereskedő 1400-at adott el belőlük. Lutherről városszerte csak jót mondanak.”

Végül a protestáns nyomtatványtermés túlnyomó része a német könyvkiadás új, feltörekvő régiójából kerül ki: Lipcse és a szász „könyvesvárosok” (kezdetben Wittenberg, később Halle) a német nemzeti nyelvű könyvkiadás sikerének köszönhetik fellendülésüket, ellentétben az ország nyugati részén fekvő „nemzetközi” (azaz főleg latin nyelvű) könyvkiadásra szakosodott központokkal (például Frankfurt-am-Main és vásárai) – ez utóbbi tevékenység a 17. században egyébként is hanyatlásnak indul. Az 1519-et követő

időekben a legnevesebb lutheránus nyomdász a lipcsei és wittenbergi Melchior Lotter; az ő nyomdokaiban jár a Melanchthon szerzette *Augsburgi Hitvallás* kiadója és a lipcsei Szent Tamás-templom későbbi kántora, Georg Rhau. A nyomtatványok és a metszetek mellett rövidesen további propaganda-eszközök is feltűnnek: ilyenek például a Cranach és műhelye által készített Luther-portrék, amelyeknek 1521 után mind festmény, mind metszet formájában nagy keletje volt Németország-szerte. Ezeknek hála minden német könnyedén felismeri a metszeten vagy a karikatúrákon a Reformátor, vagy éppen a szász herceg alakját. Az a tény, hogy a Dürerhez hasonló művészek és a Melanchthon-féle humanisták csatlakoztak a reformáció táborához, szintén nagyban hozzájárult a mozgalom sikeréhez.

A németországi helyzetet nagyban bonyolítja az ország szétagoltsága és a politikai versengés: a reformátorok kezdetben nem kívántak új egyházat létrehozni, ám az 1524–1525-ös események – amelyek során Luther a parasztlázadás elfojtására hívta fel a fejedelmeket – után lépéskényszerbe kerültek. Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés a *contrario* kimutatja, hogy az V. Károly óhajtott vallási egység nem kivitelezhető. Ezt követően a protestánsok az egyes fejedelemségek keretein belül, ám átfogóbb, föderális jellegű intézményeket is létrehozva kezdik szervezni egyházukat. Zwingli 1531-ben bekövetkező halálát követően a lutheránus tanítás veszít „egyetemességéből”, hiszen elkötelezi magát a fejedelmek és a magisztrátusok mellett. A lutheranizmus megújításának feladatát majd a kálvinizmus végzi el.³⁷

3. A SZABÁLYOZÁS: A KÖNYVEK RENDJE

A média terén bekövetkező változások olyan szellemi forrongást teremtenek, amelynek első számú haszonélvezői a tudósok és a humanisták, és amely új olvasási szokásokat és új értékrendet hív életre, s végső soron a tudás modelljének teljes átrendeződéséhez vezet. Az ókor és a középkor folyamán a világ rendje egy magába záródó, koncentrikus struktúrát képez, amely a keresztény felfogás szerint Isten alakja és a teremtés ciklusai köré szerveződik – erről tanúskodik a pármái keresztelőkápolna boltozata vagy éppen a *Nürnbergi Krónika* első lapjainak csodálatos metszetei. A könyvek számának növekedése és a szöveg státusában bekövetkező változások a fennálló szisztéma széthullásával fenyegetnek: a kor embere attól tart (félelme hasonló a ma élőknek a képernyő uralmával és az internettel kapcsolatos szorongásához), hogy az isme-

reték jól bevált rendszerének kohéziója semmivé válik, s helyére a társadalmi rend egészét felforgató káosz lép majd. Mindenki számára nyilvánvalóvá válik tehát a szabályozás szükségszerű volta – s a szabályozásnak nemcsak a könyvszerkesztés módjára, hanem az olvasási szokásokra is vonatkoznia kell. A korábbi rendszerek széthullására mindig a kontroll szigorodása a válasz: a nyomtatott oldal modelljének megszilárdulását és elterjedését szükségszerűen követi a szavak és a nyelv „társadalmi felügyeletének” elmélyülése. Az új médiumban rejlő potencialitás kibontakozása középtávon szigorodáshoz és a lehetőségek egy részének lezárásához vezet: a deregulációra a reguláció új formájának kell következnie.

3.1 A szöveg és a norma

Tekintsünk át röviden egy korábban már tárgyalt kérdést: a nyomtatás igen hatékony eszköze a szöveg szöveggént való definíciójának és megszerveződésének. A könyv ívenkénti felépítése a gondolkodás lineáris, analitikus és hierarchizált rendszerére utal: lineáris, mert az olvasó a szintén lineárisan előrehaladó gondolatmenetet követi; analitikus, mert a betűrendre épülő elemzés kiegészül a szöveg mondatokra, bekezdésekre, fejezetekre, részekre stb. tagolására épülő analízissel, amelyet különféle tipográfiai technikák tesznek láthatóvá (s idetartozik az is, hogy a könyv materiális értelemben lapokból és oldalakból áll); hierarchizált, mert a szöveg egyre kisebb egységekre való tagolása részletes és elvont rangsort állít fel a diskurzus különböző összetevői között, feleslegessé téve az emlékezetre való hagyatkozást. A szöveg szabványosítása teljesen logikusan vezet el hosszú távon a nyelvtan, a helyesírás és a „klasszikus” nyelvhasználat szabványosításához. Végül a könyvek megszorodása szükségessé teszi, hogy a korábbinál pontosabb episztemológiai felosztás alapján történjen osztályzásuk: különbséget kell tehát tenni az alapvető és a másodlagos tudományok között – erre utal a tudományok fájának képe.

Korábban már tárgyaltuk, miképpen szolgálhatja az írásbeliség, és különösen a könyvnyomtatás a szabályozás, a társadalmi felügyelet ügyét. *A contrario* a dalok, a bekiabálások, a véleménynyilvánítás további spontán eszközei mind a politikai felforgatás veszélyét rejtik magukban, s mint ilyenek elfojtandók. 1562-ben Valenciennes városában két eretneket máglyahalálra ítélték, ám a tömeg még idejében kiszabadította őket – a résztvevőket később mindenekelőtt azzal vádolták, hogy a városban kiplakátolt tiltás ellenére nyilvános éneklésbe kezdtek:

„Tudomására hozzuk mindenkinek, hogy bár urunk, a király városszerte kiplakátolt rendeletben tiltotta meg, hogy bárki is Dávid zsoltárait énekelje az utcákon és a tereken, a város előljárójának és esküdteinek mégis tudomására jutott, hogy Marie Massart [...] a rabok kivégzésére kijelölt napon [...] nagy vakmerőségében csatlakozott a piactéren éneklők csoportjához és velük együtt kántált, semmibe véve az igazságszolgáltatás által előírtakat és támogatást nyújtva a rabok kiszabadítására összeszövetkezők bűnös szándékainak.”³⁸ Egy évvel később a hatalom betiltja a város kapuin kívül zajló protestáns istentiszteleteket, s erről plakátok tájékoztatják a polgárokat.³⁹

A nyomdászat megnyitja a hatalmi intézmények előtt a normaszabó, az alattvalók életét szabályozó törvényszövegek rögzítését és terjesztését. Schoeffer és az első nyomdászok korában a jogi könyvkiadás a latin nyelvű tudós munkákat – a nagy jogi kompendiumokat és a hozzájuk fűzött kommentárokat – privilegizálta. A 16. század nagy lyoni műhelyei ezt az üzleti irányvonalat vitték tovább. A jogtörténeti munkák (például Cujas értekezései) és a korabeli törvénykezés dokumentumainak kiadása – mindkét esetben vulgáris nyelvű kiadványokról van szó – jelentős irányváltást jelentenek. Szorítkozunk francia példákra: a 1454-es moulin-les-tours-i, a helyi szokásjogok írásba foglalását előíró rendelet szellemében egymás után jelennek meg a szokásjog-gyűjtemények (*coutumiers*). Az első *Általános szokásjogkönyv* (*Coutumier général*) 1517-ben, az utolsó, Bourdot de Richebourg *Új általános szokásjogkönyve* (*Nouveau coutumier général*) 1724-ben látta meg a napvilágot. A könyvkiadás gazdaságtana szempontjából azonban legalább ilyen fontosak az egyes tartományok partikuláris szokásjogát felölelő gyűjtemények – az úttörő ezen a téren Maine és Anjou tartományok voltak (1476), de később minden történeti régió megjelentette saját szokásjogát. A szabályozás elvi alapjait az 1539-es villers-cotterêts-i királyi rendelet teremtette meg. A magánjogi szférából most lépünk át a közjog és az államügyek területére: a 16. század során egymást követik az alattvalók életét szabályozó nagy királyi törvényszövegek (a villers-cotterêts-i, az orléans-i, a moulins-i és a blois-i rendeletek) – paradox módon ezek a híres törvényszövegek olyan korból maradtak ránk, amelynek során a monarchiának viszonylag kevés lehetősége volt betartatásukra. Ezzel egy időben a királyi nyomdász tisztségének létrehozása (1539) annak lehetőségét teremti meg a monarchia számára, hogy egy hozzá maximálisan hű nyomdászelitre bízva a közjogi dokumentumok kiadását. A szigorúan ellenőrzött társadalom modelljét egyébként a királyi udvar szolgáltatja; az uralkodó és udvara döntéseit pedig az új médium, a nyomtatvány közvetíti a társadalom

fennmaradó része felé. XIV. Lajos uralmának „király-gépezetét” jól egészíti ki a „könyv-gépezet”.⁴⁰

A kiadványok és a példányok számának növekedése az egyes irodalmi nyelvek standardizálódásához és megszilárdulásához is vezet. Az olasz esetben Dante nyelvhasználata teremt mintát (műveit először Neumeister adja ki Folignóban, 1472-ben). Angliában Caxtont meglehetősen aggasztja az országban használt dialektusok sokfélesége, s kiadványait a Londonban és a királyi udvarban beszélt angol nyelven adja ki. Németországban a nyomtatványok útján minél szélesebb olvasóközönséget elérni kívánó Luther nyelve válik dominánssá. A franciaországi helyzet valamivel bonyolultabb: bár az udvar és a közigazgatás már kizárólag a francia nyelvet használja, a kor humanistái és szerzői között komoly viták zajlanak a nyelv kérdésében – elsősorban arról folyik a disputa, hogy miképpen lehetne a francia nyelvet „feljavítani” és hozzásegíteni ahhoz, hogy a latinhoz hasonló kultúrahordozó és kultúrateremtő nyelv lehessen. Geoffroy Tory 1529-ben publikált *Virágos mező* (*Champ Fleury*) című munkája három részből áll; az első részben a szerző arra törekszik, hogy „jó francia nyelvünket némely szabályok alkalmazásával jobbá és főleg előkelőbbé” tegye.⁴¹ Tory a rabelais-i hagyomány szellemében támadja a „habzó szájú latinizálókat”, a „tréfamestereket”, a „zsargonban beszélőket”, továbbá a „szófaragókat” és a „nyelvújítókat”. Saját feladatának tehát azt tekinti, hogy a nyelvet olyképp „szabályozza”, hogy „a szavak és a mondatok érthetőek, áttekinthetőek és az előkelő emberek számára is elfogadhatók legyenek”, illetve hogy útját állja a túl gyors változásoknak. Tory közli olvasóival, hogy munkáját latinul is írhatta volna, ám „mivel magasabb szintre akartam emelni francia nyelvünket, s persze azért is, hogy a köznép és a művelt emberek egyaránt tudjanak társalogni róla, könyvemet franciául írtam. Biztos vagyok benne, hogy rövidesen feltűnnek majd az okvetetlenkedők, akik azzal vádolnak majd, hogy auktori babérokra pályázom [...]. Ezért a magam keresetlen stílusában és anyanyelvemen írok [...]. Talán merész újítónak tűnök majd, hiszen korábban nem sokan próbálkoztak azzal, hogy francia nyelven irodalmi minőségű szöveget állítsanak elő, ám mivel nekem eltökélt szándékom nyelvünk felvirágoztatása, abban reménykedem, hogy példámat sok nemes szellem követi, akik rajtam túltesznek majd, s ahogy a régi görögök és rómaiak tették, szabályokat szabnak a szép kiejtés és a helyes beszéd érdekében [...]. Latin költők és szónokok tekintélyére hivatkozva állítom, hogy nyelvünk alkalmas az effélére.”

Ugyanez a meggyőződés vezérli *A francia nyelv védelme és előkelőségének bizonyítása* szerzőjét, Du Bellayt:⁴² a francia nyelv szerinte is igen távol áll a bar-

bárságtól, s bár jelenlegi állapotában kevésbé kifejező, mint a latin vagy a görög, már igen komoly fejlődés áll mögötte. Az írók és tudósok munkálkodásának végeredményeként a francia nyelv tehát felzárkózhat a latin és a görög mellé. Munkájában Du Bellay egyébként gyakran kitér I. Ferenc király szerepére; tisztában van tehát azzal, hogy a francia nyelvért folytatott küzdelem legalább annyira politikai, mint vegytisztán kulturális célokat szolgál.

A szabványosítási törekvések természetesen a tipográfia esztétikáját is érintik – érdekes, hogy Geoffroy Tory ezen a téren is úttörő szerepet játszott. A bourgeois-i születésű Tory két alkalommal is megjárta Itáliát, majd Párizsban tanított, ahol előbb könyvkereskedést, majd nyomdát nyitott (1529). A fentiekben már emlegetett munkájának teljes címe: *„Virágos mező, amely tartalmazza az attikai betűk, másképpen antikva, a köznyelven pedig rómainak is nevezett betűk igaz és helyes arányait, az emberi test és arc arányai szerint elrendezve.”* A szerző célkitűzése tehát a tipográfiai eszközkészlet számbavétele és feljavítása, méghozzá a közjó érdekében és a haza nagyobb dicsőségére. Esztétikai gondolkodásának az „igaz és helyes arányok”, valamint a szimmetria szabnak keretet, mértékét pedig az emberi test arányai adják. A munkát a tekintélyek – a szövegben megidézett szerzők és más „tiszteletre méltó személyek” – jegyzéke nyitja: nem mutatóról van szó, hiszen a neveket nem követik az előfordulások lokalizálását lehetővé tévő oldalszámok vagy más jelek. A lista nem több a korban tiszteletnek örvendő és a szerző által is tekintélyként elismert korábbi szerzők betűrendbe szedett jegyzékénél. A nevek hol latinos, hol franciás változatban szerepelnek – hogy melyikben, arról Tory valószínűleg a kor szokásai és a kellemes hangzás függvényében dönt (Cicero [azaz nem Cicéron] például latinos, Erasmus azonban franciás alakban [Érasme] szerepel). Tory egyébként a műben külön is kitér a tulajdonnevek francia vagy idegen kiejtésével kapcsolatos kérdések tárgyalására. *„Semmi olyat nem állítok ebben a műben, amit ne tudnék alátámasztani tiszteletre méltó korábbi szerzők írásaival vagy természetes és nyilvánvaló geometriai bizonyítással – erről tanúskodnak az itt következő, körzővel és vonalzóval, a mérték megszabásának megbízható eszközeivel megszerkesztett ábrák.”*

A munka folytatásában Tory az írásjelek használatát pontosítja. Ezután a héber és görög betűkre, majd a „francia betűk” különböző típusaira tér át: tárgyalja a könyvkezdő iniciálékat, a *lettres de forme*-ot, a bastardát, nem elfelejtve a virág formájú (*fleurie*) és az úgynevezett „utópikus” betűket sem (erre a paradox kifejezéssel jelölt betűtípusra is kiterjeszti ésszerűsítő és szabványosító erőfeszítéseit). Feltűnő, hogy Tory az antikvánál szívesebben használja az

„attikai” kifejezést: a francia monarchia rendszeresen az ókori Görögország közvetlen szellemi és politikai örököseként kívánja láttatni magát, mintegy „átugorván” a rómaiak közvetítő szerepét. A betűk rajzolatának geometriai alapját az *I* és az *O* betűk szolgáltatják, amelyek használatával Tory Io legendáját kívánja feleleveníteni: a nyomdászat esztétikája és a mögötte meghúzódó elméleti megfontolások nyilvánvaló politikai tartalmat hordoznak, legyen szó akár a vulgáris nyelv privilegizálásáról, akár a görög hagyományra való támaszkodásról. Végül a nagyszámú fametszetes illusztrációval díszített, mégis kislakú kötetben Tory új tördelési és lapszerkesztési technikákkal is kísérletezik.

3.2 A média felügyelete

A felügyeletről szóló fejezetben több, egymástól független kérdésről kell beszélnünk. Lássuk a példákat: a könyvesek anyagi érdekeiket a kiadói privilégiumok rendszerének kidolgozásával próbálják óvni; a könyvek tartalmát a cenzúra ellenőrzi; később a könyvesek különféle eszközöket bevetve próbálják korlátozni a versenytársak számát; még később pedig felmerül a szellemi tulajdon és a szerzői jog kérdése is. Mindezekben az erőfeszítésekben az a közös, hogy végcéljuk a nyomtatványtermés szabályozása és a könyvhasználat kánonjának kidolgozása (azaz a megengedett és tiltott olvasási praxisok elkülönítése). A történésznek természetesen azt is vizsgálnia kell, hogy a különböző hatóságok és intézmények milyen hatékonysággal voltak képesek érvényesíteni a normatív jellegű törvényszövegekben foglaltakat.

A privilégiumok kibocsátásával a politikai hatalom a könyvesek érdekeit védi, méghozzá oly módon, hogy egy adott szöveg kiadására kizárólagos jogokat biztosít kiadó vagy nyomdász számára: egy bizonyos időn keresztül (általában öt vagy tíz évig) senki sem adhatja ki, importálhatja vagy árulhatja a szóban forgó szöveget a kiváltság kibocsátójának joghatósága alá tartozó területen. Korábban már láthattuk, hogy az első efféle kiváltságot a velencei Szenátus adta ki 1469-ben Ciceró műveire – a privilégium kedvezményezettje Johannes de Spira volt. A cél a kiadás előkészületeibe komoly összeget befektető kiadó érdekeinek védelme; a nuncius ismeretes módon gyakran arra panaszkodik, hogy a velencei szabályozás még így sem elég szigorú. Franciaországban éppúgy, mint máshol, privilégiumra azok a nyomdászok és kiadók tehetnek szert, akik jó viszonyt ápolnak a hatalom legfelsőbb köreivel. VIII. Károly orvosa, Jacques Ponceau például Konsztantinosz Laszkarisz közbenjárására kap a királytól öt évre szóló privilégiumot Avicenna műveinek Trechselnél történő kiadására – a jeles humanista levelét közlik is a kiadvány

első kötetében.⁴³ Elisabeth Armstrong saját kutatásaira épülő becslése szerint a francia monarchia kancelláriája 1498 és 1526 között mintegy 100 könyvkiadásra szóló kiváltságot bocsátott ki.⁴⁴

A legnagyobb kiadók gyorsan felismerik, hogy érdekükben áll minden új kiadványukra királyi privilégiumért folyamodni, amelynek szövegét szokás volt közölni is a kötetben. A *Virágos mező* második részének címlapja például az olvasók tudomására hozza, hogy „*e könyvre a mi jó urunk, a király tíz évre szóló kiváltságot nyújtott számunkra*”, s hogy az esetleges bitorlók 100 ezüstmárkányi büntetést fizetnek, a család módon kinyomtatott könyvpéldányokat pedig elkobozzák (a kötet a *cheneaux*-i keltezésű királyi dokumentum szövegét teljes egészében közli). Mivel a privilégiumok jelentős piaci értéket képviselnek, a legnagyobb, külföldi országokban is tevékeny könyvesek akkor járnak el ésszerűen, ha minden érdekkörükbe tartozó országban kiváltságokért folyamodnak – a Giuntik esetében Velencéről, Nápolyról, Francia- és Spanyolországról van szó. Nyugat-Európa földrajzi egységesülésének előrehaladása azonban, paradox módon, némileg mérsékli a privilégiumok súlyát. A 18. század során a francia nyelvű kiadványok túlnyomó részéből külföldi nyomdák kalózkidadásokat készítenek, s ezeket vissza is csempézik az országba. A német könyvesek egymással szorosan együttműködve próbálják kiszorítani a fellendülőben lévő nemzeti könyvpiacról a kalózkidadásokat, ám a politikai szétaggottság gyakorlatilag lehetetlenné teszi a hatékony fellépést.⁴⁵ A privilégiumok rendszere ugyanakkor megszilárdítja a legerősebb könyvesek pozícióit, továbbá arra készteti őket, hogy kockázatkerülő és törvénytisztelő kiadáspolitikát folytassanak, s jó viszonyra törekedjenek a hatalom birtokosaival. A kiváltságok tehát jelentős részben a fennálló rendszer konzerválását szolgálják.

A kereskedelmi jogok védelme mellett természetesen a könyvek tartalmának ellenőrzésére is szükség van: a doktrinális cenzúrát az egyetem teológiai fakultása végzi; a vallási cenzúráért az egyházi tekintélyek, a pápa, a püspökök vagy a zsinat felelősek; a politikai cenzúra pedig a világi hatóságok kompetenciájába tartozik. Különítsük el továbbá az előzetes (a szövegeken kiadásuk előtt gyakorolt) cenzúrát az utólagos (más néven represszív) cenzúráról. Ez utóbbi sokkal hatékonyabb, mert az összes kinyomtatott példányt tiltás vagy elkobzás alá helyezi, kemény büntetéssel sújtja a kiadás felelőseit (a kiadót és a nyomdászt), s ily módon felerősíti bennük az öncenzúrára való hajlandóságot. Esetenként igen nehéz meghatározni, ki is jogosult a cenzúra gyakorlására: az egyház és annak különböző reprezentánsai, a fejedelmek, az egyetemek, a világi bíróságok stb. Amikor Erasmus szembeszegül azokkal, akiket

ő csak „csuhásoknak” hív, ezzel a megbélyegző elnevezéssel azokra a doktorokra utal, akik a fejedelem hatalmát kívánják bitorolni. A helyzetet az teszi bonyolulttá, hogy a „csuhások” jogi értelemben nem függnék a világi hatóságoktól, sőt azt sem könnyű megmondani, hogy az egyház kebelén belül ki is parancsol nekik. Némi joggal írja hát Erasmus, hogy „ezek a bohócok, kihasználva helyzetüket, szinte mindent megengednek maguknak”.⁴⁶

A nyomtatott könyvek elterjedése természetesen Németországban is új intézkedéseket tesz szükségessé: a kölni német nyelvű Biblia kinyomtatása (1478) arra ösztönzi a város egyetemének előjáróit, hogy a pápától őket a könyvek feletti előzetes cenzúra gyakorlására feljogosító brevét kérjenek. 1485-ben a mainzi érsek hasonlóan jár el. Két pápai bulla (az 1501-es kelezésű *Inter multiplices* és az 1515-ös *Inter sollicitudines*) rendelkezik az előzetes cenzúra felállításáról – utóbbi, amelyet X. Leó pápa hirdetett ki az ötödik lateráni zsinaton, a keresztény országok összessége számára előírja, hogy a kiadásra váró könyveket az egyháznak kell előzetesen engedélyeznie.⁴⁷ 1517-et követően a könyvesek azonban megérzik a reformációban rejlő komoly üzleti lehetőséget – Luther első műveinek meghökkentően gyors elterjedése legalább részben azzal magyarázható, hogy a német könyvesek igen komoly pozíciókkal rendelkeznek az európai könyvpiacra.⁴⁸ A kölni és a leuveni egyetem már igen korán, 1517-ben elítéli Luther tanait, a római és a párizsi fakultás csak később reagál. Az *Exurge Domine* (1520) és a *Decet Romanum pontificet* (1521) kezdetű pápai bulla kiátkozza Luthert, és könyveinek máglyán való elpusztításáról rendelkezik. Az értelmiségiek többsége, köztük Erasmus is, úgy véli, hogy valamiféle felügyeletre feltétlenül szükség van, már csak a botrányok elkerülése és a közsférába kilépő szerzők becsületének védelme érdekében is. A cenzúra fegyvere azonban rövidesen kétélűnek bizonyul: Erasmus kisajtol például a királyból egy olyan ediktumot, amely Noël Béda egy bizonyos művének terjesztését tiltja, de később arra panaszkodik, hogy a tiltás csak hírét keltette a munkának, amely „illegális” formájában jobban fog, mint valaha. A tiltás és az autodafé a kíváncsi pontosan ellentétes hatást vált ki a közönségből, s Erasmus joggal húzza alá, hogy a reformáció gyors térhódításában nagy szerepe volt a mozgalom ellen irányuló represszióknak. „A felháborodás csak minden korábbinál nagyobb ismertséget kölcsönzött a könyveknek: még azoknak is kedvük támadt elolvasni őket, akiknek korábban eszüik ágában sem lett volna. Az egészről a könyvkiadók húztak hasznot, hiszen minél hangosabban kiabáltak az egyházi emberek, annál nagyobb példányszámban értékesítették őket kiadványaikat.”⁴⁹ A cenzúra ugyanis csak a nyilvánosság újszerű paradigmatjának

kiegészítéseként és függvényeként működhet hatékonyan – kizárólag mérsékelt szigorrról lehet szó, különösen miután mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy a média globális felügyelete nem kivitelezhető. Amikor 1523-ban Erasmus azt írja a pápának, hogy „amennyiben lehetséges [...] a pamfletek engedélyezését szigorú korlátok közé kellene szorítani”,⁵⁰ valószínűleg szíve mélyén már maga is tisztában van javaslata irreális voltával.

Bár Erasmus élete végéig a mérséklet híve marad, a vallási-teológiai álláspontok megmerevedése az 1520-as éveket követően mégiscsak ahhoz vezet, hogy a cenzúra jól szervezett, represszív és állandóan működésben tartott rendszerré épül ki. A nyomtatványok megszáporodása elsőként a Sorbonne-t (1542) kényszeríti arra, hogy közzétegye az általa tiltott könyvek jegyzékét. A párizsi egyetem példáját Leuven (1546), Portugália (1547), Velence (1549) és Spanyolország (1551) követi. Az első római indexet IV. Pál állíttatja össze 1558-ban: a listán mintegy ezer mű (továbbá 61 olyan nyomdász, akinek minden kiadványa tiltott) szerepel. Az igazi áttörést a tridenti zsinat által kiadott 1564-es index jelenti, 1571-ben pedig létrehozzák az Index kongregációját, amelynek feladata a lista állandó frissítése. A 16. század végén a jegyzékben mintegy 2400 tiltott munka szerepel.

A lutheri tanok gyors terjedése és az azt kísérő „botrányos események” rövidesen egy politikai célú, a világi hatalom által gyakorolt cenzúra kiépüléséhez vezetnek. Az 1520-as évekre Luther írásai mind Párizsban, mind a nagyobb vidéki városokban (Meaux, Bordeaux, Grenoble, Lyon, Avignon) megtalálhatók. Az 1521. március 18-i kelezésű királyi rendelet (amelyet ugyanazon év júniusában a párizsi parlament is megerősít) megtiltja minden olyan teológiai kérdéseket tárgyaló kiadvány terjesztését, amelyet a párizsi egyetem teológiai fakultása előzetesen nem engedélyezett. A Sorbonne egyébként még április 5-én elítélte Luther (104 pontban összefoglalt) tanításait. Miután a parlament ezt is gyorsan megerősítette, a döntést a lehető leghagyományosabb módon tették közzé: „Az Úr 1521. évében, augusztus harmadik szombatján ünnepélyesen kikürtöltetik Párizs utcáin a parlament azon döntése, amelynek értelmében mindazon könyvkiadók, nyomdászok és más polgárok, akik Luther egyik vagy másik könyvével rendelkeznek, százfontnyi pénzbírság és börtönbüntetés terhe mellett kötelesek azt nyolc napon belül leadni a parlamentnek...”⁵¹

Kezd tehát kiépülni a felügyelet rendszere: a parlament elrendeli Luther és Melanchthon könyveinek elkobzását, tartalmuk vizsgálatát és szükség esetén megsemmisítését. Tiltás alá esnek a Biblia-fordítások és némely hóráskönyvek is (1523). A könyvesek – vannak közöttük olyanok, akik nagy

példányszámban rendelkeznek a betiltott művekkel – természetesen tiltakoznak az intézkedések ellen. I. Ferenc álláspontja ekkoriban a legkevésbé sem világos. 1526-ban személyesen rendelte el az Erasmus és Lefèvre d'Étaples ellen folytatott eljárás felfüggesztését, s személyesen tiltotta meg a teológiai fakultás professzora, Noël Béda által írott (Erasmust támadó) könyv terjesztését. A Berquin-ügy jól mutatja a korabeli erőviszonyokat. Louis de Berquin, egy 1490-es születésű flamand nemesember, volt orléans-i diák, franciára fordítja Erasmus, Luther és Ulrich von Hutten egyes műveit, továbbá készít egy a teológusokat pellengérre állító szatirikus művet (*Farce des théologastres*). Ügye kétszer is a parlament elé kerül, s az elítéltetéstől mindkét esetben a király közbelépése menti meg. Harmadszor azonban már nincsen szerencséje: a király távollétében halálra ítélik, s mire I. Ferenc hazatér (1529), az ítéletet már végre is hajtották.⁵² Két évvel később a párizsi parlament bevezeti a könyvkereskedőknél tartott házkutatás intézményét, s megteremti a „rossz” könyvek elkobzásának jogi feltételeit.

A helyzet a korábban már említett plakátügyet (1534. október 17-ről 18-ra virradó éjjelét) követően tovább romlik. A párizsi parlament hét bűnös kivégzéséről rendelkezik. Az elítéltek között három könyvest is találunk, a legnevesebb közülük talán Antoine Augereau. 1535 elején a király kiadja a nyomdászat teljes betiltásáról szóló ediktumot, amelyet rövidesen visszavon. Kálvin nagy művének (*A keresztény vallás rendszere*) 1536-os, latin nyelvű bázeli megjelenése tovább növeli a feszültséget: a királyi politika szigorodása tartathatatlanná teszi a humanistákhoz legközelebb álló nyomdászok helyzetét. Kálvin művének 1542-es betiltása után több nyomdász és kiadó Genf felé veszi az irányt, mások pedig – például Étienne Dolet (1546) – máglyán végzik.⁵³ I. Ferenc halálát követően a chateaubriand-i ediktum (1551) szabályozza, méghozzá minden korábbinál szigorúbban, a protestáns könyvek felett gyakorolt cenzúrát. A represszió Franciaország határain kívül is ezekben az években éri el csúcspontját, gondoljunk csak William Tyndale 1536-os máglyahalálára Vilvordében.

A francia helyzet nem hasonlítható a spanyolországihoz, utóbbiban ugyanis központi szerepet játszik az inkvizíció intézménye, amelyet még a 13. században hívtak életre. A Szent Inkvizíciónak mint az egyház bízói intézményének az volt a feladata, hogy védelmezze az igaz hitet az eretnokségektől. Korszakunkban az intézmény befolyása mindenütt hanyatlásnak indult, kivéve Spanyolországban, amelynek katolikus királyai 1478-ban pápai felhatalmazást kapnak arra, hogy a saját fennhatóságuk alatt szervezzék meg a spanyol

inkvizíciót. Az intézmény első főinkvizítora 1485 és 1494 között Torquemada volt, s irányítása alatt fokozatosan kiépül a rend sajátos hierarchiája, amelynek csúcán a tartományi bíróságok főtanácsát találjuk. A spanyol inkvizíció eredeti hivatása a zsidók és a muzulmánok térítésének felügyelete volt, ám 1492 után ők gyakorolják a könyvek feletti utólagos cenzúrát is, később pedig a protestánsokra is kiterjed figyelmük. Az 1502-es toledói Pragmatica Sanctio a király kezébe helyezi a nyomtatási engedélyek kibocsátásának jogát. 1533-at követően az inkvizíció gyakorol felügyeletet a külföldön nyomtatott könyvek behozatala felett is. A spanyolok 1551-ben teszik közzé első Indexüket (amely a leuvenire épül); a tiltott könyvek spanyolországi jegyzékének második kiadása 1559-ben jelenik meg, majd azt 1583-ban egy általános Index követi. Összességében elmondható, hogy az inkvizíció igen szigorú korlátok közé szorítja a spanyol könyvkiadást, hiszen a hosszú engedélyeztetési eljárás még a végül autorizált könyvek esetében is alkalmas a könyvkiadók és nyomdászok elbátortalanítására.

Felügyeletet és cenzúrát azonban nemcsak a katolikus országokban gyakorolnak a könyvek felett: ismeretes, hogy Luther és Kálvin sem hívei a könyvkiadás korlátlan szabadságának. Luther álláspontja szerint a könyvek kiadása és terjesztése felett azért kell felügyeletet gyakorolni, mert az olvasók túlnyomó többsége nem képes megfelelő olvasási és értelmezési szabályokat felállítani a maga számára: túl sokat, túl gyorsan és válogatás nélkül olvasnak. Még 1520-ban kidolgoz tehát egy viszonylag hagyományosnak tekinthető koncepciót az olvasás gyakorlatáról. Szerinte a tudós doktorok, még a teológia doktorai is, az egyetem kreatúrái; a „Szentírás doktorává azonban kizárólag a Szentlélek tehet bárkit is”. Idáig eljutni azonban csak egy módon, az intenzív olvasás gyakorlása útján lehet – ugyanazon szövegeket kell újra- és újraolvasni, memorizálni és teljességgel magunkévá tenni. Luther tehát olyan, meglehetősen középkorias és tekintélyelvű olvasási gyakorlatot ír elő a híveknek, amely igen távol áll azon humanista felfogástól, amely szerint az olvasás voltaképpen nem más, mint szövegekkel és szerzőikkel folytatott párbeszéd: „A könyvek közül ki kell választani néhányat, a legjobbakat, azaz nem széles olvasottságra van szükség, hanem az igazán jó könyveket kell gyakran olvasni, akár csak pár percen keresztül – ez teszi az embert igazán járatossá a Szentírásban és ez erősíti a hitet is. Az egyházatyák műveit is csak azért és annyiban kell olvasni, hogy rajtuk keresztül közelebb kerüljünk az Íráshoz: ma inkább az egyházatyák műveiben merülnek el az olvasók, és el sem jutnak az Írásig...”⁵⁴

A fentebbi idézet szerzője tehát élesen szembeállítja a „hétköznapi” (*gemein*) olvasók tömegét a képzett, kompetens, az egyház irányítására hivatott szellemi elittel. Cochlaeus egyenesen arra panaszkodik, hogy „*Luther Újszövetség-fordítása annyira közkézen forog, hogy még a szabók és a csizmadiák, [...] az asszonyok és a teljesen tudatlanok, mindazok tehát, akik elfogadták ezt az új lutheri Evangéliumot és akik akár egy kicsit is tudnak németül olvasni, mindazok az igazság egyetlen forrásaként tanulmányozzák...*”

Nem minden humanista híve persze annak a felfogásnak, amely szerint minden kérdésre az Írás szövegében kell választ keresnünk. De Kálvint sem olyan fából faragták, hogy mindenkinek egyszerűen megengedje, azt olvasson, amit akar (legyen szó akár az Írásról): a szöveg helyes értelmezésében azokra kell támaszkodnunk, akiket Isten elhívott mások okítására. A Genf városában 1539-ben életre hívott cenzúra kötelezővé teszi a kiadók számára a kinyomtatásra szánt szöveg kéziratának előzetes vizsgálatát, a városi tanács engedélyét és egy kötelezpéldány letétbe helyezését. Bár a gyakorlatban a rendszer nem működik zökkenőmentesen, számos alkalommal előfordul, hogy a genfi cenzúra ténylegesen elítél bizonyos kiadványokat.

4. A NYOMTATVÁNY ÉS A HATALOM

A hatalom bizonytalanul, helyenként egyenesen irracionálisan viszonyul a médiához. Franciaországban a hatalmi intézmények például a könyvkiadás központi szabályozását szolgáló intézményrendszer kiépítésével próbálnak megfelelni az új médium képviselte kihívásra. A baj csak az, hogy a felügyelet kompetenciái megoszlanak (sőt inkább összekeverednek) a király, az egyház és a parlament között. A felügyelet hatékony működésének első számú feltétele az egyes kiadások és az értük felelős személyek (szerzők, kiadók, nyomdászok) megbízható azonosítása. Már Erasmus is azon az állásponton volt, hogy minden kiadványon feltétlenül szerepelnie kell a szerző és a nyomdász nevének, valamint a kiadás helyének. Egy 1525 táján a bázeli magisztrátushoz címzett emlékiratában a jeles humanista arról ír, hogy a törvény erejével kell fellépni a szóban forgó információkat közölni elmulasztó kiadványok ellen, ám különösen szigorúan kell eljárni azok ellen, akik hamis adatokat szerepeltetnek könyveiken.⁵⁵ Franciaországban az 1566 februárjában kiadott, 86 cikkelyből álló moulins-i királyi rendelet hívja életre a nyomdászat és a könyvkiadás szabályozásának intézményrendszerét. A rendelkezések talán legfon-

tosabbika, a régi rend könyvkiadásának egészét meghatározó 78-as cikkely, a királyi kancellária pecsétjével ellátott kiváltsághoz mint előzetes feltételhez köti a könyvek kiadását – a privilégium tehát egyfelől védi a kiadó gazdasági-kereskedelmi jogait, másfelől viszont lehetővé teszi a királyi hatalom számára a könyvkiadás felügyeletét: „*Mindenféle rendű és rangú alattvalónknak megtiltjuk, hogy kinyomtasson vagy kinyomattasson bármiféle könyvet vagy értekezést anélkül, hogy előzetesen kikérte volna engedélyünket és megszerezte volna nagy pecsétünkkel ellátott kiváltságunkat. Minden nyomdász köteles ezenfelül kiadványai mindegyikén feltüntetni nevét, nyomdájának címét és a kiváltság szövegét. Ha nem így tesz, javainak elkobzásával és testi fenyítéssel büntetethető.*”

A nyomdászat ugyanakkor arra is felhasználható, hogy a humanisták mozgalmával sokáig jó kapcsolatot ápoló királyi hatalom tekintélyét növelje. Amikor 1529-ben I. Ferenc létrehozza a Királyi Kollégiumot (a későbbi College de France elődjét), az új intézmény héber tanszékét a humanisták „meaux-i csoportjának” egy korábbi tagjára, Vatable-ra bízta. Az ifjú Kálvin is itt tanul majd. 1536-ban a montpellier-i ediktum előírja, hogy az országban csak olyan könyv kerülhet kereskedelmi forgalomba, amelyből kiadója egy kötelezpéldányt elhelyezett a királyi könyvtárban. A rendelet célja nem is annyira a felügyelet elmélyítése, sokkal inkább a királyság fényének növelése: a hatalom megengedhetetlennek ítéli, hogy gondatlanságból akár csak egy is elvesszen az országban megjelent kiadványok közül. A királyok nagy figyelmet fordítottak a nyomtatványok minőségére is: VIII. Károly például úgy fejezte ki nagyrabecsülését a *Történetek tengere* című kiadvány (1488–1489) készítői, Pierre Lerouge és Vincent Commin iránt, hogy utóbbinak a „király nyomdásza” kitüntető címet adományozta. I. Ferenc (I.) Robert Estienne-t élethossziglan felruházta a „király latin és héber könyveinek nyomdásza” címmel (sőt később a görög könyvekre is kiterjedt a jeles tipográfus felhatalmazása). A blois-i könyvgyűjteményt 1544-ben egyesítették az 1520 óta Guillaume Budé által irányított fontainebleau-i könyvtárral – ebből az egyesített gyűjteményből nő ki később az a Királyi Könyvtár (*Bibliothèque Royale*), amely igen fontos részét képezi a nyomdászatot, az irodalmi életet és a szépművészetet átfogó, a király és a monarchia tekintélyét növelni hivatott kulturális intézményrendszernek.

Konklúzió

„A Jóreménység fokának megkerülését követően váltak egymás számára nélkülözhetetlenné a távoli országokban élő emberek; [...] átadták egymásnak vélekedéseiket, törvényeiket, szokásaikat, orvosságaikat, erényeiket és bűneiket...”

GUILLAUME FRANÇOIS RAYNAL; *A KÉT INDIA TÖRTÉNETE*, 1770

Háromnemzedéknyi idő leforgása alatt egy korábban elképzelhetetlen méretű átalakulás forgatta fel a nyugati társadalmak társadalmi kommunikációjának rendszerét: a mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás teret hódít, s a nyomtatott könyvre egy teljesen új iparág épül; új olvasási szokások honosodnak meg, s a szellemi élet központi kategóriái is megújulnak. Nem kérdéses, hogy forradalmi jelentőségű változásról van szó, hiszen azt láthatjuk, hogy a társadalmi kommunikáció hagyományos rendszerét egy teljesen új váltja fel, s ezzel egy időben radikálisan megújul az olvasásnak, a szövegek elsajátításának gyakorlata is.

1. AZ IDŐREND(EK) KÉRDÉSE

Elsőként a könyvünkben tárgyalt jelenségegyüttes kronológiája kapcsán kell néhány megjegyzést tennünk. A nyomdászat 1450 táján tűnik fel, ám ha a történetész nemcsak a végeredményre, hanem a folyamat egészére kíváncsi, akkor nem évtizedes, hanem több évszázados intervallumot kell átfognia figyelemmel.¹ Ha visszalépünk az időben, azt látjuk, hogy a nagy áttörést több, a kézirat ökonómiájában megfigyelhető változás előzi meg: elsősorban arra gondolunk, hogy a 12–13. századtól fogva a kéziratok előállításának folyamatában egyre nagyobb mértékben érvényesülnek a piaci szempontok, s egyre kevésbé tűnik dominánsnak az „önellátásra” épülő rendszer (amelyben minden kolostor és rendház maga másolja le a könyvtára számára szükségesnek ítélt kéziratokat). Az írásbeliség egyre nagyobb mértékben hatja át a nyugat-európai városok mindennapjait, hozzájárulván a városi élet továbbfejlődéséhez, amely mind

a kereskedelem, mind a gazdaság, mind a politikai struktúrák terén látványos eredményeket hoz (de idetartozik Nyugat-Európa területi expanziója is, amelyet a nagy földrajzi felfedezések vezetnek be). Végül Gutenberg találmánya nem önmagában áll, hanem újítások egész sorába illeszkedik. A könyvnyomtatás feltalálása voltaképpen a csúcspontját jelenti annak a több évszázados folyamatnak, amely a kontinens leginnovatívabb régióiban, a Rajna-vidéken és Észak-Itáliában zajlik.

A történelemnek azonban az új találmány utóéletét is tanulmányoznia kell, s vizsgálódásaink során elsőként a nagyfokú kontinuitás ötlük szemünkbe. Belső kontinuitás egyfelől: az új, nyomtatott hordozón – természetes és elkerülhetetlen módon – sokáig kizárólag régi tartalmak (hogyan egy mai kifejezést használjunk) tűnnek fel. Formai kontinuitás másfelől: az első nyomtatványok készítői a kéziratok külalakját próbálták utánózni, mind a betűtípusok, mind a tördelés, mind a formátum, mind a díszítés és az illusztráció terén. A nyomdászat nyújtotta új lehetőségeket csak nagy sokára ismerik fel, s még később kezdik megvalósítani – a címlap genealógiája jó képet ad a folyamat összetettségéről. Az innováció az (új médium beköszöntének köszönhetően újjászerveződő) irodalmi mező különböző szereplőinek közös munkája: a folyamatban természetesen az üzleti érdekeiket szem előtt tartó könyvesek járnak élen. Aktívan részt vesznek az innováció folyamatában a fogyasztók (vagy legalábbis a fogyasztók bizonyos rétegei) is, akik új olvasási és szövegelsajátítási szokásokat vesznek fel. Itt vannak végül a szerzők és tudósok, akiknek tipológiája jelentős mértékben diverzifikálódott (elkülönülnek egymástól a szerzők, a fordítók, a korrektorok stb.) – ők is megpróbálnak minél kedvezőbb pozíciókat szerezni a megváltozott környezetben. A médiumváltás forradalmi következményei a társadalom egészének működésére kihatnak.

Végül soron a média történetének tanulmányozása a hagyományos időrendi felosztás értelmének megkérdőjelezéséhez vezet, hiszen a médium éppen médiumtermészetéből következően egyszerre írható le a kontinuitás és az áttörés fogalmával. A kontinuitással, mert a változást mindig a korábban már létező teszi lehetővé; az áttöréssel, mert az új médium és környezete radikálisan megújítja a könyvek olvasásának gyakorlatát és a könyvhöz kapcsolódó képzetek rendszerét.

2. JELTUDOMÁNY ÉS VIRTUALITÁS

A média egyik legfontosabb jellemzője, hogy működése a társadalom életének anyagi (technikai, gazdasági stb.) aspektusaival éppúgy összefüggésben áll, mint a kulturális és szellemi kategóriákkal. Az utóbbi szférában az áttörés már jóval a gutenbergi forradalmat megelőzően bekövetkezett: amikor a skolasztika doktorai újraolvassák Arisztotelészt és új értelmezést adnak tanításainak, azzal hosszú távon voltaképpen a modern gondolkodás alapjait fektetik le. Amikor a jelre úgy kezdenek tekinteni, mint áttetsző eszközre, amelynek felhasználásával kifejezhető a valóság egy bizonyos szelete (a valóság mint olyan leképezésének feladata pedig a filozófia kompetenciájába tartozik), ezzel olyan jelentős lépést tesznek, amely három szempontból is érinti a média történetét. Egyfelől erre a jelfelfogásra épül a néma olvasás gyakorlata, amely egyébként is csak akkor válik elképzelhetővé, ha az olvasó alany teljességgel magáévá tette a szemiotikai háromszög működési elvét. Másfelől a nyelvnek önkényes kódként történő felfogására épülnek az új típusú indexek és a korábban elképzelhetetlen osztályozási rendszerek. Végül a jeltudományi alapvetés nemcsak az információk felhalmozását, tárolását és kezelését könnyíti meg, hanem ezenkívül még elő is segíti a szellem új instrumentuma, a virtualitás fellendülését. A kutatás szempontjából szinte még szűz területről van szó, pedig annak a „papírvilágnak” az eszméje, amelyre kísérleteket (például irodalmi téren a regényt) és gondolatmeneteket építhetünk, központi szerepet játszik az újkori gondolkodásban.

Egy virtuális világ felépítése elvben egyébként már az új jelelméletre támaszkodva is lehetséges volt, ám a nyomdászat feltalálása természetesen megsokszorozta a rendszerben rejlő lehetőségeket. A skolasztika még egy szövegekben szegény kulturális környezet jellegzetes szellemi technikája volt: lényegében a szóbeli diskurzus rendszerezéséről, felügyeletéről és az emlékezetben való megőrzéséről volt szó, függetlenül a hordozó természetétől. A nyomtatás feltalálása és a nyomtatott könyv elterjedése alapvetően új helyzetet teremt: egyfelől felgyorsul az olvasási szokások átalakulása (az extenzív olvasásra való áttérés folyamata), másfelől pedig nyilvánvalóvá válik, hogy a szöveg jellegének módosulása következtében már nincs szükség a tudás hagyományos módon történő „emlékezetbe vésésére”. A média befolyásának ugrásszerű növekedése pedig azzal a következménnyel jár, hogy megváltoznak a politika intézményrendszerével fenntartott kapcsolatai: teljesen új megvilágításba kerül például a szövegek ellenőrzésének és terjesztésük szabadságának

kérdése. Az egyetemes papság eszméje például, amely a Szentíráshoz való korlátlan hozzáférése alapul, már önmagában is forradalmi idea, hiszen alapjaiban kérdőjelezi meg a társadalom első rendje, az *orantes* létjogosultságát. A nyomtatott könyv széles körű elterjedése már igen rövid idő leforgása alatt felveti a társadalom alfabetizációjának kérdését, a demokráciára pedig rövidesen úgy tekintenek majd, mint a legszélesebb néprétegek közéletben való részvételének olyan lehetőségére, amely a médián alapszik. Végső soron a nyomdászat feltalálását követően a média minden korábbinál nagyobb mértékben politizálódik, s a könyvtörténet mint kutatási téma is komoly politikai tétre tesz szert.

Ehhez tegyük hozzá zárójelben, hogy bár a „gondolkodás eszközeinek története” (Alain de Libera) nem megírható, a gondolkodás genealógiája és a tudás archeológiája csak oly módon megkonstruálható, ha nagy figyelmet fordítunk a gondolkodás legszűkebb szféráján voltaképpen kívül eső instrumentumok vizsgálatára – esetünkben a mediatizáció folyamatának elemzésére. Gondolkodás és eszközök kapcsolatát az teszi különösen érdekessé, hogy a mediatizáció folyamata során a tudás egyre fokozódó externalizációját tapasztaljuk. A jelenségegyüttest az informatikából vett metaforákkal írhatjuk le: a *hardver* az eszközöket, a *szoftver* pedig a tudást és az információt jelöli. A számítástechnikai eredetű metaforikát tovább alkalmazva magát a gondolkodást is olyan *interfész*ként írhatjuk le, amelynek időre van szüksége ahhoz, hogy felszívja, integrálja, majd végül meghaladja a rendszerébe bejuttatott új adatokat. A „média krachjának” pontosan azt a pillanatot neveztük, amelynek beköszöntekor egy közösség hirtelen olyan nagy mennyiségű és olyan gyorsan áramló információval találja szembe magát, amennyit képtelen felszívni és feldolgozni. Az új helyzet különböző válaszokat hív életre, ezek közül az információ instrumentalizációjára és a politikai célú propagandára fogunk röviden kitérni. Luther éppen a nyelv szavainak instrumentalizációját rója fel Rómának: „Az administratio kifejezés is a kicsavart jelentésű szavak közé tartozik, hiszen arra utal, hogy például egy püspök püspökségén kívül még egy apátsággal vagy bármi más tisztséggel rendelkezhet, s ezeket bátran birtokolhatja, azon az álnok jogcímen, hogy ezeknek csak administratora. Rómát csak a szavak érdeklik, nem a valóság...”²

A kutatókat foglalkoztató kérdések legfontosabbika az lehet, hogy a fent említett jelenségek kvantifikálhatók-e, s ha igen, milyen feltételek mellett. Joggal feltételezhetjük például, hogy a manapság öröndetes módon egyre nagyobb számban rendelkezésre álló bibliográfiai adatbázisok minden eddigi-

nél pontosabb történeti elemzést alapozhatnak meg, méghozzá azáltal, hogy tájékoztatnak bennünket az adott korban elérhető információk mennyiségéről és eloszlásáról.³

3. TERMÉK ÉS PIAC

A „média első forradalmára” vonatkozó kutatásokból kiderül, hogy a gazdasági tényezők milyen óriási szerepet játszottak az innováció folyamatában. A korábbiakban az áttörés két főszereplőjeként a kapitalista befektetőket és az „új fogyasztókat” azonosítottuk. Előbbiekkel lépjük át a Braudel leírta kapitalizmus küszöbét. Ők finanszírozzák a feltalálók különböző irányú technikai kísérleteit, s ők fogják majd hasznosítani a kísérletezés eredményeként kikristályosodó új eljárásokat is. A kapitalista befektetők továbbá azok, akik viszonylag rövid idő leforgása alatt olyan modern működési pályára állítják a könyves szakmát, amelynek központi alakja a kiadó lesz.⁴ Az eljárásbéli innovációról (a nyomtatás feltalálása) a termékinnovációra (új könyv-tárgyak, később új tartalmak) való átmenetet egyértelműen a folyamat résztvevőinek profitra való törekvésével magyarázhatjuk.

Ez azt jelenti, hogy például Melchior Lotter lipcsei és wittenbergi üzletpolitikáját legalább annyira anyagi érdekei, mint vallásos meggyőződése diktálták. Bár a nyomdászat fejlődését a kezdetektől a „pénz” és a „tudomány” párhuzamos paradigmái határozták meg, talán akkor járunk el helyesen, ha ezt a két tényezőt nem szembeállítjuk egymással, inkább következményeik összekapcsolásán fáradozunk. A háttérben mindeközben felsejlik a folyamat nemzetekfelettsége: a könyvesek ügyletei a politikai entitások határain átnyúlóan zajlanak, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem hálózatai rövidesen Nyugat-Európa egész területét átfogják. Ahogyan az jó pár évszázaddal később az internet esetében is megfigyelhető lesz, a hatalom igen érzékenyen reagál az új médium térhódítására, amelyben a kaosz és az instabilitás fenyegető rémét vélik felfedezni – az új helyzetre némely társadalmak oly módon próbálnak válaszolni, hogy viszonylag szabad teret engednek a gazdasági élet szereplőinek (Anglia és az Egyesült Tartományok), mások inkább a be- és elzárkózás mellett döntenek.

Az áttörés másik főszereplője az új termékeket „fogyasztó” olvasóközönség. Mivel könyvünk lapjain korábban már részletesen tárgyaltuk a piac és a verseny összekapcsolódó fogalmainak az innováció folyamatában játszott központi szerepét, a kérdésre itt most csak annyiban kívánunk visszatérni, hogy

kiemelhessük: szó sincs arról, hogy a fogyasztók – esetünkben az olvasók – passzív módon egyszerűen csak befogadnák az innováció termékeit és alkalmazkodnának azokhoz. Nemcsak a fogyasztói társadalom és gazdaság új jelenség, hanem az új termékek által generált új egyéni és kollektív szokások is innovatívak, ami voltaképpen azt jelenti, hogy a könyvkiadók és a nyomdászok által végrehajtott termékinnovációra a könyvek előállítói és fogyasztói között fennálló dinamikus egyensúly végeredményeként kell tekintenünk. Végül, a piaci logika hosszú távú érvényesülése a rendszer növekvő koncentrációjához és végső soron globalizációjához vezet.

4. GUTENBERG EURÓPÁJA

Gondolatmenetünk lezárásaként térjünk vissza könyvünk címére: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. A kifejezés értelmezéséhez azt a könyvtörténészek körében igen ismert képet hívjuk segítségül, amelyet Prosper Marchand is szerepeltet 1740-ben (tehát Gutenberg találmányának háromszázadik évfordulóján) kiadott, *A nyomtatás története* című munkájának címlapján. Az ábrázolás valódi tárgyát voltaképpen a jelenség európai térhódítása, továbbá a folyamat különböző fázisai és hierarchikus rendben bemutatott összetevői képezik. A média működését meghatározó modell hosszú távon abban a modern tudományban (*Wissenschaft*) találja meg végpontját, amelynek létrejöttében és megszilárdulásában Prosper Marchand idézett műve is komoly szerepet játszott. A nyomdászat térhódításának helyszíne egyfelől a „nemzetek feletti” Európa, a művelt emberek, a tudósok, a Szellem Köztársaságának Európája (amely mindig is az írásra épült); másfelől pedig a „nemzetek” Európája, hiszen a nyomtatott könyv új médiuma nagyban hozzájárult a nemzeti kötelékek megerősödéséhez. A nemzetállam politikai keretei egyébként a polgárok nyelvi és kulturális közösségére épülnek, márpedig ennek kiforrálódása elképzelhetetlen lett volna az írásbeliség és a könyv nélkül.

A *Gutenberg Európája* kifejezés ennek megfelelően elsőként Gutenberg korának, azaz a 15. század első kétharmadának Európáját jelenti – amely korszak természetesen a megelőző történeti fejlődés terméke is egyben. *Gutenberg Európája* azonban a Gutenberg által, pontosabban a gutenbergi találmány, a mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás és a hozzá kapcsolódó mediális forradalom által megteremtett Európát is jelenti. Az újkori Európáról ebben az értelemben mint Gutenberg Európájáról is beszélhetünk, amennyiben

a korszak a fizikai, a szellemi és a benső világ megértéséhez és a bennük való cselekvéshez, továbbá önmaga politikai megszervezéséhez (a királyi állam, majd a nemzetállam megteremtéséhez) egyaránt az új médiumra, a nyomtatott könyvre támaszkodik. A korszak szervezeti elvei kulturálisak és egyben politikaiak, legyen szó az uralkodó dicsőségéről vagy később a nemzet nyelvéről és kultúrájáról. Elképzelhető, hogy az európai fejlődési modell világméretű térhódítását és „nyugati modellt” való átlényegülését a médiumok globalizált rendszerének teljes átalakulása kíséri majd, s a kizárólag a nyomtatott könyvre épülő civilizáció felszámolásával egy időben Gutenberg Európája is elenyésczik majd. A kifejezés ekkor egyfelől a valamikori kiindulópont (Európa és a nyomtatvány) emlékéét őrzi majd, másfelől pedig az új médiának és a társadalmi kohézió új formáinak eljövételére, egy teljesen új Európa beköszöntére is fog talán utalni.

Függelék

Képek jegyzéke

1. Philosztratosz-korvina Mátyás könyvtárából (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 417. fol. 2r.)	45
2. Agathiasz: De bello Gothorum, Mátyás könyvtárából (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 413. fol. 1r.)	64
3. Biblia pauperum, 1463–1470, németalföldi dúcnyomat (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XV.I.4.)	107
4. Zsámboky János: Emblemata, Antwerpen, 1566 (Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 397.)	109
5. Cicero: De oratore, Subiaco, 1465 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 331.)	125
6. Gutenberg 42 soros Biblia-kiadásának töredéke (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 198.)	134
7. Gratianus: Decretum, Mainz, 1472 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 46.)	159
8. Mátyásnak is készült kéziratként díszített nyomtatvány, Thuróczy János krónikája (Augsburg, 1488) (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1143.)	170
9. Hartmann Schedel: Liber chronicarum. Nürnberg, 1493 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 87b. Szabács vára)	174
10. Chronica Hungarorum. Buda, 1473 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 326.)	187
11. A zenggi glagolita Missale, 1494 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 988.)	204
12. Hérodotosz: Historiae, Velence, 1494 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 389.)	214
13. Moses ben Nahman: Mózes öt könyvének magyarázata, Lisszabon, 1489 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1244.)	219
14. Hortus Sanitatis, Strassburg, 1497 (Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 412(1))	265
15. Biblia Polyglotta Complutensis (Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára)	271
16. Martin Luther: Ayn Sermon... Erfurt, 1523 (Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 3090(2))	274

Térképek jegyzéke

1. A könyvnyomtatás elterjedése, 1452–1470	189
2. A húsz legjelentősebb kiadói hely, 1495–1499	199
3. Városok, ahol 1452 és 1501 közt legalább egy nyomda működött	202
4. Aktív nyomdák 1500-ban	202

Ad	Megyei levéltár (követi a megye neve)
Am	Városi levéltár (követi a város neve)
BEC	Bibliothèque de l'École des chartes
BHR	Bibliothèque d'humanisme et Renaissance
Blockbücher	Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre, Mainz, 1991
Bm	Városi könyvtár (követi a város neve)
BrB	Bibliothèque royale de Belgique
Braudel	Fernand Braudel, <i>Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle</i> , Paris, 1979, 3 vol.
BSB	Bayerische Staatsbibliothek (Munich)
Ve centenaire	<i>Le Cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas</i> , Bruxelles, 1973
Charles V	<i>La Librairie de Charles V</i> , Paris, 1968
CMEL	<i>Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste</i> (szerk. C. Samaran et R. Marichal), Paris, 1954-1984, 7 megjelent kötet.
CNAM	<i>Les 3 [Trois] révolutions du livre</i> [catalogue de l'exposition du Conservatoire national des Arts et Métiers], Paris, 2002
Crousaz	Karine Crousaz, <i>Érasme et le pouvoir de l'imprimerie</i> , Lausanne, 2005
DEL	<i>Dictionnaire encyclopédique du livre</i> , Paris, 2002 > (vol. I, A-D, 2002 ; vol. II, E-M, 2005)
Delaveau/Hillard	Martine Delaveau, Denise Hillard, <i>Bibles imprimées du XVe au XVIIIe siècle conservées à Paris</i> , Paris, 2002
Édc	École nationale des chartes
Febvre et Martin	Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, <i>L'Apparition du livre</i> , 3 ^e éd., postf. Frédéric Barbier, Paris, 1999 („Évolution de l'humanité")
Gut. Jb.	<i>Gutenberg Jahrbuch</i>
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
HBF	<i>Histoire des bibliothèques françaises</i> , vol. I (Les bibliothèques médiévales, VI ^e siècle-1530), Paris, 1989
HCL	<i>Histoire et civilisation du livre. Revue internationale</i>
HEF	<i>Histoire de l'édition française</i> – dir. Roger Chartier, Henri-Jean Martin, vol. I, Paris, 1982
Haebler 1924	Konrad Haebler, <i>Die Deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande</i> , München, 1924.
ISTC	<i>Incunabula short title catalogue</i>
JS	<i>Journal des savants</i>
Lehmann-Haupt	Helmut Lehmann-Haupt, <i>Peter Schoeffer</i> , Rochester, 1950

<i>Le Livre</i>	<i>Le Livre</i> [catalogue de l'exposition de la Bibliothèque nationale], Paris, 1972
<i>Livres et bibliothèques Mainz 1900</i>	<i>Livres et bibliothèques</i> , Toulouse, 1996 („Cahiers de Fanjeaux", 31) <i>Festschrift zum fünfshundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg</i> , Mainz, Leipzig, 1900
Mainz 2000	<i>Gutenberg: Aventure und Kunst. Vom Gebeimunternehmen zur ersten Medienrevolution</i> , Mainz, 2000
Marchand	Prosper Marchand, <i>Histoire de l'origine et des premiers progrès de l'imprimerie</i> , La Haye, Vve Le Vier et Pierre Paupie, 1740
<i>Mélanges Aquilon</i>	<i>Au Berceau du livre: autour des incunables</i> [Mélanges Pierre Aquilon], Genève, 2003
Mém.	<i>Mémoires</i>
Mise en page	<i>Mise en page, mise en texte du livre manuscrit</i> , dir. Henri-Jean Martin, Jean Vezin, Paris, 1990
ms	manuscrit
Offenberg	Adri K. Offenberg, <i>Hebrew incunabula in public collection: a first international census</i> , Nieuwkoop, 1990 („Bibliotheca humanistica & reformatonica")
Poitiers	<i>Le Livre à Poitiers</i> , Poitiers, 1979
Prosopographie	„Dictionnaire des imprimeurs et libraires lyonnais du XV ^e siècle", dans <i>Au Berceau du livre : autour des incunables</i> [Mélanges Pierre Aquilon], Genève, 2003, p. 209-275, ill.
RFHL	<i>Revue française d'histoire du livre</i>
Ritter	François Ritter, <i>Histoire de l'imprimerie alsacienne aux XVe et XVIe siècles</i> , Strassburg, 1955
Roma 1997	<i>Gutenberg e Roma. Le origini della stampa nell città dei papi (1467-1477)</i> , Napoli, 1997
Rouzet	Anne Rouzet, <i>Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle</i> , Nieuwkoop, 1975.
<i>Thesaurus librorum</i>	<i>Thesaurus librorum. 425 Jahre Bayerische Saatsbibliothek</i> , Wiesbaden, 1983
THR	„Travaux d'humanisme et Renaissance"
Tours 1988	<i>Le Livre dans l'Europe de la Renaissance...</i> [Actes du colloque de Tours], Paris, 1988
<i>Trois révolutions</i>	<i>Les Trois révolutions du livre...</i> [actes du colloque de Lyon, éd. Frédéric Barbier], Genève, 2001.
v.	von
Veyrin	Jeanne Veyrin-Forrer, <i>La Lettre et le texte. Trente années de recherche sur l'histoire du livre</i> , Paris, 1987
Wolfenbüttel, 1972	<i>Incunabula incunabulorum. Früheste Werke der Buchdruckerkunst. Mainz, Bamberg, Straßburg, 1454-1459</i> , Wolfenbüttel, 1972
Wolfenbüttel 1990	<i>Gutenberg. 550 Jahre Buchdruck in Europa, Wolfe</i>

Jegyzetek

Bevezetés

- 1 *Trois révolutions, passim. CNAM, passim. DEL, passim.* Elisabeth Eisenstein, *La Révolution de l'imprimé à l'aube de l'Europe moderne*, Paris, 1991. *Incunabula and their readers. Printing, selling and using books in the 15th century*, London, 2003.
- 2 Robert Marichal, „L'écriture latine et la civilisation occidentale du Ier au XVIe siècle”, rééd. dans *Histoire et art de l'écriture*, Paris, 2005, p. 650–700.
- 3 *La Cantilène de sainte Eulalie*, Valenciennes, 1990 (et: cantilene/transcription.htm).
- 4 Az írástípusok genealógiájáról lásd Denis Muzerelle „Gothique” szócikkét, *DEL*, 2.
- 5 Jacques Le Goff, *Les Intellectuels au Moyen Âge*, nelle éd., Paris, 1965. Alain de Libéra, *Penser au Moyen Âge*, nelle éd., Paris, 1996 („Points”).
- 6 Lásd a Jean Delumeau művében (*La Civilisation de la Renaissance*, nelle éd., Paris, 1984, p. 71) található térképet.
- 7 Marie-Thérèse Lorcin, *Société et cadre de vie en France, Angleterre et Bourgogne (1050–1250)*, Paris, 1985, p. 31.
- 8 Braudel, III, p. 470.

ELSŐ RÉSZ. GUTENBERG GUTENBERG ELŐTT

I. fejezet. A média új gazdaságtanának feltételei

- 1 Braudel, III, p. 472.
- 2 *Histoire de la France urbaine, II: de la ville médiévale à la ville de la Renaissance*, Paris, 1980. Paul Bairoch, Jean Batou, Pierre Chèvre, *La Population des villes européennes (...), 800–1850*, Genève, 1988. Az újkort illetően lásd Jan de Vries, *European urbanization, 1500–1800*, London, 1984.
- 3 *Histoire de Chartres et du pays chartrain*, dir. André Chédeville, Toulouse, 1983.
- 4 *Memling und seine Zeit. Brügge und die Renaissance*, Stuttgart, 1998.
- 5 François Deshoulières, „L'abbaye de Chezal-Benoît”, dans *Mém. Soc. Antiquaires du Centre*, XXXII (1909), p. 149–223. Cat. ancien de la bibliothèque (1649) BnF, ms. lat. 13068.
- 6 Hippolyte Boyer, *Histoire des imprimeurs et libraires de Bourges, suivi d'une Notice sur ses bibliothèques*, Bourges, 1854.
- 7 Paris, Arsenal, ms 3686 (CMEL, I, p. 167 és példaul CXLVI)
- 8 Henri-Jean Martin, *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Paris, 1988.
- 9 *Histoire de Valenciennes*, dir. Henri Platelle, Lille, 1982, p. 53. A kérdésről általában lásd *Literacy and social development in the West...*, Cambridge, 1981.
- 10 *Florence et la Toscane, XIVe–XIXe siècles. Les dynamiques d'un État italien*, Rennes, 2004.,

- 11 Bruxelles, Musées royaux des beaux-arts, Inv. 3637.
- 12 Bruges, Musée Groningue.
- 13 Berlin, *Gemäldegalerie*, 1645 ést 1645A.
- 14 Valenciennes, Városi levéltár, AA 148.
- 15 Paris, Musée du Louvre, Inv. 1444. A kép egyébként Rubens tulajdonát képezte.
- 16 Brunswick, Herzog Anton Ulrich Museum, Kupferstichkabinett.
- 17 Marie-Thérèse Lorcin, *op. cit.*, p. 317.
- 18 Gerhard Dohrn van Rossum, „The diffusion of the public clocks in the cities of late medieval Europe, 1300–1500”, dans *La Ville et l'innovation en Europe, 14e–19e siècles*, Paris, 1987, p. 29–43.
- 19 *Püchel von mein Geslecht und von Abenteuer* (HAB, Cod. Guelf. 19 Aug. 4°).
- 20 Max Weber, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, 1976.
- 21 Michael T. Clanchy, „Literate and illiterate; hearing and selling: England, 1066–1307”, in: *Literacy and social development...*, Cambridge, 1981, p. 14–45.
- 22 Donatella Nebbiai dalla Guarda, *La Bibliothèque de l'abbaye de Saint-Denis en France du IXe au XVIIIe siècle*, Paris, 1985.
- 23 Franz Buchholz, *Die Bibliothek der ehemaligen Kölner Kartause*, Köln, Bibliothekar Lehrinstitut, 1957, dactyl. Gérald Chaix, *Réforme et contre-réforme catholiques: recherches sur la chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, doktori értekezés, Tours, 1981, 3 vol. dactyl.
- 24 C. Lautier, „Les arts libéraux de la librairie capitulaire de Chartres”, *Gesta*, 1998, XXXVII–2, p. 211–216.
- 25 AdNord, 1G 780.
- 26 G. Ouy, V. Gerz von Buren, *Le Catalogue de la bibliothèque de Saint-Victor de Paris, de Claude de Grandrue (1514)*, Paris, 1983. Alfred Franklin, *Les Anciennes bibliothèques de Paris...*, Paris, 1867–1873, 3 vol. („Histoire générale de Paris”).
- 27 Kunstmuseum Basel, Inv. 510 (reprod.: <http://www.kunstmuseumbasel.ch/de/collection.html>, „Virtuelle Sammlung”).
- 28 Henri Pirenne, „L'instruction des marchands au Moyen Âge”, *Annales d'histoire éc. et soc.*, 1929, 1, p. 13–28.
- 29 Jean Favier, *Paris au XVe siècle*, Paris, 1974 („Nouvelle histoire de Paris”).
- 30 Richard et Mary Rouse, *Illiterati et uxorati: Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris, 1200–1500*, Turnhout, 2000, 2 vol.
- 31 Bologna, Bibl. univ., ms 1456 (Sorbelli 963), f° 4 r°.
- 32 BmCambrai, ms 620.
- 33 Jacques Verger, „Les bibliothèques des universités et collèges du Midi”, in: *Livres et bibliothèques*, p. 95–130.
- 34 Isabelle Chiavassa-Gouron, „Les lectures des maîtres et étudiants du Collège de Navarre (...) (1380–1520)”, in: *Positions des thèses des élèves de l'École nationale des chartes*, Paris, 1985. Karine Rebmeister, „La bibliothèque médiévale du collège des Cholets”, *ibid.*, Paris, 2001 (et: theses.enc.sorbonne.fr/document59.html). Voir aussi HBF, p. 92–111 („Les bibliothèques de collèges et d'universités”) et p. 112–123 („La bibliothèque du collège de Sorbonne”).
- 35 H. M. Vicaire, „Dominicains” szócikk, *DEMA*, Paris, 1997.

- 36 P. Amargier, „Le Livre chez les prêcheurs dans la province de Provence au XIIIe siècle”, in *Actes du 95e Congrès national des sociétés savantes*, I, Paris, 1970, különösen p. 414. Kenneth William Humphreys, „Les Bibliothèques des ordres mendiants”, in HBF, p. 125–145. A.-M. Genevois, J.-P. Genest, A. Chalandon, *Bibliothèques de manuscrits médiévaux en France*, Paris, 1987.
- 37 Nathalie Hurel, „À propos de quelques manuscrits enluminés de la bibliothèque des dominicains d'Avignon (XIIIe–XVe siècle)”, in *Livres et bibliothèques*, p. 418–440.
- 38 P. Bernard Montagnes, O. P., „La Bibliothèque de Saint-Maximin en 1508”, in *Livres et bibliothèques*, p. 241–259.
- 39 P. Pansier, *Histoire du livre et de l'imprimerie à Avignon du XIVe au XVIe siècle*, Avignon, 1922.
- 40 Frankfurt, Stadel múzeum (*Dominikaneraltar*).
- 41 Paris, Musée Jacquemart-André.
- 42 A 16. században ezek óriási kultúrtörténeti szerepet játszanak, lásd: Sylvie Le Clech, *Chancellerie et culture au XVIe siècle: les Notaires et secrétaires du roi...*, Toulouse, 1993.
- 43 *Schrifstücke*, 39
- 44 Az idő előrehaladtával a közigazgatási dokumentumok egyre komplexebb formát öltenek: rendeletek, missziliksek, zárt levelek, pátensek, pecsétes levelek, elfogatóparancsok, brevék, felhatalmazások stb.
- 45 Françoise Autrand, „Le service public”, in: *La France médiévale*, Paris, 1983, p. 285–303.
- 46 Hélène Millet, *Les Chanoines du chapitre cathédral de Laon (1272–1412)*, Roma, 1982.
- 47 René Fédou, *Les Hommes de loi lyonnais à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1964.
- 48 Charles de La Roncière, „De la ville à l'État régional: la constitution du territoire (XIVe–XVe siècle)”, in: *Florence et la Toscane, XIVe–XIXe siècle. Les dynamiques d'un État italien*, Rennes, 2004, p. 15–38.
- 49 Pierre Bourdieu, *La Distinction: critique sociale du jugement*, 2e éd., Paris, 1979 („Le sens commun”).
- 50 Chantilly, Musée Condé, ms 65 et reprod.: heures.html. M. Meiss, *French painting in the time of Jean de Berry*, London, 1969.
- 51 Stadel múzeum, Frankfurt.
- 52 VI. Károly 1424-ben bekövetkező halála után Bedford régens felvásárolja az V. Károly könyvtárából megmaradt műveket, összesen 843 kéziratot.
- 53 Élisabeth Pellegrin, *La Bibliothèque des Visconti-Sforza, ducs de Milan*, Paris, 1955.
- 54 *Bibliotheca Corviniana* [kiállítási katalógus], Budapest, 1990.
- 55 Frédéric Barbier, „Représentation, contrôle, identité: les pouvoirs politiques et les bibliothèques centrales...” in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 26/2, 1999, p. 1–22. Patricia Stirnemann, „Les bibliothèques princières et privées aux XIIe et XIIIe siècles”, HBF p. 173–191. Geneviève Hasenohr, „L'essor des bibliothèques privées aux XIVe et XVe siècles”, *ibid.*, p. 215–263.
- 56 Jacques Monfrin, „Humanisme et traduction au Moyen Âge”, *JIS*, 1963, p. 161–190.
- 57 BnF ms fr. 1348 (*Charles V*, Paris, 1968, 198).
- 58 BnF, ms fr. 1950 (*Charles V*, 183)
- 59 *Charles V*, notamment 168.

- 60 BnF, ms fr. 2813 (*Charles V*, 195). *Traduction et traducteur au Moyen Âge*, G. Contamine (éd.), Paris, 1989.
- 61 Patrick M. de Winter, *La Bibliothèque de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne (1364–1404)...*, Paris, 1985. Daniëlle Quérueu (éd.), *Les Manuscrits de David Aubert, „escripvain bourguignon”*, Paris, 1999.
- 62 Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann...*, Paderborn, 1923. *Storia della cultura veneta*, Vicenza, 1980, 3 vol., t. I, p. 252, különösen 334. lábjegyzet.
- 63 *Le Livre voyageur. Constitution et dissémination des collections livresques dans l'Europe moderne (1450–1830)*, Paris, 2000.
- 64 Bruges-i Lajos (Louis de Bruges), Gruuthuyse és Steenhuyse hűbérura 1422 és 1492 között élt. Jó Fülöp, majd Merész Károly tanácsosa volt, hercegi kamarás, Holland, Zeeland és Friesland kormányzója, az Aranypapjas Rend lovagja (1461).
- 65 Hága, Mermanno-Westreenianum múzeum, ms 10–B 23 (et *Charles V*, n° 168). Jean Bondol egyébként az angers-i Apokalipszis-faliszőnyeg rajzainak készítőjeként is ismert.

II. fejezet. A könyv gazdaságtana

- 1 Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne, 1500–1640. Essai de psychologie historique*, rééd., Paris, 1974 („L'évolution de l'humanité”), p. 76 és köv.
- 2 Uwe Neddemeyer, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte*, Wiesbaden, 1998, 2 vol. („Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem deutschen Bucharchiv München”).
- Carla Bozzolo, Dominique Coq, Ezio Ornato, „La production du livre en quelques pays d'Europe occidentale aux XIVe et XVe siècles”, in: *Scrittura e civiltà*, 1984, 8, p. 131–160.
- 3 Jesús Alturo i Perucho, *Història del llibre manuscrit a Catalunya*, Barcelona, 2003 („Textos documents”).
- 4 BnF, ms orient., arabe 4457.
- 5 *Tous les savoirs du monde*, Paris, 1996, p. 136 és köv.
- 6 Federico II. *Immagine e potere*, Venezia, 1995.
- 7 Umberto Eco, *Le Signe*, Paris, 1998
- 8 Reprod.: http://www.ipf.tuwien.ac.at/publications/ld_ch96/.
- 9 Germaine Aujac, *Claude Ptolémée astronome, astrologue, géographe...*, Paris, 1993.
- 10 Étienne Gilson, *La Philosophie au Moyen Âge*, 3e éd., Paris, 1947. Alain de Libéra, *Penser au Moyen Âge, op. cit.*
- 11 2 Kor 3, 6.
- 12 David R. Olson, *L'Univers de l'écrit: comment la culture écrite donne forme à la pensée*, [fr. ford.], Paris, 1998, p. 170.
- 13 Idézi Olson, *op. cit.*, p. 172.
- 14 *Pratiques de la culture écrite dans les universités du midi de la France*, E. Ornato, N. Pons (éd.), Louvain-la-Neuve, 1995.
- 15 Lásd az alábbi helyen megtekinthető reprodukciókat:
<http://classes.bnf.fr/phebus/index.htm>.

- 16 Anne Lefèvre-Teillard, „Le livre juridique manuscrit (XIe–XVe siècle)”, *HCL*, I, 2005, p. 11–32.
- 17 *Dictionnaire des lettres françaises. Moyen Âge*, rééd., éd. Geneviève Hasenohr [et al.], Paris, 1992.
- 18 BnF ms fr. 117. Az illusztrációk reprodukcióját lásd:
<http://gallica.bnf.fr/Catalogue/noticesInd/MAN00805.htm>
- 19 Ernest Langlois, *Les Manuscrits du Roman de la rose: description et classement*, Lille, 1910.
- 20 BnF, ms. fr. 380. Guillaume Budé atyja is rendelkezett a *Rózsa-regény* egy illusztrált kéziratával, amely minden valószínűség szerint a 13. században, egy párizsi műhelyben készült (Paris, Bibl. Ste-Genevieve ms 1126).
- 21 Johan Huizinga, *A középkor alkonya*, Budapest, 1979, Szerb Antal fordítása.
- 22 Berlin, *Gemäldegalerie*, 2142 (reprod.: <http://cgfa.sunsite.dk/paolo/p-paolo6.htm>). Egy másik ábrázolás Ghirlandaio Szent Jeromosával (1494):
reprod.: <http://www.wga.hu/frames-e.html?bio/g/ghirland/domenico/biograph.html>.
- 23 *Mise en page, passim*.
- 24 Erwin Panofsky, *Architecture gothique et pensée scolastique*, trad. fr., nelle éd., Paris, 1986 („Le sens commun”).
- 25 *Mise en page, passim*.
- 26 Jean Vezin, „La ponctuation aux XIIIe, XIVe et XVe siècles” in *Mise en page*, p. 443–445.
- 27 A szöveget először Robert Estienne tagolja versekre, az általa készített 1548-as és 1555-ös kiadásokban. A lyoni nyomdász-könyvkiadó Jean Frellon minden verset új bekezdéssel jelöl (1555).
- 28 BnF ms lat. 513 (et *Dieu en son royaume*, Paris, 1991, n° 77).
- 29 Serge Lusignan, „Lire, indexer et glosier: Nicole Oresme et la Politique d'Aristote”, in *L'Écrit dans la société médiévale* [Mélanges Lucie Fossier], Paris, 1991, p. 167–181.
- 30 A lapok tetején szereplő szalagcím (vagy élőcím, élőfej) a munka, az adott könyv vagy a fejezet címét, esetleg az adott lap tartalmát jelzi.
- 31 Daniële Jacquart, Charles Burnett, *Scientia in margine. Études sur les Marginalia dans les manuscrits scientifiques du Moyen Âge à la Renaissance*, Genève, 2005 („Hautes études médiévales et modernes”, 88).
- 32 M. A. és R. H. House, „La naissance des index”, *HEF*, p. 76–85.
- 33 BmValenciennes, ms 1–5, lásd Françoise Simeray bevezetőjét in: *Livres parcours*, Valenciennes, 1995, p. 4. Reprod.: <http://www.ville-valenciennes.fr/bib/accueil/manu1-5.asp>.
- 34 Ervin Panofsky, „Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába” in: *A jelentés a vizuális művészetekben*, Budapest, 1984, p. 299–300. Tellér Gyula fordítása.
- 35 Ervin Panofsky, „A perspektíva mint szimbolikus forma”, in: *op. cit.*, p. 183. Tellér Gyula fordítása.
- 36 Pierre Francastel, *Peinture et société*, Paris, 1965, p. 133 („idées/arts”).
- 37 BrB, ms 9004.
- 38 Szent Ágoston (Aurelius Augustinus), *Vallomásai*, Budapest, 1982, p. 152, Városi István fordítása. Idézi: Alberto Manguel, *Une Histoire de la lecture*, Arles, 2000, p. 61 („Babel”).

III. fejezet. A piac születése

- 1 *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*, München, 1992.
- 2 *La Face cachée du livre médiéval. L'histoire du livre vue par Ezio Ornat...*, Roma, 1997, p. 91.
- 3 Richard H. Rouse, Mary A. Rouse, „The Book trade at the university of Paris, ca 1250–ca 1350”, in: *La Production du livre universitaire au Moyen Âge: exemplar et pecia*, Paris, 1988, p. 41–114. Jean Destrez, *La Pecia*, Paris, 1935.
- 4 *Chartularium Universitatis Parisiensis*, éd. H. Denifle, E. Chatelain, Paris, 1889–1897, 4 vol., I, 462 AN M68, n° 1 (*Le Livre*, 419).
- 5 Louis Jacques Bataillon, „Les textes théologiques et philologiques diffusés à Paris par exemplar et pecia” in: *La Production du livre universitaire...*, op. cit., p. 155–163. Könyvünk e fejezetében nagyban támaszkodunk erre a kitűnő tanulmányra.
- 6 *La Mystique rhénane*, Paris, 1963, különösen Philippe Dollinger cikke: „Strassburg et Colmar, foyers de la mystique rhénane, (XIIIe–XIVe siècles)”, p. 3–13.
- 7 F. Brunner, „Maître Eckhart et la mystique allemande”, in: *Contemporary philosophy: a new survey*, 6, 1, 1990, p. 399–420.
- 8 A „rajnai misztika” körébe tartozó és Strassburgban (akár a városi, akár az egyetemi könyvtárban) őrzött kéziratok digitalizált formában is olvashatók: <http://www-bnus.u-strasbg.fr/default-elibrairie.htm>.
- 9 H. B. Workman, *John Wycliffe*, Oxford, 1926. K. B. McFarlane, *John Wycliffe and the beginnings of English nonconformity*, London, 1952.
- 10 A legjelentősebb Angliában őrzött Wycliffe-kéziratcsomó összesen 243 szentbeszédet tartalmaz (Trinity Coll., Cambridge, ms B-16.2).
- 11 A fordítás modern kiadása: *The Holy Bible (...) made from the Latin Vulgate by John Wycliffe and his followers*, Oxford, 1850, 4 vol.
- 12 Mirjam Bohacová, dir., *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha, 1990.
- 13 I. Hlaváček, „Zum böhmischen Bildungs- u. Bibliothekswesen der ersten Hälfte des 14. Jts.”, in: *Scientia und Ars im Hoch- u. Spätmittelalter*, Berlin, New York, 1994, t. II, p. 795–806.
- 14 Marie-Élisabeth Ducreux, „Lire à en mourir: livres et lecteurs en Bohême au XVIIIe siècle”, in: *Les Usages de l'imprimé*, Paris, 1987, p. 253–303.
- 15 *Le cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas*, Bruxelles, 1973.
- 16 P. De Backer, *Essai bibliographique sur le livre De Imitatione Christi*, Liège, 1864. Az *Imitatio* első francia fordítása Toulouse-ban, Henricus Mayernél jelent meg, 1488-ban.
- 17 Victor Leroquais, *Les Livres d'Heures manuscrits de la Bibliothèque nationale...*, Paris, 1927–1943, 3 vol. Lásd továbbá Albert Labarre „Heures” szócikkét a *Dictionnaire de théologie catholique*-ban.
- 18 *Le Livre dans la vie quotidienne* [kiállítási katalógus, Bibliothèque nationale], Paris, 1975, p. 81.
- 19 Chantilly, Musée Condé. Reprod.: <http://www.institut-de-france.fr/animations/berry/berry.swf>.
- 20 Lásd erről Huizinga idézett művének vonatkozó részeit.
- 21 Paris, Arsenal, ms 5059 (*C MEL*, I, 171 és például XXXII).

- 22 Paris, Arsenal, ms 2071 (*C MEL*, I, 143 és például LVIII).
- 23 BnF ms. fr. 246.
- 24 Paris, Arsenal, ms 2886 (*C MEL*, I, 151 és például CXXXI).
- 25 BmBourges ms 4 (reprod.: <http://www.enluminures.culture.fr>).
- 26 „Dit du département des livres”, éd. J. Engels, in: *Vivarium*, 1970, p. 70–79.
- 27 C. P. Christianson, „Evidence for the study of London's late medieval manuscript-book trade”, dans *Book production and publishing in Britain 1375–1475*, éd. J. Griffith et D. Pearsall, Cambridge, 1989, p. 87–108.
- 28 Patrick de Winter, „Copistes, éditeurs et enlumineurs de la fin du XIVe siècle: la production à Paris de manuscrits à miniatures”, in: *Actes du centième congrès national des sociétés savantes...*, Paris, 1978, p. 173–198.
- 29 Gießen, Universitätsbibliothek, ms 945.
- 30 Lásd a *Roman de Fauvel* fac-simile kiadásának előszavát, BnF ms. fr. 146.
- 31 BnF, ms fr. 10132.
- 32 AN M68, 20. BnF, ms fr. 241 et *Le Livre*, 426 és 427.
- 33 *Le Livre*, 430.
- 34 Chantilly, Musée Condé 277 (*C MEL*, I, p. 21) az első kötetet és BnF fr. 9106 a második kötetet illetően. Chantillyról lásd *Le Cabinet des livres. Manuscrits. Tome premier*, Paris, 1900, p. 215 és köv.
- 35 Paris, Arsenal, ms 3483–3494 (*C MEL*, I, p. 161).
- 36 *Le cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas*, Bruxelles, 1973.
- 37 Konrad Bürger, *Buchbändleranzeigen des 15. Jahrhunderts in getreuer Nachbildung*, Leipzig, 1907. Auguste Hanauer, „Diebolt Lauber et les calligraphes de Haguenau au XVe siècle”, *Revue catholique d'Alsace*, 14, 1895, p. 411–427, 481–493 et 563–576. Rudolf Kautzsch, „Diebolt Lauber und seine Werkstatt in Haguenau”, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 12, 1895, p. 1–112. W. Fechter, „Der Kundenkreis des Diebold Lauber”, *ibid.*, 55, 1938, p. 121 et suiv. Liselotte Saurma-Jeltsch, *Spätformen mitteralterlicher Buchherstellung. Bilderhandschriften aus der Werkstatt Diebold Laubers in Haguenau*, Wiesbaden, 2001. Lauber katalógusát a heidelbergi egyetemi könyvtárban őrzik, raktári jelzete Cod. Pal. Germ. 314. Reprod.: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digi/lauber>.
- 38 Paris, Arsenal, ms 5070 (*C MEL*, I, p. 173 és például XCIV). *La Librairie des ducs de Bourgogne...*, I, Turnhout, 2000, p. 61.
- 39 BnF, ms. fr. 166.
- 40 P. M. de Winter, *La Bibliothèque de Philippe le Hardi...*, op. cit.
- 41 A. Sorbelli, *Storia della stampa in Bologna*, Bologna, 1929. G. Orlandelli, *Il Libro a Bologna dal 1300 al 1330*, Bologna, 1954.
- 42 Vespasiano da Bisticci, *Le vite*, éd. A. Greco, Firenze, 1971.
- 43 Johan Huizinga, *A középkor alkonya*, Budapest, 1979, Szerb Antal fordítása.
- 44 P.M.L., New York, M 346 (és a *Le Dessin français: chefs-d'œuvre de la Pierpont Morgan Library*, Paris, Louvre, 1993, 1). Ismerünk néhány igen ritka, hasonló jellegű dokumentumot, amelyek leghíresebbike talán Villard de Honnecourt, egy 13. századi építész jegyzetfüzete (*carnet*). (CD-ROM-kiadását lásd Roland Bechmann, BnF/Hexagramm 2).

- 45 Ch. Sterling, *La Peinture médiévale à Paris, 1300–1500*, II, Paris, 1990.
- 46 A hercegi könyvtárban megtalálható és Simon Marmion keze munkáját dicsérő művek közül említjük meg a *Sens-i Pontificalét* (Bruxelles, B.R., ms 9215), *Franciaország Nagy Krónikáját* (Saint Pétersbourg, Erm. 88), valamint Jó Fülöp óraskönyvét (Paris, BnF, ms. n.a.f. 16428).
- 47 *Le Siècle d'or de la miniature flamande*, Bruxelles, 1959. Hélène Servant, *Artistes et gens de lettres à Valenciennes à la fin du Moyen Âge (vers 1440–1507)*, Paris, 1998 („Cahiers d'histoire du livre”, 3).
- 48 Charles Sterling, Jean Porcher, *Musée des Beaux-Arts de Tours: l'art du Val-de-Loire, de Jean Fouquet à Jean Clouet, 1450–1540*, Paris, 1952.
- 49 *Le Livre*, 435 és 436.
- 50 *Jean Fouquet, peintre et enlumineur du XVe siècle*, éd., François Avril, Paris, 2003. Reprod.: <http://classes.bnf.fr/fouquet>.

MÁSODIK RÉSZ. A START-UP KORA

IV. fejezet. Az innováció menete és logikája

- 1 Henri Alibaux, „L'Invention du papier”, *Gut. Jb.*, 1939, p. 9–30. Dard Hunter. „The Papermaking Moulds of Asia”, *Gut. Jb.*, 1940, p. 9–24.
- 2 *L'Art du livre arabe*, Paris, 2001, p. 38.
- 3 Wolfgang v. Stromer, „Große Innovationen der Papierfabrikation in Spätmittelalter und Frühneuzeit”, *Technikgeschichte*, 60 (1993), n° 1, p. 1–6.
- 4 A (szélesebb) keresztbordák a szita rövidebb, a (vékonyabb) bordák a szita hosszabb oldalával párhuzamosak. Elrendezésük vizsgálata megkönnyítheti az adott könyv formátumának meghatározását. A lapok nagyságában mutatkozó különbségekkel magyarázható a könyvalakok változatos volta (például egy *in-octavo* a lap nagyságának függvényében lesz kisebb vagy nagyobb).
- 5 Giancarlo Castagnari, „L'Arte de lla carta e il suo museo a Fabriano”, in: *Fonti e studi di storia dell'editoria*, Bologna, 1995, p. 125–136. *Le Papier au Moyen Âge: histoire et technique*, Turnhout, 1999. C.-M. Briquet, *Recherches sur les premiers papiers employés en Occident et en Orient du Xe au XIVe siècle*, Paris, 1886. Id., *Les Filigranes...*, reéd., Amsterdam, 1968, 4 vol.
- 6 *Schriftstücke. Informationsträger aus fünf Jahrhunderten*, München, 2000, 84.
- 7 *CNAM*, p. 51–62.
- 8 Wolfgang von Stromer, „Au berceau des médias de masse : l'invention de l'impression des textes et des images”, in: *Mélanges Aquilon*, p. 9–24, ill. *CNAM*, p. 63–69.
- 9 Németországban talán már a 10., Itáliában pedig a 12. század óta. A *Le Livre* (op. cit., p. 92) szerint már az ókorban is ismerték az eljárást.
- 10 Ludwig Wilhelm Schreiber, *Handbuch der Holz- u. Metallschnitte des XV. Jts.*, reéd., Stuttgart, 1969–1976, 11 vol.
- 11 BSB, Cgm 281. *Thesaurus librorum*, n° 85. *Blockbücher*, n° 12.
- 12 *Blockbücher*, 29b.

- 13 *Villes d'imprimerie et moulins à papier du XIVe au XVe siècle...*, Bruxelles, 1976. Natalie Rondot, *Les Graveurs sur bois et les imprimeurs à Lyon au XVe siècle*, Lyon, Paris, 1896, p. 128 és köv. *Le Siècle d'or de l'imprimerie lyonnaise*, Paris, 1972, p. 123 és köv. *CNAM*, 49.
- 14 *CNAM*, 48.
- 15 Horst Appuhn, Christian von Heusinger, „Der Fund kleiner Andachtsbilder des 13. bis 17. Jahrhunderts im Kloster Wienhausen”, *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 4, 1965, p. 157–238.
- 16 *Blockbücher*, 42c.
- 17 Leonhard Hoffmann, „Druck von Bild und Schrift vor Gutenberg. Massenproduktion von Andachtsbildern in Padua 1440/41”, *Gut. Jb.*, 2004, p. 57–74.
- 18 A Mechelen (Malines) közelében található Béthanie apátságában található feljegyzésekből kiderül, hogy 1465-ben sajtó segítségével nyomtattak metszeteket. (W. L. Schreiber, „Vorstufen der Typographie”, in: *Mainz 1900*, p. 30).
- 19 *Fifteenth century italian woodcuts from Bibliotheca Classense in Ravenna*, Ravenna, 1989. *Xilografie italiane del Quattrocento da Ravenna e di altri luoghi*, Ravenna, 1987.
- 20 Rudolf Schenda, „La lecture des images et l'iconisation du peuple”, *RFHL*, 114–115, 2002, p. 13–30.
- 21 Vatikáni Múzeum.
- 22 *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre*, Mainz, 1991. *5e centenaire... op. cit.*, p. 78 és köv.
- 23 *Blockbücher*, 50.
- 24 *Blockbücher*, 49. *Regiomontanus*nak születési helyéről, a Bamberg és Schweinfurt között fekvő Königsberggről nevezik.
- 25 Elke Purpus, „Die Vorläufer der Blockbücher der Apokalypse” *Blockbücher*, p. 99–118.
- 26 Jean-Pierre Drège, *L'Imprimerie chinoise s'est-elle transmise en Occident?*, Pékin, 2005 (Publications de l'École française d'Extrême-Orient, „Conférences académiques franco-chinoises”). A szerző kritikai értékelését adja az alábbi műnek: Thomas F. Carter, *The Invention of printing in China and its spread westward*, New York, [s.d.].
- 27 Chantal Lemerrier-Quelquejey, *La Paix mongole*, Paris, 1970, p. 47 („Questions d'histoire”).
- 28 Wolfgang von Stromer, *De Tourfan à Karlstein: le mystère Gutenberg*, trad. fr., Genève, 2000.
- 29 Braudel, II, 280. és köv.
- 30 Bertrand Gille, dir., *Histoire des techniques. Technique et civilisation. Technique et sciences*, Paris, 1978 („Encyclopédie de la Pléiade”).
- 31 Franz Falk, „Der Stempeldruck vor Gutenberg und die Stempeldrucke in Deutschland”, in: *Gutenberg Festschrift zum funfhundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg*, Mainz, 1900 (Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen, 23). Ernst Kyriss, „Schriftdruck vor Gutenberg”, dans *Gut. Jb.*, 1942, p. 40–48. Id., „Schriftdruck auf Einbänden des 15. Jahrhunderts”, dans *Gut. Jb.*, 1950, p. 88–96.
- 32 *5e centenaire... op. cit.*, p. 107–108 és 123–124.

- 33 Jean-François Belhoste, „Les hommes du fer : réflexions sur l'émergence et la diffusion de l'innovation (XIVe–XVIIe siècle”, in: *Le Technicien dans la cité en Europe occidentale, 1250–1650*, Roma, 2004, p. 271–289.
- 34 Konstanzban az 1440-es években metszettek először fémbe (jelesül rézbe).
- 35 Abbé Requin, *L'imprimerie à Avignon en 1444*, Paris, 1890 (lásd róla K. Dziatzko recenzióját, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1890, 7, p. 248–251). Id., „Origines de l'imprimerie en France”, *Journal de l'imprimerie et de la librairie*, 28 février 1891. M. L. Duhamel, *Les Origines de l'imprimerie à Avignon*, Paris, 1890. M. A. Claudin, „Les origines de l'imprimerie en France: premiers essais à Avignon en 1444”, *Bulletin du bibliophile*, 1898. Ritter, p. 489 (appendice 10). P. Pansier, *op. cit.*
- 36 Maurice Audin, *Histoire de l'imprimerie. Radioscopie d'une ère, de Gutenberg à l'informatique*, Paris, 1972 (komoly kiegészítő bibliográfiával).
- 37 A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden (...), voortgezet van K. J. R. van Harderwijk*, III, Haarlem, 1858, p. 760–764.
- 38 Prosper Marchand, *Histoire de l'origine et des premiers progrès de l'imprimerie*, La Haye, Vve, Levier et Pierre Paupie, 1740, p. 15–17.
- 39 *Se centenaire...* *op. cit.*, p. 66 és köv. A *Speculum* egy flamand nyelvű és Franciaországban őrzött példányát (BmLille D-45) az 1480-as években szintén ezzel a technikával készítették.
- 40 Egy Strassburg városában 1870-ben megsemmisült kéziratról van szó, amelyről Spach azonban másolatot készített. Idézi Ritter, *op. cit.*, p. 27.

V. fejezet. Gutenberg és a nyomdászat feltalálása

- 1 G. Baechtel, *Gutenberg et l'invention de l'imprimerie...*, Paris, 1992. H. Widmann, *Der Gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*, Stuttgart, 1972. Albert Kapr, *Gutenberg*, Leipzig, 1977. Aloys Ruppel, *Johannes Gutenberg. Sein Leben und sein Werk*, 3e éd., Nieuwkoop, 1967. Lotte Hellinga, „Gutenberg et ses premiers successeurs”, dans *Trois révolutions*, p. 19–34. Mainz 2000, *passim*. Sur Internet: <http://www.gutenberg.de/> (en allemand et en anglais).
- 2 Karin Emmerich, „St Viktor bei Mainz...”, *Gut. Jb.*, 2001, p. 87–94.
- 3 Ma Kues-Bernkastel. A Cusanus alapította könyvtár megtekinthető az alábbi címen: [fr/images/bib1.jpg](http://images/bib1.jpg).
- 4 Kurt Flasch, *Nikolaus von Kues...*, Frankfurt a/M., 1998.
- 5 Karl-Michael Sprenger, „*Volumus tamen, quod expressio fiat ante finem mensis Maii presentis. Sollte Gutenberg 1452 im Auftrag Nikolaus von Kues' Ablassbriefe drucken*”, *Gut. Jb.*, 1999, p. 42–57.
- 6 René Hoven, *Lexique de la prose latine de la Renaissance*, Leiden [etc.], 1994. Edoardo Barbieri, „Contributi alla storia del lessico bibliografico”, *La Bibliofilia*, 1999, p. 267–281.
- 7 Stadtarchiv Erfurt, 1-1/X BXIII-46, vol. 1, et Mainz 2000, GM 43.
- 8 Mainz 2000, GM 47.
- 9 Mainz 2000, p. 120 és köv.
- 10 François Ritter, *Histoire de l'imprimerie alsacienne aux XVe et XVIe siècles*, Strassburg, 1955, p. 4.

- 11 Mainz 2000, GM 47b.
- 12 Georges Livet, Francis Rapp (éd.), *Histoire de Strassburg, II: des grandes invasions au XVIe siècle*, Strassburg, 1981.
- 13 Luigi Balsamo, „Tecnologia e capitali nella storia del libro”, in: *Studi offerti a Roberto Ridolfi...*, Firenze, 1973, p. 77–94.
- 14 A Gutenberg életére és működésére vonatkozó strassburgi forrásokat Johann Daniel Schoepflin adta ki: *Vindiciae typographicae*, Strassburg, J. G. Bauer, 1760, 2 part., 1 vol., 4°.
- 15 Mainz 2000, GM 56.
- 16 Ritter, *op. cit.*, p. 8.
- 17 Ritter, *op. cit.*, p. 17.
- 18 Mainz 2000, GM 60 és 61.
- 19 Ritter, *op. cit.*, p. 16.
- 20 Mainz 2000, GM 129.
- 21 Mainz 2000, p. 130.
- 22 *Donat-Kalender Type*, azaz a Donatusok és a kalendáriumok elkészítése során használatos betűk.
- 23 Mainz 2000, GM 132.
- 24 Mainz 2000, GM 133–137; *Buchkultur*, 40–41; *Le Livre...* *op. cit.*, 107.
- 25 *Thesaurus librorum. 425 Jahre Bayerische Staatsbibliothek*, Wiesbaden, 1983, p. 88.
- 26 Falk Eisermann, „Hinter Decken versteckt...”, *Gut. Jb.*, 1999, p. 58–74. Mainz 2000, GM 130; *Le Livre...* *op. cit.*, p. 108.
- 27 Vatikáni Könyvtár, oktobr. lat. 347 (és Mainz 2000, GM 139).
- 28 Mainz 2000, 194–195. *Wolfenbüttel* 1972, 2.
- 29 Rudolf Blum, *Der Prozess Fust gegen Gutenberg...*, Wiesbaden, 1956 („Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen”, 2). Mainz 2000, különösen Sabina Wagner megjegyzéseit, p. 135.
- 30 Egy 40 soros próbalevonatot ma Krakkóban őriznek.
- 31 Mainz 2000, GM 133, amely tehát értelemszerűen 1456-ban készült. Az 1802-ben Mainzban megtalált töredéket ma a párizsi francia nemzeti könyvtárban (BnF) őrzik.
- 32 Az 1457-ben elkészült nyomtatványból fennmaradt egyetlen – mára szintén eltűnt – példányt a kijevei Akadémián őrizték.
- 33 *Wolfenbüttel* 1972 (21) szerint az első lapok Mainzban, a későbbiek Bambergben készültek.
- 34 Mainz 2000, p. 200–201 és *Thesaurus librorum...*, *op. cit.*, 90.
- 35 Paul Needham, „Johann Gutenberg and the Catholicon Press”, *The Paper of the Bibliographical Society of America*, 76 (1982), p. 395–456. Lotte Hellinga, „Analytical bibliography and the study of early printed books with a case-study of the Mainz Catholicon”, *Gut. Jb.*, 1989, p. 47–96.
- 36 Lásd *Wolfenbüttel* 1990, benne Martin Boghardt cikke, p. 24–44.
- 37 Mainz 2000, GM 156 és 158.
- 38 Ezt látszik alátámasztani a példányok vizsgálata (semmi nyoma nincs annak, hogy kétszer kerültek volna sajtó alá). Lehmann-Haupt szerint természetes, hogy az a nyomdász, akinek semmiféle tapasztalata nincs a színes nyomtatás terén, ezt az eljárást választja.

- Oldalanként nyomtattak, nem pedig laponként, azaz a *recto* nem az előző *verso*val együtt készült. Lásd Heinrich Wallau, „Die Zweifarbigen Initialen der Psalterdrucke von Johannes Fust und Peter Schoeffer”, in *Mainz 1900*.
- 39 Hans Widmann, „Die Übernahme antiker Fachausdrücke in die Sprache des Frühdrucks”, in: *Antike und Abendland: Beiträge zum Verständnis der Griechen und Römer und ihres Nachlebens*, XX (1974), p. 179–190.
- 40 *Mainz 2000*, p. 139.
- 41 *Ad illustrissimum Bavariae ducem Philippum*, Mainz, Peter Friedberg, 1499.
- 42 *Wolfenbüttel 1972*, 4.

VI. fejezet. Az innováció

- 1 Maurice Audin, *Les Types lyonnais primitifs...*, Paris, 1955.
- 2 Lotte Hellinga, „Press and text in the first decades of printing”, in: *Libri, tipografi, biblioteche* [Mélanges Luigi Balsamo], Firenze, 1997, p. 1–23.
- 3 Konrad Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, Halle, Leipzig, New York, 1905–1910, 4 vol. A repertóriumok egy része elérhető az interneten: http://www.ndl.go.jp/incunabula/e/font/font_01.html.
- 4 Severin Corsten, *Die Anfänge des Kölner Buchdrucks*, Köln, 1955. Anne Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975. *passim*.
- 5 Jodocus Badius Ascensius nyomdász volt az első, aki 1507-től kezdve műhelyének képét szerepeltette nyomdajelként az általa kinyomtatott művek címlapján.
- 6 R. A. Sayce, *Compositorial practices and the localization of printed book, 1530–1800*, 2e éd., Oxford, 1979.
- 7 Margaret L. Ford, „Author's autograph and printer's copy. Werner Rolewincks *Paradisus conscientiae*”, in: *Incunabula...* [Mélanges Lotte Hellinga], London, 1999, p. 109–128.
- 8 Guy de Chauliac értekezése tartós népszerűségnek örvend: még 1596-ból is ismerjük spanyol nyelvű kiadását: *Cirurgia de Guido de Cauliaco con la glosa de Falco...*, Valencia, Pedro Patricio Mey, pour Francisco Miguel, 1596.
- 9 AmLyon, CC 4, f° 30v^o
- 10 Ernest Wickersheimer, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*, Genève, 1979, 2 vol., t. II, p. 509.
- 11 Ritter, *op. cit.*, p. 47.
- 12 Vatikáni Könyvtár, lat. 6737. Reprodukcióját lásd *Guttenberg et Roma. L'origine della stampa nell città dei papi*, Napoli, 1997, p. 35.
- 13 Veyrin, p. 279.
- 14 Veyrin, p. 282.
- 15 Jean-François Gilmont, *Jean Calvin et le livre imprimé*, Genève, 1997, p. 277.
- 16 Subiaco, Bibl. di Sta Scolastica, ms XLII. Lásd *Roma 1997*, *passim*.
- 17 *Roma 1997*, p. 37 és köv.
- 18 További példák kéziratos töpeldányokra, lásd 5e *centenaire...*, *op. cit.*, p. 96 és köv.
- 19 Veyrin, p. 283.

- 20 Martin Dominique Fertel, *La Science pratique de l'imprimerie...*, À Saint-Omer, par Martin Dominique Fertel, imprimeur et marchand libraire, rue des Espeers, à l'image de Saint-Bertin, 1723.
- 21 Annie Taurant-Boulicaut, „*Vacat nec vitio nec defectu*. Du blanc et de l'excès dans l'incunable” in: *Mélanges Aquilon*, p. 105–124
- 22 *Wolfenbüttel 1990*, p. 30.
- 23 *Wolfenbüttel 1990*, p. 31.
- 24 Gratien Du Pont, *Controverses des sexes masculin et féminin*, Toulouse, 1534 (idézi Veyrin, p. 304).
- 25 5e *centenaire...* *op. cit.*, p. 105–106.
- 26 Nina Catach, *L'Orthographe française à l'époque de la Renaissance (auteurs, imprimeurs, ateliers d'imprimerie)*, Genève, 1968.
- 27 Veyrin, p. 298.
- 28 Frédéric Barbier, „Saint-Bertin et Gutenberg”, in: *Mélanges Aquilon*, p. 55–78.
- 29 Veyrin, p. 313.
- 30 Oscar Hase, *Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, 2e éd., Leipzig, 1885.
- 31 *Mainz 2000*, GM 170b. *Thesaurus librorum*, 91.
- 32 *Mainz 2000*, GM 171, 172 és 173, utóbbi p. 223.
- 33 *Mainz 2000*, GM 164.
- 34 *Mainz 2000*, GM 163 és 4, a nyomdajel utóbbi 216. oldalán található.
- 35 *Mainz 2000*, GM 175, p. 367.
- 36 *Mainz 2000*, GM 169.
- 37 *Mainz 2000*, GM 174.
- 38 *Mainz 2000*, GM 180.
- 39 *Mainz 2000*, GM 181.
- 40 *Thesaurus librorum*, 96.
- 41 *Mainz 2000*, GM 182.
- 42 *Mainz 2000*, GM 183.
- 43 *Mainz 2000*, GM 193, p. 221.
- 44 *Mainz 2000*, GM 194.
- 45 *Mainz 2000*, GM 195, p. 231.
- 46 *Mainz 2000*, GM 179.
- 47 *Mainz 2000*, GM 188a–d és 189.
- 48 *Mainz 2000*, GM 184–187. Lehmann-Haupt, 6–11, 14, 15 és 17.
- 49 P. Pansier, *Histoire du livre et de l'imprimerie à Avignon du XIVe au XVIe siècle*, *op. cit.*
- 50 Frédéric Barbier, „Habermas et l'éditeur, ou Qu'est-ce que la médiatisation?”, in: *Buch-Kulturen* [Mélanges Wittmann], Wiesbaden, 2005, p. 37–57.
- 51 John Macfarlane, *Antoine Vérard*, London, 1900, 1.
- 52 Febvre et Martin, p. 180.
- 53 G. W. Zapf, *Augsburgs Buchdrucker Geschichte...*, Leipzig, 1968, 2 vol. Hans-Jörg Künast, Brigitte Schürmann, „Johannes Rynmann, Wolfgang Präunlein und Georg Willer: drei Augsburger Buchführer des 15. und 16. Jahrhunderts”,

- in: *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed., Helmut Gier, Johannes Janota, Wiesbaden, 1997, p. 23–29.
- 54 További példákért, lásd Veyrin, p. 311 és 315.
- 55 Lehmann-Haupt, p. 2. Aloys Ruppel, *Peter Schoeffer aus Gernsheim*, Mainz, 1937.
- 56 A kézirat 1870-ben megsemmisült Strassburgban, ám a kolofon másolata megtalálható Schoepflin *Vindiciae typographicae* című munkájában, 1760 (p. 31, a fac-simile kiadásban n° VII).
- 57 Lehmann-Haupt, 23–24, 37 és köv.
- 58 Lehmann-Haupt, p. 5 és 1.
- 59 Marchand, p. 21.
- 60 Lehmann-Haupt, p. 16–17.
- 61 Marchand, p. 19, részletesebben pedig az 1. jegyzetben.
- 62 Henri Stein, „L'origine champenoise de l'imprimeur Nicolas Jenson”, *BEC*, 1887, p. 566–579. Martin Lowry, *Nicholas Jenson and the rise of Venetian printing in Renaissance Europe*, Oxford, 1991. Lotte Hellinga, „Nicolas Jenson et les débuts de l'imprimerie à Mayence” dans *Mélanges Aquilon*, p. 25–53, (aki tévesen olvas ki bizonyos dátumokat). Haebler 1924, p. 27 és köv.
- 63 A Düsseldorf melletti Gerresheimből származó Manthen 1474-ben lép üzletlársi viszonyra Johannes de Coloniával, aki nőül veszi Johannes de Spira özvegyét. Paula és Johannes de Spira Hieronyma nevű leánya 1477-ben megy férjhez Kaspar v. Dinslakenhez. Az 1480-ban létrejövő társaság tehát voltaképpen családi vállalkozásnak tekinthető. Haebler ezenkívül arra is felhívja a figyelmet, hogy 1471–1472 során Wendelinus de Spira Johannes de Colonia megbízásából is nyomtat könyvet.
- 64 Paul Méllottée, *Histoire économique de l'imprimerie, I: l'imprimerie sous l'Ancien Régime, 1439–1789*, Paris, 1905. Henri Hauser, *Ouvriers du temps passé*, Paris, 1917. Maurice Audin, „Les grèves dans l'imprimerie à Lyon au XVIe siècle”, *Gut. Jb.*, 1935, p. 172–189. Paul Chauvet, *Les Ouvriers du livre en France, des origines à la Révolution de 1789*, Paris, 1959.
- 65 Csaba Csapodi, Klára Csapodi-Gárdonyi, *Bibliotheca Corviniana. Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus von Ungarn*, Budapest, 1969. Az interneten: <http://www.corvina.oszk.hu/>
- 66 BmLyon ms 5154, f° 194.
- 67 Rouzet, p. 136–139.
- 68 Annie Parent-Charon, „Associations dans la librairie parisienne du XVIe siècle”, in: *L'Europe et le livre*, Paris, 1996, p. 17–30.
- 69 Mainz 2000, p. 221.
- 70 Lehmann-Haupt, p. 5.
- 71 Az elismervény reprodukcióját lásd Lehmann-Haupt, p. 19.
- 72 Alfred Franklin, *Les Anciennes bibliothèques de Paris, I*, Paris, 1867, p. 148. Mainz 2000, GM 169.
- 73 *Trésors de la bibliothèque de l'Arsenal*, Paris, 1980, 125.
- 74 *Le Livre en Franche-Comté*, Dole, 1983.
- 75 Peter Zahn, „Die Endabrechnung über den Druck der Schedlschen Weltchronik (1493) vom 22. Juni 1509. Text und Analyse” *Gut. Jb.*, 1991, p. 177–213.
- 76 Mentelin tett 1469 során valami hasonlóra kísérletet (lásd Ritter, p. 34).

- 77 *Thesaurus librorum*, 95. Mainz 2000, GM 167., p. 213.
- 78 Mainz 2000, GM 168 és 169.
- 79 BSB Munich, Einbl. VII-1/2 (*Roma* 1997, p. 114, 73).
- 80 IB 41735. A könyvkereskedői hálózat itáliai fejlődéséről lásd Angela Nuovo, *Il Commercio librario nell'Italia del Rinascimento*, 3e éd., Milano, 2003.
- 81 *Trésors de l'Arsenal*, 124.
- 82 AdNord 4G-1407 et 1467.
- 83 *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France*, vol. X, région Centre, réd. Pierre Aquilon, Paris, 1991, 133 et 663.
- 84 Valentin Ickelsamer, *Ein Teütsche Grammatica*, Erfurt, 1527 („Alles in der Welt erfahren, wissen und ewig merken und behalten”).

HARMADIK RÉSZ. A MÉDIA ELSŐ FORRADALMA

VII. fejezet. A könyvnyomtatás meghódítja a világot

- 1 Robert Teichl, „Der Wiegendruck im Kartenbild”, in: *Bibliothek und Wissenschaft*, I, 1964, p. 201–265. Jean-François Gilmont, „Les centres de la production imprimée aux XVIe et XVIe siècles”, in: *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII–XVIII*, ed., Simonetta Cavaciocchi, Prato, 1992, p. 343–364. Philippe Niéto, „Géographie des impressions européennes du XVe siècle”, in: *Mélanges Aquilon*, p. 125–174. Lásd továbbá az egyes országokra és területekre vonatkozó tanulmányokat, például a British Museum katalógusait vagy Ferdinand Geldner munkáit (*Die Deutschen Inkunabeldrucker: ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jhts.*, Stuttgart, 1968, 2 vol.), Haebler 1924, *passim*. Rouzet, *passim*. *Johannes Gutenberg: regionale Aspekte des frühen Buchdrucks*, Berlin, 1993.
- 2 J. C. Russell, „Population in Europe, 500–1500”, in: *The Fontana economic history of Europe*, éd. C. M. Cipolla, 2e vol., London, 1974, p. 15–82. Paul Bairoch, Jean Batou, Pierre Chèvre, *La Population des villes européennes de 800 à 1850*, Genève, 1988. Jean Delumeau, *op. cit.*
- 3 Pierre Chaunu, *Histoire économique et sociale du monde*, tome I, Paris, 1977. Uő, *Le Temps des Réformes, 1: La crise de la Chrétienté. L'éclatement, 1250–1550*, Paris, 1975.
- 4 Mainz 2000, p. 219.
- 5 Ruppel hanauai születésű és a Gutenberg-számban Bechtolff von Hanauwe néven szerepel.
- 6 Marino Zorzi hipotézise szerint Johannes de Spira is megjárhatta Mainzot (*Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano, 1494–1515*, Venezia, 1994, p. 13).
- 7 Karl Schorbach, *Der Strasburger Frühdrucker Johann Mentelin*, Mainz, 1932 (Veröffentlichungen der Gutenberg Gesellschaft, 22). Ritter, *passim*. Haebler 1924, *passim*. Johann Daniel Schoepflin, *Vindiciae typographicae*, *passim*.
- 8 Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Budapest, 1999. *Chronica Hungarorum*, reprint, előszó: Soltész Erzsébet, Budapest, 1973.
- 9 Haebler 1924, p. 46 és 75.
- 10 Haebler 1924, p. 264 és köv.

- 11 Prosopographie, n° 69. Bártfa Eperjestől (Prešov/Preschau) északra fekvő város.
A névváltozatokról lásd Bencsik Péter, *Helységnévvaltozások köztes-Európában 1763–1995*, Budapest, 1997.
- 12 Ha a rangsor alapján számolunk, elkerülhetjük a városok nem túl megbízható népességi adataiból adódó bizonytalanságot.
- 13 A Bondernóra és az 1463-as évre vonatkozó hipotézisről heves viták folynak: Piero Scapecchi, „Subiaco 1465 oppure [Bonderno 1463?] Analisi del frammento Parsons-Scheide”, *La Bibliofilia*, CIII, 2001, p. 1–21.
- 14 Aki a nevét valószínűleg a Frankfurt-am-Main melletti Schwanheimről kapta.
- 15 *Roma 1997, passim*. Az utóbbi munkában az 1467. június 12-i dátumot találjuk: Haebler, az explicitben található kezdőbetűket (GOD. AL) egy feltételezett *Godefridus* (vagy *Godehardus*) *Alemanus*nak tulajdonítja (Haebler 1924, p. 8–10). Ugyanezekkel a kezdőbetűkkel Rómában, Philippus de Lignamine-nél is találkozhatunk.
- 16 J. Bignami-Odier, *La Bibliothèque vaticane de Sixte IV à Pie IX*, Citta del Vaticano, 1973.
- 17 *Roma 1997*, p. 41.
- 18 Anna Modigliani, *Tipografi a Roma prima della stampa: due società perfare libri con le forme, 1466–1470*, Roma, 1989.
- 19 Febvre et Martin, 2e éd., p. 249.
- 20 A párizsi Nemzeti Könyvtárban (BnF) őrzött példányon (Rés. C 477) olvasható feljegyzés. (*Roma 1997*, ill. 19 p. 43).
- 21 A Pforzheim melletti Königsbach-Steinről van szó.
- 22 Robert Marichal, *Le Livre des prieurs de Sorbonne (1431–1485)*, Paris, 1987. Jacques Monfrin, „Les lectures de Guillaume Fichet et de Jean Heynlin d’après le registre de prêtres de la Bibliothèque de la Sorbonne”, *BHR*, 1955, XVII, p. 7–23.
- 23 „Ut sol lumen sic doctrinam fundis in orbem / Musarum nutrix, regia Parisius / Nunc prope divinum tu quam Germania novit / Artem scribendi suscipe pro merita...” (Guillaume Fichet, 1470).
- 24 *Amerbachkorrespondenz*, Basel, 1942, 11 t. in 12 vol.
- 25 A. Vingtrinier, *Histoire de l’imprimerie à Lyon de l’origine jusqu’à nos jours*, Lyon, 1894. Anatole Claudin, *Histoire de l’imprimerie en France aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1900–1914, 4 vol. Charles Perrat, „Barthélemy Buyer et les débuts de l’imprimerie à Lyon”, *Humanisme et Renaissance*, 1935, 1, p. 103–121, 234–275 et 349–387. René Fédou, *Les Hommes de loi lyonnais à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1964. Prosopographie, n° 29 et 87 (et ill. p. 262).
- 26 Guillaume Fau [et al.], „L’imprimerie à Lyon au XVe siècle: un état des lieux”, in: *Mélanges Aquilon*, p. 191–208.
- 27 Rouzet, p. 34–37.
- 28 R. Deacon, *William Caxton: the first english editor, printer, merchant and translator*, London, 1976.
- 29 A velencei ősnymtatványokat rengeteg szakirodalmi mű tárgyalja H. F. Brown, *The Venetian printing press* (London, 1891) és T. Dibdin, *Early printers in the city of Venice* (New York) című műveitől egészen Martin Lowry Aldius Manutiusnak (olasz fordításban: *Il Mondo di Aldo Manuzio: affari e cultura nella Venezia del Rinascimento*, Roma, 1984) és Nicolas Jensonnak (*op. cit.*) szentelt könyveig.

- 30 Gedeon Borsa, *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600*, Baden Baden, 1980, 2 vol.
- 31 Giorgio Montecchi, „Dalla pagina manoscritta alla pagina stampata nei breviari in caratteri glagolitici”, dans *Il Libro nel bacino adriatico*, Firenze, 1992, p. 3–30.
- 32 Ernst Voulliéme, *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, Bonn, 1903.
- 33 Frédéric Barbier, „Construction d’une capitale: Leipzig et la librairie allemande, 1750–1914”, in: *Capitales culturelles, capitales symboliques...*, Paris, 2002, p. 335–357.
- 34 Severin Corsten, „Universities and early printing”, in: *Bibliography and the study of 15th-century civilisation*, London, 1987, p. 83–123.
- 35 Anatole Claudin, *Les Origines de l’imprimerie à Albi en Languedoc (1480–1484): les pérégrinations de J. Neumeister, compagnon de Gutenberg en Allemagne, en Italie et en France...*, Paris, 1880. Mainz 2000, p. 226–229 et 379–384. Haebler 1924, p. 55–56 et 208–210.
- 36 Angela Nuovo, *Il Commercio librario nell’Italia del Rinascimento*, 3e éd., Milano, 2003, p. 99–100.
- 37 Haebler 1924, p. 56.
- 38 Mainz 2000, GM 198 ; *Thesaurus librorum*, 99.
- 39 Mainz 2000, GM 199.
- 40 Prosopographie, n° 106.
- 41 Mathieu Desachy, éd., *Incunables albigeois...*, Rodez, 2005, p. 27.
- 42 Nem tárgyaljuk itt az ortodox vallású nemzeteket, amelyek kebelén a politikai és a vallási szféra összekapcsolódása sajátos problémákat vet fel.
- 43 Eva Frimmova, „Les incunables en Slovaquie – au temps passé et aujourd’hui”, dans *Mélanges Aquilon*, p. 361–377.
- 44 Werner Schmitz, *Südslawischer Buchdruck in Venedig (16–18. Jht.): Untersuchungen und Bibliographie*, Gießen, 1977.
- 45 CNAM, p. 236.
- 46 *Centralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig, 1900, p. 429–431.
- 47 Josip Badalić, *Jugoslavica usque ad annum 1600: Bibliographie der südslawischen Frühdrucke*, Baden Baden, 1959. Lazar Plavšić, *Srpske stamparije od kraja 15 do sredine 19 veka* [L’imprimerie serbe, du XVe au XIXe siècle], Beograd, 1959. A *Breviarium Zagrabensé*ből két példány maradt ránk, az első Budapesten, az OSZK-ban, a másodikat Rómában, a Vatikáni Könyvtárban őrzik. Az 1552-es belgrádi (Nándorfehérvár, Beograd) kiadványt a legújabb szakirodalom Gyulafehérvárra (Alba Iulia, román neve: Bălgrad) helyezi.
- 48 Christian Rother, *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert ; mit einer Bibliographie „Siebenbürgen und der Buchdruck”; mit einer Geleitwort von P[eter] Vodosek*, Wiesbaden, 2002 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 71).
- 49 Josée Balagna, *L’Imprimerie arabe en Occident (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)*, Paris, 1984.
- 50 Dennis H. Rhodes, *Incunabula in Greece (...): a first census*, München, 1980. Loukia Droulia [et al.], *Tó Hellenikó Biblio, 1476–1830*, Athènes, 1986. Id., „L’imprimerie grecque: naissance et retards”, dans *Le Livre et l’historien* (Mélanges H.-J. Martin), Genève, 1997, p. 327–341. Frédéric Barbier, dir., *Le Livre grec et l’Europe, du modèle*

- antique à la diffusion des Lumières, *RFHL*, 98–99 (1998). *Le Edizioni di testi greci da Aldo Manuzio e le prime tipografie greche di Venezia*, Athènes, 1993.
- 51 Frédéric Barbier, „Vienne et la Grèce. Notes de lecture”, dans *RFHL*, 98–99 (1998), p. 111–140.
- 52 Az egyes területek és régiók besorolásakor az ISTC a mai országhatárokat veszi figyelembe.
- 53 Poitiers, 6.
- 54 Paul Lacombe, *Livres d'heures imprimés conservés dans les bibliothèques publiques de Paris*, Paris, 1907.
- 55 Dominique Coq, Ezio Ornato, „La production et le marché des incunables. Le cas des livres juridiques”, in: *Tours 1988*, p. 305–322.
- 56 Yves-Bernard Brissaud, „Pistes pour une histoire de l'édition juridique française sous l'Ancien Régime”, *HCL*, 1, 2005, p. 33–136, az idézet helye: p. 38.
- 57 Érdemes megemlíteni, hogy III. Edward 1362-ben tette kötelezővé a bíróságokon az angol nyelv használatát.
- 58 Nicolai Rubinstein, *Il Governo di Firenze sotto i Medici (1434–1494)*, Firenze, 1999.
- 59 Mirjam Bohacová, *op. cit.*; id., „Le livre et la Réforme en Bohême et en Moravie”, in: Jean-François Gilmont, éd., *La Réforme et le livre*, Paris, 1990, p. 393–416. Zdeněk Šimeček, *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei*, Wiesbaden, 2002, (Geschichte des Buchhandels 7).
- 60 „Nuper ego stultos vulgari carmine scripsi: / Est satis hic noster notus ubique labor. / Narragnum quando nobis fabricata carina est / Theutonico qualem struximus eloquio / Scommatē pro doctis...”
- 61 Alexandre Lorian, „L'imprimerie hébraïque, 1470–1550: ateliers chrétiens et ateliers juifs”, in: *Tours 1988*, p. 219–229. J. Bloch, „Early hebrew printing in Spain and Portugal”, *Bulletin of the New York Public Library*, XLII (1938), p. 371–420 (1938). Lyse Schwarzfuchs, *Le Livre hébreu à Paris au XVIe siècle. Inventaire chronologique*, Paris, 2004. Adri K. Offenberger, „The chronology of hebrew printing at Mantua in the fifteenth century”, *The Library*, vol. 16., 1994. december, p. 298–315.
- 62 H 9370.
- 63 Offenberger, 34.
- 64 Gunzenhaus Nürnberg és Nördlingen közötti helység.
- 65 Mózes ben Nahman [Najmanidész, 1194–1270], [*Hidushei ba-Torah*], Lisboa, Eliezer ben Jacob Toledano, 16 VII 1489.
- 66 Giacomo Manzoni, *Annali tipografici dei Soncini*, Bologna, 1883–1886. A munkának csak két kötete jelent meg.
- 67 Haebler 1924, p. 127.
- 68 Offenberger, 12; Delaveau/Hillard, 1345.
- 69 Haebler 1924, p. 124 és köv.
- 70 Frédéric Barbier, „Entre Montesquieu et Adam Smith: Leipzig et la Société des libraires”, *RFHL*, 112–113 (2001), p. 149–170.
- 71 Jean-Dominique Mellot, *L'Édition rouennaise et ses marchés (vers 1600–vers 1730). Dynamisme provincial et centralisme parisien*, Paris, 1998 (Mém. et doc. de l'Édc, 48).

- 72 Frédéric Barbier, „L'impérialisme communicationnel: le commerce culturel des nations autour de la Méditerranée aux époques moderne et contemporaine”, utószó a *Des moulins à papier aux bibliothèques* című munkához, Montpellier, 2003, 2 vol., ici t. II, p. 675–704.

VIII. fejezet. A szöveg természete

- 1 Bibliothèque de Chantilly (XII H 9). Exposition du château de Chantilly sur „Antoine Vérard et la naissance du livre imprimé de luxe”.
- 2 *Venezia 1501. Petrucci e la stampa musicale*, Venezia, 2001.
- 3 Jacques Derrida, *A disszemináció*, Pécs, Jelenkor, 1998, p. 36. Orbán Jolán fordítása.
- 4 Lucien Febvre, *Rabelais et le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, nelle éd., Paris, 1968, p. 27 et 70 („Évolution de l'humanité”).
- 5 Henri-Jean Martin, „Culture écrite et culture orale, culture savante et culture populaire dans la France d'Ancien Régime” *Journal des Savants*, 1975, 2 (juill.–déc.), p. 225–282.
- 6 Jaroslava Kašparová, „Rabelais, Cervantès et la Bohême. À propos de la réception de leur œuvre par les lecteurs tchèques du XVIe au début du XXe siècle”, in: *Est-Ouest. Transferts et réceptions dans le monde du livre (XVIIe–XXe siècles)*, éd., Frédéric Barbier, Leipzig, 2005, p. 221–233 (L'Europe en réseaux / Vernetztes Europa, 2).
- 7 Lásd a 2004-es, Rómában és Bolognában megrendezett *I Dintorni del testo* című konferencia megjelenésre váró előadásait.
- 8 A régi könyvek tipográfiai képéről lásd <http://www.enssib.fr/bibliotheque/documents/travaux/sordet/nav.liv.ancien.html>. A materiális bibliográfia angolszász klasszikusain kívül lásd még: Giorgio Montecchi, *Il Libro nel Rinascimento. Saggi di bibliologia*, Roma, 1994. Lorenzo Baldacchini, *Il Libro antico*, új kiadás, Roma, 2001.
- 9 Konrad Haebler, *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig, 1925, p. 45.
- 10 Margaret McFadden Smith, *The Title-page: its early development, 1460–1510*, Newcastle, 2000.
- 11 André Desguines. *Les incunables. Catalogue*, Nanterre, 1992, 145, p. 16.
- 12 *Auctor et auctoritas: invention et conformisme dans l'écriture médiévale*, éd. Michel Zimmermann, Paris, 2001.
- 13 *L'Écrivain face à son public en France et en Italie à la Renaissance*, Paris, 1989. Jean-Claude Margolin, „Érasme et ses publics”, in: *L'Auteur et son public au temps de la Renaissance*, Paris, 1998, p. 27–56.
- 14 Sébastien Brant, *son époque et „la Nef des fols”*..., a strassburgi Brant-konferencia anyaga (1994), éd., Gonthier Louis Finck, Strassburg, 1995.
- 15 Több alkalommal Erasmus is hasonlóképpen jár el.
- 16 Macfarlane, *op. cit.*, p. 74, 149
- 17 *Mainz 2000*, GM 216 (latin) és 217 (német). H. W. Davies, *Bernhard von Breydenbach and his journey to the holy land, 1483–1484*, London, 1911.
- 18 BnF Rés. Vélins 769.
- 19 *Trésors de l'Arsenal*, 274.
- 20 *Clarorum virorum epistole latinae, graecae et hebraicae variis temporibus missae ad J. Reuchlinum* (BSB). A munka második kiadása a zürichi Tigurinál jelent meg 1558-ban.

- 21 Frédéric Barbier, „Discours rapporté, citation, référence”, *Texte. Revue de critique et de théorie littéraire*, 2002, 31–32, p. 57–87.
- 22 D'après *Des Alexandries, II: les métamorphoses du lecteur*, Paris, 2003, p. 229–231.
- 23 CNAM, 58 p. 247. *Thesaurus librorum*, 108. Henri-Jean Martin, „Politique et typographie à la Renaissance” in: *Trois révolutions*, p. 71–91
- 24 Victor Bérard, *La Turquie et l'hellénisme contemporain: la Macédoine...*, Paris, 1893.
- 25 Petro Bembo, *De Aetna*, Venezia, Aldo Manuzio, 1496.
- 26 Veyrin, p. 161–188.
- 27 Lyrai Miklós kikeresztelkedett zsidó, aki Évreux városának La Neuve-Lyre negyedében született, s 1340-ben halt meg. S. A. Hirsch, „Early english hebraists: Roger Bacon and his predecessors”, in: S. A. Hirsch, *A Book of essays*, London, 1905, p. 1–72. B. Smalley, *The Study of the Bible in the middle ages*, Oxford, 1983. B. Walde, *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, Münster-i/W., 1916.
- 28 Találhatunk például kommentárokat abban a Vulgata szövegére épülő latin Bibliában is, amelyet Johann Herbort nyomtatott ki, Johannes de Colonia, Nicolas Jenson és társaik megbízásából Velencében, 1481-ben (HC 3164).
- 29 GW 4282. Zehnacker 445.
- 30 Guy Bédouelle, *Le Quintuplex psalterium de Lefèvre d'Étaples: un guide de lecture*, Genève, 1979 („THR”).
- 31 Delaveau/Hillard, 1.
- 32 Paul Saenger, „La naissance de la coupure et de la séparation des mots”, in: *Mise en page*, p. 446–449, ill. ; id., „Coupure et séparation des mots sur le Continent au Moyen Âge”, *ibid.*, p. 450–455.
- 33 Henri-Jean Martin, *La Naissance du livre moderne. Mise en page et mise en texte du livre français (XIVe–XVIIe siècles)*, Paris, 2000.
- 34 Achim Krümmel, *Das Supplementum chronicarum...*, Herzberg, 1992.
- 35 *Dictionnaire de théologie catholique*, VII, 230.
- 36 Papias, *Vocabularium*, Venezia, Pinzi, 1496, 2°.
- 37 Que quidem tabula in omni vocabulo per duos numeros procedit, quorum primus denotat librum, secundus capitulum tam libri Augustini quam tractatus supradicti.
- 38 Adrian Wilson, *The Making of the Nuremberg Chronicle*, Amsterdam, 1976 (2e éd., 1978). E. Rucker, *Die Schedelsche Weltchronik*, München, 1993. Stefan Füssel, *Die Welt im Buch. Buchkünstlerischer und humanistischer Kontext der Schedelschen Weltchronik von 1493*, Mainz, 1996. CNAM, p. 207–211.
- 39 Mivel a képek egyike 101 alkalommal tűnik fel, a könyvben összesen 203 illusztrációt találunk.
- 40 A reprodukciókat lásd <http://gallica.bnf.fr/anthologie/notices/00975.htm>.
- 41 Nürnbergi múzeum.
- 42 Friedrich Winkler, *Dürer und die Illustrationen zum Narrenschiff. Die Baseler und Straßburger Arbeiten des Künstlers und der altdeutsche Holzschnitt*, Berlin, 1951 (Forschungen zur deutschen Kunstgeschichte, 36). Hans Joachim Raupp, „Zum Verhältnis von Text und Illustration in Sebastian Brants „Narrenschiff””, *Bibliothek und Wissenschaft*, 19 (1985), p. 146–184.
- 43 Reprodukció: http://www.ulg.ac.be/witttert/fr/flori/opera/durer/durer_apocalypse.html.

- 44 *Le Siècle d'or de l'imprimerie lyonnaise*, p. 48 és köv.
- 45 A *Les Subtiles Fables d'Ésope* című munkáról lásd J. Bastin, *Notice*, Lyon, [1926].
- 46 MacFarlane, *op. cit.*, *passim*.
- 47 L. Fuchs, *De historia stirpium commentarii*, Basel, Officina Isingriniana, 1542.
- 48 A. Vesalius, *De Humani corporis fabrica*, Basel, Johannes Oporinus, 1543.
- 49 G. Agricola, *De Re metallica*, Basel, Johann Froben et Nicolaus Episcopus, 1556.
- 50 Konrad Gesner, *Historia animalium...*, Zurich, C. Froschover, 1551–1587, 5 vol. Alfredo Serrai, *Conrad Gesner...*, Roma, 1990 (II bibliotecario 5).
- 51 *La Face cachée du livre médiéval...*, p. 88.
- 52 Jacques Fontaine, *Isidore de Séville. Genèse et originalité de la culture hispanique au temps des Wisigoths*, Turnhout, 2000 (Témoins de notre histoire).
- 53 Jacques Monfrin, „Humanisme et traduction au Moyen Âge”, art. cit.
- 54 A Centre de recherche en histoire du livre-ben folynak ilyen statisztikai munkálatok (Enssib, Lyon: http://www.enssib.fr/article.php?id=85&cat=La+recherche&id_cat=85).
- 55 Antony Grafton, *Les Origines tragiques de l'érudition. Une histoire de la note en bas de page*, trad. fr., Paris, 1998.
- 56 *Thesaurus librorum*, 109.
- 57 Konrad Gesner, *Bibliotheca universalis...*, Zurich, C. Froschover, 1545. Table systématique: *Pandectarum, sive partitionum universalium (...) libri XXI...*, Zurich, C. Froschover, 1548–1549, 2 part. en 1 vol.

IX. fejezet. A média „krachja”

- 1 Carla Bozzolo, Dominique Coq, Ezio Ornato, „La production du livre en quelques pays d'Europe occidentale aux XIVe et XVe siècles” in: *Scrittura e civiltà*, 8, 1984, p. 131–160, p. 143.
- 2 Ritter, p. 482.
- 3 Brigitte Moreau, „La librairie parisienne du début du XVIe siècle”, *L'Europe et le livre*, p. 13–16.
- 4 Johann Faberhez írott levél, 1526, idézi Crousaz, *op. cit.*, p. 101–102.
- 5 Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest, 1999.
- 6 Georges Lefebvre, *La Grande Peur de 1789. Suivi de: Les Foules révolutionnaires*, nelle éd., Paris, 1988.
- 7 AdRhône, 10 G 1378, 2. Henri Hours, Claude Dalbanne, „Deux placards imprimés à Lyon en 1489” *Gut. Jb.*, 1954, p. 137–142.
- 8 CNAM, 68 p. 262.
- 9 Brigitte Moreau [et al.], *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle*, Paris, 1972 (1540, n° 1726, 1722 et 1725). Jean-Pierre Seguin, *L'Information en France, de Louis XII à Henri II*, Genève, 1961 («THR», 44).
- 10 Jean-Pierre Vittu, „Qu'est-ce qu'un article au *Journal des savants* de 1665 à 1714,” *RFHL*, 112–113 (2001), p. 129–148.
- 11 André Chastel, *Le Sac de Rome, 1527...*, rééd., Paris, 1984, p. 39–40, 28–29 és 56 és köv.
- 12 Frédéric Barbier, „Fin produzione e riproduzione: cos'è il patrimonio librario?”, dans *Prometeo. Rivista trimestrale di scienze e storia*, 23, 91 (sept. 2005), p. 16–25.

- 13 Crousaz, p. 115 et suiv. Jean-François Gilmont, „Les humanistes face à l'Ars impressoria”, in: Uő, *Le Livre et ses secrets*, Genève, Louvain, 2003
- 14 Martiniushoz frott, bázei keltezésű levél, 1528, idézi Crousaz, p. 118.
- 15 Juliette Guilbaud, „À Paris chez Guillaume Desprez”. *Le livre janséniste et ses réseaux aux XVIIe et XVIIIe siècles*, doktori értekezés, Paris, EPHE, 2005, 2 vol. dactyl.
- 16 Lásd például Georgius Agricola, *De Re metallica libri XII...*, Basel, H. Froben pour N. Episcopius, 1556, 2°.
- 17 Delaveau/Hillard.
- 18 HC 6683*.
- 19 Mainz 2000, p. 418.
- 20 *Ibidem*, p. 419.
- 21 Delaveau/Hillard, 3974. Bettye T. Chambers, *Bibliography of French Bibles. 1: fifteenth- and sixteenth-century, french-language editions of the Scriptures*, Genève, 1994.
- 22 Frédéric Barbier, „Nature des mots, ordre des textes, classement des choses: entre savoir et proscription, le livre hébreu en Occident (XIIe–XVIe siècle”, in: *Normes culturelles et construction de la déviance*, Paris, 2004, p. 49–69.
- 23 *Grecogermania. Griechischstudien deutscher Humanisten. Die Editionstätigkeit der Griechen in der italienischen Renaissance (1469–1523)*, Weinheim, 1989, p. 165.
- 24 Delaveau/Hillard, 1. *Grecogermania*, 166.
- 25 Delaveau/Hillard, 1396.
- 26 Delaveau/Hillard, 3976.
- 27 Sophie Kessler-Mesguich, „L'enseignement de l'hébreu et de l'araméen à Paris (1530–1560) d'après les œuvres grammaticales des lecteurs royaux”, in: *Les Origines du Collège de France...*, Paris, 1998, p. 357–374. Antoine Augustin Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne*, 2e éd., Paris, 1843.
- 28 Delaveau/Hillard, 1350.
- 29 Delaveau/Hillard, 1398.
- 30 Holger Flachmann, *Martin Luther und das Buch: eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen, 1996. (Spätmittelalter und Reformation, 8). Jean-François Gilmont, *Jean Calvin et le livre imprimé*, Genève, 1997.
- 31 *W. A.*, I, p. 528.
- 32 Pierre Chaunu, *Église, culture et société: essai sur Réforme et Contre-Réforme (1517–1620)*, Paris, 1981.
- 33 *Aspects de la propagande religieuse...*, Genève, 1957 („THR”, 28).
- 34 E. J. Dévereux, *Renaissance english translations of Erasmus*, Toronto [et al.], 1983.
- 35 Febvre et Martin, 2e éd., p. 419.
- 36 U. Edwards, *Printing, propaganda and Martin Luther*, Berkeley, 1994.
- 37 Denis Crouzet, *La Genèse de la Réforme française, 1500–1562*, Paris, 1996.
- 38 BmValenciennes, ms 703, f° 31v°.
- 39 BmValenciennes, Serbat 47.g.
- 40 Jean-Marie Apostolidès, *Le Roi-machine. Spectacle et politique au temps de Louis XIV*, Paris, 1981.
- 41 Geoffroy Tory, *Champ Fleury...*, Paris, Geoffroy Tory, Gilles Gourmont, 1529.

- 42 Joachim Du Bellay, *La Deffence et illustration de la langue françoise*, Paris, Arnoul l'Angelier, 1549.
- 43 Anatole Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France...*, t. IV, 86 és köv.
- 44 Elisabeth Armstrong, *Before Copyright: the french book-privilege system. 1498–1526*. Cambridge, 1990. Hélène Michaud, *La Grande Chancellerie (...) au XVIe siècle*, Paris, 1967.
- 45 Frédéric Barbier, „Entre Montesquieu et Adam Smith: Leipzig et la société des libraires”, *RFHL*, 112–113 (2001), p. 149–170.
- 46 Erasmus, idézi Crousaz, p. 137. Mario Infelise, *I Libri prohibiti, da Gutenberg all'Enciclopedia*, Roma, Bari, 1999 (Storia moderna).
- 47 BnF Impr. E 2401 (továbbá *Le livre*, n° 483).
- 48 Albert Labarre, „La répression du livre hérétique dans la France du XVIe siècle”, in: *Mélanges Aquilon*, p. 335–360. Augustin Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1484–1517)*, Paris, 1953.
- 49 Erasmus 1527-es keltezésű levele, idézi Crousaz, p. 153.
- 50 Idézi Crousaz, p. 144.
- 51 *Journal d'un bourgeois de Paris sous le règne de François Ier*, éd. L. Lalanne, Paris, 1854, p. 104.
- 52 Louis Haureau, „Louis de Berquin”, *Revue des deux mondes*, 1869, 79, p. 454–481. Margaret Mann, „Louis de Berquin traducteur d'Érasme”, *Revue du XVIe siècle*, 1931, 18, p. 309–323.
- 53 Étienne Dolet (1509–1546), Párizs, 1986 („Cahiers V. L. Saulnier”).
- 54 *Ibidem*, p. 186.
- 55 Idézi Crousaz, p. 131.

Konklúzió

- 1 A könyvtörténeti korszakokról lásd Frédéric Barbier, „D'une mutation l'autre: les temps longs de l'histoire du livre”, in: *Trois révolutions*, p. 7–18 ; Uő, „La Révolution et le problème de la périodisation en histoire du livre”, utószó, in: *Imprimés limousins*, Limoges, 1994, p. 215–237 ; Uő, „Économie de la lecture: quelques notes d'historiographie et de problématique”, előszó, in: *Lecture et lecteurs en Bourgogne...*, Dijon, 2005, p. 3–24 (*Annales de Bourgogne*, 77).
- 2 Martin Luther, *Grands écrits réformateurs*, Paris, 1992, p. 130–132.
- 3 Ezen a téren esetenként igen átfogó összehasonlításokat is tehetünk. Robert Marichal becslése szerint például a római kori Egyiptomból körülbelül minden 150 ezredik „birtoki lap” maradt ránk (art. cité, p. 657).
- 4 Frédéric Barbier, „Habermas et l'éditeur, ou Qu'est-ce que la médiatisation?”, art. cité.

Névmutató*

A

Abano, Petrus de 229
 Abbon 18
 Abélard 18, 34, 53
 Abraham ben Chajim 218
 Accursius 57, 158, 270
 Adam, Johann 187
 Adrian 124
 Aesopus 217, 251
 Ágoston, Szent 60, 70, 105, 155, 158,
 191, 245, 247, 264
 Agricola 252
 Ailly, Pierre d' 38, 53, 54, 255
 Al Hakam, II. 51
 Alborno, Gil Carillo de 38
 Albert, Nagy Szent 39, 40, 51, 56, 65
 Albertus Magnus 176
 Alemán, Teodorico 116
 Aldus Manutius 146, 148, 175, 231–232,
 235, 240, 242, 246, 249, 254
 Alexander 87
 Alexander Hegius 82, 197
 Alfonz, Nagylelkű 47
 Alkuin 17, 18
 Amboise, Louis d' 202
 Ambrus, Szent 70
 Amerbach, Johann 126, 148, 156, 163,
 173, 175, 192, 267, 271
 Ancelot 91
 Andreas Torresanus 51, 262
 Angelo Gabriel 235
 Anglais, Barthélémy l' 69, 76
 Anjou hercege 48
 Anjouk 91
 Anna, Szent 105
 Aquilon, Pierre 210

Arbeo 17
 Archimédész 129
 Aretino (Pietro Aretino) 261
 Arias Montano 272
 Arisztotelész 20, 46, 51, 52, 63, 68, 76,
 88, 232, 255, 293
 Arkhimédész 51
 Armstrong, Elisabeth 283
 Arthur 58
 Artois grófja
 Artois, Mahaut d' 88
 Ashkenazi 206
 Ashkenazi, Joseph ben Jacob 217
 Aubert, David 47, 89
 Audin, Maurice 118, 119, 142, 144, 151
 Augereau, Antoine 286
 Averroës 51, 52
 Avicenna 146, 282
 Avraham Yediyah ha-Ezrahi 217

B

Badius, Ascensius, Jodocus 35, 82, 146,
 152, 172, 231, 232, 235, 270
 Balbus, Giovanni 138, 139, 150
 Baldo Baldini 252
 Bämmler, Johann 186
 Bärbel 131
 Baromič, Blaž 205
 Barraba, vajda 205
 Bataillon, Lous Jacques 76
 Beauvais, Vincent de 148
 Bechtermünze fivérek 123
 Bechtermünze, Heinrich 139
 Bechtermünze, Nikolaus 139
 Beckenhaub, Johann 138, 186

* A nevek szövegelfordítások alapján szerepelnek. *Európa*, illetve *Gutenberg* értelemszerűen nem szerepel a mutatóban, mivel az egész könyv róluk szól.

- Béda, Noël 284, 286
 Bedford hercege 46, 48
 Behaim, Martin 52
 Beildeck 131
 Bellesculée 208
 Bembo, Pietro 235
 Benedek, Aníáni Szent 17
 Benedek, XII. 112
 Bensheim, August 124
 Bérard, Victor 241
 Bercka, Antonius von 124
 Bergamo, Jacobus Philippus de 121
 Bergamói Gáspár 183, 192
 Bergmann, Johann 233, 251
 Berquin, Louis de 286
 Berry, Jean de 58, 88
 Bé sine, Hervé 147
 Bessarion, bíboros 192
 Bicken, Philipp von 236
 Bienewitz, Peter (Petrus Apianus) 255
 Bihays, Jehan de 86
 Birckman, Arnold 164
 Bisticci, Vespasiano da 90
 Bizet, J.-A. 77
 Blaeu 255
 Blasius Romero 187
 Blanchecourt, Nicolas de 86
 Bluet 48
 Boccaccio 90, 163, 232
 Boëthius 73, 212
 Bonaventura, Pseudo 106
 Bonaventura, Szent 40, 76
 Bondol, Jean (Bruges-i János;
 Jean de Bruges) 48
 Boner, Ulrich 250
 Bonifác, VIII. 57, 121, 158, 209
 Bonifác, Szent 121
 Bonus, Johannes 187
 Boquet, Jean 88
 Borsa Gedeon 196–197
 Bossi, Andrea de 183
 Botho, Konrad 160
 Botticelli 252
 Boucher, Guillaume 112
 Bouchet, Jean 234
 Boucicaut marsall 91
 Bourbon Lajos, I. 88
 Bourbon, Charles de 201
 Bourdieu, Pierre 55
 Bourdot de Richebourg 279
 Bouyer 208
 Bozzolo, Carla 257
 Brack, Heinrich 126
 Brahe, Tycho 255
 Brant, Sebastian 13, 216, 232, 233, 234, 251
 Braudel, Fernand 19, 48, 285
 Bredinc, Thibault 92
 Bresche, Amand de 176
 Breughel, Pieter, id. 29
 Breughel, Pieter, ifj. 29
 Breydenbach, Bernhard von 160, 236, 266
 Brie, Germain de 153
 Brocar, Arnao Guillén de 271
 Broederlam, Melchior 91
 Bruges-i Lajos 48
 Brumssern, Reynhard 132
 Brunetto Latini 229
 Bruni, Leonardo 44, 200
 Brúnó, Szent 33, 34, 36
 Budé, Guillaume 148, 262, 270, 289
 Burgundi Fülöp 91
 Burgundi Johanna
 (Jeanne de Bourgogne) 88
 Bury, Richard de 59, 72
 Bussi, Giovanni Andrea de 126,
 Buyer, Barthélemy 43, 162, 192, 270,
 Buyer, Jacques 193
 Buyer, Pierre 193
- C
- Caderousse, David 117, 118
 Caesar, Julius 164
 Calixtus, III., pápa 138
 Campano, Giovanni Antonio 190
 Cardella, Simone 190, 191
 Carjaval 124, 136,

- Carpaccio 41
 Catane, Moshe 218
 Catone, Angelo 201
 Caxton, William 146, 194, 212, 280
 Çayas, Gabriel de 272
 Cennino Cennini 103
 Cerseth, Nicolas 247
 Champeaux, Guillaume de 18, 35
 Chartres-i Ivó (Yves de Chartres) 57
 Chastel, André 260
 Chastelain, Georges 49, 58
 Chatel, Pierre de 242
 Chaucer, Geoffrey 212
 Chauliac, Guy de 147
 Chaunu, Pierre 70, 184, 275
 Chevalier, Étienne (I) 84
 Chevalier, Étienne (II) 93
 Chevalier, Jean 93
 Chevalier, Pierre 93
 Chevrier 91
 Chrétien de Troyes 58
 Ciceró 44, 158, 165, 190, 196, 200–201,
 257, 258, 259, 281, 282
 Cimabue 68
 Cirey, Jean de 175
 Cirill 17
 Cisneros, bíboros 244, 271
 Claudius, Torino püspöke 54
 Clauwet, Michel 92
 Clichtove, Josse 108
 Clouet 92
 Cochlaeus 288
 Cœur, Jacques 27, 42
 Colines, Simon de 272
 Colombe, Jean 91
 Colón, Hernando 34, 256
 Colonia, Johannes de 167
 Colonna Francesco
 Colonna, Guido de 211
 Coluccio Salutati 59
 Comestor, Petrus (Pierre Le Mangeur)
 76, 270
 Comines, Philippe de 58
 Commin, Vincent 289
 Conat, Abraham ben Selomoh 217
 Condorcet 13
 Confluentinus, Johannes 231
 Constance, tanító 72
 Corbechon, Jean 86
 Cornelius Jansenius 264
 Corrozet, Gilles 260
 Corvin Mátyás 46, 64
 Cosalis 118
 Cosel hac
 Coster, Laurent Janszoon 118
 Crafto 200
 Cranach, Lucas 273, 277
 Crantz, Martin 188, 192, 268,
 Crescens, Pierre de 59
 Crnojević, György 205
 Crnojević, Ivan 205
 Cromwell, Thomas 275
 csehországi Anna 79
 Cujas 279
 Cusanus, Nicolaus 112, 124, 126, 183, 188
- D
- Dachstein, Diebold von 89
 Dale, Jean de 104
 Dalmès, Claude 193
 Dampierre, Guy de 58
 Dante 103, 200, 216, 252, 280
 Dati, Leonardo 191
 Debougnés, Charles 231
 Debray, Régis 177, 256
 Descartes, René 245
 Deschamps, Eustache 64, 81
 Despars, Jacques 146
 Dinslaken, Kaspar von 167
 Dolet, Étienne 286
 Donatus, Aelius 110
 Dormans, Jean de 38
 Drach, Peter 185, 237
 Dringenberg, Louis 36, 82
 Dritzehn, Andreas 130, 131, 132
 Dritzehn, Georg 131, 132

Dritzehn, Klaus 131, 132
 Drouyn, Jean 234
 Du Bartas, Guillaume 148
 Du Bellay, Joachim 153, 280, 281
 Du Bois, Laurent 86
 Du Boys, Jean 104
 Du Châtel, Pierre 242
 Duccio 68
 Dünne, Hans 130
 Duns Scotus 173
 Dubreuil, Jehan 171
 Du Pré, Galliot 231, 259
 Du Pré, Jean 163, 176
 Du Pré, Jean (III) 260
 Dupuis, Jacques 164
 Durand, Guillaume, 139, 157
 Dürer, Albrecht 177, 236, 250, 266, 277
 Dzsingisz kán 111, 112

E

Eckhart, Johann 78, 82, 85
 Eggestein, Heinrich 186, 268
 Erasmus 82, 108, 148, 163, 197, 232,
 235, 257, 259, 261, 262, 263, 271,
 272, 273, 275, 281, 283–286, 288
 Erigena, Johannes Scotus 18
 Eschenbach, Wolfram von 89, 268
 Estienne, Henri 244,
 Estienne, Robert (I) 242, 272, 289
 Eukleidész 51
 Eulália, Szent 17
 Eusebiosz, Caesereai 242, 247
 Evangelista Angelini 200
 Évieux, Jeanne d' 84

F

Farel, Guillaume 276
 Febvre, Lucien 201
 Federico, Urbino hercege 171
 Ferdinánd, I. (Habsburg) 264

Ferenc, I. 92, 93, 221, 242, 264, 272,
 281, 286, 289
 Ferrara, Hieronimo 147
 Ferrariis, Johannes Petrus de 267
 Ferrosse, Gérard 117
 Fertel, nyomdász 149
 Fichet, Guillaume 95, 183, 191, 192
 Ficino, Marsilio 126
 Fillastre, Guillaume 92
 Fish, Stanley 263
 Flamel, Nicolas 88
 Flandria, Cornelio de 105, 106
 Flavius Josephus 27
 Fleischmann, Blasius Krieg 173
 Fleischmann, Hans Kirchner 173
 Flote, Pierre 42
 Foix hercege 58
 Foresti, Jacopo 246
 Forli, Cardinale da 90
 Forli, Rugerino da 90
 Forster, Konrad 115, 116, 118
 Fortunatus 16
 Foucault 48, 53
 Fouquet, Jehan 84, 92
 France, Jean de 27
 Friburger, Michael 188, 192, 268,
 Frigyes, Bölc 269, 273
 Frigyes, II. 52
 Froben, Johann 146, 235, 271,
 Froissait, Jean 58
 Fromage, Jeannin 86
 Fuchs, Leonhart 252
 Fugger (Gazdag) Jakab 31, 116
 Fugger 113
 Fullmauer, Heinrich 107
 Fust 133
 Fust, Christine 165
 Fust, Jakob 164
 Fust, Johann 121, 124, 132, 135–137,
 139–140, 142, 156–158, 161–162,
 164, 166, 169, 172, 176, 185, 191,
 209, 231, 267
 Fust, Nikolaus 132

Fülöp Ágost, II. 41
 Fülöp, II. 256, 272

G

Gabriel ben Aaron 220
 Gaignet 48
 Galilei 52, 53
 Garamont, Claude 242
 Gaston Phébus 56
 Gauzlin 18
 Gelthus, Adam 141
 Gelthus, Arnold 124, 132
 Gemma Frisius 255
 Genest, Jean-François 74
 Genfleisch, Friele (I) 124
 Genfleisch, Friele (II) 127, 132
 Genfleisch, Jakob Sorgenloch 141
 Genfleisch, Johann Sorgenloch 141
 Genfleisch, Nikolaus 141
 Georg, L., von Schaumburg 138
 Gérard, Pierre 176
 Gerbert 18
 Gergely, IX. 158
 Gergely, Nagy Szent 106
 Gerhart, Fridericus 108
 Gering, Ulrich 188, 192, 268,
 Gerson, Jean Charlier de 54, 59, 83, 210
 Gesner, Konrad 252, 253, 255, 256
 Gilmont, Jean-François 258
 Giotto 68, 105,
 Giovanni di Paolo 60, 107
 Girardan Ludovici 162
 Giunti 283
 Giustiniani, Agostino 244
 Glaber, Raoul 18
 Gmünden, Johannes von 109
 Godart, Guillaume 208
 Golein, Jean 47
 Gomel, Nicolas 27
 Goody, Jack 101
 Gotfried 35
 Gouge, Martin 59

Graf, Urs 271
 Gran, Heinrich 163, 247
 Granvelle, Nicolas de 272
 Gratianus 158, 169, 173, 175
 Grecimus 87
 Griffo, Francesco 242,
 Groote, Geert 82, 83
 Grüninger, Johann 233
 Guillebaud, Nicolas 193
 Gunzenhauser, Azriel 217
 Guzmán, Domenico de 38

H

Haebler, Konrad 167, 187, 218,
 229–230, 246
 Haguenau, Haincelin de 93
 Halézi Sándor (Hales-i Sándor) 40, 56
 Han, Heinrich 190
 Han, Ulrich 190, 191, 196
 Harun al-Rasid 99
 Hasenohr, Geneviève 70
 Havelock, Eric 143
 Heilbeck, Lorenz 132
 Heilmann 114
 Heilmann, Andreas 127, 130, 131
 Henlif, Conrad 166, 172
 Henri, Jean 173
 Henrik, VIII. 275
 Heremberk 237
 Herneis Le Romanceur 87
 Hérodotosz 249
 Hesdin, Jacquemart de 91
 Hess András 187
 Hessen őrgrófia 161
 Heynlin, Johann (Johannes de Lapide)
 83, 173, 192,
 Hippokratész 51
 Hohenstaufen, Manfred de 52
 Holbein, id. 40
 Holbein, ifj. 35
 Hongre, Pierre 187
 Huizinga, Johan 91

Humbrecht, Else 141
 Humbrecht, Henne 141
 Humery, Konrad 123, 138, 140, 141
 Husner, Georg, 186
 Husz János 80
 Husz, Martin 193, 194, 270
 Husz, Mathias 147, 251, 268
 Hutten, Ulrich von 286

I

Ibn al-Nadim 51
 Ickelsamer 179
 Iréneusz, Szent 121
 Isenburg, Diether von 161
 Israël Nathan ben Samuel 218

J

Jakobus 105
 Jámbor Lajos 17
 János, Aranyszájú Szent 153
 János, Keresztelő Szent 130
 János, XXII., pápa 78
 Jean Alexandre 231
 Jean André 57, 158
 Jenson, Nicolas 139, 142, 146, 166, 167,
 185, 190, 191, 193, 208, 242, 245
 Jeromos, Szent 16, 60, 62, 158, 172, 175, 230
 Jó Fülöp 58, 86, 89, 91
 Jó János 46, 47
 Johannes de Alta Villa 127
 Joinville, Jean de 58
 Josef Chajim ben Aaron 218
 Justinianus 158
 Juvenalis 87

K

Kálvin János 286, 287, 288, 289
 Kammermeister, Sebastian 175

Kapisztrán János 250
 Kapr, Albert 112
 Karle, Hans 131
 Károly, IV. (luxemburgi) 79, 112, 114, 122
 Károly, V. (genti) 23, 46, 47, 48, 58, 84,
 93, 116, 260, 277
 Károly, VI. 47, 48, 59
 Károly, VII. 92
 Károly, VIII. 92, 146, 166, 216, 223,
 282, 289

Karthauzi Dénes 83
 Kefer, Johann 187
 Kefer, Philipp, 185
 Keffer, Heinrich 138
 Kelemen, V. 158
 Kelemen, VII. 42
 Kempis Tamás 82, 83
 Kerver, Thielmann 231
 Knobloch 247
 Knoblochtzer, Heinrich, 186
 Koberger, Anton 156, 162, 168, 173,
 175, 220, 231, 244, 248, 250, 251,
 258, 267, 269
 Koblinger, Stefan 205
 Koelhoff, Johann 197, 228
 Kolumbusz Kristóf 34, 116, 233, 255
 Kopernikusz 255
 Krakói Máté (Cracovie, Mathieu de) 140
 Krieg, Blasius
 Kristóf, Szent 105

L

L'Avenant, Jean 90
 Labarre, Albert 84, 221
 Lactantius 190
 La Fontaine, Jean de 146
 La Jardina, Georges de 117
 Lajos, Szent 112
 Lajos, XI. 58, 92, 93, 166, 192
 Lajos, XII. 48, 92, 259
 Lajos, XIV. 280
 Lallemant, Jehan 27

M

Lan, Pierre de 104
 Landau, Jacob 218
 Landini, Christoforo 252
 Langeac, Jacques de 171
 Langton, Étienne 62, 247
 Laoni Anselmus 18, 243, 244
 Laszkárisz, Konsztantinosz 235, 282
 Lauber, Diebold 89
 Lauer 187
 Lecomte, Guillaume 88
 Leeu, Gerhard 186, 243
 Lefevre d'Étaples 244, 271, 272, 286
 Lefevre-Teillard, Anne 57
 Le Gorgent, Yvon 90
 Lehmann-Haupt 119, 165
 Le Huen, Nicolas 237
 Leidrade 17, 18
 Le Masson, Perrin 268
 Le Musnier, André 165
 Leó, X. 237, 274, 284
 Le Robert, Jean 118
 Lerouge, Pierre 252, 289
 Le Roy, Guillaume 119, 176, 193, 270
 Le Roy, Servais 119, 176
 Le Vannier, Pierre 86
 Libera, Alain de 294
 Liédet, Loyset 92
 Liège, Jehan de 221
 Limbourg fivérek (Paul, Jan, Hermann)
 85, 90, 91, 92, 93
 Lisa, Gerardus de 229
 Livius, Titus 90
 Locher, Jakob 216,
 Lorenzo il Magnifico 48
 Lorris, Guillaume de 59
 Lotter, Melchior 277, 295
 Löwenstein grófja 250
 Lucca, Domenico da (Simone de Niccolò
 da Lucca; Simone Cardella) 190
 Lukiánosz 87
 Luther, Martin 81, 179, 261, 264, 269,
 273, 274, 275, 276, 280, 284–288,
 294
 Lyrar Miklós 243

Macho, Julien 193, 216, 251
 MacLuhan, Marshall 30, 101,
 179, 227
 Maestrichti Bertalan 83
 Magyarországi Klementina 88
 Mahiet 91
 Maimonidész 51
 Makarios 205
 Malermi, Niccolò 269
 Malet, Gilles 46
 Manaldus Vitalis 117
 Mansion, Colard 171
 Manthen, Johann 167
 Marchand, Prosper 119, 142, 165, 296
 Marco Polo 111, 112
 Marignolli 104, 112, 114,
 Marmion, Jehan 92
 Marmion, Simon 92
 Marot, Clément 27
 Martens, Thierry (Dirk) 116, 152
 Martin, Henri-Jean 117, 184, 201, 245
 Márton, V. 81
 Mas, Pierre du 26
 Massart, Marie 279
 Massimi, Francisco dei 175, 191
 Massimi, Pietro dei 175, 191
 Mátyás, Corvin 46, 64
 Maubeuge, Thomas de 88
 Mayno 128
 Meckler, Wigand, von Homburg 124
 Medici 211
 Medici, Cosimo 47, 48
 Medici, Giovanni 237
 Meerman 48
 Melanchthon, Philipp 277, 285
 Mellot, Jean-Dominique 222
 Memling 26
 Mentelin, Johann 120, 132, 144–145,
 147, 149, 157, 171, 185, 186, 229,
 267–269
 Merész Fülöp 47, 58, 69, 90
 Merész Károly 58

Metlinger, Peter 173
 Metód 17
 Metsys, Quentin 31
 Metz, Guilbert, de 89
 Meung, Jean de 59
 Mézières, Philippe de 46
 Miklós, IV., pápa 38
 Millet, Hélène 42
 Milon, apát 73
 Moguntia, Stephanus de 200
 Mollier, Jean-Yves 166
 Montaigne 178
 Montbaston, Richard de 88
 Monte-Corvino, Jean de 112
 Montet, Regnault du 58–59
 Montreuil, Jean de 59
 Moravus, Mathias 187, 268
 Morrison, Stanley 54
 Mortier, Raoul 176
 Moulins, Guiart de 86, 88
 Mule, Goswin 124
 Müncheni Mihály 187
 Mylon, Berthelot de 264

N

Nagy Alfréd 17
 Nagy Károly (Carolus Magnus, Carlemagne) 15, 58
 Nagy Péter 206
 Nagy Sándor 58
 Nassau 122
 Nassau-Dillenburg, gróf 161
 Nassau Adolf 123, 140, 161, 184
 Navarrai Johanna 58
 Neuf Chastel, Pierre Honoré de (Pierre du Neufchâtel) 88
 Neumeister, Johann 138, 167, 185, 200–202, 259, 280
 Niccolò Niccoli 48
 Niccolò Perrotti 148
 Niccolò Tedesco (Nicolaus Laurentii Alemanus) 252

Nicolai, Avignoni 39
 Nicolas von Frankfurt 268
 Nieto, Philippe 196
 Nogaret, Guillaume de 42
 Nogent, Guibert de 33
 Nourry, Claude 226

O

Ockham, William 53, 77, 240
 Odilgen 141
 Odon 18
 Orbán, II. pápa 36
 Oresme, Nicole 46, 63
 Orfinis, Emiliano de 200
 Orfinis, Marietto de 200
 Orgemont, Pierre d' 46, 47
 Orléans-dinasztia 92
 Orléans esperese 176
 Orléans, Raoulet d' 48
 Orléans-i Károly (Charles d'Orléans) 88, 92
 Orléans-i Lajos 88, 92
 Ornato, Ezio 85
 Ortuin, Gaspard 237
 Osvát, püspök 205
 Ott, Hans 89

P

Pál apostol 54
 Pál, IV. 285
 Panis, Nicolas 147
 Pannartz, Arnold 126, 148, 167, 175, 185, 188, 191, 196, 200, 267
 Panofsky, Erwin 67, 106
 Papeleu, Jean de 86
 Papias 247
 Paquette, metzi 112
 Pármai Bernát (Bernardus Parmensis) 57
 Pascal 264
 Pasquier, Étienne 153

Paulus Paulurinius 138
 Pennafort, Raymond de, VII. 39, 76
 Peraudi 161
 Perroy, E. 42
 Péter, Szent 81, 105
 Petit, Jean 163, 220, 231
 Petrarca 46, 47, 48, 59, 216
 Petrus Lombardus (Lombard, Pierre) 35, 76, 173, 243
 Peutinger, Konrad 135
 Pfefferkorn 237
 Pfister, Albrecht 138, 171, 190, 228, 249, 250
 Pflanzmann, Jodocus 269
 Philippi, Nikolaus 268
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) 126, 136, 202, 240,
 Pigouchet, Philippe 208, 231
 Pirenne, Henri 35
 Pisan, Christine de 23, 58
 Plan Carpin, Jean de 112
 Planck, Stephan 229
 Plantin 153, 272, 273
 Platón 52
 Pleydenwurff, Cuntz 250
 Pleydenwurff, Hans 250
 Pleydenwurff, Wilhelm 250
 Podjebrád György 211
 Politiano, Angelo 126, 235
 Polonia, Johann Adam de 187
 Polonus, Stanislaus 106, 187
 Ponceau, Jacques 146, 282
 Pordenonei Oderic 112
 Port, Johannes de Argentina 89
 Prágai Jeromos 80
 Presles, Raoul de 46
 Ptolemaiosz 46, 51, 53, 255
 Pucelle, Jean 91

R

Rabelais, François 147, 178, 223, 226, 227, 280

Rapondi, Dino 90
 Rapondi, Jacobo 90
 Ratdolt, Erhard 205
 Rauchfass, Peter 167
 Raulin 163
 Raynal, Guillaume François 291
 Regiomontanus, Johannes (Johannes Müller) 52, 109
 Reichel, Bernard 267
 Reinhart, Marcus 147, 268
 Renner, Franz 267
 Reno, Johannes de 260
 Reuchlin, Johann 220, 237, 271
 Reuwich, Erhard 236, 266
 Rhau, Georg 277
 Richard, II. angol király 79
 Riessinger, Sixtus 186, 191
 Riffe, Hans 130, 131, 132
 Ritter, François 130, 132
 Rivalli, Mathias 86
 Rivière, Pierre 233–234, 234
 Rodenstein, Henchin 133
 Rohan herceg 91
 Rome, Alain de 62
 Rome, Joachim de 162
 Ross, Hans 116
 Rot, Adam 191
 Rudolf, IV. 115
 Rulmann Merswin 128, 129
 Ruppel, Berthold 138, 185
 Ruprecht püspök 145, 185
 Rusch, Adolf 147, 148, 185, 186, 241, 244
 Ruscher, Wilhelm 173
 Ruysbroeck, Guillaume de 112
 Ruysbroeck, Jean 78, 82
 Rüdiger, Andreas 268
 Rynmann, Johann 163

S

Saint-Cher, Hugues de 62, 247
 Saint-Léger, Geoffroy de 88
 Saint-Léger, Jean de 88

- Saint-Victor, Hugues de 240
 Saspach, Konrad 144
 Savoie, Charlotte de 92
 Savoie, Louise de 93
 Saxoferratói Bartolus 43
 Schabeller, Johann 276
 Scharfenberg, Albrecht von 268
 Schatz 115
 Schedel, Hartmann 175
 Schenda, Rudolf 106,
 Schenkbecher, Thibaldus, 186
 Schilling 197
 Schoeffer, Gratian 166
 Schoeffer, Johann 165, 166
 Schoeffer, Ludwig 166
 Schoeffer, Peter 124, 136–142, 156–159,
 161, 164–166, 169, 172–173,
 175–176, 185, 191, 209, 220, 228, 231,
 236–237, 247, 257, 267, 279
 Schoeffer, Peter, ifj. 166
 Schongauer 250
 Schopf, Michael 187
 Schott 186
 Schreiber 104
 Schreyer, Sebald 175
 Schwartz, Matthäus 31
 Seckingen, Friedrich von 128
 Seckingen, Johann von 128
 Segoviai János 37
 Sens, André de 76, 88
 Sens, Guillaume de 88
 Sens, Marguerite de 88
 Sens, Thomas de 88
 Sensenschmidt, Johann 187
 Servant, Hélène 119
 Seuse, Heinrich (Suso) 78
 Sevvilai Izidor 254
 Sforza 46, 218
 Shotoku császárnő 102
 Sidonius Apollinarius 16
 Sigerstorfer, Hensel 115
 Sixtus, IV., pápa 260
 Solm, Johann von 236
 Sombart, Werner 25
 Soncino, Gerson 218
 Soncino, Moses de 218
 Sorbon, Robert de 38
 Sorel, Agnès 93
 Sorg, Anton 237, 269,
 Specklin 120
 Speyeri Mózes, id. 218
 Speyeri Mózes, ifj. 218
 Spira, Johannes de (Johann von Speier)
 167, 185, 196, 282
 Spira, Paula de 167
 Spira, Wendelinus de (Speyeri Wendelinus)
 167, 228, 269
 Staboën, Hermann von 173
 Stacius 87
 Stallburg és Bromm 167
 Steinberger, Peter 128
 Steinhöwel, Heinrich 216, 251
 Strabo, Walafrid 243
 Stromer, Friedrich 115
 Stromer, Ulman 32, 101, 104
 Stromer, Ulrich 112
 Stromer, Wolfgang von 114, 115, 116
 Sturquin, Jacques 35
 Suger 34
 Sweynheim, Conrad 126, 148, 167,
 175, 185, 188, 191, 196, 200, 267
 Syber, Johann 147, 268
- SZ**
- Szép Fülöp 41, 42, 58
 Szervác, Szent 105
 Szkander bég 205
 Szlavejkov 241
 Szophoklész 235
- T**
- Tacitus 228
 Tamás, Aquinói Szent 55, 39, 51, 53,
 55–56, 76, 140, 172, 247

- Tang 104
 Tardif, Guillaume 216–217
 Tarentaise, Pierre de 76
 Tauler 78, 85, 128
 Tepl, Johann von 250
 Theodulf 17, 18
 Theramo, Jacobus de 250
 Theutonicus, Enrico de Ulrico
 Gallus 190
 Thévenin Langevin 88
 Thibaud, Jean 147,
 Tóbiás 87
 Toledano, Eliézer 218
 Topié 237
 Torquemada, Amand de 176
 Torquemada, Juan de 158, 188, 190,
 201, 287,
 Tory, Geoffroy 27, 280, 281, 282
 Tours-i Szent Márton 16, 17, 105
 Trechsel, Johann 146, 152, 282
 Tritheim, Johann 137
 Trivet 247
 Troyes, Chrétien de 58
 Tyndale, William 270, 286
- U**
- Ugelheimer, Nikolaus 139
 Ugelheimer, Peter 139, 167, 236
 Unckel, Bartholomäus von 269
 Ungut, Mainard 106, 187
 Ursins mester, Jouvenel des 91
- V**
- Valla, Giorgio 235
 Van der Goes, Mathias 243
 Van Eyck 26
 Vatable, François 289
 Vaudetar, Jean 48
 Veldener, Johann 146, 194, 197
- Vérard, Antoine 163, 171, 223, 235,
 252, 270
 Vergetius, Angelus 242
 Vergilius 87, 230, 231
 Veronika, Szent 106
 Vesalius 252
 Veyrin-Forrer, Jeanne 151,
 Vignay, Jean de 88
 Vikohevo, Jonata de 211
 Villehardouin, Geoffroy de 58
 Villon, François 97
 Vincent, Antoine 144
 Virilio, Paul 264
 Visconti 46
 Visconti, Valentina 92
 Vikohevo, Jonata de 211
 Voraginei Jakab 193
 Vostre, Simon 252
- W**
- Wagner, Leonhard 169
 Wagner, Sabina 137, 140
 Wailly, Jean de 176
 Waldvogel, Anna 117
 Waldvogel, Prokop, de Braganciis
 117, 118, 119
 Waleys 247
 Wavrin mester, Jean de 91
 Weber, Max 25, 32
 Weinschröter, Sebald 114
 Westfalia, Johannes de 53, 196,
 Westreenen, Meerman, ifj. 48
 Wimpeling, Jakob 132, 181
 Wittich, Else 124, 128
 Wolf, Lothar 119
 Wolf, Nicolaus 147
 Wolgemut, Michael 250
 Wonnecke, Johann 160
 Wörrstatt, Nikolaus von 129
 Wurmser, Nicolas 114
 Wycliffe, John 78–80

Y

Yvoire, Guillaume 147

Z

Zainer, Günther, 186, 269

Zainer, Johann, 186

Zeiner 251

Zell, Ulrich 167, 173, 175, 185

Zeninger, Konrad 138

Zu der Yserin Tür, Ennelin 130

Zum Blashof 123

Zum Brumssern, Reynhard,

Bangarten 132

Zum Eselweck 123

Zum Fürstenberg 123

Zum Fürstenberg, Ennelin 124

Zum Gelthus 123

Zum Gelthus, Arnold, Echzeller

124, 132, 133

Zum Jungen 123

Zum Jungen Aben 123

Zum Molsberg 123

Zum Rafit

Zum Silberberg

Zum Vitztum 123

Zum Vitztum, Klaus 129

Zur Laden 123

Zwingli 276, 277

Földrajzi nevek mutatója

A

Aachen 15, 17, 82, 105, 130

Abbeville 87, 221, 245

Adriai-tenger 197, 205

Afrika 99

Aglabida emirátus 52

Aix 39

Albi 201, 202, 203

Alcalá 37, 244, 271, 272

Alexandria 112

Alost 116, 146, 152, 196, 212

Alpok 101

Alta Villa 127

Amalfi 100

Amboise 27, 92, 93, 264

Amersfoort 82

Amiens 42, 221

Ancona 100

Andalúzia 51

Angers 26, 231

Anglia 16–19, 46–48, 194, 210, 212, 217,
221, 222, 275, 280, 295

Angouleme 100

Anjou 48, 279

Antwerpen 24, 31, 116, 164, 186, 208,
212, 217, 243, 272

Aquitania Prima provincia 26

Aragónia 32, 47

Arezzo 36

Arras 28

Artois 46, 86

Aszrahán 112

Ath 28

Augsburg 32, 116, 135, 163, 169, 173,
185, 186, 188, 217, 236–237, 240, 251,
269, 274

Ausztria 210

Auvergne 202

Auxoire 87

Avignon 29, 38–40, 68, 81, 100, 112,
117–119, 128, 129, 132, 162, 169,
191, 193, 285

B

Bagdad 24, 51, 99, 112

Bajorország 17, 218

Baleári-szigetek 47

Balkán-félsziget 205

Baltikum 111, 173

Bamberg 34, 109, 138, 139, 171, 184,
185, 187, 188, 190, 196, 200, 228, 249,
250, 267

Barcelona 24, 34, 89

Bártfa 187

Bayeux 34

Bázel 83, 100, 124, 132, 146, 147, 156,
163, 166, 172, 173, 183, 185, 188,
192, 197, 200, 201, 210, 216, 217,
220, 229, 233, 235, 250, 251, 254,
267, 274, 286, 288

Beauce 25

Beauvais 38, 221

Bécs 36, 109, 188, 190, 203, 205, 206

Bedford 46, 48

Belgrád 205

Bergamo 121

Berlin 105

Bern 250

Berncastel 126

Beromünster 196, 201

Berry 27, 46, 48, 59, 69, 85, 86, 90, 92

Besançon 175

Bessarion 48

Bizánc 23, 25, 51

Bizánci Birodalom 23, 24, 183

Blois 92, 93, 279, 289

Boiscommun 176

Bokhara 111
 Bologna 36, 37, 57, 74, 75, 90, 112, 158,
 196, 217, 218, 220
 Bonival 87
 Bordeaux 285
 Boroszló (Wrocław) 157, 252
 Bourges 18, 26, 27, 28, 87, 91,
 92, 93
 Brabant 78, 83
 Braunschweig 113
 Brenner-hágó 199
 Brescia 114, 217, 218
 Bretagne 203
 Brixen 126
 Bruges 24, 25, 28, 30, 83, 89, 90,
 92, 128, 146, 171, 194, 212
 Brüsszel 28, 82, 212
 Buda 31, 171, 175, 187, 205, 206
 Burgos 217
 Burgund Birodalom 24
 Burgundi Hercegség 44
 Burgundia 46, 69, 89, 91, 92
 Buxheim 103, 108

C

Caen 203
 Cahors 38
 Cambrai 28, 38, 118, 176
 Cambridge 36
 Canterbury 34, 78
 Cetinje 205
 Ceylon 112
 Chablis 203
 Champagne 26, 100, 101, 166
 Chartres 16, 25, 34, 59, 84, 203
 Chebb (Eger) 187
 Chemnitz 100
 Chenanceaux 283
 Chezal-Benoît 26
 Ciprus 112, 135, 136
 Cléry 93
 Cluny 33, 203

Colmar 192, 250
 Compiègne 87
 Corbeil 46
 Cordóba 51
 Crotone 190
 Csehország 79, 80, 81, 113, 114,
 115, 117, 126, 187, 210, 211,
 217
 Csendes-óceán 112

D

Dalmácia 193, 205
 Dánia 157
 Danzig 175
 Dax 117
 Delft 82, 212, 217
 Deventer 82, 83, 126, 197, 212
 Dijon 175, 203
 Dixmud 176
 Dole 86, 175
 Douai 35
 Duna 112

E

Eger (Chebb) 187
 Egyiptom 99
 Eisenach 273
 Eisenross 117
 Elba 101
 Eltville 123, 124, 127, 139, 141, 188
 Elzász 100, 128, 132
 Erdély 205
 Erfurt 36, 40, 78, 80, 124, 127, 161,
 164, 192, 200
 Escorial 171, 256
 Északi-tenger 212
 Esztergom 203, 205
 Évreaux 147

F

Fabiano 100
 Faro 218
 Faucigny 191
 Ferrara 124, 218
 Firenze 24, 28, 29, 43, 44, 47, 90, 103,
 104, 124, 169, 175, 188, 192, 196, 211,
 216, 217, 235, 237, 251, 261
 Flandria 17, 83, 91, 116, 184, 193,
 196, 251
 Fleury-sur-Loire 18
 Foix 56, 58
 Földközi-tenger 51, 99, 196, 197, 199,
 206, 218
 Foligno 100, 169, 185, 188, 196,
 200–201, 280
 Fontainebleau 242, 256, 262, 289
 Franche-Comté 100
 Franciaország 18, 30, 37, 42, 46, 50,
 51, 57, 58, 83, 84, 88, 93, 103, 113,
 117, 168, 169, 173, 191, 192, 193,
 198, 200, 201, 203, 207–210, 212, 213,
 215, 221, 229, 231, 244, 251, 258,
 266, 276, 280, 282, 283, 286, 288
 Frank Birodalom, Keleti-, Középső és
 Nyugati 16
 Frankfurt-am-Main 26, 32, 40, 126, 130,
 135, 136, 139, 141, 166, 167, 172,
 173, 188, 208, 220, 276
 Freising 17, 34
 Fribourg 173
 Fritzlar 123
 Frízföld 16
 Fürth 218

G

Gallia 16, 121
 Garda-tó 100
 Gatinais 41
 Genf 177, 272, 286, 288
 Genova 24, 29, 52, 99, 139, 175, 187, 255

Gent 24, 28, 35, 82
 Gernsheim 158, 164
 Geron 34
 Gniezno 34, 157, 203
 Goivre 87
 Gotha 107, 140
 Gotthard-hágó 197
 Göttingen 169
 Gouda 186, 212
 Grammont 89
 Granada 24, 197, 198
 Grande Chartreuse 33
 Graz 205
 Grenoble 33, 285
 Groenendaal 78, 82
 Gruthuyse 48

H

Haarlem 117, 118, 132
 Hága 48
 Hagenau 89, 163, 237, 247
 Hainaut 17
 Halle 276
 Hamburg 124
 Harz-hegység 113
 Havasföld 205
 Heidelberg 36, 44, 83, 124, 173
 Heilbronn 267
 Hesden 92
 Hesdin 88, 91
 Hessen 161
 Hirsau 165
 Horvátország 205
 Husinec 80

I

Ibériai-félsziget 24, 193, 200, 215
 Île-Barbe 17
 Île-de-France 84, 100
 India 99, 102

- Indiák 53, 97
 Ingolstadt 190
 Innsbruck 31
 Irán 111
 Írország 46
 Itália 20, 24–25, 27, 31–32, 47, 50–51,
 57, 62, 67–68, 90, 100, 103, 112, 146,
 167, 184, 185, 188, 192, 193, 196–197,
 199–200, 203, 207–210, 212–213, 215,
 217–218, 220, 221, 228–229, 235, 241,
 243, 249, 251, 254, 258, 260, 262, 269,
 271, 281, 292
J
 Jaca 34
 Japán 98, 99, 102, 119
 Jativa 99
 Jeruzsálem 112, 237
K
 Kairó 24, 51
 Karakorum 112
 Karden 124
 Karlstein 114, 115
 Karniola 205
 Karoling Birodalom 15, 16
 Kastel 121
 Kasztília 19
 Katalónia 47, 51
 Kent 194
 Khiosz 27
 Khiraz 112
 Kijev 111
 Kína 40, 98, 102, 104, 106, 111–113,
 117, 177
 Koblenz 117
 Koburg 139
 Köln 16, 24, 34, 36, 39, 78, 82, 83, 103,
 122, 124, 146, 167, 172–173, 175,
 184, 185, 188, 194, 197, 200, 210,
 212, 217, 218, 221, 228, 229, 233,
 237, 269, 275, 284
 Königsberg 173
 Konstantinápoly 24, 52, 111, 112, 124,
 203, 206, 218, 241
 Konstanz 79, 80, 81, 104, 108, 117, 129,
 188, 192
 Korea 99, 102
 Kornelimünster 105
 Kosinje 205
 Közel-Kelet 51
 Krakkó 31, 32, 34, 36, 157, 175, 203
 Kréta 242
 Krím 111
 Kues 124
 Kuttenberg 211
L
 La Fleche 48
 La Marche 38
 Languedoc 27, 193
 Laon 18, 33, 34, 42, 221
 Laterán 284
 Le Quesnoy 28
 Leiden 208
 Lemberg (Lvov) 206
 Lengyelország 34, 203, 210
 León 34
 Lerida 75
 Leuven 36, 146, 172, 192, 196, 197,
 212, 284, 285, 287
 Lichtenau 130, 132
 Liège 83, 113, 193
 Liguria 100
 Lille 24, 44, 203
 Lima 206
 Limoges 104
 Lipany 81
 Lipcse 26, 36, 80, 140, 192, 197–200,
 208, 221, 268, 274, 277, 295
 Lishan 102
 Lisszabon 24, 31, 197, 198, 218

- Loire-völgy 26
 Lombardia 68, 218
 London 24, 25, 29, 79, 87, 196, 217, 280
 Lotaringia 16, 268
 Lötschberg-hágó 197
 Loudéac 203
 Löwenstein 250
 Lübeck 25, 147, 173, 175, 269
 Lucca 90
 Lutterworth 78
 Luxeuil-des-Bains 72
 Luzern 117
 Lyon 17, 26, 27, 42, 43, 104, 114, 121,
 144, 146, 147, 162, 166, 167, 168,
 169, 175, 177, 187, 192, 193, 194,
 196, 198, 199, 200, 201, 202, 210,
 213, 216, 217, 226, 237, 251, 258,
 259, 268, 270, 279, 285
M
 Maçon 259
 Maestricht 105
 Magdeburg 217
 Magyar Királyság 221, 222
 Magyarország 35, 46, 64, 111, 113, 187,
 193, 203, 210, 22, 261
 Maine 279
 Mainz 32, 95, 103, 116, 121, 122, 123,
 124, 126, 127, 128, 129, 103, 132,
 133, 135, 138, 140, 141, 142, 152,
 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162,
 164, 165, 166, 167, 169, 172, 173,
 176, 183, 184, 185, 186, 188, 191,
 192, 194, 196, 200, 201, 218, 220,
 228, 236, 237, 244, 247, 267, 268,
 284
 Majna 121
 Makedónia 241
 Mansfeld 113
 Marburg 200
 Marseille 121, 198, 261
 Massa 191
 Maurienne 37
 Meaux 285, 289
 Medina del Campo 24, 26
 Mediterráneum 25, 47, 51
 Mehun-sur-Yèvre 92
 Meissen 157
 Mende 38
 Metz 104, 112, 121, 191
 Mexikóváros 206
 Milánó 24, 31, 32, 44, 70, 128, 147, 188,
 192
 Mohács 221
 Mole 171
 Molesme 33
 Mongólia 112
 Montalban 218
 Montbéliard 276
 Montenegrói (Crna Gora-i)
 Hercegség 205
 Montpellier 38, 39, 42, 90, 226, 289
 Moselle 121, 124, 126
 Moszkva 111
 Moulin-les-Tours 279
 Moulins 288
 München 103, 135, 237
 Munikhuysen 82
 Münster 173
 Murcia 34
N
 Nagy-Morvaország 17
 Nantes 26, 203
 Nápoly 24, 44, 47, 68, 169, 186–188,
 197, 198, 217, 218, 268
 Nara 102
 Nassau 123, 140, 161, 184
 Nassau-Dillenburg 161
 Navarra 38
 Németalföld 32, 78, 82, 83, 103,
 110, 113, 118, 126, 132, 164,
 169, 184, 194, 203, 207, 212,
 217, 221, 283

Németország 32, 36, 39, 50, 78, 82–83,
101, 103, 104, 110, 111, 113, 114,
117, 121, 122, 123, 126, 173, 183,
188, 203, 207–210, 212, 213, 215,
217, 220, 221, 228, 229, 241, 243,
251, 254, 258, 266, 267, 269, 273,
275, 276, 277, 280

Német-római Birodalom 50, 122

Nijmegen 91

Nîmes 28

Nivelles 28

Normandia 16, 27, 41

Nouans 93

Novgorod 29, 112

Noyon 34, 221

Nürnberg 31, 32, 41, 52, 100, 101, 103,
104, 109, 112, 114–117, 128, 129,
144, 156, 163, 173, 175, 184, 185,
187, 188, 192, 210, 217, 221, 229,
250, 267, 274

O

Oestrich 166

Okcítánia 100

Olmütz 187

Olpe 233

Orléanais 41

Orléans 18, 46, 93, 176, 279

Ormuzd 112

Orosz Birodalom 206

Orvieto 32

Oszmán Birodalom 205

Oviedo 34

Oxford 36, 78, 80

P

Padova 103, 105, 106, 124

Palencia 36

Palermo 52, 197, 198

Pannonhalma (Szent Márton-hegy) 35

Párizs 16, 24, 32, 34–38, 44, 46, 54, 55,
58, 59, 62, 64, 74–76, 78, 82, 83,
86–89, 90, 91, 93, 104, 112, 133,
138, 146, 156, 158, 162, 164, 168,
169, 171–173, 175, 176, 184, 188,
191–194, 196, 197, 198, 200, 208,
211, 213, 217, 220, 221, 231, 232,
234, 236, 242, 247, 252, 258, 259,
266, 268, 270, 272, 276, 281,
284–286

Párma 106, 277

Pécs 36

Pegnitz 101

Peking (Qanbalik) 111, 112

Perpignan 32

Peru 206

Perugia 190, 200

Perzsa-öböl 112

Pesaro 218

Pézenas 38

Pfalz 44

Pforzheim 163

Piacenza 218, 267

Picardia 221

Pilsen 187, 211, 237

Pireneusi-félsziget 37

Pisa 43

Plessis 92

Poitiers 28, 92, 208, 234

Poitou 86, 92

Poroszország 111, 173

Portugália 210, 218, 285

Pozsony 203

Prága 32, 36, 78, 79, 80, 82, 112, 114,
115, 116, 117, 127, 129, 138, 199,
203, 217, 265, 270

Prato 103

Provence 39

Puy 34

R

Rajna 27, 78, 82, 100, 101, 117, 121,
126, 128, 129, 141, 164, 184, 188,
197, 203, 216, 218, 222, 241, 251,
292

Ravenna 103, 104

Regensburg 104

Reggio di Calabria 217

Reims 34, 36, 42

Rennes 203

Reutlingen 186

Rhône 121, 268

Roermond 83

Róma 15, 31, 81, 116, 122, 124, 145,
148, 172, 175, 183, 186–188, 191,
196, 200, 217, 220, 229, 260, 261,
267, 268, 284, 285, 294

Római Birodalom 15, 16

Roskilde 157

Rouen 46, 203, 208, 221

Rousillon 47

S

Safed (Zefat, Cvát) 206

Saint'Orso 260

Saint-Amand 28, 64

Saint-Amé 35

Saint-Benoît 38

Saint-Bernard 38

Saint-Bertin 92, 176

Saint-Denis 34, 38, 88

Saint-Maximin 39

Saint-Omer 92, 112, 149, 155

Saint-Quentin 121

Saint-Ruf 38

Saint-Thomas 130, 131

Salamanca 37

Salerno 36

Santa Croce 44

Saône 121

Savona 187

Schelde (Escaut) 28

Schlettstadt (Sélestat) 35, 36, 82, 120,
– 185, 233

Segova 171

Senlis 42

Sens 87

Sevilla 24, 34, 89, 106, 187, 198, 217, 254, 256

Shkodrai-tó 205

Siena 60, 136

Simplon-hágó 197

Sluis 91

Soignes 82

Soissons 221

Sommevoire 166

Soncino 218, 220

Spanyolország 18, 34, 51, 75, 99, 100,
162, 164, 166, 171, 193, 202, 210, 215,
217, 218, 229, 283, 285, 286

Speyer 122, 173, 185, 218, 237

Splügen-hágó 197

Stein 192

Strassburg 40, 78, 85, 89, 100, 114–117,
120, 121, 123, 127–130, 132, 138, 142,
144, 145, 157, 163, 166, 171–173, 175,
183–188, 210, 217, 220, 225, 229, 233,
241, 243, 244, 247, 251, 267, 268, 269

Subiaco 125, 148, 149, 185, 188, 191, 196, 201

Svájc 210

Svédország 113

SZ

Szajna 87

Szalóniki 218

Szamarkand 99, 111

Szardínia 47

Szászország 269

Szavoja 183

Szeben 205

Szicília 41, 47, 51, 99

Szilézia 113

Szíria 99

Szudak 111

T

- Tabriz 112
 Talasz 99
 Tana (Azov) 112
 Tarragona 34
 Teramo 190
 Téruel 218
 Tibet 112
 Tirol 101, 113, 116, 126
 Todi 188
 Toledo 24, 37, 271, 287
 Tortosa 34
 Toscana 68, 221
 Toulouse 36, 38, 39, 100, 162, 193,
 202, 259
 Touraine 92, 252
 Tournai 28
 Tours 16, 17, 42, 92, 93, 166, 176, 193
 Tréguier 203
 Treisai 200
 Trento 199
 Trevi 188, 196, 200
 Treviso 229, 260
 Trident 126, 272, 285
 Trier 121, 172
 Trója 95, 183
 Troyes 166, 208
 Turfán 111
 Tübingen 237
 Türingia 78, 113, 134, 269

U

- Ulm 186, 187, 216, 251
 Urbino 171
 Utrecht 89, 146, 236

V

- Valencia 24, 47, 89, 198, 270
 Valenciennes 28, 30, 32, 92, 119, 221, 278

Valladolid 24

Vassy 166

- Velence 24, 31, 47, 48, 103–104,
 106, 116, 121, 139, 146, 163,
 166, 167, 184, 186, 188, 192,
 193, 196–199, 205, 206, 208–211,
 217, 221, 235, 236, 242, 243,
 245, 246, 251, 257, 258, 268,
 269, 282, 283, 285

Verona 103, 217

Vicenza 36

Vienne 177

Villers-Cotteret 213, 279

Vilnius 206

Vilvorde 286

W

- Wartburg 269, 273
 Weisenau 124
 Wessex 17
 Westminster 146, 194, 208, 212, 217
 Wetzlar 172
 Windesheim 83, 126
 Windsor 32
 Wittenberg 79, 211, 273, 276,
 277, 295
 Worms 122, 166
 Württemberg 194
 Würzburg 146, 186

Y

- York 18
 Ypres 28, 264

Z

- Zaragoza 24, 217, 237
 Zengg (Senj) 205
 Zwolle 82–83

Frédéric Barbier, a könyvtörténet talán legnevesebb francia művelője, könyvében a média első, Gutenberg nevéhez köthető, a 15. század közepén zajló forradalmának következményeiről szól. Azt taglalja, hogyan tértek át a nyugati társadalmak a szóbeli és kézíratos kommunikációról a nyomtatottra, milyen következményekkel járt a technikai innováció folyamata, és miképpen befolyásolta a médiaváltás a társadalom berendezkedését, valamint a gondolkodás módozatait.

Gutenberg találmánya a nyugati civilizáció egész jövőjét meghatározó jelentőségű. A mozgatható betűkkel történő könyvnyomtatás és a hozzá kapcsolódó mediális forradalom új Európát teremtett, amennyiben a korszak a fizikai, a szellemi és a benső világ megértéséhez és a bennük való cselekvéshez, továbbá önmaga politikai megszervezéséhez egyaránt már az új médiumra, a nyomtatott könyvre támaszkodik. Gutenberg találmányával lehetővé vált, hogy az emberek nagyobb tömegéhez jusson el az a tudás, amelyre alapozva sikerek lehetnek, és megtalálhatják azt a hitet, amelyben megnyugodhatnak.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

3600 Ft

9 789630 964692

Frederic Barbier

A modern Európa születése

GUTENBERG EURÓPÁJA

